Társadalom – demokrácia – szolidaritás

Tanulmánykötet Kozáry Andrea tiszteletére

Társadalom – demokrácia – szolidaritás

Tanulmánykötet Kozáry Andrea tiszteletére

L'Harmattan Kiadó
Budapest, 2013

ISBN 978-963-236-768-2

A kiadásért felel *Gyenes Ádám*, a Kiadó vezetője.

A kötet megrendelhető, illetve kedvezménnyel megvásárolható:

L 'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
Tel.: (+36-1) 267-5979
harmattan@harmattan.hu
www.harmattan.hu

Párbeszéd Könyvesbolt
1085 Budapest, Horánszky u. 20.
Tel.: (+36-1) 445-2775
www.konyveslap.hu

A borítót Krémer Ferenc ötletének felhasználásával Ujváry Jenő készítette.
A borítón Andrea Castagno: Tomyris királynő c. fára áthelyezett freskója látható.

Szerkesztő: Molnár Katalin
Tördelés: Heckmann Tamás

Nyomdai kivitelezés: Robinco Kft.
Felelős vezető: Kecskeméthy Péter

Tartalom

Harmadik fejezet
Rendnek kell lenni?

Előszó

Kozáry Andrea – történész, politológus, 21 éve a hazai rendőrtisztképzésben társadalomtudományi tárgyakat oktató tanárnő – 2013. november 7-én kerek évfordulóhoz érkezett. A rendszerváltás előtt ez a nap az egész országban piros betűs ünnep volt. Mára csak az ünnepeltnek és nekünk, a születésnapot köszöntőknek az, most mégis szeretnénk sokak számára emlékezetessé tenni ezzel a meglepetéssel.

A család, a barátok, pályatársak és tanítványok vannak jelen e sokféleségében különleges, ám mégis egyetlen közös érték mentén szerveződő kötetben. Aki összeköt minket, az az ünnepelt. Az iránta érzett tisztelet és szeretet hívta egybe az alkalmi társaságot. Ám személyén keresztül hamar és magától értetődően fogalmazódott meg a cím is: *Társadalom – demokrácia – szolidaritás*, amelyhez lazábban vagy szorosabban, de valamennyi szöveg kapcsolódik. Így volt lehetséges, hogy a szokásos születésnapi tanulmánykötetektől eltérően itt a szövegek nem csupán a szerzőik nevét ábécérendbe sorolva jelennek meg, hanem egy különleges – mert az ünnepelt sokoldalúságát szimbolizáló – gondolati ívre sikerült őket felfűzni.

A kötet három részre tagolódik. Az első fejezet szerzői – *múlt, jelen s jövendő metszetében – történelemről, tudományról, emlékezésről* elmélkednek. Visszarévedhetünk egészen a kora középkor királyi udvaraiba, hogy aztán a mai demokráciákig, sőt, tovább, a jövő generációjának tőlünk kapott örökségéig jussunk.

A XX. század zivataros történelméből címet viselő második fejezet gyors tér- és időutazás: Magyarországról Vietnamon és Algérián át újra Európába röpíti az olvasót. Eközben sajátosan keserű adalékokkal szolgál politikáról és politikusokról, pártállamról és egyházról, köztársaságról és diktatúrákról, feministákról, áldozatokról és bűnösökről, bűnökről és humánumról, kisebbségekről és önrendelkezésről.

S végül a harmadik fejezet – *Rendnek kell lenni?* – talán a legaktuálisabb, hiszen az ünnepelt jelenlegi fő érdeklődési területeit járja körül. A rendészet társadalmi szerepét, elodázhatatlan reformját, a tisztképzés problémáit és kihívásait, a rendészeti munka erkölcsi vonatkozásait és az igazságszolgáltatás egykori és jövőbeni útjait latolgatják a szerzők.

A kötet fejezetei hasznos betekintést nyújthatnak a történelem-, társadalom- és rendészettudományok iránt érdeklődő laikus olvasóknak, egyetemistáknak és a téma szakértőinek egyaránt. Ezzel a gondolatgyűjteménnyel a demokratizálódásnak ezen az égtájon valamiért különösen nehéz leckéjéhez is szeretnénk eligazodási pontokat kínálni.

Köszönetnyilvánítás

A kötet szerkesztőjeként e helyütt tartozom felsorolni, ki mindenki fáradozott annak érdekében, hogy ez a kezdeményezés megvalósuljon. Köszönet tehát...

- mindenekelőtt az ötletgazdáknak, s egyben nagyvonalú támogatóknak, a családnak: Pósch Gábornak, Pósch Krisztiánnak, Bertényi Ivánnak és Varga Julónak...
- a szerkesztésben és a szöveggondozásban nyújtott értékes szakmai és baráti segítségéért Czoma Lászlóné Zsófiának, akitől mindeközben magam is sokat tanultam...
- a német nyelvből magyarítóknak: Benedek Júliának, Emőkey Istvánnak, Pósch Krisztiánnak, Preisz Leilának és Varga Julónak...
- valamennyi szerzőnek, aki időt szánt új tanulmány írására, vagy előszedett valamit az asztalfiából, hiszen tudjuk, a tudós alkotónak ilyenből mindig akad raktáron...
- minden kedves kollégának, velünk együtt ünneplőnek, aki szívesen és büszkén feliratkozott a köszöntők névsorába, így tisztelve meg az ünnepeltet...
- a L 'Harmattan Kiadónak, hogy ennek a furcsa magánvállalkozásnak az ötletét befogadta és kézzel foghatóvá tette...

s természetesen neked, Andrea, hogy hagytad magad meglepni, s egyáltalán – hogy vagy nekünk!

Laudáció

Kedves Tanárnő! Jó előre szólok: személyes leszek. Régi stílusjegyem ez, amióta írok, ragaszkodom hozzá, bár sokan próbáltak faragni belőle, nem ritkán joggal. A tudomány tárgyilagos világába nem illik ez a hang, de ha valahol, hát végre itt és most éppen helyénvaló.

Elfogult is leszek, hiszen 20 éve ismerem magát. Azóta magázódunk, miközben tegeződünk. Akik ismernek minket, megszokták, de akik először hallják, nemigen értik. Mi remekül szórakozunk ezen. Ez volt az első olyan közös hullámhossz, amelyen befogtuk egymás adását, s azonnal értettük a jelet: ugyanarra a nyelvi-intellektuális humorra, játékra jár az agyunk. De az igazi csúcs az volt, amikor megismertem a most 24 éves – akkor tehát 4 éves – fiadat, aki második alkalommal így szólt hozzám: „Jó napot, kedves Katalin, hogy van?" Vajon kitől tanulta?

Annyi írástudó van körülötted, bármelyikük megírhatta volna ezt a laudációt. Hogy miért éppen rám esett a választás, azt a gyermektől, a papától és a heraldikustól kérdezd, mert e kötet mellett ez is az ő ötletük volt. Én persze nagyon örültem neki, főleg azért, mert mihelyt elhangzott az elképzelés, azonnal arra gondoltam, szívesen rendezgetném össze a nyilván nagyon színes tanulmánycsokrot, s kötném fel rá a köszöntő díszes szalagját is. Hetekig tervezgettem, mit is írjak ide. Most meg, hogy lassan körmömre égvén a feladat, leültem, egyfolytában csak a Delete gombot nyomogatom. Azt tudtam, hogy a határidő jó ihlető, de az érzelmek, amelyek most szükségszerűen tolulnak föl, mégis inkább nehezítik a dolgomat. Nem gondoltam, hogy ekkora feladat mederben tartani az áradó gondolatokat. Megerednek, aztán megtorpannak. Nem, ez mégsem lesz így jó... Kezdem újra. Mintha Tatjána írná levelét. Ennyire élénken élne bennem e pár hete látott opera? Persze az opera se véletlenül jut eszembe magáról: kedvenc közös műfajaink egyike. Szóval kalandozok itt össze-vissza, mi lesz ebből? Mozaikszerűség magáról, az én kaleidoszkópomon át nézegetve. Végül is miért ne lehetne ilyen ez a köszöntő csak itt, csak most, tőlem – neked?

De mindez csak bevezetés. Néhány gondolat azok elé a szövegek elé, amelyeket a szeretteid, a barátaid, a kollégáid írtak. Bizony szép számmal összejöttek. A szerzők is sokfélék, s az általuk írtak is. Eleinte azt hittem, nehéz lesz ezt a sokféleséget valamilyen logika mentén keretbe foglalni, de ahogy érkeztek be a kéziratok, kezdtem megnyugodni. Te kutatóként, gondolkodóként jól ismered ezt az alkotási folyamatot: egyik szem szépen kapcsolódik a másikba, s a végén egyszer csak összeér a lánc.

Amikor megvolt az összes tanulmány, az is látszott, hogy nemcsak tematikusan, de műfajilag is igen széles a paletta. Ilyen szerkesztői munkát még nem végeztem. Az alkalom – a születésnapod, s hogy ez mégiscsak elsősorban ajándéknak készül, a te megörvendeztetésedre – kifejezetten kellemes szabadságot adott a szerkesztőnek. Általában sem félvén ettől az érzéstől, most is éltem vele. S – nyilván nem eléggé szigorúan – hagytam a szerzőket is szabadon témát választani és alkotni. Csak az a határidő ne lett volna, amire persze időnként mégis szigorúan emlékeztetnem kellet őket. De mindannyian küldték az írásokat, szeretettel, a neked szánt gyűjteménybe.

Tekintsd tehát te is, s az olvasók is úgy ezt a válogatást, mint a kedves személyedhez szóló, az eddigi életutad egyes állomásaihoz, kitérőihez tartozó színes epizódokat, adalé-

kokat. Van közöttük a tudomány szigorú követelményeinek mindenben eleget tevő komoly tanulmány; történeti áttekintés; filozofikus bevezető egy készülő könyvhöz; egy-egy szálon a te több rétegű szakmai érdeklődésedhez kötődő téma feldolgozása. Erkölcs- és jogbölcselet; személyes hangvételű nosztalgiázás; hallgatói visszajelzés vagy bátor társadalomkritika. Tulajdonképpen minden szerzőnek könnyű dolga volt, hiszen csak maga elé kellett képzelnie téged, a pályád különböző korszakait, amelyek során együtt dolgoztak veled, vagy tanítottad őket, s máris megszületett az ötlet. Egy személyben testesíted meg azt a tematikai sokféleséget, amelyikbe bármelyikünk beleszőhette a saját meséjét, legyen szó régi vagy modern kori történelemről, politikáról és politológiáról, demokráciáról, társadalomtudományokról, rendészettudományról, műemlékvédelemről, diplomáciáról. A felkérő levélben a kötet munkacímeként ezt a hármas hívó szót küldtük el: *„Társadalom – demokrácia – szolidaritás."* S végül ez maradt a cím is. E fogalmak és az általuk sugallt értékrend köré gyűlik nemcsak ez a harminchárom tanulmány és a szerzőik, de a te egész pályafutásod, kutatói és oktatói tevékenységed meghatározó célkitűzései és nem ritkán küzdelmei is. Izgatottan várjuk, mit szólsz mindehhez. Vajon eltaláltuk-e az ízlésedet?

Nyár közepén találta ki a család, hogy ezzel a meglepetés kötettel kedveskedik önnek. Kissé későn, ám erre csak akkor jöttünk rá, amikor elkezdtük a szervezkedést. Sorra vettük, kik jöhetnek szóba mint szerzők, s így állt össze a névsor. Tudja, hányszor emlegettük magát? Hogy milyen kár, hogy nem lehet beavatni, mert hihetetlen szervezőkészségével rengeteget segíthetett volna! Mire mindenkit felkutattunk, különösen a nagy Németországban, beletelt néhány hétbe. Természetesen majdnem le is buktunk. A titoktartás nem egyszerű feladat, különösen, ha az, aki előtt titkolózni kell, okos. Ön az. S az sem válik előnyére a meglepetésnek, ha egynémely szerző el-elszólja magát ön előtt. Persze hogy ez is megtörtént. Kozáry pár gyanús jelből következtetéseket von le, s mindjárt nyomozni kezd. Ez amúgy is jellemző önre. Hányszor kezdi úgy a mondatot, ha valamit kérdez: „Kémeim jelentették..." Igazi kutakodó-kutató, történész, akit a kíváncsiság hajt, a szakmában és az életben egyaránt.

Még jó, hogy vagyok veled olyan viszonyban, hogy azonnal határozottan leállíthattalak. Azt hiszem, ezt senki mástól nem tűrted volna el. Mindig is kedveltem ezt a szerepet, amit te osztottál rám: a moderáltan őszinte barátét, akit gyakorta megkérdezel a terveiddel, dilemmáiddal, döntéseiddel kapcsolatban. Személyesen vagy telefonon, vagy ami szintén kedves közös műfajunk, utazás közben, ezer és ezer kilométereket róva a többnyire nyugat-európai autópályákon. Mert tervezgetős, dilemmázós vagy, de határozottan tudsz dönteni is, ha kell. Igyekszel egyensúlyozni a kívülről irigylésre méltó racionalitásod, és a téged ismerők előtt letagadhatatlan érzelmeid között. Akiket közel engedsz magadhoz, azok sejtik, milyen hihetetlen ellentmondások feszítenek. De te mindent túlélsz (most jut eszembe: hiszen skorpió vagy!), a nehéz helyzetekben sem roppansz össze, s gyengeségedet nem láthatják. És fáradhatatlan is vagy. Amennyit te utazol, az tíz másiknak is elég lenne. A kis piros autód, amit annyira szeretsz, tudna mesélni! Ahányszor útnak indulsz – legtöbbször űzötten, épp csak ki- és bepakolsz a bőröndökbe, különösen, ha egyedül vezetsz, ami számodra teljesen megszokott –, mindannyian izgulunk érted. És te tudván ezt, kivétel nélkül, mint egy jól nevelt gyerek, lejelentkezel, ha épségben hazaértél.

Munkabírásod elképesztő. Sok hallgató és kolléga megirigyelhet (tudom, mert mondják, hogy irigyelnek s felnéznek rád ezért). Arról az állapotról, amit ebben az évben no-

vember 7-én ünnepelsz – micsoda dátum, mondd, te még azt is megszervezted, hogy legalább néhány évtizedig valódi piros betűs ünnep legyen a születésnapod? –, legyen elég annyi, hogy a kerekségén nagyon sokan meglepődnek. Persze te szelíden ezen is csak mosolyogsz...

Legjobban mindig a szemed mosolyog, Andrea. Mostanában azonban ritkábban látunk mosolyogni, nevetni. S gyakrabban mérgelődni, morgolódni. Amikor ezeket a sorokat olvasod, bizonyára könnybe lábadnak a mandulaszemeid, s ez jól van így. Nehogy szégyelld, mi örülünk neki. Örülünk, mert ez azt jelenti, érzed, hogy mi, akik hónapok óta ezzel a meglepetéssel foglalatoskodtunk, s most, hogy elkészült, magunk is megilletődve átnyújtjuk neked, nagyon szeretünk téged. Éppen ezért azt kérjük, vigyázz magadra, s néha engedd, hogy mi is vigyázzunk rád. És mosolygj, nevess sokat, hiszen ez áll neked legjobban!

Isten éltesse, kedves Kozáry tanárnő!

A szerkesztő

Dunakeszi, 2013. november 7.

Tabula Gratulatoria

Arnold Petra
Bella Katalin
Bertényi Kristofori Szilvia
Bubnó Hedvig
Budaváriné Béres Erzsébet
Czinkóczky Anna
Czoma Lászlóné Zsófia
Csuka Csilla
Draskóczy István
Fehér Zoltán
Fórizs Sándor
Földes György
Gyarmati György
Héra Gábor
Horváth Gábor
Izsák Lajos
Izsákné dr. Böjte Éva
Janza Frigyes
Kajári Erzsébet
Kalmár János és Györgyi
Kerezsi Klára
Kersten, Joachim
Kleinschmidt, Sigrid
Kósa Lászlóné
Kovács Éva
Kovács Tamás
Krausz Tamás
Lénárt Emese
Pósch Gábor
Rainer M. János
Ress Imre
Simon Ida
Solymosi László
Somogyi István
Szabó Máté
Szakács Gábor és Szakács Gáborné
Szende László
Szendéné Bukucs Barbara
Szögi László
Tarbay Gabriella
Udvardy Judit
Ulrich Anikó
Varga Lajos
Vörös Boldizsár
Vörös Éva
Zsadányi Nagy Fruzsina

Martin Siegert

Emlékszel még, Andrea?

Arra kértek, hogy a 60. születésnapod alkalmából a „Társadalom – Demokrácia – Szolidaritás" cím alatt megjelenő emlékkönyvedbe írjak. Sokáig töprengtem, mi is legyen a műfaj. Már több mint két éve a brandenburgi rendőrség nyugdíjas főfelügyelőjeként egy tudományos igényű írás elkészítéséhez kijöttem a gyakorlatból. Viszont mint amatőr fényképész úgy gondoltam, hogy közel 10 éves együttműködésünk dokumentálását meg tudom tenni. Az archívumomban a nemzetközi együttműködés keretében végzett tevékenységünkről találtam néhány olyan fényképet, amelyeket még egyáltalán nem ismersz. Ezekkel talán örömet szerezhetek neked, és az ismeretségünkről összeállított szerény, fényképekkel illusztrált képeskönyv kis hozzájárulás lehet az emlékkönyvhöz is.

Minden azzal a tanulmányúttal kezdődött, amikor a brandenburgi rendőr szakfőiskola hallgatói a bukaresti Alexandru Ioan Cuza rendőrakadémiára utaztak. Harry Golm, a Berlin-Brandenburg Európai Akadémia igazgatója az Európai Unió támogatásával szervezte meg ezt az utazást, és a Rendőrtiszti Főiskola képviseletében Te (aki németül már akkor is jól beszéltél) és Bodonyi Ilona vettetek részt ezen a kiránduláson. Ez a háromoldalú – német–magyar–román – csereprogram kiválóan alkalmas volt arra, hogy a PR munkánkat jól dokumentálhassuk.

Mulatságos volt megélni, hogy kezdetben mindent megpróbáltál, hogy elkerüld a „dokumentálást". A csereprogramról a végén kötelezően készítendő jelentéshez, értékeléshez magyar barátainkról, azaz a delegáció magyar résztvevőiről szinte lehetetlen volt anyagot gyűjteni. De, mint közismert „soha ne mondd azt, hogy soha". Kezdetben sokszor próbáltalak – eredménytelenül – lefényképezni. A kitartásom vagy a minden bizonnyal hosszú út volt az oka, hogy kilométerről kilométerre felszabadultabb lettél, és végre – még ha álmodban és Morpheus karjaiban is – az első fényképedet megörökíthettem digitális kamerámmal.

Voltak persze nagyon megerőltető napjaink is. Román barátaink MINDENT meg akartak mutatni, amit Románia kínálni tudott. Az új rendőrség szervezeti felépítése, a szolgálati helyeik, az anyagi-technikai felszerelésük, a kiképzés és továbbképzés formái és módszerei mellett megmutatták nekünk az országot, az embereket, a kultúrát, a folklórt,

és megkóstoltuk a hagyományos román konyhát szilárd és folyékony („pálinkás") formájában. Ilyesmit egy pragmatikusan gondolkodó német ritkán él át, és egyik ámulatból a másikba estünk. Különösen a szervezés és a logisztika miatt hökkentünk meg. Sokszor előfordult, hogy a szervezők a meglátogatni kívánt célállomásra érkezés előtt a buszban, mobil telefonon beszélték meg a részleteket. Ismétlődő kérdéseidre, hogy hogyan tovább, csak azt tudtam sokat mondóan válaszolni: „Hagyd magad meglepni!"

A hivatalos programokat mindig pontosan, időre abszolváltuk. Costica Voicu, a rendőrakadémia rektora, valamint a szolgálati helyek és rendőriskolák vezetői által szervezett fogadások és rendezvények mindannyiunk számára nagyon érdekesek és informatívak voltak. Számítógépes aggyal kellett volna rendelkeznünk, hogy mindent megjegyezzünk és tárolhassunk. Az esti visszajelző (feedback) rendezvények (intenzív étkezés és szórakozás román barátainkkal) a tízórás rendőrségi oktatás után ugyanolyan megerőltetőek voltak, mint a sok-sok érdekes, jó szándékú, de fárasztó power point prezentáció.

A kitűzött célt mindenképpen elértük: megismertünk egy másik rendőrségi és politikai struktúrát. A tapasztalatcsere során (a ti aktív részvételetekkel) meg tudtuk egymást győzni a román, a magyar és a német képzési és nevelési munka sikeréről. A másokkal és idegenekkel szemben meglévő előítéleteket közösen, barátságos és intenzív beszélgetések-

ben, tolmácsok segítségével vagy az ismét felszínre hozott orosz- és angoltudással vagy éppen nem verbális eszközökkel építettük le.

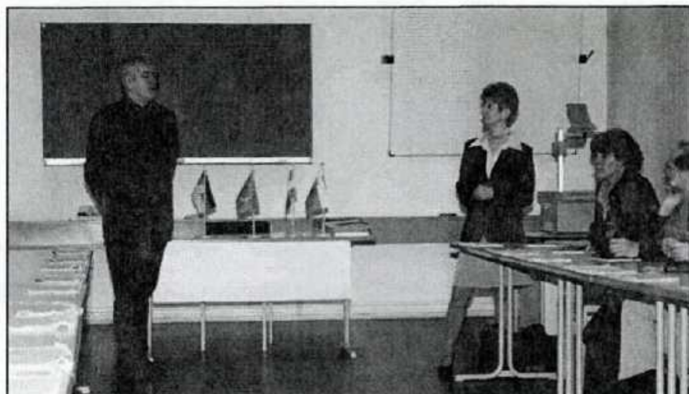

Természetesen hasonló tanulmányutakra német területen is sor került, amelyeket itt is Harry Golm és az időközben Európa Centrum Berlin-Brandenburg nevet viselő szervezet támogatott. A Basdorfban, illetve 2006-tól Oranienburgban működő, Brandenburg tartomány rendőr szakfőiskoláján tanulmányozhattad az ott folyó sokoldalú munkát. Niesse professzor asszony, Rainer Grieger, az intézmény elnöke és Dietmar Wutzler gazdasági vezető személyében kompetens partnereket ismerhettél meg, akik tudományos munkádhoz minden segítséget megadtak és támogattak téged. A tartományi rendőrségi hivatalban és Brandenburg rendőrfőkapitányságán tett látogatás során a bűnüldözés új tudományos módszereiről, de egyúttal a Németország föderalista felépítéséből adódó szervezeti problémákról is információkat szerezhettél, és mindig érdeklődéssel fogadott vendég voltál. Hogy állandó sokoldalú kérdéseidre válaszokat kaphass – különösen a németországi föderalista berendezkedésről akartál többet megtudni – tanulmányútjaid a berlini tartományba is elvezettek. Itt egy olyan rendőrséget ismerhettél meg, amely egy városállamban, és nem egy „síkságon", amilyen Brandenburg, tevékenykedik. A képviselőház és a Reichstag meglátogatása tették teljessé az itteni programot.

Mindig szívesen láttunk téged, és mindent megtettünk azért, hogy elvárásaidnak megfeleljünk. Első látogatásaid egyikén majdnem a kétségbeesésbe kergetted kedves munkatársamat, Mike Hartwich-ot. A hivatalos programok mellett előre nem látható magánjellegű érdeked is volt. Az egyik alkalommal, amikor fővárosunkat látogattuk meg, hirtele-

nül és váratlanul közölted, hogy a program további részén nem kívánsz részt venni, mert feltétlenül meg kell látogatnod Sigrid Kleinschmidtet a Krampasplatz 5. szám alatt. Azonnal a rendelkezésedre álltunk, bár biztosak voltunk abban, hogy a 4 milliós városban el fogsz tévedni, és másnap nem fogsz időben megjelenni a program folytatásánál. Mike, aki Berlint úgy ismeri, mint a tenyerét, régi térképeket keresett, tanulmányozott, több telefonbeszélgetést folytatott a jó Istennel és az egész világgal, hogy megtalálja neked a legjobb buszos és városi vasúti összeköttetést, hogy visszatalálj a rendőr szakfőiskolára. Különleges kívánságod álmatlan órákat okozott neki, de amikor másnap reggel ragyogó arccal viszontlátott, büszke volt az erőfeszítéseire. Minden jól sikerült, mindenki újra a fedélzeten volt, és pontosan folytathattuk az aznapi programot. Hogy ne kerülj újra „reflektorfénybe", ezután mindig az első sorba ültél és még a legunalmasabb előadásokat is érdeklődéssel figyelted. Nem hagyhatom említés nélkül, hogy bár Te eredeti nyelven, németül követted az előadásokat, kolléganőd és régóta barátnőd Benedek Júlia briliáns magyar fordításait is megajándékoztad kitüntetett figyelmeddel.

A főiskolai képzéshez azonban nemcsak a professzorok, doktorok, oktatók elméleti fejtegetései tartoznak. Amit leendő nyomozóink fejébe délelőttönként beleöntöttek, azt délutánonként gyakorolták. Természetesen hozzátartozott a programunkhoz, hogy vendégeinknek ezt is megmutassuk és demonstráljuk. A gyakorlati bemutatók mindig fontos részét képezték a látogatásoknak. Mindig megkérdezték tőlem a magyar, román, spanyol, szlovák, lengyel és más vendégek, hogy a Brandenburgban rendszeresített Heckler és Koch pisztolyokkal lőhetnek-e. A külföldi delegációk látogatásának mindig a csúcspontja volt a basdorfi és oranienburgi szupermodern lőtéren végzett lőgyakorlat. Ezért is lepett meg nagyon, hogy a magyar rendőri csoport egyik tagja – vajon ki? – csak hosszas rábeszélés után élt azzal a lehetőséggel, hogy néhány éles lövést leadjon a céltáblára.

Érdekes volt az is – amit nem lehetett nem észrevenni –, hogy minden találkozásnál, legyen az Brandenburg vagy akár Románia, gondolatban állandóan otthon, a szeretteidnél, Budapesten jártál. Nagyon tudtál szenvedni, amikor Krisztián, valamilyen oknál fogva – nem volt kapcsolat, nem volt kedve, nem volt ideje vagy más kifogások miatt – a

mama türelmetlen telefonhívásaira nem válaszolt. A mobiltelefon számodra a XX. század leghasznosabb találmánya. Néha keresned kellett ugyan a táskádban, de e nélkül a budapesti távkapcsolat nélkül – láthatóan – csak fél ember voltál. Hogy tudtad az életedet a korábbi években e nélkül megszervezni?

Kedves Andrea! Mindent egybevéve, nekem nagyon tetszett az együttműködésünk. Büszkén mutattad be az egyik legjobb és kedvenc tanítványodat az évente megrendezésre kerülő kibocsátó ünnepségen. Hálás vagyok neked, hogy amatőr fényképészkedésemet az ilyen alkalmakkor toleráltad, hiszen főiskolátok rektorhelyettese, Fórizs tábornok úr többször megfenyegetett, hogy az ilyen ünnepélyes cere-

mónáktól távol fog tartani. Szívesen támogattalak és álltam kötélnek, amikor arra kértél, hogy a hallgatóidnak a német rendőrségről tartsak előadást. A fordításod olyan kiváló volt, hogy büszke voltam, amikor a röviden elmondottakat sok-sok magyar szóval fordítottad le és talán ki is egészítetted. A nagy hegyre „szomorú" rendezvényekre is magaddal vittél. Annak is örülök, hogy a veled és a kollégáiddal meglévő barátságunk túlélte Magyarország és a főiskola életében bekövetkezett strukturális változásokat. Rajtad keresztül Magyarországot is jobban megismertem. Általad sok rendőrtisztet, germanistát, heraldikust, történészt, politológust és sok-sok embert megismerhettem és megérthettem. Mindig szórakoztatott, amikor néhány kortársad és az „idióták" felbosszantottak, és feleslegesen felizgattad magadat.

Kedves Andrea, remélem, hogy ez a néhány sor egy kicsit emlékeztet arra a szép együttműködésre, ami köztünk, valamint a brandenburgi rendőr szakfőiskola és a budapesti főiskola között működött. Mindenki, aki veled a sokoldalú találkozások során kapcsolatba került, Harry Golmot és magamat is beleértve, minden jót kívánunk neked, és azt mondjuk, szép és tanulságos időket töltöttünk veled. Maradj olyan, amilyen vagy! Tartsd meg a mosolyodat továbbra is mind a munkahelyen, hivatásodban, mind a magánéletedben, és csak így tovább, ugyanígy... (a révfülöpi munkatáborban is)!

(Fordította: Pósch Krisztián és Varga Júlia)

Első fejezet

Történelem, tudomány, emlékezés – múlt, jelen s jövendő

Krémer Ferenc

A történelem értelme

Ajánlás

„Képzelni sem tudok dicsérendőbb dolgot annál, mint ha egy történész egyformán tud tudósokhoz és iskolásokhoz beszélni” – Marc Bloch szavaival ajánlom szeretettel és tisztelettel Kozáry Andreának, a történésznek ezt a rövidke írást, aki (velem ellentétben) képes erre a csodára. S ha esetleg úgy érezné, hogy se füle, se farka ennek a dolgozatnak, az lehet, hogy attól van, hogy egy hosszabb, a társadalom létezését firtató, befejezetlen tanulmány történelemről szóló fejezetének egy része olvasható itt.
Ezzel magyarázhatóak a meg nem válaszolt kérdések is.

Történet és történelem

A történet és a történelem elkülönítését nehézkessé teszi, hogy egy-egy keletkező gondolat hívei nem a gondolatuk másságát hangsúlyozzák, hanem legtöbbször támaszt keresnek a maguk számára, s ilyenkor gyakorta állítják, hogy a gondolat új ugyan, de valami ősitől, valami mindenki számára ismerősből származik. A különbség ehhez képest létezik, mint valamely szubsztancia mássága. A XVIII–XIX. századi gondolkodásra oly jellemző tétel ez. Kant megfogalmazásában például így hangzik: „De a reális tartalomnak, azaz a dolgok létezéséhez tartozónak a szubsztrátuma nem más, mint a szubsztancia, és mindaz, ami a létezéshez tartozik, csupán mint ennek meghatározása gondolható el. Következésképpen, ha a jelenségek minden időbeli viszonyát csak valamilyen állandónak a vonatkozásában lehet meghatározni, úgy ez az állandó a jelenségben rejlő szubsztancia, vagyis a benne adott reális, amely minden változás szubsztrátumaként mindig ugyanaz marad.”[1] (Kiemelés: K. F) Így tett a történelemfilozófia és a történettudomány is, elődöket és támaszt keresett a maga számára. A történetírás valóban igen hosszú múltra tekint vissza, olyan neves ókori szerzőket sorolhat elődei közé, mint Thuküdidész, Livius, Tacitus és számos követőjük.

A történelem azonban csak a XVIII. század második felében jelent meg[2] és ez egy más „tárgy” volt egy más tudomány számára. Jól mutatja ezt, hogy a történetek korábban másról szóltak, mint a történelem, és mást is bizonyítottak. Nézzük csak meg, miként ajánlotta munkáját olvasóinak Livius: „A város ügyeinek megismerésében (cognitione rerum) különösen az az üdvös és gyümölcsöző, hogy a példa adta tanulságokat (exempli

---

1 Kant, Imanuel (1995): A tiszta ész kritikája. Ictus. 205. o.

2 Iggers, Georg G. (1988): A német historizmus. Bp., Gondolat, 57. o.

documenta) mint valamely messze látszó emlékművön szemlélhetjük, s kiválaszthatjuk, hogy magunk vagy államunk érdekében mit kell követnünk, s milyen gyalázatosan indult és végződött dolgot kerüljünk."[3] Ez persze a historia est magistra vitae szemlélete, nem történelem, csak tanulságos történet, egy valóságos[4] vagy valóságosnak gondolt eseménysorozat elbeszélése.

A történelem fogalma zavarossá válik, ha egy valódi történet elbeszélését, illetve az elbeszéltet azonosnak tekintjük a történelemmel. Az elbeszélés (a görög Óστopxa és a latin fasti vagy a történetírásra a görögből átvett historia) csak az előadás módja, a különbség az előadott történetben van. Némileg leegyszerűsítve, a történetírás esetében a példa (például Machiavelli[5]), a történelemtudomány esetében az előzmény a történetmondás tárgya. Amikor Grünwald Béla, a XIX. század jeles magyar történésze a reformkor történetének megírását tervezte, rá kellett jönnie, hogy tervét nem tudja valóra váltani, ha nem írja meg az azt megelőző korszakot is. „Hozzáfogtam e korszak történelmének leírásához; de mennél tovább haladtam munkámban," – írta – „annál inkább győződtem meg, hogy az olvasó e kornak jelentőségét s a nemzet szellemi hőseit csak úgy fogja megérteni, ha leírom a süllyedés korszakát, s azokat az állapotokat és intézményeket, melyek a jobbakat kétségbe ejtették, s melyek ellen küzdeni életök czélja és dicsősége volt. Így jött létre e könyv."[6] Ez az előzmények utáni vágy, ez az erő aztán egyre messzebb és messzebb, egészen a kezdetekig vitte vissza a gondolkodókat – a kezdet lehetett relatív, mint Grünwaldnál, de lehetett abszolút is, mint Condorcet-nál vagy Hegelnél. A múlt a jelent megelőző értelmet kapott – ez az az időtartomány, amelynek a fizikában vagy a csillagászatban a XVIII. századig nem volt értelme, ott csak a jövő, a következő, a megfigyelést követő pillanat volt a fontos.[7]

A különbség tehát nem csupán abban a tudományos módszerben van, amely reálissá tette a történeteket, nem is csupán az idő más felfogásában. A különbség az elbeszélés és a hallgatók, a múlt és a jelen (s a jövő) viszonyában van.

A történelem nélkülözhetetlensége

A történelem nélkülözhetetlenséget bizonyíthatnánk a történettudomány kialakulásával és térnyerésével is, de többet mond ennél, hogy a társadalom és a történelem fogalma nem

---

3 Livius magyar kiadásában, Kiss Ferencné fordításában a *cognitione rerum*, azaz a város ügyeinek megismerése helyett a „történelem megismerése", az *exempli documenta*, vagyis a példák és tanulságok helyett az „események tanulságai" olvasható. Livius (1982): A római nép története. I. k. Európa, 8. o.

4 Éppen a valódisága különbözteti meg a költészettől, ahogyan ezt Arisztotelész ki is hangsúlyozza. Arisztotelész (1974): Poétika, Magyar Helikon, 22. o.

5 Machiavelli, Niccolò (1978): Beszélgetések Titus Livus első tíz könyvéről. Machiavelli művei I., Bp., Európa, 91–92. o.

6 Grünwald Béla (1888): A régi Magyarország. 1711–1825., IV.

7 A XVIII. század végén azonban a csillagászatban is fontossá válik a múlt. Lásd: Kant és Laplace elmélete a Naprendszer keletkezéséről.

létezhet egymás nélkül, hogy a politikai társadalom például a történelem révén alakul át társadalommá. A történelmiség a gondolkodás új élménye, és a korai társadalmi elméletek abból indultak ki, hogy az emberről csak történeti létezésén keresztül tudhatunk meg bármit is,[8] ami azt jelenti, hogy a jelen értelmetlen a hozzá vezető történelem nélkül. A jelent megelőző, az elmúlt tehát olyasmit tartalmaz, amely nélkül a jelenlévő nemcsak, hogy nem érthető, de nem is teljes. Ugyanakkor ez fordítva is igaz, a történelem a jelenlévőkben van és a jelenlévők által válik értelmessé, vagyis a mi számunkra csak így jelent valamit.

A történelmi gondolkodás újdonsága nem a régen történt elbeszélésében van, az újdonság az, amit Vico, mintegy megelőlegezve minden történelmi alapját, úgy fejezett ki, hogy a dolgok természete azonos azzal, ahogyan azok bizonyos időben és bizonyos feltételek között születtek.[9] Nála még nem kapott elegendő teret ez a gondolat, de a XVIII. század végétől evidenciaként kezelték és kezelik manapság is. A történelmi gondolkodásban a valamivé válás folyamatába vetett hit az új, ez különbözteti meg minden más korábbi történetmondási formától, a mítoszoktól, az eposzoktól, a históriáktól, a gesztáktól vagy az annalesektől. A történelem a keletkezés biztonságát adja a társadalomnak, azt, hogy egy bizonyos dolog egy adott pillanatban megfigyelhető állapota mindig egy folyamat, vagyis megelőző állapotok eredménye, ezáltal a történelmiség az időnek rendeli alá a társadalmat. Az igen különböző, egymásnak ellentmondó, egymással harcban álló álláspontok és gondolatrendszerek közösek a születésbe, a felnövekedésbe és a kifejlődésbe vetett hitben, abban, hogy enélkül a jelen összeomlana, mert elveszítené a támaszát.

Minden társadalmi történelminek mutatkozik, vagyis hosszabb-rövidebb folyamat eredményeként lesz azzá, ami, ezért a történelem nélkülözhetetlen (olyannyira, hogy a keletkezés törvénye még a természetre is érvényessé válik). A XIX. század közepére közhellyé lett, hogy a társadalmat vizsgálva a tudomány „olyan tárggyal foglalkozik, amelynek tulajdonságai változandók."[10] Ezt a közhelyet csak akkor oldhatjuk fel, ha megvizsgáljuk a történelem sajátosságait.

A történelem sajátosságai

A történelmi idő

A születés, a kialakulás, a valamiből valamivé válás a priori adja a történelmi időt. De mi különbözeti meg ezt a cinqecento táján megjelenő időtől? A XVI. század óta a művészetben és a fizikában középpontban lévő idő (lásd a barokk képzőművészetet és a mechanikát) a következő pillanat születésének, a cselekvés szükségszerűségének ideje. Egészen

[8] „A XIX. század társadalmi és politikai elméletei túlnyomó részben abból indultak ki, hogy az emberről csak történelmi létezésén át juthatunk ismeretekhez." Iggers, Georg G. (1988): A német historizmus. Bp., Gondolat, 58. o.

[9] Vico, G. (1979): Az új tudomány. Bp., Akadémiai K., 187. o.

[10] Mill, J. St. (1877): A deductiv és inductiv logika rendszere. 3. kötet, Bp., Franklin, 449. o.

a XVIII. század végéig ebben az időben mesélték el a történeteket, amelyek cselekvő egyének történetei voltak, és arról szóltak, mit tettek ők természetükből eredően. Az individuális cselekvés az egyénből indul ki, és nem is jut annál messzebb – az emberek közös világának közös történetei ezért megmaradnak az isteni gondviselés hatalmában. Az idő ekkor – ahogyan Locke-nál vagy Spinozánál olvashatjuk – tartam (spatium), mely infinitiv, múlt és jövő nélküli meghatározatlanság. Az idő, mely már rendelkezik meghatározottsággal, e tartamnak a térbeli ponthoz hasonlítható „helye". Az idő csak méri a tartamot, ezért maga a felosztott tartam.[11]

Amikor a cselekvés idejéről beszélünk, akkor egy ilyen „pontot" kell magunk elé képzelnünk. A cselekvő, akárcsak a tárgyak a teret, meghatározottá teszi a tartamot, de csak a mérhetőség értelmében.[12] Az idő ezért éppúgy lehet többes számú, ahogyan a történetek maguk is, a die Geschichte is eredetileg többes számú főnév volt.[13] A cselekvés idejében nincsen múlt idő, csak jelen és jövő, az elmesélt történetek egy másik jelenről vagy az örök jelen másik arcáról szólnak,[14] melyet utánozni lehet: a történetek élni tanítanak meg.

A történelmi idő azonban értelmetlenné teszi a történetek közvetítette tanítást,[15] és a cselekvések is teljesen más jelentést kapnak általa. Az idő szingulárissá válása csak azzal a feltétellel történhet meg, ha a cselekvések alárendelődnek valaminek, ami őket egy meghatározott módon egyenlővé teszi és a szétszórtságukat jelentéktelennek mutatja. Ez viszont csak akkor lehetséges, ha a cselekvés elveszíti autarkiáját és függő helyzetbe ke-

---

11 „Itt azt mondom, hogy az örökkévalóság az az attribútum, amelyben Isten végtelen létezését fogjuk fel, a tartam pedig az az attribútum, amelyben a teremtett dolgok létezését, a maguk valóságában való megmaradását fogjuk fel. [...] az idő nem a dolgok affekciója, hanem csak a gondolkodás puszta módusza, vagyis mint már mondottuk, gondolati dolog; a gondolkodásnak olyan módusza ugyanis, amely a tartam megmagyarázására szolgál." Spinoza, Baruch (1981): Metafizikai gondolatok. In: Ifjúkori művek. Bp., Akadémiai K., 231. o.
„Van egy másik fajta távolság vagy hosszúság, amelynek ideáját nem a tér maradandó részeiből, hanem az egymás utániságnak illanó és örökösen eltűnő részeiből merítjük. Ezt tartamnak nevezzük; egyszerű módozatai azok a különböző hosszúságok, amelyekről mint órákról, napokról, évekről stb., időről és örökkévalóságról vannak ideáink." Locke, John (1979): Értekezés az emberi értelemről. Bp., Akadémiai K., 173. és 180. o.

12 Koselleck tehát téved, amikor a cselekvést és a történelmet összekapcsolja. A történelem átalakítja, korlátozza a cselekvést, ezért van az, hogy a történelem megteremtését a kivételes emberekkel – történelmi személyiségekkel – hozzák összefüggésbe, ez persze kivételes cselekvést is feltételez. Koselleck, Reinhart: Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája. Atlantisz, 2003., 305. o.

13 Koselleck, Reinhart: Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája. Atlantisz, 2003., 56., 302. o.

14 „[...] nagyon-nagyon sokan, akik történeti műveket olvasnak, csak a változatos kalandokban lelik gyönyörűségüket, különben eszük ágában sincs utánozni a történeteket, mondván, hogy utánozni nem csupán nehéz, hanem lehetetlen is; mintha bizony az ég, a nap, az elemek, az emberek mozgása, rendje, hatalma ma más volna, mint az ősidőkben volt. Meg akartam szabadítani az embereket ettől a tévedéstől [...]" Machiavelli, Niccolò (1978): Beszélgetések Titus Livis első tíz könyvéről. Machiavelli művei I., Bp., Európa, 92. o.

15 Lásd Koselleck tanulmányát a *historia est magistra vitae* jelentésének felbomlásáról. Koselleck, Reinhart: Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája. Atlantisz, 2003., 41–74. o.

rül, és a cselekvés a cselekvő fölébe kerekedő hatalmat hoz létre. Az esemény elválasztja egymástól a cselekvőt és a cselekvést, a tett már nem a cselekvőből indul ki, valahol máshol van a forrása, ezért a cselekvő önállósága, szabadsága is más értelmet nyer. A cselekvés csak akkor lehet történelmi, ha belesimul az események menetébe, ha azokat szolgálja. Az esemény az egyének számára külsővé vált, független lett tőlük, felettük álló erők hatására következett be. Burckhardt pontosan fogalmazta meg ezt a változást: „Szembekerülve a történelmi hatalmakkal a kortárs egyén rendszerint teljességgel tehetetlennek érzi magát."[16] Hasonlóan fogalmazott Hegel is: „Az egyéniségek tehát eltűnnek számunkra, és csak azokat jelentik nekünk, akik megvalósítják azt, amit a népszellem akar. [...] Az egyének eltűnnek az általános szubsztanciális mozzanat elől s ez maga alkotja meg egyéneit, akikre szüksége van céljaihoz. De az egyének nem akadályozhatják meg, hogy megtörténjék, aminek történnie kell."[17] A történelmi hatalmak (geschichtliche Mächte) tehát megfosztják a hatalomtól az egyéneket (tehetetlenné – ohnmächtig – teszik őket). Az esemény lett tehát a folyamat alapegysége, s míg a cselekvés homogén időben (tartam!) következett be, és csak ez alkotott benne idő-pontot, az esemény tagolt időben megy végbe, ahol a jelen relativizálódik, hiszen egymásra tolódik a múlt és a jövő. A történelmi idő feltétele tehát az, hogy az egyének cselekvéseit felváltsák az események.

A történelemben az esemény önálló hatalommá változik, és minősített (valahová tartó) folyamattá teszi az egymás utániságot és struktúrává az egymás mellettiséget.[18] Az események önállósága a cselekvések dualitására támaszkodik, és a történelmet nevezi meg az egyének feletti hatalomként. A történelmi idő tehát az események ideje, független, „objektív" idő, amely a tudomány módszereivel tanulmányozható. Olyasfajta idő, amit leginkább egy fizikai törvénnyel, a Doppler-effektussal tudnánk jellemezni: a jelenhez közelítve egyre gyorsul, majd onnan távolodva lelassul, sőt meg is áll (eléri célját, terve beteljesül stb.).

A történelemtudomány kezdeteitől jelen van az a gondolat, hogy egy adott kor valósága csak történelmileg, vagyis csak utólag tárható fel,[19] ez egyértelművé teszi a cselekvés trónfosztását. E tétel szerint ugyanis a cselekvő maga sohasem láthatja át, mit is tesz és tette valójában mit eredményez. A cselekvés ezáltal függő helyzetbe kerül, és csak az utólagos elemzés fedheti fel az összefüggéseket, mitől és mi módon függött a cselekvés. Az eseményt tehát a cselekvő nem, csak az elemző láthatja. Később, amikor a történelem elért az éppen élt pillanatig, és a társadalom törvényeinek „ismerete" lehetővé tette az éppen zajló folyamatok megértését, akkor feltárhatóvá és megérthetővé válik az éppen megtörtént esemény is.

---

16 Burckhardt, Jacob (1985): Weltgeschichtliche Betrachtungen. Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, Leipzig, 23. o.

17 Hegel, G. W. F. (1979): Előadások a világtörténelem filozófiájáról. Bp., Akadémiai K., 41. o.

18 „A jelenségek világában lejátszódó szakadatlan mozgás arra késztet bennünket, hogy a dolgokat mintegy szüntelen létrejöttükben fogjuk fel [...]" Droysen, Gustav (1994): A Historika alapvonalai. Ész, élet, egzisztencia. IV. Történetfilozófia 1., Szeged, Pro Philosophia Szegediensi, 117. o.

19 Koselleck, Reinhart: Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája. Atlantisz, 2003., 221. o.

A történelmi idő folyamatszerű, és egymásra következő állapotok sorakoznak benne. Egyúttal megsokszorozott idő is, amelyben ugyanazon kor társadalmainak különbségei történelmi különbségek alakját öltik (elmaradottság, fejlettség), ennek következtében ugyanabban a pillanatban több idő is hozzáférhető. Mivel azonban a történelem és a történeti idő lineáris, vagyis egyetlen folyamat ideje, lennie kell domináns időnek, mely maga alá rendeli és önmagához viszonyítja a többi időt. A világtörténelem ennek a domináns időnek a történelme. A történelmi idő felvette a tér egyik sajátosságát, az egymás mellettiséget. Ez nemcsak a történelemben, de a manufaktúrákban és a gyárakban is megtörtént, ahol a munkamegosztás egymás mellé helyezte az idő egymás után következő pillanatait, ezzel új dimenzió keletkezett, és egy-egy termék előállítása sokkal kevesebbet igényelt a lineáris időből.

A történelem dologi jellege

Az „objektív" idő maga is a múlt tárgyiasítása, reálissá tétele, a történelem azonban ezen túlmenően is tárgyilag jelenik meg az emberek számára – a laikusoknak mint múzeumi tárgyak sokasága, a szakembereknek pedig mint források, iratok (a vizsgált korban keletkezett szövegek) és régészeti tárgyak tömege. A történész éppúgy kutat az új reáliák után, mint a korabeli botanikus az új növények után. A múltat, a folyamat korábbi eseményeit a tárgyak tartalmazzák, magukban hordják, a történésznek pedig az a feladata, hogy módszeresen kifejtse belőlük. A történelem, ebben a tekintetben, hasonlatos a természethez: a res independens (az embertől független dologiság) sajátosságaival jellemezhető, olyan független dologiságok alkotják, melyek elrejtik a tartalmukat, titkolódznak, csak sejtéseket engednek meg, és mindig hiányzik belőlük valami.

A történelem annak bizonyossága, hogy a keletkezés magukban a dolgokban megy végbe és bennük van, nem mint elmúlt található mögöttük. Az idő belenyúlik a dolgokba, és a történelemtudomány ezt a „megalvadt" időt keresgéli a tárgyakban. A történelem nem történet többé, hanem reális, tárgyi valóság.

A történelem mint folyamat

A történelem eleve folyamat, és el sem képzelhető másként – ez az egyik fontos tulajdonsága, amely megkülönbözteti a történetektől, amelyek cselekvéseket mesélnek el. E tulajdonsága olyannyira hozzá, sőt olyannyira gondolkodásunkhoz, életünkhöz tartozik, annyira magától értetődő, hogy éppen emiatt gondolni sem igen szoktunk rá. Mi több, vitathatóvá teszi a történet–történelem megkülönböztetést is, hiszen minden történetet csak mint folyamatot enged látni. Épp ezért, ha megkérdezzük, mitől más a történelmi folyamat, mint egy történetben szereplő cselekvések egymásutánja, akkor nem találunk rá választ.

A folyamat azonban ott található a történészek és a filozófusok által használt szinte minden fontosabb kategóriában, a haladásban, a fejlődésben, az evolúcióban, a változásban, a korszakban és így tovább. A történelem fogalmát azonnal világtörténelemként kezdik használni, az pedig valamennyi történetet egységbe fogja és elrendezi a maga ide-

jében. A történelem időbeli egység, egymáshoz rendeltség, és az nem más, mint a történelmi folyamat maga. A vizsgált korszak szövegeiben használt sajátosságai – melyeket annak ellenére érdemes megvizsgálni, hogy nyilvánvalóságuk miatt triviálisnak látszanak – az egymásra következés, a fokozatosság, a megelőző állapottól függés és a kezdeti adottságok kifejlődése.

Egymásra következés A történelemben csak akkor lehet jelen valami – egyén, esemény, gondolat, korszak vagy bármi más –, csak akkor következhet be bármilyen történés, ha egy másikat követ, csak akkor, ha már megelőzte az, aminek előtte van a helye. Így van ez a nemzedékek egymásutánjával Comte-nál és Marxnál, vagy a korszakokkal Rankenél.[20] Az egymásra következés a történelmi folyamat időszerkezetéhez tartozik, benne a folyamat lineáris és egyszerű. Ezt az egyszerűségét azonban nem őrizheti meg, hiszen a történelmi időnek is csak egy lehetősége a linearitás. A világtörténelem azonban súlyos, megoldhatatlan problémákat hoz magával azok számára, akik a történelem folyamatosságát pusztán ebben az egyszerűségében kívánják látni.

Fokozatosság A fokozatosság két tételt foglal magába. Az egyik azt mondja ki, hogy a folyamat kezdő- és végpontja közötti különbség nem hidalható át egyetlen lépéssel, csakis több egymásra következő állapoton való keresztülhaladás eredményeként jöhet létre a folyamat. Ez felfogható úgy is, hogy alacsonyabb szintekről indul és a magasabb szintekhez halad tovább, mint ha lépcsőn járna, fokról fokra lép feljebb, vagy felfogható úgy is, hogy az egyes fokok nem felfelé vezetnek, mert nincsen feltétlen és egyértelmű iránya a történelemnek. Valahogy úgy, ahogy Herder írta: „A kultúra láncolata igen egyenetlen, görbe vonalakban húzódik át valamennyi művelt nemzeten [...] Mindegyiküket növekvő és csökkenő nagyságok és a legkülönfélébb maximumok jellemzik."[21] A másik tétel pedig azt mondja ki, hogy a folyamat nem egyenlő értékű részekből áll, az egymás után következők elválnak egymástól, és jól megkülönböztethetőek (mint a történelem korszakai). Az egymásra következő részek tehát nem homogének, a XVIII–XIX. század

[20] „Az emberi tudás története a lehető legvilágosabban bizonyítja, amit a legkitűnőbb szellemek már felismertek: minden tudományos és művészi munkálkodásunk oly módon kapcsolódik össze akár egyetlen nemzedéken belül, akár az egyes nemzedékek között, hogy *az egyik nemzedék felfedezései előkészítik a következő nemzedék felfedezéseit, ahogy viszont ennek eredményeit egy korábbi generáció készítette elő.*" Comte (1979): A pozitív szellem. Magyar Helikon, 93. o.; Kiemelés: K. F.

„A történelem nem egyéb, mint *az egyes nemzedékek egymásutánja*, amelyek mindegyike kiaknázza azokat az anyagokat, tőkéket, termelőerőket, amelyeket *valamennyi elődje reá hagyományozott.* [...]" Marx, Karl – Engels, Friedrich (1974): A német ideológia. Magyar Helikon, 46. o.; Kiemelés: K. F.

„A történésznek tehát, másodsorban [az után, hogy arra figyelt, miként éltek és gondolkodtak az emberek egy meghatározott korszakban], az egyes korszakok közötti különbséget kell észrevennie, hogy az *egymásra következés belső szükségszerűségét* vizsgálja." Ranke, Leopold von (1994): Az újabbkori történelem szakaszairól. Ész, élet, egzisztencia. IV. Történetfilozófia 1., Szeged, Pro Philosophia Szegediensi, 45. o.; Kiemelés: K. F.

[21] Herder, J. G. (1978): Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról. Az emberiség történetének filozófiájáról és más írások. Bp., Gondolat, 429. o.

felfogásában, többnyire jobbak az előzőnél. Folyamatról tehát akkor beszélhetünk, ha minőségi differencia van az egymásra következők között, ebből szinte magától értetődően következtettek arra, hogy a folyamatnak iránya van. „Az emberi szem számára csakis az emberi jelenik meg úgy, mint ami szakadatlanul előrehaladva növekszik, s e szakadatlanul előrehaladó növekedés úgy jelenik meg, mint az ember lényege és feladata."[22]

A megelőzőtől függés A folyamatban a következő állapot mindig függ az előtte lévőtől, és kihat az utána jövőre.[23] A folyamat tehát, amellett, hogy egymástól fokozatilag különböző állapotokat, szinteket ölel fel, öntörvényű is, hiszen saját logikáját követi, csak annak az erőnek engedelmeskedik, amely benne magában működik. A folyamatnak autarkiája van, a múltbeli állapotok meghatározzák a jelenlegieket. A történelmi folyamat láthatóan azt jelenti, hogy minden állapot egy következőt rejt magában, és ezáltal az állapotok sora (egyetlen, világtörténelmi) összefüggést alkot.

Kifejlődés és keletkezés Az előzőtől függés sorozatot alkot, és a „kezdet" felé tolja a folyamat magyarázatát, azt a hitet alakítja ki, hogy a folyamat egészét meghatározó tényezőket vagy okokat a kezdet kezdeténél, a folyamat „legelején" kell keresni. Az idézőjel azért indokolt, mert a „kezdet", mint láttuk, nem feltétlenül abszolút, nem szükséges mindenképpen a történelem legeslegelejéig visszamenni. Az abszolút kezdet azonban nagyon is vonzó volt a XVIII–XIX. században, s ez önálló hitté válik. Az abszolút kezdet a természet, ahogyan ez Herdernél és Hegelnél vagy akár Marxnál megjelenik.[24]

A „kezdettől" induló folyamatnak végig kell járnia a fokozatokat, hogy azt, ami – a történelemre vonatkozó hit szerint – már a legelején is megvolt benne, felszínre hozza. Bármely pontját nézi is a korabeli tudós e folyamatnak, mindegyiket egymással összefüggő fokozatok sora előzi meg. Bármire tekint tehát, azt úgy látja, mint ami egy kezdeti állapotból fejlődött ki. A folyamat tehát nem más, mint kibontakozás, illetve a cselekvők felől tekintve, kibontása annak, ami mindig is benne volt.[25] A folyamat azonban keletke-

---

22 Droysen, Gustav (1994): A Historika alapvonalai. Ész, élet, egzisztencia. IV. Történetfilozófia 1., Szeged, Pro Philosophia Szegediensi, 117. o.

23 Condorcet, M. J. A. N. de (1986): Az emberi szellem fejlődésének vázlatos története. Bp., Gondolat, 60. o.

24 Herder nagy művének, az „Eszmék"-nek egész első része a Föld csillagászati helyzetéről, a növény- és állatvilágról szól Herder, J. G. (1978): Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról. Az emberiség történetének filozófiájáról és más írások. Bp., Gondolat, 45–167. o.
„[...] a világtörténet csak magánvalósága szerint, azaz csak mint *természet* kezdődik [...]" Hegel, G. W. F. (1979): Előadások a világtörténelem filozófiájáról. Bp., Akadémiai K., 62. o.
A fentiektől némileg eltérően Condorcet a civilizáció első állapotával kezdi, amelyet kis létszámú társadalmak alkotnak. Condorcet, M. J. A. N. de (1986): Az emberi szellem fejlődésének vázlatos története. Bp., Gondolat, 61. o.
Marx szintén a természeti alapzatokat tekinti kezdetnek: „Minden történetírásnak ezekből [földtani, vízrajzi, éghajlati stb. viszonyok] a természeti alapzatokból [...] kell kiindulnia." Marx, Karl – Engels, Friedrich (1974): A német ideológia. Magyar Helikon, 24. o.

25 „A történelem [...] azt reméli [...], felismerheti a kezdeti adottságok állandó, bár lassú fejlődését." Kant, Imanuel (1974): Az emberiség egyetemes történetének eszméje világpolgári szemszögből. A vallás a puszta ész határain belül és más írások. Gondolat, 61. o.

zés is, vagyis olyasminek a létrejötte, ami korábban nem létezett, és a történelmi folyamat nélkül nem lenne lehetséges. A történelmi szemlélet szerint a tárgyi-emberi világ minden létezőjének keresztül kell mennie e folyamaton ahhoz, hogy létezhessen. A kifejlődés során valami új keletkezik, a kezdetek úgy különböznek egymástól, mint a gyermek a felnőttől. „Földkerekségünkön még ma is elevenen él az emberiség minden korszaka. Bizonyos népek gyermekkorukat élik, mások ifjúságukat vagy férfikorukat, és ez valószínűleg még sokáig így lesz, amíg csak Európa tengerjáró vénei sikeresen el nem vénítik őket a tüzes vízzel, a betegségekkel és a rabszolgatartással." – vélte Herder és sokan csatlakoztak hozzá.[26] (Kiemelés: K. F.)

A történelembe vetett hit értelme

Miért váltja fel a históriát (az elbeszélést) a történelem, miért váltja fel a múlt a példát? Miért nélkülözhetetlen a történelmi idő és a történelmi folyamat a társadalom számára? Természetesen nem nekünk, hanem azoknak, akik kidolgozták, akik a társadalom leírásához elengedhetetlenségét bebizonyították, akik axiómákká formálták. Persze nem térhetünk ki a kérdés elől, miért fontos a mi számunkra megtudni és megfogalmazni, hogy ők miért tartották értelmesnek. Ha a történelem csak a múltra vonatkozna, akkor persze nem lenne semmi értelme, illetve semmivel sem lenne több értelme, mint valaha a példázatoknak volt. Számunkra épp annyira fontos ez a tudás, mint arra válaszolni, miért vált nélkülözhetetlenné a történelem. Némileg paradox helyzetet teremt, hogy egy élő pisztómát próbálunk meg elemezni, hogy történelmi kategóriákban fogjuk fel a történelem megjelenését, amely tettel persze ki is emeljük és alá is vetjük a történelem sajátosságainak. Egy pisztóma (vagyis a társadalom tagjainak a saját identitásukra vonatkozó közös, alapvető hite) vagy egy evidencia nem válhat kérdéssé addig, amíg érvényes, a helyzetet éppen az teszi paradox jellegűvé, hogy történelmileg szemléljük a történelmet, vagyis mint érvényest kérdőjelezzük meg. Fel kell-e oldanunk ezt a paradoxont, vagyis

---

„Az emberiség mindenütt azzá vált, amivé önmagát kimunkálhatta, amivé hajlamaiból és erejéből tellett (was sie zu werden Lust und Kraft hatte)." Herder, J. G. (1978): Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról. Az emberiség történetének filozófiájáról és más írások. Bp., Gondolat, 411. o.

„Még a legegyszerűbb »érzéki bizonyosság« tárgyai is csak társadalmi fejlődés, az ipar és a kereskedelmi érintkezés által adottak számára." Marx, Karl – Engels, Friedrich (1974): A német ideológia. Magyar Helikon, 33. o.

„A jelenségek világában lejátszódó szakadatlan mozgás arra késztet bennünket, hogy a dolgokat mintegy szüntelen létrejöttükben fogjuk fel, tűnjön bár a létrejövés az egyik ember számára periodikusan ismétlődőnek, a másiknak pedig úgy, mint ami az ismétlődésben növekedve és összegződve szakadatlanul gyarapszik." „A jelenben minden pont létrejött pont." Droysen, Gustav (1994): A Historika alapvonalai. Ész, élet, egzisztencia. IV. Történetfilozófia 1., Szeged, Pro Philosophia Szegediensi, 117., 118. o.

26 Herder, J. G. (1978): Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról. Az emberiség történetének filozófiájáról és más írások. Bp., Gondolat, 575. o.

hibának tekinthető-e a két állítás együttes fenntartása? Megítélésem szerint nem, és nemcsak azért, mert a történelem-pisztóma némely sajátossága megváltozott mára, hanem azért sem, mert jelen helyzetét leginkább ezzel az ellentmondással lehet visszaadni, ám megmondani most mégsem tudjuk, mely vonatkozásokban vált érvénytelenné. A paradoxon fenntartása viszont azzal a veszéllyel jár, hogy a történelmi megközelítés önmagát igazolja, és értelmetlenné teszi azt a kérdést, hogy mi értelme van a történelemnek, hiszen, ha a választ a vizsgált felfogással azonos gondolatrendszerben keressük, nem is lehet kétséges, feleslegesnek fogjuk találni a kérdést. Kénytelenek vagyunk hát igazolni a kérdés jogosságát.

Tegyük fel, hogy a történelem quasi evidencia, vagyis valami mást mondunk ki vele ma, mint korábban (hogy mit, az most még nem lényeges, mindenesetre ez olyasmit jelent, hogy egy társadalmi létezőnek már nincs szüksége léte bizonyításához a hozzá vezető folyamatra), és éppen ezért, a megkülönböztetéshez elengedhetetlen tudni, mi értelme volt a történelemnek. Ez a feltételezés felbontja a paradoxont, a probléma megoldásával azonban még várnunk kell.

Abból kell kiindulnunk, hogy a történelmet senki, egy pillanatig sem értelmezte a „jelen" társadalmától elválasztottnak, a múlt nem volt elkülönített része az időnek. A történészek, a filozófusok és nyomukban a szociológusok a jelen megértéséhez tartották elengedhetetlennek a múltat – Burckhardt szavaival az ismétlődőt, az általánost, a tipikust –, és úgy tekintettek rá, „mint amely mibennünk csendül fel és mibennünk válik érthetővé".[27] A múlt tehát a „jelen" vetülete, olyan vetület, amely nem létezett mindig, s amit meg kell válaszolnunk, az éppen ez: miként tartozhat hozzá a jelenhez a múlt? Hogy továbblépjünk, meg kell indokolnunk, miért került idézőjelbe a „jelen". A történelmi idő tárgyalásakor láttuk, a jelen eltűnik mint önálló, tárgyszerűen létező valóság, a jelenre rátelepszik a múlt és a jövő, vagyis a folyamat, ebből következően a jelen nem önálló, nem reális létező. Amit jelennek nevezhetünk, az a folyamat meghatározott fázisa, ebből következően csak idézőjelben használható, hiszen önállóan nem, csak változóként lehet viszonyítási pont. A múlt tehát a folyamat adott szakaszának vetülete, ebből következőleg változó. Mivel a múltat nem a cselekvő, csakis a későbbi kutató értheti meg, a megértés vagy a feltárás mindig a folyamat másik szintjéről történik. A múlt tehát elválaszthatatlanul a „jelen" része. „A történelmi kutatás számára nem a különböző múltak jelentik az adottat, mivel azok elmúltak, hanem az, ami Itt és Most még nem múlt el, legyenek ezek akár visszaemlékezések arról, ami volt és ami történt, vagy pedig maradványai annak, ami létrejött és megtörtént".[28]

---

[27] Burckhardt, Jacob (1985): Weltgeschichtliche Betrachtungen. Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, Leipzig, 20. o.; Tartalmilag ugyanezt fogalmazta meg Marx, amikor kijelentette, hogy módszerének egyik alapelve, hogy a majom anatómiáját az ember anatómiája alapján kell megérteni. „Az ember anatómiája kulcs a majom anatómiájához." És „A pénz mint tőke olyan meghatározása a pénznek, amely túlmegy pénzként való egyszerű meghatározásán. Magasabb realizálódásának tekinthető; mint ahogy azt lehet mondani, hogy a majom az emberben fejlődik ki." Marx, Karl (1972): A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. Bp., 31. és 156. o.

[28] Droysen, Gustav (1994): A Historika alapvonalai. Ész, élet, egzisztencia. IV. Történetfilozófia 1., Szeged, Pro Philosophia Szegediensi, 118. o.

A múlt önállóan létezik a „jelenben", a történészek egy része – talán éppen Hegel ellenében – azt hangsúlyozta, hogy a saját koruk nem a csúcspont (lásd például Ranke tételét).[29] Minden, ami valaha létezett (Dagewesene) beilleszthető egy folyamatba, ezért a megelőzőekre, a saját korunkra és a jövőre vonatkoztatottan volt.[30] A jelen tehát csak a folyamatban létezhet, akár vég-, akár csúcspont, akár ideiglenes állapot. Amennyiben elvesszük tőle a folyamatban elfoglalt helyét, képtelen lesz jelen lenni.

A társadalom tehát egy valamikor elkezdődött folyamat által létezik, vagyis a történelmi szemlélet szerint a társadalmi létezők nem eredhetnek önmagukból, létezésüknek, vagyis társadalmiságuknak előfeltételei vannak, elengedhetetlen feltételként igénylik azt, ami megelőzi őket. Ellentétben az ókori „hasonló hasonlót szül" tételével most az szükséges, hogy ugyanazon lényeg különböző alakjai kövessék egymást. Vico pontosan írta le ezt: „Teljes magyarázatot nyer a történelem, nem ugyan részleteiben [...] hanem (tekintve, hogy az emberi természet lényegileg azonos és csak megnyilatkozásainak módjai különbözők) mint amaz örök törvények eszmei történelme, amelyek szerint lejátszódnak az összes népek tettei: első megjelenésük, előrehaladásuk, megállapodásuk, hanyatlásuk és végük, s ez a történelem érvényes volna akkor is, ha (s ez kétség kívül hamis) öröktől fogva egymás után végtelen sok világ születnék".[31] A történelem tehát folyamattá rendezi a változásokat, az egyik állapotot a másikhoz rendeli, és ezzel egyetemes, vagy legalább egy-egy korszakra vonatkozó összefüggést mond ki és bizonyít be az eltérő állapotok között. A „jelen" elmozdulása, megváltozása is értelmessé válik, hiszen maga is egy következő állapot előfeltételeként bizonyítja be létjogosultságát. Minden létező (Dasein) a folyamatban őt megelőzőben (Dagewesene) lel a maga forrására[32] és létének támaszára. A forrás előfeltétel, ezért szinonimmá válhat az okkal, ahogyan már Hume is időben kapcsolja egymáshoz az okot és az okozatot. Ugyancsak lehetséges kimenet, hogy a legegyszerűbb és a legkorábbi azonossá válik, ahogyan Durkheim vallásokról írott művében is történik,[33] a kialakulás, a keletkezés így ugyanannak az egyszerű elemnek a variálódásaként jelenik meg.

A történelem értelme abban lelhető fel, hogy minden társadalmi létező a keletkezés folyamatában van – s amikor a természet is ilyenként tűnik fel, akkor elkezd maga is társadalmivá válni –, és mint keletkezett, előfeltételekkel rendelkezik, amelyek nélkül nem is létezhetne, egyúttal maga is mások előfeltétele lesz.

---

29 „[...] mindegyik korszak közvetlenül Istenre vonatkozik, s értékét egyáltalán nem az adja, ami létrejön belőle, hanem önön létezése, önön mivolta." Ranke, Leopold von (1994): Az újabbkori történelem szakaszairól. Ész, élet, egzisztencia. IV. Történetfilozófia 1., Szeged, Pro Philosophia Szegediensi. 45. o.

30 „Freilich ist nicht nur bei Philosophen der Irrtum gang und gäbe: unsere Zeit sei die Erfüllung aller Zeit oder doch nahe daran und alles Dagewesene sei als auf uns berechnet zu betrahten, während es, samt uns, für sich, für das Vorhergegangene, für uns und für die Zukunft vorhanden war." Burckhardt, Jacob (1985): Weltgeschichtliche Betrachtungen. Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, Leipzig, 20. o.

31 Vico, G. (1979): Az új tudomány. Bp., Akadémiai K., 606. o.

32 Az a kifejezés, amit a német *(Quelle)* vagy az angol nyelv *(source)* használ a történelmi források jelölésére, a folyók forrásaira utal, vagyis arra, ahonnan minden ered.

33 Durkheim, Emile (2003): A vallási élet elemi formái. L 'Harmattan.

Demeter Katalin

Határok[1]

A szókratészi dialógusok a nyugati tudományos gondolkodásra örökítették a diszkussziónak azt a módját, amely az alapelvek elemzése során érvekkel, példákkal élve határolja el a téves megközelítéseket, így jutva közelebb az igazság megértéséhez, anélkül, hogy befejezettnek nyilvánítaná a diskurzust. Az elhatárolás ma is kihívást jelent a tudomány számára, méghozzá sajátos kihívást a XXI. század elején, amikor a tevékenységek egyre nagyobb része helyeződik át a digitális-virtuális közegbe. A korábbi korszakváltások tanulmányozása azt mutatta, hogy a változások új elméleteinek értékelő megközelítésében – kimondva vagy kimondatlanul – jelentős szerepet kapott a tudományosnak a „nem-tudományostól" való elhatárolása. A tudományos elméletekkel szemben „nem tudományosnak" a következőkben azokat az elméleteket tekintjük, amelyek a jelenségek magyarázata, állításaik igazolása során a tudományok eszközei és módszerei közül ugyan alkalmaznak önkényesen kiragadott elemeket, reflektálatlan eljárásuk azonban eltér a diszciplínák aktuálisan elfogadott metodikájától, megjelenési formáik változatosak. Megjelenhetnek szikár matematikai alakzatban, vagy szakkifejezésekkel bőven megtűzdelt narratívákban, vagy éppen művészies köntösben is, fokozzák, a virtuális tér által egyébként is megbillent realitásérzék zavarát, beépülnek a mindennapi világszemléletbe, keresletet teremtenek a varázsszerárusok portékája iránt

A mindennapi világszemlélet tarka, nem ritkán egymásnak ellentmondó tudományos, művészeti, kulturális mozaikokból, hiedelmek, érzelmek kötőanyagával épül. Tájékozódó útkereséseink előtt a rendezetlenül egészleges mindennapiság és az igazságkereső tudományok nem a népmesei válaszút egymástól elvezető ágaiként jelennek meg, a nézőpontok szétválasztása és újraegyesítése egy széles horizontot kínáló mezőn folytatott barangoláshoz hasonlítható, ahol akkor tévesztünk tartósan irányt, ha a szétválasztás, az elhatárolás törekvése elmarad. A tudományos elméletek népszerűsítése előmozdíthatja a tudomány és a mindennapok közötti kapcsolatot, amit a pragmatikus filozófia kezdetektől szorgalmazott, de magában foglalja annak esélyét, hogy a többszörös áttételek eredményeként az elmélet a körben ülők játékaként suttogva továbbadott szöveg sorsára jut: semmi nem marad az eredeti közlés tartalmából, amire a sor végéhez jut, amint erre számtalan példát látunk a világháló információözönében – fokozva a tudomány és a „nem-tudomány" elhatárolásának nehézségét.

A digitális környezet hatását minden generáció érzékeli, de még sokan, közöttük éppenséggel azok is, akik létrehozták az informatikát szülő tudományt, nem a világháló közegében nevelkedtek, ezért élesebben látják a változásokat. A szakkönyvtárak katalógusai, a levéltárak fondjai között a kutatót korábban is elbátortalaníthatta ugyan az anyagok

[1] A szöveg a szerző egy korábbi írásának változata. Lásd: Demeter Katalin (2013): Rendek és trendek. In: Demeter Katalin – Véghelyi Józsefné (2013): Ember – környezet – egészség. Trezor Kiadó, Bp., 11–20. o.

bősége és folyamatos gyarapodása, de ha hosszú tanulással szakmai tudást szerzett az adattárak konvencionális szűrési–gyűjtési szempontjairól és elrendezéséről, akkor megtalálta a témájához szükséges forrásokat, hozzáfoghatott a kiválasztott anyag feldolgozásához. A világháló információs közegében a kutató egyrészről sokkal kisebb erőfeszítést követelő, másrészről azonban bonyolultabb feladattal szembesül: a könnyen elérhető források körében magának kell eligazodnia, ez a közeg jellegét tekintve a mindennapok környezetéhez hasonlít. A digitális térben nincs egy állandó, tartós érvényű, jól bejáratott rendszerezési mód, sokféle módon lehet többféle eredményre jutni. A kutatók számára az anyaggyűjtést korábban elképzelhetetlen módon egyszerűsíti, hogy a világhálón sokasodnak a szövegek; képek, filmek, sőt virtuális modellek segítik – főként az élettelen természeti folyamatokat vizsgáló – kutatásokat, a legfrissebb eredményekről és eljárásokról szinte egyidejű az információ, az adatok feldolgozására pedig rendelkezésre állnak a sokváltozós összefüggéseket is könnyűszerrel kezelő statisztikai programok.

A tájékozódást, a kommunikációt örvendetesen megkönnyítő digitalizáció, a világháló az értékelő megkülönböztetések iránti közömbösséget látszik erősíteni, a tudományos és a „nem-tudományos" határainak feloldása felé mutat. Az avatott internethasználók, a „digitális telepesek"[2] a korábbi generációk által felépített és belakott hagyományos kultúra kritikai módszereinek mellőzésével is képesek aktuálisan eligazító információkhoz jutni. Míg azonban a hagyományos kultúra, és részeként a tudomány az ismételhetőség és ellenőrizhetőség történetileg felhalmozott módszereinek tárházát kínálja, befogadásának erőfeszítést követelő folyamata egyenesen ösztönöz a kritikai megközelítésre, addig a világháló a fogyasztói igényeknek eleget téve kínálja információit, teljes nyitottsággal, értékelő elhatárolásra nem is törekedve.

Látszatra akár rokonszenves is lehet az elhatárolás szándékának feladása, különösen, ha a tudományosság kritériumait a büntetőtörvénykönyv paragrafusaihoz hasonlónak gondolnánk, azaz, ha az egyes elméleti produktumok minősítését egy korszakonként érvényesnek nyilvánított – például az igazolhatóság vagy a cáfolhatóság feltételeit rögzítő – kódex alapján folytatott bírósági/bíráló eljárásban eldönthetőnek tekintenénk. A digitalizáció hatásait is integráló, új jelentésekkel gazdagodott tudományok egymást követő és együtt élő sokasága azonban nem tűri a kényszert, nyitott a változásokra, amely változások gyakran a mindennapi és a tudományos igényű megközelítések közötti folyamatos mozgás ösztönzésére következnek be.

Meghatározó újkori filozófusok: Francis Bacon, majd René Descartes a „józan ész" egyetemleges birtoklása okán minden embert képesnek gondoltak tudományos igazságok felismerésére – Descartes, személyes kapcsolatainak hála, még a nőket is.[3] A két filozófus az eltökélten és pontosan alkalmazott módszerben vélte fellelni a tudományosság kritériumát, a módszer ugyanis biztosítaná az eredmény helyességét. Tudjuk, egymástól különböző módszerek meghatározására jutottak, késői utódaik ismét más és más leírásokra,

---

2 Palfrey, John – Gasser, Urs (2008): Born digital. Understanding the First Generation of Digital Natives. Basic Books, New York

3 Descartes, René (1637/1980): Értekezés az ész helyes vezetésének és a tudományos igazság kutatásának módszeréről. Akadémiai Kiadó, Bp., 167. o.

sőt céljukat: az általánosan alkalmazható megismerési módszer keresésének értelmét is kétségbe vonták. Ezek a fejlemények azonban nem cáfolják, hogy a tudomány művelését a tudománytörténet bizonysága szerint a kérdések sikeres megfogalmazásától a módszerek megválasztásán és alkalmazásán át egészen az eredmények ellenőrzéséig, az elméleti összegzésig tudományáganként, korszakonként jól leírható, konzisztens rend jellemzi. Ha általánosan alkalmazható módszert nem is sikerült találni, a vizsgálódás felhívta a figyelmet a tudomány elhatárolásának problémájára.

A tudományok önreflexiójához a másfélszáz éves comte-i kezdetektől egészen az ezredforduló konstruktív empirizmusáig meghatározó módon járultak hozzá a pozitivizmus különféle irányzatai. A különböző pozitivista szerzők annak a törekvésnek az oltárán, hogy a tudományos állítások értékeléséhez érvényes módszert találjanak, feláldozták a „metafizikát", ezzel a tudományos tevékenység értelmére is fátylat borítottak. A pozitivisták által felvetett kérdések ennek ellenére a legjelentősebb huszadik századi gondolkodókat ösztönözték – többnyire egymással is polemizáló – kritikákra, kérdéseikkel hozzájárultak a társadalomtudományok és a természettudományok jellegének diszkussziójához is.[4] A pozitivisták valamennyi kísérletének érvényessége kicsorbult a jól argumentált ellenvetéseken, vagy éppen egy-egy melléfogáson. Kudarcos egységesítő törekvéseik, például a természettudományok formajegyeinek a társadalomtudományokra kényszerítése, a pozitivizmust széles körben ellenszenvessé tették. A pozitivizmus-ellenesség divatjának követői azonban általában nem a felmerült problémákra reflektálnak, sőt, maguk is gyakran követik azokat a kutatási és ellenőrzési módszereket, amelyek kidolgozásában a pozitivista szerzők oroszlánrészt vállaltak.

A pozitivista hagyományt meghaladva tudomásul kell venni, hogy a „tények" konceptuális hálóban értelmezhetők, a jelenségeket – a természeti jelenségeket is – a kutató ruházza fel jelentéssel, a társadalomkutatás vizsgálataiban pedig a résztvevők maguk is önálló jelentésadók, ami természetesen hasznos és helyénvaló. Ebből azonban nem következik, hogy – itt és most – egyenértékű tudományos leírásnak kellene tekinteni minden elbeszélést a világról, feladva a tudománynak, vagy akár csak a társadalomtudománynak a „nem-tudománytól" elhatárolására való törekvést. A társadalomkutatásban fontos szerepet játszó survey-szociológia népszerűségét szokás azzal magyarázni, hogy a távolságtartó elemző pozíciójának választása kényelmes, mert megkíméli a tudományos értekezés szerzőjét az értéktételező „történetmeséléstől", az adatgyűjtő, adatelemző szerző úgy tehet, mintha önmaga és az adatszolgáltatói személyét, a személyek „éppúgy-létét" teljes mértékben figyelmen kívül lehetne hagyni. Vélhetően mégsem csak a kényelem diktálhatja a tájékozódás ilyen szabályait követő munkák születését. Megalapozott az elutasítás, ha a nyugati kultúra nevében a tudomány képviselője kizárólagosságot vindikál magának, ha a kutató magát az objektivitás külső, éteri nézőpontjába helyezve ítélkezik a vizsgáltak felett, de ebből vélhetően nem kell következnie, hogy itt és most az egymással legfeljebb stiláris tekintetben összehasonlítható elbeszélésekhez kellene (vissza)térni a jelenségek értelmezése során, sutba dobva minden egyebet. Az a kutató, aki adatok gyűjtésével vizsgálja a konceptualizált fogalmakkal leírt jelenségek összefüggéseire vo-

4 Habermas, Jürgen (1994): A társadalomtudományok logikája. Atlantisz, Bp.

natkozó hipotéziseinek érvényességét, nem feltétlenül helyezi magát egy mások felett álló tudásbirtokos szerepébe.

Másik oldalról azt is érdemes felemlíteni, hogy a tudományosság kritériumait kizárólag a szakszerű adatgyűjtésben, az elismert statisztikai adatfeldolgozó módszerek és elemzések alkalmazásában meghatározni, különösen a vizsgált fogalmakra vonatkozó jelentéstulajdonítás feltárását mellőzve, legalább annyira problematikus, mint az adatgyűjtő és adatelemző módszerek elvetése. A tudományos nyilvánosság gyakran szembesül olyan „kutatásokkal" – különösen a politika és az üzlet világában ágensként is nélkülözhetetlen véleménykutatások körében –, amelyek bőven szolgálhatnak érvekkel mindazok számára, akik a tudománynak a „nem-tudománytól" való elválasztását nemcsak feleslegesnek, hanem egyúttal lehetetlennek is gondolják. A kifinomult és körültekintő módszertanok sem feledtethetik azokat az eredendő korlátokat, amelyeket minden ilyen típusú vizsgálat következtetései mellé az olvasó iránti megbecsülés okán fel kellene sorakoztatni.[5]

A kérdőívezés, adatgyűjtés láncreakciószerű terjedése a társadalomtudományokban, amit az elektronikus kérdőív technológiája tovább fokozott, a felületes következtetések hosszú sorát, így a tudományokat illető kételyek mellett szóló példák tárházát is gyarapítja. Igaz ez a hallgatói dolgozatok egy részére is, amelyek a mérések, kérdőívezések okán plágiumbiztosnak látszanak, ám teljesítménykényszer nyomására született eredményeik az adatgyűjtésre alapozó módszerek iránti bizalmatlanságot, végső soron pedig a tudományok hitelességét illető kételyeket erősítik.

A tudományt a nem-tudománytól elhatárolni képes „demarkációs kritérium" keresése a huszadik század második felében is fontos szerepet töltött be a tudományok önvizsgálatában. A tudományok reflexiójának egyik legnagyobb hatású művelője Karl Popper volt. A pozitivista instrumentalizmust éppen az elméletek ellenőrizhetőségének ellehetetlenítése miatt vetette el: „azt hiszem, a kérdést abban kell látni, hogy választanunk kell egy kritikai és merész racionalizmus – a felfedezések szelleme – valamint egy szűk és defenzív hitvallás között",[6] ami végső soron nem jelent mást, mint elköteleződést a megkülönböztetés lehetősége mellett.

A tudomány elhatárolására való személyes törekvés, meglehet, csupán az igazságkeresés melletti hagyományos elköteleződésből ered, az igény az értékelésre, a megkülönböztetésre, a tévedés minden kockázata, minden kétely és tetszetős ellenvetés ellenére is fennmaradt. Polányi Mihály így ír az elkötelezettségről: „Azt próbálom bizonyítani, hogy a megismerés minden egyes aktusában benne van annak a személynek a hallgatólagos és szenvedélyes hozzájárulása, aki megismeri azt, amit éppen megismer."[7] Ez az elkötelezettség és a vele társuló univerzalitás-igény teszi lehetővé a tudomány művelését: „minden kockázat ellenére az a hivatásom, hogy az igazságot kutassam, és közzétegyem az

---

5 Léderer Pál (2002): A szociológus, a módszerei, meg a szövege. Új Mandátum, Bp., 125. o.

6 Popper, Karl: Három nézet az emberi tudásról. 2. rész. In: Forrai Gábor – Szegedi Péter (szerk., 1999): Tudományfilozófia. Szöveggyűjtemény. Áron Kiadó, Bp. http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/tudfil/ktar/forr_ed/Popper.htm letöltve 2013. 08. 11.

7 Polányi Mihály (1994): Személyes tudás: úton egy posztkritikai filozófiához. II. Atlantisz, Bp., 115. o.

eredményeimet."[8] Az elkötelezett tudós saját eredményeinek kritikai mérlegelését tekintve kérlelhetetlenül szigorú.

A társadalmi tevékenységek körébe besorolt tudományos munka értékelésére igényt támaszt, hogy az utóbbi évszázadban a tudósok többsége nem platóni vagy éppen spinozai élethelyzetben folytatja kisebb-nagyobb mértékben költségigényes kutatását, így az értékelő mérlegelésnek merőben külsődleges szempontjai is kialakultak. A kutatásra fordított erőforrások, munkahelyek elosztása felett rendelkezők elsősorban a fontosnak deklarált, általánosan elfogadott értékek és elvek szerint szoktak a kutatási programokról dönteni – jó esetben ez a mérlegelési szempont nem az éppen regnáló hatalmi elit értékeinek és elveinek szolgai követését jelenti. A forráselosztás további, szokásos szempontja a tudományos munkát végzők korábbi teljesítményének értékelése. Az utóbbi félszázadban egyre inkább a tudománymetria által kidolgozott módszerek nyújtják – céljuk szerint – az olyan értékelést, ami nem csak a közvetlen haszonra tekint, mégis mérhető jellemzőkön alapul. Ezzel a „nem-tudomány" elhatárolását merőben gyakorlatias síkra helyezték, jóllehet a problémát még ezen a szinten sem lehet megoldottnak tekinteni.

A tudományos produktumok értékelésére való törekvést okkal hiteltelenítí, hogy az egyes tudományágak művelői gyakran egyre ezoterikusabb nyelvet használnak, nyilván tudományon belüli okokból is, például, mert a szakterminusok és képletek a köznyelvi alakzatoknál inkább egyértelműsítik a jelentéseket, de a bonyolult nyelvhasználat mögött meghúzódhat az „avatatlanok" kizárására irányuló törekvés is, utóbbiról azt gondoljuk, hogy nem csak csődöt mondott, hanem sokat ártott is a tudományok presztízsének. Ha a tudományosnak mutatkozó produktumok előállításához elegendőnek látszik a virtuális térben könnyűszerrel fellelhető kép- és szövegelemek, szövegalkotási szabályok kompilációja, akkor a diszciplináris „nyelvjátékok" részesei többé már nem csak a teljesítményért küzdelmes munkát befektető hivatásbeliek lehetnek, hanem bármely vállalkozó szellemű személy, aki képes a világhálóról információkat letölteni.

Ebben a kontextusban Sokal csaknem húszéves „tréfája" értelmezhető a tudományosság intézményes szűrésére irányuló törekvések kigúnyolásának is, jóllehet nem ezzel a szándékkal született. Alan Sokal fizikus a tekintélyes Social Text című társadalomtudományi-kritikai folyóirat különszámában, 1996-ban jelentette meg A határok áttörése: Arccal a kvantumgravitáció transzformatív hermeneutikája felé című írását. A folyóirat a rangját szavatoló, szokásos kritikai szűrőt alkalmazta. A szándékoltan értelmetlen írás átjutott a szűrőn, megjelent. A közleményt egyébként a klasszikus „tudományháború" hívta életre: a fizikus Sokal a „posztmodern" szövegek formajegyeit alkalmazó, értelmetlen írásával vissza akart vágni azoknak a szociológusoknak, filozófusoknak, akik e bonyolult szövegformában a természettudományokat a mitikus narratívák körébe sorolták, elvitatva azt a kiemelt szerepet, ami a természettudományokról alkotott képet az életviszonyok átalakulásával, a betegségek megelőzésével, az átlagos életkor növekedésével állítja összefüggésbe, nem alaptalanul. Sokal akciója óriási visszhangot keltett, a tudósok és a széles nyilvánosság köreiben egyaránt megütközéssel vették tudomásul, hogy még az arra hivatott, felkészült szerkesztők sem ismerték fel a „nem-tudományt", ebben az

[8] Uo.: 120. o.

esetben a tréfát.[9] Az egyes tudományágak, tudományos közösségek sajátos szövegalkotási módjainak megtanulhatósága a formai kritériumokat követő, tudományos teljesítmény benyomását keltő munka „generálásának" lehetőségét eredményezte, maga Sokal, fokozva tréfájának hatását, megjelentette a weben a Posztmodern Generátort, egy olyan szövegalkotó programot, amit működtetve posztmodern filozófiai stílusban, szándékoltan értelmetlen mondatokat hozott létre.[10]

A tudományosság elhatárolására irányuló erőfeszítések hitelességének sokat ártott az időről időre fellángoló „tudományháború", ami a természettudományok és a bölcsészet-, illetve a társadalomtudományok egyes képviselői között folyt, és folyik ma is.[11] A „háború" éppen azt az alapvetést ingatja meg, hogy érdemes minden valóban tudományos eredmény elérését a megbecsült tevékenységek körébe sorolni. Nem azonos tárgyról, nem azonos nyelven, más módon alkotnak elméleteket a különféle, történetileg változó tudományok, művelőik között azonban, anélkül, hogy saját nézőpontjaikat, módszereiket más területekre kiterjeszteni törekednének, szükséges a megértő dialógus.

A tudománymetria értékelési módszereit a hibák kiszűrésére fordított igyekezet egyre bonyolultabbá tette, ám Sokal „tréfájának" hivatkozottsága, vagy éppen egyes komolynak szánt, de utóbb tévesnek bizonyult, ezért visszavont írások idézettségi indexe bizonyítja, hogy a kifinomult mérés sem csalhatatlan.[12]

A tudományosság határainak külsődleges mérlegelésében a nyilvános elismerés is fontos szerepet kap, jóllehet ezen a téren sem árt szem előtt tartanunk Francis Bacon aforizmájának intelmét: az anticipációk „ereje elég nagy, hogy megnyerje egyetértésünket; mert ha az embereken egy és ugyanaz az őrültség törne ki, akkor is elég jól megértenék egymást."[13] Megjegyezhető, hogy korunk is bővelkedik politikai, gazdasági haszonszerzési törekvés által indukált „közös őrültségek" példáiban.

A tudományos eredmények nyilvános elismerésének egyik ismert módja a díjazás. Talán éppen a külső mérlegelés nehézségeire és a tudományok belterjességére reflektál az ironikus IgNobel-díj, amivel 1991-től egy tudós grémium jutalmazza az év legkülönösebb, mulatságosnak látszó, a tudományos közéletben mégis elfogadott, finanszírozott kutatási programok lektorált folyóiratokban publikált eredményeit. Az IgNobelt Marc

---

9 Sokal, Alan (1996): Transgressing the Boundaries: Towards a Transformative Hermeneutics of Quantum Gravity. Social Text 1996. Spring/Summer, 46/47. 217–252 o. http://www.physics.nyu.edu/sokal/transgress_v2/transgress_v2_singlefile.html letöltve 2013. 08. 11.

10 Sokal, Alan (1998, 2008): A határok áttörése: Arccal a kvantumgravitáció transzformatív hermeneutikája felé. In: Sokal, Alan – Bricmont, Jean: Intellektuális imposztorok. Posztmodern értelmiségiek visz-szaélése a tudománnyal. Typotex, Bp.

11 Tél Tamás: „Milyen tudomány a fizika? Amit minden középiskolásnak tudnia kellene" Természet Világa 2012. december; Kutrovátz Gábor – Láng Benedek – Zemplén Gábor (2013): Egy tudományos tudomány-kép védelmében. Természet Világa 2013. március

12 Glänzel, Wolfgang (2009): A tudománymetria mítosza, költészet és valóság. Magyar Tudomány 2009. augusztus

13 Bacon, Francis: Novum Organum I. Nippon Kiadó, Bp., XXVII. 13. o.

Abraham hozta létre az Egyesült Államokban, eredményhirdetése minden évben a Svéd Királyi Akadémia díjának odaítélését megelőző héten, a Harvard Egyetemen történik.

Emlékezzünk meg a jeles 2013. év pszichológiai IgNobel-díjáról, amit Brad Bushman és kutatócsoportja kapott a „Beauty Is in the Eye of the Beer Holder" beszédes című értekezésért, amelyben arról esik szó, hogy a kocsmában italozó megkérdezettek önképe hogyan függ össze ittasságukkal.[14] Szóljunk továbbá a szívátültetésen átesett egerek továbbélési esélyeit jól választott zeneművekkel: operákkal – főként Verdi és Mozart műveivel – a kontrollcsoportokhoz képest jelentősen megnövelő kínai–japán kutatócsoport eredményéről, amellyel ugyanezen év orvosi IgNobeljét nyerték el. A 2012-ben, neurológia kategóriában IgNobel díjas kutatók munkájáról, akik arról értekeztek, hogy az agykutatók bonyolult berendezésekkel és egyszerű statisztikákkal agyi aktivitást tudnak kimutatni egy döglött lazacban is, utóbb kiderült, hogy műszereik tévesen regisztrálták a hihetetlen jelenséget.[15]

A leghíresebb díjazott kétségkívül André Geim, aki a holland University of Nijmegen kutatójaként Michael Berry brit kutatóval együtt tette közzé jeles kísérleti eredményeit „A béka mágneses térben történő lebegtetéséről", ezt ismerte el a 2000. év fizikai IgNobel-díja.[16] Ezután tíz esztendővel, 2010-ben a fizikus Geim Konstantin Novoselovval együtt igazi fizikai Nobel-díjban részesült, mert kimutatták, hogy az atomnyi vékonyságú szénréteg, a grafén csaknem teljesen átlátszó és jó vezető, de rendkívül tömör, ezért alkalmas átlátszó érintőképernyők, fénypanelek gyártására, sőt egyéb alkalmazásai is lehetségesek.[17]

A tudomány elhatárolásának nehézségeit nem az efféle tréfák fokozzák, hanem a Bacon kitűnő aforizmájában emlegetett „közös őrültségek", amelyekre politikai, gazdasági haszonszerzési törekvés által indukált példákat bőven fellelhetünk. A reflexió és a kritika elvi nehézségei még ilyen körülmények között sem tántorítják el a Polányi Mihályhoz hasonlóan elkötelezetteket az igazságot kutató tudomány művelésétől. A változó kultúra, a digitalizáció újabb kihívásai ösztönzik a kételyt és kritikát. Az egészséges öniróniának pedig azért jut a tudományok művelői körében is fontos szerep, mert megóvhat a fanatizmustól vagy az anything goes pózába dermedéstől, segíthet továbbá derűsen tűrni a kételkedésben veszélyt szimatolók rosszallását.

---

14 Bushman, Brad J. – Bègue, Laurent – Zerhouni, Oulmann – Subra, Baptiste – Ourabah, Medhi (2013) „Beauty Is in the Eye of the Beer Holder." British Journal of Psychology, epub May 15, 2012.

15 Bennett, Craig M. – Baird, Abigail A. – Miller, Michael B. – Wolford, George L. (2010): Neural Correlates of Interspecies Perspective Taking in the Post-Mortem Atlantic Salmon: An Argument For Multiple Comparisons Correction. Journal of Serendipitous and Unexpected Results, vol. 1, no. 1, 1–5. o.

16 Berry, Michael. V. – Geim, Andrey K. (1997): Of Flying Frogs and Levitrons. European Journal of Physics, v. 18, 307–313. o.

17 Geim, Andrey K. – Novoselov, Konstantin S. (2007): „The rise of graphene". Nature Materials 6 (3): 183–191. o.

Georg Scheibelreiter

Az „erős nő" képe a harcos arisztokrácia kora középkori társadalmában: Balthild királyné

Az „erős nő" szókapcsolat mára fogalommá vált. Míg régebben a határozott, akaratukat keresztülvinni képes, áldozatkész és állhatatos nőket kedvezőtlen életfeltételek között is gyakran tartották erősnek, sőt, társadalmilag dominánsnak, újabban a fogalom határozott szociológiai értelmet nyert, jelentéstartománya pedig összeszűkült. Korábban az ilyenfajta erősség nem kötődött egy meghatározott társadalmi réteghez, hanem egyszerűen a személyes életképesség és életvezetés jellemzője volt eltérő feltételek között.[1]

Ma a fogalom a női emancipáció és a döntően gazdasági szempontok által uralt gondolkodás következtében, amely a társadalmi élet alakulásáról alkotott képet meghatározza, ideologikussá vált, használói pedig egy fejlődésfolyamat végpontját látják benne. Az „erős nő" a nők egy nemzedékének vágy- és példaképe, ahogyan azt a korszellem pártközpontokban, újságok és televíziós csatornák szerkesztőségeiben működő progresszív és liberális képviselői a legfőbb elérendő célként propagálják. A nő mint független csúcsmenedzser a gazdaság és a média területén, aki házasság helyett már jellemzően olyan lazább kapcsolatban él, amely nem gátolja az önmegvalósításban, aki csak az esetek egy részében anya is egyúttal, ha pedig az, akkor a privát szférát éppoly biztos kézzel szervezi és uralja, mint a karriert: a nő a főnök szerepében!

Az emberben, aki e nőről alkotott képért lelkesedik, miközben a kép mögött zajló valóságban él, kortársként csak ritkán tudatosul, hogy az „erős nőnek" ez a képe olyan modell, amelyet a világgazdaság és a média által irányított, a szabad gondolkodás irányába csak ritkán nyitott globális társadalom alkotott, és a női önmegvalósítás legmagasabb elérendő csúcsaként hirdet. Hiányzik a jelenség vizsgálata kívülről és felülről: egy jelenkori, látszólag mindent maga alá gyűrő életmodellnek a jelen perifériájáról és kvázi madártávlatból elvégzett történeti vizsgálata, melynek alapját a múlt képezi. Az „erős nő", nem mint általában és minden időben érvényes nőkép, amely egyfajta vulgárhegelianizmus szellemében mindig is a fejlődés célja volt, hanem mint egy adott korszak terméke, ismertető jegye: éppoly jelenvaló és éppoly mulandó, mint az emberről, a férfiról vagy nőről alkotott más modellelképzelések. Az „erős nő" többé-kevésbé a „hölgy" ideáljának helyébe lépett. Ez utóbbi a Bécsi Kongresszus utáni restaurációs korszak teremtménye volt, amely mostanáig a női lét modelljét reprezentálta, amely irányadó volt a polgári világ számára, amelyet a negyedik rend is elismert és követni igyekezett, s amelyet, bár fölötte állt, a nemesség sem vont kétségbe.[2] A „hölgy" azonban mindenekelőtt háziasszony volt és anya, netán „ifjú hölgy" mint kisasszony, tökéletesen jártas mindenben, ami a

---

1 Ez utóbbi kategóriába sorolom illő tisztelettel Kozáry Andreát. Ismeretségünk viszonylag rövid múltra tekint vissza, és barátként, történészként természetesen tévedhetek. Ám a források (oral history) ebben az esetben a szerző véleményének helyességéről tanúskodnak.

gyermekneveléssel és a háztartás vezetésével a legszélesebb értelemben összefüggött, művelt és idegen nyelvet beszélő; ez utóbbi nem a ma kívánatos globális nyitottság, hanem az irodalmi kultúrában való részvétel érdekében. Az „erős nő" mai típusával szemben bizonyos témák és főleg bizonyos kifejezések kerülése természetes volt számára. A férfinem „szabadságainak" éppen ezen a területen végbement, nők általi meghódítása és elsajátítása egyértelmű jele a hölgyeszmény hanyatlásának, egyszersmind gazdaság- és médiavezérelt korunkban a demokratikusan, korlátokat és gátlásokat alig ismerve gondolkodó és cselekvő nő felemelkedésének.[3]

Az „erős nő" azonban már korábban is létezett, mégpedig szó szerinti jelentésben, mint az átlagostól eltérő realitás. Ő is a társadalmi viszonyok terméke volt, egy olyan koré, ahol folyamatosan dönteni, cselekedni és küzdeni kellett egy fölöttébb bizonytalan s a jog szempontjából igencsak kérdéses világban, annak érdekében, hogy az ember önnön létét biztosítsa és a fenyegető veszélyeknek ellenálljon. Társadalomtörténetileg ez a korszak volt az, amelyben a harcos arisztokrácia főszerepet játszott: világnézete és életfelfogása döntő befolyást gyakorolt a létezés szinte minden területére. A középkornak ezekben a legkorábbi századaiban még nem létezett államiság, ebből következően nem létezett az állam hatalmi monopóliuma sem. A jogot az egyes ember szabhatta, szabályos eljárás keretében történő érvényesítésére csak ritkán nyílt mód. A politikát is a fegyverek ereje alakította, s a jog vagy jogtalanság szempontjaival vajmi keveset törődő gyors cselekvés gyakran döntő előnyt jelentett az ellenféllel szemben. Erős kísérettel rendelkező befolyásos harcosok szinte folyamatos háborúban álltak egymással a hatalomért, a király pedig csak ritkán volt képes féken tartani őket: leegyszerűsítve így jellemezhetjük az európai történelem V–VIII. századig tartó szakaszát.[4]

Ebben a korban már az átlagos nőnek is szüksége volt jókora adag keménységre és erőre, miközben a hagyomány és egyfajta kezdetleges jogfelfogás szűkös keretei közé szorítva élte életét, mindennapi ténykedésén túl szinte észrevétlenül. De mi volt a helyzet a társadalom legmagasabb szintjén helyet foglaló asszonyok, a királynék esetében? Hogyan illeszkedtek ők a harcos arisztokrácia férfias világába? Melyik nőtípus felelt meg ezeknek a sajátos feltételeknek, amelyek modern felfogásunk szerint homlokegyenest ellenkeznek a női természettel? Nagyon felszínes lenne, ha itt csak a szépségre és más külsődleges mozzanatokra hivatkoznánk, amelyek révén egy nemes asszony a hatalmi játszmákban előnyhöz juthatott. Az a feltételezés sem állja meg a helyét, hogy egy nőnek elég

---

2 A téma legjobb és legszemléletesebb tárgyalása véleményem szerint Heilbronn, Ernst: Zwischen zwei Revolutionen. Der Geist der Schinkelzeit ÿ1789–1848 145–159. o.: Die Geburt der Dame.

3 Itt természetesen csak a németajkú világról beszélhetek, ahol elsősorban a televízió a női társalgási nyelvnek ezt a vulgarizálódását teljesen egyértelművé teszi. Ebből az irányból erős hatás éri a fiatal női társadalmat. Valószínű azonban, hogy a magyarul beszélő lányok és fiatal nők szintén maguk mögött hagyták azt a nyelvi ideált, amely a „hölgy" alakjához köthető. Ebbe a kultúrtörténeti problémakörbe tartozik egyes fiatal nők tollából származó regényszövegek obszcenitása.

4 Ehhez alapvető Scheibelreiter, Georg (1999): Die barbarische Gesellschaft. Mentalitätsgeschichte der europäischen Achsenzeit 5–8. Jahrhundert, Darmstadt.

volt jelentős számú megbízható követővel rendelkeznie, hogy harcos férjét támogatni tudja, bár e szempontok nagyon is, sőt, gyakran döntő mértékben fontosak voltak.

A katonai arisztokrácia nőideálját a korabeli történeti források jelentős nőalakok képében jelenítik meg; ezeket kell vizsgálnunk és összehasonlítanunk. Közben felmerül a probléma, hogy a történetírók legtöbbször hiányos beszámolói mellett a részletesebb feltáráshoz az egyes alakokról fennmaradt életrajzok *(vita)* adataira is szükség van, vagyis meghatározott stílusbeli és tartalmi kritériumok szerint készült elbeszélésekre olyan férfiakról és nőkről, akiket szentként tiszteltek. Bár ezekben az életrajzokban keresztény elvárások, illetve azok teljesítése állnak előtérben, mégis értékes történeti adalékokat tartalmazhatnak, attól függően, hogy az ábrázolt személy társadalmi környezete mennyire hangsúlyos szerepet játszik.[5] És ezekben a korai évszázadokban a keresztény szempontok közé valóban olyan a társadalmi háttérre történő utalások keverednek, amelyek mind a szerző, mind a nemesi közönség szemében jelentőséggel bírhattak. Vagyis ha óvatosan járunk el és állandóan tekintettel vagyunk a műfaj sajátosságaira, a forrásokból jól kirajzolódik a harcos arisztokrácia társadalmának nőmodellje.

A Meroving-korszak királynéi említendők itt első helyen. Chrodhild (†544) burgundi hercegnő, a nagy frank király Chlodvig felesége magához vette harcban elesett legidősebb fiának unokáit, hogy apjuk birtokait megtartsa számukra. Ám a királyné gazdagságra és hatalomra vágyó többi fia el akarta távolítani az unokatestvéreket az útból, hogy testvérük örökségén osztozhassanak. Anyjuknak egy ollót és egy kardot küldtek. Ezzel arra kívántak utalni jelképesen, hogy anyjuk választhat: vagy levágatja unokái haját és kolostorba küldi őket, vagy meg kell halniuk! Chrodhild nem kívánt eleget tenni a követelésnek, és habozás nélkül a kardot választotta. A halált egy Meroving királyi sarj számára méltóbb sorsnak ítélte, mint a gyáva meghátrálást a kolostorba, a fegyvertelenek és gyengék világába, ami egyúttal a Merovingok jellemzően hosszú hajának – s vele a mitikus királyi üdvnek – elvesztését is jelentette volna.[6] És ez a Chrodhild mélyen hívő katolikus volt: döntő szerepet játszott pogány férje keresztény hitre térésében, ami viszont meghatározó jelentőséggel bírt egész Európa számára! Az élet kérdéseiben azonban a hagyományos felfogás erősebbnek bizonyult a keresztény meggyőződésnél! A látszólag szükségszerű történést tragikusnak érezte, de az áthagyományozott és a korra jellemző világlátás keretein belül. Mindennek következtében két gyermek életét vesztette, a harmadikat elhunyt apjának hívei elrejtették, majd végül mégis kolostorba került. (Ez a Chlodvald lett névadója Párizs St. Cloud nevű elővárosának.) Chrodhild teljes mértékben a harcos arisztokrácia társadalmának szellemében cselekedett, amelynek szabályai maguktól értetődőek voltak számára, s amelyeket szemlátomást elfogadott. Alighanem ő vette rá férjét, Chlodvigot, majd még több sikerrel fiait, hogy indítsanak háborút burgundiai rokonaik ellen, mivel azok állítólag meggyilkolták a szüleit.[7] Ebben a helyzetben is határo-

5 Az egyik legjobb áttekintést nyújtja ebben a témában Nahmer, Dieter von der (1994): Die lateinische Heiligenvita: eine Einführung in die lateinische Hagiographie, Darmstadt.

6 Gregorii episcopi Turonensis libri Historiarum X (= Gregor von Tours, Hist.), szerk. Bruno Krusch, Wilhelm Levison (MGH SS rer. Merov. I 1, Hannover 1951, utánny. 1993) III 18, 117–120. o.

7 Gregor von Tours, Hist. (l. 6. jegyz.) III 6, 101–103. o.

zottnak és erősnek mutatkozott, bosszúvágyónak, mivel a nemzetség becsülete így kívánta, és mindebben cseppet sem gátolta a megbocsátást hirdető keresztény megfontolás. Aztán élete utolsó éveit Toursban töltötte, Szent Márton sírjához közel, akinek tiszteletét mindvégig bőkezűen támogatta.

Ismert a frank királynék, Brunhild (†613) és Fredegund (†597) közötti kibékíthetetlen ellentét. Egymás ellen vívott küzdelmüket rajtaütések, gyilkossági kísérletek és fegyveres összecsapások sora jellemezte. Az események élén Galsvintnek, Brunhild leánytestvérének sógora, I. Chilperich király (561–584) általi meggyilkolása állt, amire utóbbit valószínűleg ágyasa, az alacsony sorból származó Fredegund bírta rá.[8] Brunhild úgy érezte, vérbosszút kell állnia, s a törékeny és szép nyugati gót asszony fokról fokra kegyetlen bosszúállóvá vált, akinek kérlelhetetlensége az egyre vadabb események során ellenfeleire is átragadt. Fredegund sem maradt el mögötte, bár a helyzete Soissons birodalmában Chilperich halála után kedvezőtlenné vált. Végül egyikük sem tudott felülkerekedni, Fredegund pedig, amikor ellenfele a felbérelt orgyilkost gúnyos gesztusként visszaküldte hozzá, azt kegyetlenül megcsonkíttatta. Személyes ellentétükhöz társult az a körülmény, hogy férjeik erőszakos halála után kiskorú gyermekeik helyett gyakorolták a hatalmat, ami különösen sok veszéllyel járt. Fredegund végül természetes halállal halt meg, Brunhild pedig unokái helyett uralkodott, majd egyik dédunokáját készült helyettesíteni az uralkodásban! Majd negyven évig kellett védekeznie és leszármazottait védenie az ellenséges és pártütő nemesekkel szemben, akik végül megdöntötték a hatalmát, és az idős asszonyt kiszolgáltatták halálos ellenségének, Fredegund fiának. Ő úgy végzett vele, hogy egy megvadult ló után köttette,[9] vagyis Brunhild olyan halált halt, amely nagyon is illett a harcias és könyörtelen királynéhoz!

Úgy tartják, hogy a két királyné közötti ellentét, amelyet a legvadabb kegyetlenség jellemzett, s amelyet a nemzetség üdve és a jogszerű hatalom igénye motivált, a Nibelung-ének királynéi közötti küzdelem mintája lett. Brunhild, aki törékeny szőke leányként Sigibert király (†575) felesége lesz, majd leánytestvére és férje meggyilkolása után bosszút esküszik, mígnem gyűlölettel teli idős királynéként maga is gyilkosság áldozata lesz, nos – neve ellenére – ez a Brunhild lehet a Nibelung-ének Krimhildjének előképe, míg az eleve kegyetlen és álnok Fredegund, aki iránt azonban Chilperich ellenállhatatlan vonzalmat érzett, a monda által jóval kevésbé differenciáltan ábrázolt Brunhild mintája.[10] Mindketten egy háborúkkal teli, durva világban próbálták megvédeni saját hatalmukat s fiaik érdekeit, és erre csak úgy voltak képesek, ha a társadalom által nyújtott szabályokkal és

---

8 Uo. IV 28, 160k. l.

9 Chronicarum quae dicuntur Fredegarii Scholastici libri IV cum Continuationibus (=Fredegar, Chron), szerk. Bruno Krusch (MGH SS rer. Merov. 2, Hannover 1888, utánny. 1984) IV 42, 141k o.

10 Scheibelreiter, Georg (2002): Die fränkische Königin Brunhild – eine biographische Annäherung. In: Scripturus vita. Lateinische Biographien von der Antike bis in die Gegenwart. Festgabe für Walter Berschin zum 65. Geburtstag, szerk. Dorothea Walz, Heidelberg, 295–308. o., itt 305., 308. o., 74. jegyz. Ehhez még Mai, Klaus (2010): Siegfrieds Wappen und Heldentaten im Nibelungenlied. Legende oder geschichtliche Wirklichkeit (J. Siebmacher's Großes Wappenbuch. Ausgewählte Beiträge zur Heraldik, Insingen, 66–71. o.

lehetőségekkel okosan élni tudtak. A véres események legtöbbjét nemcsak ők, de a kortársak is teljesen rendjén valónak találták. Mindezt a mai világban, amelyet az emberi jogok és a political correctness messzemenő tisztelete jellemez, el kell fogadnunk, ha a vizsgált kor pontos történeti megítélésére törekszünk.

Még egy sajátos jellemvonását meg kell említenünk az erős nő Brunhild révén ábrázolt típusának. A királyné egy nemesek között kitört viszály alkalmával, amelynek véget akart vetni, a szemben álló lovascsapatok közé vetette magát, mire az egyik fél vezetője megfenyegette, hogy eltiporják. Brunhild azonban nem hátrált meg, s ezzel valóban véget vetett az összeütközésnek. A forrás szerint „felvértezve" vetette magát a lovak közé.[11] Hogy ez szó szerint értendő-e, és valóban páncélt viselt, vagy csak átvitt, szellemi értelemben, az kérdéses. A jelenet azonban mindenképpen illik a róla alkotott képhez, amely a harcos arisztokrácia társadalmának (amazonszerű) alakjaként ábrázolja őt, úgy, hogy közben az olvasó egyenesen a valkűrökre gondolhat.

Az erős nő eszményének keresztény változatát képviseli Radegund királyné (†587). A türingiai királylány még gyermekkorában tanúja lehetett, ahogy király apja palotáját felgyújtották és lerombolták. Őt magát a frank birodalomba hurcolták, ahol keresztény nevelést kapott, majd nemzetségének halálos ellenségéhez, I. Chlothar frank királyhoz (†561) kényszerítették feleségül.[12] Bizonyos, hogy keresztény neveltetése ellenére később is haragot és gyűlöletet érzett Chlothar iránt. Radegund azonban nem látott lehetőséget arra, hogy halálos bosszút álljon, akkor sem, amikor bátyja, akit vele együtt hurcoltak el, tisztázatlan körülmények között életét vesztette. Kezdetben azt a fegyvert vetette be, hogy a legkülönbözőbb okokra hivatkozva kivonta magát a házastársi kötelesség teljesítése alól. Hogy milyen erős volt benne a királyi öntudat, arra az a tény utal, hogy szívesen nézegette magát a tükörben ékszerekkel feldíszítve. Amikor azonban szolgálói dicsérni kezdték, a díszes ruhát és az ékszereket azonnal levetette magáról. Abban, hogy mindez így történt, nem kételkedhetünk, bár a tényekhez fűzött magyarázat túlságosan is keresztényi. Radegund azért nem akart „szépnek" látszani, hogy ne keltse fel férje vágyakozását maga iránt, bár mindezt aligha volt könnyű elérni egy Chlothardhoz hasonló barbár Meroving esetében.

Végül megszabadult férjétől és kolostorba vonult, amibe a felháborodott király, miután néhány kísérletet tett, hogy visszaszerezze, végül beletörődött.[13] A Poitiers közelében általa alapított s a Szent Kereszttől elnevezett kolostor élére egy fiatal apátnőt helyezett, akinek a regula szerint hivatalosan alárendelte magát. A valóságban azonban ő volt a meghatározó személy a kolostorban, amelynek a Merovingoktól számos előjogot szerzett, s amely számára királynéi kapcsolatai révén a bizánci császár ajándékaként a Szent Kereszt egy darabját is megszerezte. Mindeközben Radegund világi, sőt uralkodói voná-

11 Gregor von Tours, Hist. (l. 6. jegyz.) VI 4, 267k. o. Praecingens se viriliter = felcsatolta a kardját, mint egy férfi (harc közben)!

12 Gregor von Tours, Hist. (l. 6. jegyz.) III 7, 103–105. o.; De vita sancti Radegundis libri duo (Liber I = Venantius Fortunatus; Liber II = Baudonivia), szerk. Bruno Krusch (MGH SS rer. Merov. 2, o. 9. jegyz.) I 3, 366. o. és II 1, 380. o.

13 Liber I 12/13, 368k. l. és Liber II 4, 380k. o. (l. 12. jegyz.).

sokat mutatott. Kemény és szigorú énjét a keresztény alázatosság révén szublimálta: a királyi származás megtagadása, hívságos voltának hangsúlyozása céljából általánosan elfogadott ideál volt lealacsonyító, szennyes munkát végezni, amire az életrajzírók az ő esetében is részletesen kitérnek. Az erős nő igazi ereje azonban a tartós testi kényelmetlenség (szőrcsuha!) és fájdalom elviselésében nyilvánult meg, amit böjt idején még intenzívebben gyakoroltak. E beszámolókat olvasva az embernek határozottan az az érzése, hogy Radegund gyűlöletét, bosszúvágyát, elpusztult nemzetsége iránti hűségét egyfajta keresztényi-vértanúi szerepben élte ki: mindez különleges erejére utal, melyet, hogy bosszúszomján és harcias érzelmein úrrá legyen, kíméletlenül önmaga ellen fordított.

A Meroving-kor képe az erős nőről leginkább Balthild királyné (†680) életrajzában érhető tetten. Mivel Chrodhildhoz hasonlóan ő is szenteket megillető tiszteletben részesült (Ste. Clotilde, Ste. Radegonde) s mivel jelentős kolostoralapító volt, majd életét a Párizs környéki Chelles általa alapított kolostorában fejezte be, itt egy jelentős kortársi *vita* született róla, melyet a IX. században, a Karoling-korban kiegészítettek és az újabb mintákhoz igazítva némileg meg is változtattak.[14] Az első életrajzban az ismeretlen kortárs (vagy kortársnő?) híven követi a szentként tisztelt asszonyok életéről szóló beszámolók műfaji előírásait, miközben elég nyilvánvalóan a tárgyalt személy valós alakja is megjelenik. Mindennek alapján egy rendkívüli, ám nagyon is a harcos arisztokrácia világának feltételei szerint élő és cselekvő, annak eszközeit alkalmazó asszony képe bontakozik ki előttünk.

Balthild – a fentebb bemutatott királynékhoz hasonlóan – nem volt frank. A dél-angliai térségből származott, alighanem hadi események vagy rabszolga-kereskedők rabló hadjáratai során fogták el s vitték a frank birodalomba. Ott alacsony áron eladták, és a neustriai majordomus, Erchinoald, vagyis a Meroving király utáni legfőbb tisztségviselő házába került. Balthild ekkor még fiatal leány volt, de rendkívüli finomság és pallérozott modor jellemezte, ami nyilvánvalóan feltűnt a majordomusnak, ezért magasabb szolgálatba helyezte. A későbbi *vita* szerint Balthild *claro... sanguine*, vagyis előkelő származású volt, ami magyarázatul szolgál választékos viselkedésére, de némileg ellentmondásban van azzal az állítással, hogy alacsony árat adtak érte.[15]

A szentéletrajzok esetében általános a szentek pozitív tulajdonságainak számbavétele; ám az érvényes kánonon túl gyakran itt érhető tetten, hogy mennyire az adott kor függvénye a példaképül állított ember ábrázolása. Így jelenik meg Balthild mint benigna (barátságos, készséges, jóindulatú), *sobria* (visszafogott), *prudens* (okos) és *cauta*. Utóbbi óvatost jelent, de jelenthet ravaszt, fondorlatost is: ezek azonban nem keresztényi erények. Idegen környezetben, rokonainak védelme és mindenféle biztonság híján Balthild jó okkal lehetett óvatos. Későbbi viselkedése azonban arra utal, hogy alighanem tényleg ravasz és fondorlatos volt, ami nem feltétlenül pozitívum, ha a mai felfogás vagy keresztény zsinórmérték szerint ítélünk, ám annál hasznosabb lehetett a legkorábbi középkor küzdelmes világában! Természetesen senkinek sem ártott, ahogy a *vita* szerzője (szerző-

---

14 Vita Sanctae Balthildis, szerk. BrunoKrusch (MGH SS rer. Merov. 2, o. 9. jegyz.) Recensio A és B, 475–508. o.

15 Vita Balthildis (l. 14. jegyz.) Rec. A és B, c. 2, 483 o.

nője) leszögezi. És a *cauta* szóval kapcsolatban éppen ez teszi az értelmezésünket még valószínűbbé.

A többi vonás, például hogy a beszédben nem *levis*, ami jelenthet felszínest, haszontalant, de meggondolatlant, sőt személyeskedőt is, hogy szavaiban nem *presumptuosa*, ami dölyfös, dicsekvő emberre utal, és megfelel a barbár természetnek, végül hogy *honestissima*, vagyis igen becsületes – mindezek lényegében olyan tulajdonságok, amelyek a keresztény embertől elvárhatók. A továbbiak testi előnyeit hangsúlyozzák, melyeket érdekes módon szász eredetével magyaráznak. Tévedés azt feltételezni, hogy a külső szépség egy szentként tisztelt ember szempontjából érdektelen lett volna. És itt megint Balthild előkelő származásánál kötünk ki: ezért lehet fontos a szépség számára – miközben az egyszerű vagy alacsony sorból származó ember esetében a külső megjelenés szempontja alig játszik szerepet: *forma corporis grata ac subtilissima et aspectu decora, vultu hilaris et incessu gravis.*

Balthild eszerint kecses volt és finom, tekintete becsületes, erényes, ami külön hangsúlyt kap, mivel egy szép nő esetében szigorúan keresztény szempontból állandóan fennállt a kacér, kihívó viselkedés veszélye. A derűs tekintet a nemesi és még inkább a királyi személy általános jellemzője. Végül a határozott járás kap hangsúlyt, ami nem egészen illik a női szépséghez, itt azonban a külsődleges keresztény tulajdonságok katalógusából szinte automatikusan került elő. Az egyenletes, nyugalmat sugárzó járás a magas rangú, köztiszteletben álló személy ismérve, akinek már a járása is méltóságot sugároz. Az alacsony sorból származó csoszog, botorkál, járása esetlen, mozgását is a mérték hiánya jellemzi. A bolond vagy a démon által megszállt ember szökdécsel, ugrál, a földön csúszik, a lábait dobálja vagy vánszorog.[16] A tisztes és szép nő nyugodtan jár, előkelőn, lassan, egyenletes léptekkel. Ez jellemzi Balthildot, így jelenik meg mint keresztény és mint feddhetetlen, méltóságteljes személy. A túl kecses, szépségének és eleganciájának biztos tudatában lévő nő esetében ugyanakkor fennáll a veszély, hogy tipegve jár, csípőjét mozgatja, vagy külleme előnyös voltát másképp hangsúlyozza.

Balthild fent leírt adottságai arra indították Erchinoaldot, hogy személyes pohárnokává tegye meg őt: a leány feladata az volt, hogy *cubiculum*ában, vagyis lakó-, illetve hálószobájában felszolgáljon neki. A lánynak ebben a helyzetben valószínűleg módjában állt volna közelebb kerülni a nagyúrhoz, életrajzírója meg is jegyzi, hogy Balthild *pincerna serenissima*, vagyis különösképp feddhetetlen pohárnok volt. Hogy a támogatás és a kivételes bánásmód ellenére a majordomus többi szolgálójával szemben engedelmességet tanúsított, a rangban fölötte állók (vagy idősek: *seniores*) ruháját előkészítette, cipőjüket lehúzta és kitisztította – mindez megfelel a (szinte minden esetben női!) szent önmegtagadásának – főleg, ha előkelő sorból származott.

Balthild azonban nem hiába keltette fel Erchinoald figyelmét. Miután a felesége meghalt, elhatározta, hogy feleségül veszi a szép és erényes szász leányt. Hogy Erchinoald nemcsak ágyasának szánta, amit a szentnek keresztényi megfontolásból kötelező volt elhárítania, hanem valódi házasságra gondolt, azt a *thorus matronalis* (hitvesi ágy) kifeje-

16 L. ehhez Schmitt, Jean Claude (1992): Die Logik der Gesten im europäischen Mittelalter (Stuttgart, 121–125. o.

zés is bizonyítja. Balthildnak azonban nem volt ínyére ez a példátlan társadalmi emelkedés: amikor tudomást szerzett a majordomus szándékáról, nem akart többé megjelenni előtte, és mikor az hívatta, elbújt a ház egyik félreeső szegletében, s hogy rá ne találjanak, elhasznált, szennyes rongyokkal fedte be magát. A kortársi *vita* ezért *prudens et astuta virgo*-nak nevezi őt, ahol az *astuta* ravaszságot jelent.[17] A ravaszság lényegében egy másik személy jelentős hátrányát célozza, és nem olyan tulajdonság, amelyet a keresztény értékek kánonja magasra helyez. Olyan képesség azonban, amelyet a barbár korban elismernek, s ha siker kíséri, királyok esetében is a jellem egyértelműen pozitív összetevőjeként tartják számon. A *vita* a majordomusnak ezt a csalódását keresztény szellemben tárgyalja: mivel Balthild megvet bármely férfival létesítendő (akár törvényes) evilági köteléket, mert úgy gondolja, hogy ő egyedül Krisztus jegyese, ellenáll Erchinoald minden tekintetben tisztességes ajánlatának. Ha azonban tovább követjük az eseményeket, bár hajlunk rá, hogy Balthildot, aki nagyon is megfelelő búvóhelyet talált, ahol a majordomus nem találta (piszokkal és szennyel létesített kapcsolata pedig a férfi szemében utóbb aligha tette őt kívánatossá), valóban *astuta*-nak tartsuk, ennél több, kimondottan számító lehetett. A későbbi *vita sagax puella*-nak nevezi őt, ami éles eszűt jelent, vagyis arra utal, hogy kiszámítottan, tervszerűen és nem hirtelen rémületében cselekedett.[18]

A zárdai szüzesség keresztény ideálja Balthild esetében aligha játszott döntő szerepet, amikor Erchinoald házassági ajánlatát elutasította. Magasabbra tört, mihelyt lehetőség kínálkozott. Így lett az ifjú Meroving király, II. Chlodvig felesége. Az addig vezető útról nem szól a forrás. Minden emberi szándék, minden megfontolás hiábavaló, ha Isten akarata dönt. Balthild *nutu divino* lesz királyné. Ő, aki a király alattvalóját elutasította, magával a királlyal lépett házasságra! A *vita* szellemének megfelelően olyan példa tárul elénk, amelynek során a jámbor, alázatos, keresztény lelkület a legmagasabb célt éri el! Mindez elegendő magyarázat Balthildnak a királlyal kötött házasságára, immár nem veti meg az evilági házasságot, és teljesen égi jegyese felé fordul. Isten akarata teljesült itt, amellyel szembeszállni hiábavaló. És ami a modern olvasó vagy hallgató szemében ellentmondásnak hat, de annak hathatott a kortárs számára is, nem igényel további magyarázatot: a házasságot a királlyal Isten akarta. A későbbi, Karoling-kori *vita* mindazonáltal nem fogadja el az állítólagos társadalmi különbséget a házas felek között. Az úgynevezett szeretőházasság (Friedelehe), a konkubinátushoz hasonló kapcsolat nagyon is gyakori volt a Meroving királyok körében, és a belőlük származó utódokat minden további nélkül elismerték trónörökösnek. Ám itt nem erről volt szó. Ahogy már Erchinoald

17 Vita Balthildis (l. 14. jegyz.) Rec. A, c.3, 484k. o. A szép hercegnő motívuma, aki rongyokba burkolózva elbújik az ajtó mögött, hogy így meneküljön meg a nem kívánt házasságtól, tudomásom szerint itt jelenik meg először az irodalomban. Klasszikus változata a Grimm testvérek meséjében található, Kinder- und Hausmärchen. 1812, Nr. 65: Allerleirauh; l. ehhez Bolte, Johannes – Polívka, Georg (1982): Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm 2. Hildesheim – New York, 45–56. o. és Scherf, Walter (1995): Das Märchenlexikon. 1, A-K, München, 14–18. o. Balthildis életrajzát egyik sem említi.

18 Vita Balthildis (l. 14. jegyz.) Rec. B, c.3, 484. o.

majordomus szándéka törvényes házasságkötésre irányult, úgy II. Chlodvig Balthilddal kötött házasságának is törvényesnek kellett lennie, ami viszont egy vásárolt rabszolgaleány esetében aligha lett volna lehetséges. Ezért hangsúlyozza a későbbi életrajz, hogy Balthild királyi családból származott, s király férjének (valóban) királyi utódokat szült![19] Mindkét *vita* utal az alacsony sorból származottak Isten segítségével történő felemelkedésére, ami nem teljesen fedi a valóságot. Itt úgy tűnik, a Karoling-kori életrajznak kell igazat adnunk: Balthild királyi származása nem lehetetlen, és hogy ennek mind ő, mind Erchinoald s később II. Chlodvig is tudatában volt, nagyon is lehetséges.

Ezzel érthetővé válik a szász szolgálólány önmagáról alkotott képe. A majordomussal kötendő házasság kevés volt neki, akkor is, ha az a legrangosabb tisztségviselő volt, s valószínűleg inkább ő irányította a Merovingok nyugati birodalmát, mint a gyenge király. II. Chlodvigot elfogadta férjnek: ezzel elérte, amit Erchinoald házában lehetőségként már rövid idő elteltével érzékelt. Céltudatosan cselekedett, a majordomust nagyon is megfontoltan utasította vissza: a szavakkal kinyilvánított, direkt elutasításhoz úgy, hogy közben királyi származására hivatkozik, bár kézenfekvő lett volna, bevetésre kész, hadra fogható kíséretre lett volna szüksége, ami az ő helyzetében, távol a hazájától nem állt rendelkezésre. Mivel az őszinte tisztázás nem volt lehetséges, fondorlathoz kellett folyamodnia: ez a tulajdonság előkelő helyet foglalt el a barbár felső réteg fegyvertárában, s arra szolgált, hogy alkalmazója túljárjon az ellenfél eszén. Éppen nők hajlottak arra, hogy hasonló esetben fizikai megjelenésüket csúffá vagy egyenesen undort keltővé változtassák, ezért gyakran szennyes, bűzt árasztó rongyokba öltöztek. Balthild ezen túl rejtekhelyül egy félreeső zugot keresett magának, ahol a szép pohárnokot senki sem kereste.[20]

Királynőként az életrajzok csak azokkal a szokásos tulajdonságokkal ruházzák fel, amelyekkel a keresztény uralkodónőt általában is ábrázolták: ilyen a királlyal szembeni engedelmesség, a papokkal és szerzetesekkel szemben tanúsított tisztelet, fiatal emberek támogatása, akiket ráadásul keresztény életvitelre biztat, valamint a szegények, özvegyek és árvák felkarolása.[21] A Karoling-kori *vita* megemlíti még az idegeneket, akiket lelkesen támogatott, miközben alighanem saját jövevény múltjára gondolt.[22] Amiről itt részleteiben szó esik, az mind a szentéletrajzokra jellemző módon nyer ábrázolást. Csak II. Chlodvig király 657-ben bekövetkezett halála után bukkan fel Balthild életrajzában néhány világi vonás, melyek arra utalnak, hogy királyi özvegyként erős kézzel avatkozik a hatalmi játszmákba. A fiúk még kiskorúak, így egyedül ragadja meg a hatalom gyeplő-

19 Uo. c.3, 485. o.

20 Kérdéses, hogy itt egy a cubiculum előtt elhelyezkedő helyiségről volt-e szó, vagy a konyháról, amelyet kerülendő, társadalmilag lealacsonyító helynek tartottak.

21 Vita Balthildis (1. 14. jegyz.) Rec. B c.4, 486. o. az özvegyeket, árvákat, gyámság alatt állókat említi, vagyis egy olyan szociális gondoskodást igénylő csoportot, amelyre a VII. században még nem ilyen szemmel tekintettek.

22 Az idegenek, gyakran zarándokok támogatását is csak a Karoling vita hangsúlyozza, mindezt Balthild ugyancsak idegen származásával kapcsolatban. A frank birodalmon át Rómába tartó angolszász zarándokok már a VII. században egyre gyakrabban tűnnek fel, pl. a Northumbriából származó Wilfrid, akinek vita-ja éppen a kíméletlen, papok vérének kiontásától sem visszariadó Balthildra utal; l. alább 27. jegyz., XXX. o.

jét, miközben két püspök, egy apát és egy becsvágyó majordomus segíti tanácsaival.[23] Így biztosítja magát a frank-burgundi nemességgel szemben, miközben szokatlan eréllyel veszi ki részét a politikából, alaposan fölülmúlva kevéssé önálló férje gyengécske teljesítményét.[24] Anélkül, hogy forrásokkal igazolni tudnánk, elfogadhatjuk, hogy már II. Chlodvig életében is igen nagy befolyása volt a politikai döntések meghozatalára. Utóbb megakadályozta a hatalom felosztását három még kiskorú gyermeke között, és hivatalosan legidősebb fia, III. Chlothar számára biztosította a kizárólagos hatalmat. Évekkel később sikerült a legifjabbat, ám alighanem legalkalmasabbat, II. Childerichet a keleti birodalom (Austrasia) fölött hatalomhoz segítenie. A királyné erős hitének köszönhetően Isten a Meroving birodalom mindhárom részében békét és egyetértést teremt – az életrajz írója így értelmezi a sikeres politikát. De Balthild tevékenysége társadalmi területen is jelentős: keresztényeket szabadít ki a fogságból, elsősorban angolszász honfitársait, és megtiltja a keresztény hadifoglyokkal való kereskedést a frank birodalomban.

Egészen különös történet, ahogy az elhunyt noyoni püspök, Eligius ravatalánál viselkedett, aki leghűségesebb és legfontosabb tanácsadói közé tartozott.[25] Az istenes és köztiszteletben álló férfiú holttestét saját egyházmegyéje, a Solignacban (Limoges mellett) általa alapított kolostor és a királyné egyformán meg akarták szerezni, utóbbi a szent holttestet a chelles-i kolostornak szánta. A halott ravatala Noyonban állt, és nem lehetett elmozdítani a helyéről: tipikus történet, gyakori a szentéletrajzokban, azt kívánja példázni, hogy a szent maga dönt sírjának helyéről is, melyet utóbb zarándokok s a csodákban hívők serege látogathat. A ravatalnál a sokaságot hátrébb szorítják, Balthild előlép, és mély gyászának jeleként jajgatva borul a halottra. A ravatal azonban nem mozdul. Bevált módszerhez folyamodik: annak érdekében, hogy a holttestet kívánságának megfelelően keresztény szertartás szerint Chelles-be szállítsák, három napos általános böjtöt hirdet! Nem egyedül sanyargatja magát: ellenfeleit is beleértve mindenkit böjtre kötelez. Balthild megszokta a parancsolást, hogy akarata teljesül s hogy mások véleményét nem veszi figyelembe. Amikor azonban a böjt után újra a ravatalhoz lép, az továbbra is mozdíthatatlan. Heves felindulásában csókokkal borítja és könnyeivel áztatja a halott kezét s mellkasát. Ekkor Eligius orra vérezni kezd. Balthild egy kendővel itatja fel a drága vért, értékes ereklyét hozva létre ekképp. A halott azonban továbbra is mozdíthatatlan, ami által kinyilvánítja akaratát, hogy Noyonba, egyházmegyéje többi papja mellé temessék. Ha eddig a látványt hangsúlyozó, a szemre hatni igyekvő vallásosság tanúi lehettünk,

[23] Ezek bizonyíthatóan Chrodbert, Párizs (656–663), ill. Audoin, Rouen püsöke (641–684), Genesius apát, később Lyon püspöke (657–679), valamint Ebroin, neustriai maiordomus (657–673 és 675–681). De kétségkívül Eligius, Noyon püspöke (641–660), a Meroving udvar egykori aranyművese is a királyné szűkebb köréhez tartozott; l. 25. jegyz.

[24] Már a – természetesen egy fél évszázaddal később keletkezett – Liber historiae Francorum, szerk. Bruno Krusch (MGH SS rer. Merov. 2. Hannover 1888) c.43, 315. o. strenua-nak nevezi Balthildet, vagyis olyan kifejezést használ, amelyet általában a hatalommal rendelkező erős ember határozott magatartására alkalmaznak.

[25] Vita Eligii episcopi Noviomagensis, szerk. Bruno Krusch (MGH SS rer. Merov. 4, Hannover 1902, utánny. 1997) II c.37, 721. Ehhez még Scheibelreiter: Die barbarische Gesellschaft (l. 4. jegyz.). 144., 150. o.

olyan kereszténységé, melyben a materiális oldal játssza a főszerepet, Balthild most új területre lép. Amikor kísérete (a püspökökkel együtt!) kudarcot vall, díszes ruhája ujját a könyöke fölé tűri, és nyögve, sóhajtozva megpróbálja a tartóállványt a holttesttel együtt kimozdítani a helyéből! A nyers erőhöz folyamodik, melynek, mivel királynétól származik, az üdv értelmében hatnia kell: vagyis a barbár gondolkodás szerint sikerrel kell járnia. Bízik feltétlen akaratában, melyet belső és külső erő táplál, s amelynek a szent erénye *(virtus)* mutat irányt. Zabolátlan temperamentuma nem ismer sem mértéket, sem akadályt: lázas igyekezettel és haraggal telve mindenáron meg akarja szerezni a holttestet! Ez már nem a látványt előtérbe helyező vallásosság, hanem a barbár akarat, amely kényszerítő módszereit a szent ravatalánál is beveti a siker érdekében. Balthild mértéktelensége önnön erejében biztos lázadás Istennel és a szent „ellenséges" magatartásával szemben. A kortársak, még a klerikusok is, a harcos arisztokrácia világának szellemétől áthatva nagyon is értik őt és küzdelmét a földöntúli hatalmakkal, amely önmaga túlfokozásaként jelenik meg és heroikus vonásokat mutat.

Amikor azonban belátja, hogy Eligiust minden egyesített erőfeszítés ellenére sem tudja megszerezni az általa alapított chelles-i kolostor számára, feladja a harcot. Kelletlenül és leereszkedőn a következő szavakkal fordul fiaihoz és kíséretéhez: „engedjük át a (noyoni) népnek, ha mindez akaratunk ellenére történik is" *(concedamus igitur huic plebi vel inviti)*. Nem a belátás hangja ez, hanem a kelletlenségé s a nagyfokú elégedetlenségé. Az elbeszélés Eligius pöspök szent voltát hivatott hangsúlyozni, miközben egy erős asszonynak a barbár világban gyökerező lelkülete tárul fel az olvasó előtt.

Balthild politikai hajthatatlanságára utal a hagiográfiailag stilizált történet a trónról való lemondásáról.[26] Az általa alapított kolostorok közül különösen kötődött a Marne menti Chelles kolostorához, amelybe szívesen belépett volna. Ám a frankok annyira ragaszkodtak hozzá, hogy ezt nem engedték. A *Franci* kifejezés természetesen nem a lakosság egészét jelenti, hanem a befolyásos nemeseket, akikre a királyné támaszkodott, s akik méltóságukat neki köszönhették. Aztán a következő történt: Sigobard párizsi püspököt ugyanezen szűkebb körből származó emberek 664-ben agyonverték. Valószínűleg a királyné pártfogoltja volt, miután elődje, Chrodbert Balthild legbensőbb bizalmasai közé tartozott. A *vita* szerint Sigobard *superbia*-ja miatt a többiek számára elviselhetetlenné vált, vagyis ő maga volt oka saját halálának! Mivel abban a társadalomban ez a tulajdonság, amely keresztény szemszögből halálos bűnnek számított, a gyakorlatban minden jelentősebb nemesre, bármely hatalommal rendelkező személyre jellemző volt, Sigobrand gőgje a harcos arisztokrácia világában aligha tűnt volna fel. Ami a többiek számára elfogadhatatlan volt, az szoros együttműködése lehetett a királynéval, melynek során nem volt tekintettel a többi *seniores*-re, mindenekelőtt a nagyratörő, hatalomvágyó majordomusra, Ebroinra. A királyi özvegy a gyilkosságban – okkal – Meroving ellenes támadást látott, és valószínűleg bele kívánt avatkozni a nyilvánvaló hatalmi harcba, hogy kegyetlen bosszút álljon a gyilkosokon. Mivel az eszközök kiválasztása során, melyeket ellenfeleivel szemben használni kívánt, nemigen fékezték gátlások, ellenfelei, számolván a várható súlyos következményekkel, elhatározták, hogy a királynét megfosztják hatalmá-

26 Vita Balthildis (l. 14. jegyz.) Rec. A, c.10, 495. o.

tól, és eltávolítják fiai környezetéből. Egy másik forrásból tudjuk, hogy Balthild burgund nemesek egy csoportjának kísérletét, hogy a királyi háztól független regionális hatalmi központot hozzanak létre, kíméletlenül meghiúsította. *Malivola regina*-ként emlegették, aki állítólag kilenc püspököt megöletett, nem beszélve az áldozat papokról és diakónusokról.[27] Itt alighanem egy Aeddius Stephanus nevű Meroving ellenes életrajzíró véleményéről van szó, aki cseppet sem kételkedett a fiai hatalmának megtartásáért ádáz harcot vívó asszony politikai kérlelhetetlenségében. Az említett hagiográfus Jezabel ótestamentumi királynét látta maga előtt, aki prófétákat öletett meg, és minden korban elrettentő példaként szolgált, amikor királynék kerültek szembe az egyház tisztségviselőivel.[28] Ha a szóban forgó kilenc püspök megöletése nem is bizonyítható, a tény, hogy Balthild a harcos arisztokrácia világában érvényesíteni tudta az érdekeit, nem vonható kétségbe: sőt, e világ kimagasló reprezentánsának tarthatjuk őt. Hatalmi döntés volt tehát, amikor a *seniores*-ek úgy határoztak, hogy lehetőleg sürgős tekintettel Balthild *sancta devotio*-jára hozzájárulnak, hogy kívánsága szerint kolostorba vonuljon. Balthild természetesen felismerte, hogy tanácsadóit döntésükben nem a szeretet vagy a megértés vezérelte, erre a *vita* szerzője is utal. Alighanem szívesen érvényesítette volna harcos életszemléletét továbbra is a hatalomban, ám ez immár nem volt lehetséges. A kolostori életformát, kivételes státusának és az abból fakadó előnyöknek elvesztését a harc árán történő akaratérvényesítéshez szokott embernek nem lehetett könnyű elfogadnia. Ám éppen Isten akarata volt az, amely a döntő pillanatban meghajlította, és rábírta a lépésre. Személyes és társadalmi öntudatában mindez természetesen nem hozott változást. Ilyen előfeltételek mellett az alázatot tanulnia, pontosabban szólva gyakorolnia kellett. A történet realisztikus vonásai a hagiografikus keret ellenére is pontosan kirajzolódnak. Hogy Balthild biztosan zárdába vonuljon és ott is maradjon, lóhátra ültették, és a hatalom új gyakorlói adtak mellé kíséretet: *deductaque ab aliquibus senioribus*.[29]

Ám az ügy Balthild számára ezzel nem ért véget. Apácaként nem tudott feltűnés nélkül, a többiekhez hasonlóan élni: a királyné a chelles-i kolostor alapítója és fenntartója volt, így kezdetben természetes volt számára, hogy úrnőként lépjen fel. Alázattal elvegyülni, a többiek szintjére leereszkedni – mindez nem illett a személyiségéhez. Csak a *sacerdotes* – nem annyira az egyszerű papok, mint inkább a környezetéből származó püspökök, akiknek fontos volt, hogy a királynét távol tartsák a hatalomból – tudtak békét

---

27 Vita Wilfridi I. episcopi Eboracensis auctore Stephano, szerk. Wilhelm Levison (MGH SS rer. Merov. 6. Hannover – Leipzig 1913) c.6, 199. o.

28 Jezabel (Isebel) Izrael királyának, Ahabnak volt a felesége, aki férjét rávette Baal kultuszára, számos prófétát megöletett, és Illést is üldözte (III Királyok 18, 1kk. és 21, 1kk.). Már Brunhild királynénak az ír apáttal és misszionáriussal, Columbannal szembeni ellenséges fellépése oda hatott, hogy a (személyét elutasító) kortárs történetírók a bibiliai Jezabelt látták benne. L. Nelson, Janet L. (1978): Queens as Jezebels: the careers of Brunhild and Balthild in Merovingian History, in: Medieval Women, szerk. Derek Baker, Studies in Church History. Subsidia 1, Oxford, 31–37. o.

29 Vita Balthildis (l. 14. jegyz.) Rec. A, c10, 495. o. és Rec. B uo. Csak B nevezi Chelles-t Balthild szempontjából monasterium diu desideratum-nak. Az egykorú életrajzban erről nincs szó, ezzel szemben egyértelmű utalás esik Balthild bosszúságára, melyet eltávolítása miatt érzett!

teremteni Balthild és az „ő" kolostorának apácái között. Utóbbiakat bocsánatkérésre kötelezték (amiatt is, hogy Balthildot egyenrangúnak tekintették!), míg a királyi özvegy nem járt el hasonlóan, bár az életrajzíró kölcsönös kiegyezést említ.[30] Balthild láthatólag továbbra is előkelő, parancsoláshoz szokott asszonynak érezte magát, aki szívesen mutatott volna erőt ebben a helyzetben is.

Hogy a királyné idegen képlet maradt-e Chelles-ben, aki bár meggyőződésében keresztény, ám a harcos arisztokrácia társadalmának hatásait nem tudta levetkőzni, vagy mindezt apácaként egy hevesen túlzó, alázatos életmódra váltotta át, nem tudjuk biztosan. A hagiográfiai ábrázolás csak utalásokat tartalmaz. Radegund királynénak sikerült a benne lakozó barbár erőket egy új, aszkétikus magatartás szolgálatába állítania. Balthild esetében előbb beilleszkedéséről értesülünk a kolostor hierarchiájába, ami kétségeket támaszt. A megszokott szentéletrajzi ábrázolásról van szó, és e ténynek tulajdonítható annak a hangsúlyozása is, hogy a királyné a legnehezebb, legalantasabb, leginkább lenézett és megvetett munkákat végezte, olyan naponta ismétlődő tevékenységeket, amelyeket szenny, bűz és lehangoló környezet jellemzett. A füsttel, korommal, zsírral és bűzlő hulladékkal teli konyhában szolgálja „nővéreit", sőt, a latrinát is maga tisztítja.[31] Olyan munkák ezek, amelyek a királynéi léttől végtelen távolságra vannak, s amilyeneket ifjú rabszolgaként Erchinoald házában sem kellett végeznie.

Kérdés, hogy itt egyszerűen a keresztény nőideál ábrázolásáról van szó, amelynek meg kellett jelennie Balthild alakjában, mivel a büszke és erős királyné különösen alkalmas egyfajta metanoia illusztrálására, vagyis: alkalmas lett volna! *Sagax ancillula*-ként megvetett munkák sokaságát végezte el, ami különleges alázatra utal, másrészt a *sagax* jelző nem illik a keresztény szellemű ábrázolásba. Inkább arra a ravasz, éles ésszel számító magatartásra utal, amelynek révén az ifjú pohárnok a frank majordomus udvarában a sorsát kezében tartotta, s végül királyné lett: olyan kifejezés, amelynek első jelentése a nyomot követő vadászkutya viselkedésére utal, s aligha alkalmas egy alázattal teli apáca jellemzésére. Arról is szó esik az életrajzban, hogy a rábízott alantas munkákat *fortiter* vagy *forti animo* végezte. Ezek olyan kitételek, amelyek jól illenek a királyné gátlásokat nem ismerő határozottságához, és alkalmatlanok az alávetett szolgáló nyomorúságos fáradozásainak jellemzésére. Nem értelmezhetjük túl szabadon a forrásokat, de nem lehetetlen, hogy a szerző az ábrázolás során a világias-öntudatos királyné alakját egy szűk hagiografikus keretbe kényszerítette, keménységét pedig önmagával fordította szembe. Hogy Balthild ragaszkodott királyi rangjához, azt egy kevéssel a halála előtt átélt látomása bizonyítja.[32] Egy létrát látott maga előtt, amely a Mária-oltártól egyenesen az égbe ve-

30 Vita Balthildis (l. 14. jegyz.) Rec. A, c.10, 496. o.: Et ita pax inter ipsos (sic!), Domino largiente, plenissime restituta est (= És így a béke Isten segítségével helyreállt köztük).

31 Uo. Rec. A, c.11, 496. o.: Ita humilitatis magnae fortiter exhibebat exemplum, ut ipsa quoque in quoquina ministraret sororibus et munditias vilissimas, etiam deambulatores stercorum, ipsa mundaret (= Így olyan derekas példáját mutatta az alázatnak, hogy ő maga szolgálta apácatársait a konyhában, és a legalantasabb – legundorítóbb – munkákat végezte, még az árnyékszéket is kitakarította.)

32 Vita Balthildis (l. 14. jegyz.) Rec. A, c.13, 498-500. o.

zetett. Ezen emelkedett a királyné angyaloktól kísérve a magasba, ahol Krisztus várta. Mivel élete végén betegség kínozta, az életrajz írója arra következtet, hogy Isten Balthild türelmét *(patientia)* és alázatát *(humilitas)* jutalmazta ezzel a kitüntetéssel. Ez a hagiográfiai értelmezés. A királynő nagyon is rendjén valónak találta, hogy angyalok – vagyis a legelőkelőbb kísérők – emelik fel Krisztushoz *(celsitudo Christi)*. Az volt a kívánsága, hogy erről a látomásról ne szóljanak sem az apátnőnek, sem a nővéreknek. Itt az elbeszélésben egyensúly teremtődik a hagiogáfia és a történetiség között. A büszke, világias, hierarchikus gondolkodású királyné mint tökéletesen alázatos keresztény jelenik meg, aki Krisztus elismerését, mivel méltatlannak érezte rá magát, látszólag nem akarta elfogadni, holott valójában magától értetődőnek tartotta.

Balthild halálát és a csodákat, amelyek halála után történtek, az életrajz hagiográfiai alapminták szerint ábrázolja, és a keresztény példaszerűségen túl nem ad számot a királynő valóságos alakjáról. A tőle származó tárgyak: öltözékek (selyempalást, ruha, tunika, vállkendő), amelyek a kolostorban fennmaradtak és részben a síron kívül találták őket, királyi rangjáról tanúskodnak, és – amennyiben nem öltöztették fel velük a halottat – ereklyévé váltak.[33] Balthild a fent említett Eligius noyoni püspök kívánságára, jámborsága jeleként már állítólag uralkodó korában túladott ékszerein. Bár a vörös selyempaláston (csak 1983-ban került elő!) mindössze egy arany fibulát találtak, a csekély számú fennmaradt ruhadarab is gazdagságról tanúskodik, amit Balthild a kolostorban sem adott fel. A díszes, sokszínű tunika, a drágakövekkel ékesített Meroving-kori ötvös remekek, a medálok madár- és emberábrázolásai nem éppen a királyné Chelles-ben tanúsított tudatos keresztény egyszerűsége mellett szólnak.[34] Balthild sokáig egy ereklyetartóban őrzött, majd az 1789-es forradalom során eltűnt hajmaradványai ősz alapon vörösesszőke festésre utalnak. Amikor az angolszász asszony szőke haja őszülni kezdett, apácaként sem volt rest a korosodás e jeleit elrejteni.[35] A haját ráadásul divatosan, társadalmi rangjához

---

[33] L. Krone und Schleier. Kunst aus mittelalterlichen Fraauenklöstern (katalógus), kiad. Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, Bonn, Ruhrlandmuseum, Essen, München, 2005., 288k. o., Nr. 169, 170, valamint Radegunde. Ein Frauenschicksal zwischen Mord und Askese (katalógus), szerk. Hardy Eidam, Gudrun Noll. Erfurt, 2006., 202. o., Nr. VI. III. 10–13.

[34] Krone und Schleier (l. 33. jegyz.) 288. o., Nr. 169 és Radegunde (l. 33. jegyz.) 202. o., VI. III. 10.

[35] A 14,5 cm hosszú hajtincset a belefont (négy méter hosszú!) tarka szalagokkal Heilvig apátnő már alighanem 833-ban levágta, amikor Balthild földi maradványait áthelyezték a kolostor Karoling-korban épült Mária-templomába. Ettől kezdve elkülönítve, ereklyeként őrizték. A hajfonat ábrája In: Krone und Schleier (l. 33. jegyz.) 289. o., Nr. 170 és Radegunde (l. 33. jegyz.) 202. o., VI. III. 12. 1998-ban Norwich (Norfolk) közelében egy arany pecsétgyűrűt találtak, amelynek elülső oldalán egy kereszt tövében hosszú hajú nő látható, köriratában pedig nagybetűkkel a Balde-hildis név szerepel. A hátoldal szintén kereszt alatt egy ölelkező (?) párt ábrázol. Az utóbbi kép eljegyzési gyűrűre utal. Az angolszászoknál az ilyesfajta pecsétgyűrűk ismeretlenek voltak, a frank birodalomban ezzel szemben fennmaradtak hasonló gyűrűk, éppen a VII. századból. Teljes biztonsággal nem állíthatjuk, hogy a gyűrű Balthilddal áll kapcsolatban, de egy ilyen értékes darab az említett névre utaló körirattal alighanem Meroving eredetű. A gyűrű egy frank követ „igazolványa" lehetett, így juthatott el Angliába. Vö. Webster, L. (1999) In: Treasure Annual Report 1998–1999: Early Medieval Artefacts, London, 31k. o., 57/1. és 2. ábra.

illőn viselte, tarka szalagokkal díszítve. Ezek a leletek tárgyi források, amelyek a kolostorban töltött évei alatt is királynői öntudatára utalnak, és az életrajzok által ábrázolt önmegtagadását kétségessé teszik. Balthild Chelles-ben is elsősorban királyné maradt, uralkodó természetű, erős asszony: ekkor azonban már nem a politikát alakító és királyellenes erőkkel kellett harcolnia, aminek során a vérontástól sem riadt vissza, hanem eredeti önmagát kellett megőriznie egy szokatlan, a világképétől idegen, gyakorlatias és egyenlősítő keresztény szellemiség hatásaival szemben.

(Fordította: Emőkey István)

Bertényi Iván

A mediáció és a nádori ítélőszék az Árpád-kori Magyarországon

A 2002:LV. törvény engedélyezi a közvetítői tevékenységet egyes vitás ügyekben. A közvetítés olyan sajátos, permegelőző, konfliktuskezelő, vitarendező eljárás, amelynek célja a vitában érdekelt felek kölcsönös megegyezése alapján a vitában nem érintett harmadik személy bevonása mellett a felek közti vita rendezésének a megoldását tartalmazó írásbeli megállapítás létrehozása a hagyományos bírói út helyett. A büntetőeljárásban is lehetővé vált, hogy ügyészi, bírói engedéllyel a felek szabad akaratából egy semleges harmadik, a békéltetéssel megbízott személy közvetítsen az enyhébb bűncselekményt elkövető terhelt és a sértett fél között. Az ilyen helyreállító igazságszolgáltatás, mediáció elsődlegesen a szabálysértés, a kisebb bűncselekmény elkövetése folytán kialakult kár helyreállítását célozza. Olyanfajta konfliktusmegoldás, amely egyaránt szem előtt tartja az áldozatot, az elkövetők anyagi érdekeit és érzelmi szükségleteit. Egy harmadik, semleges fél, a mediátor összehozza a két érintett felet, majd arra készteti őket, hogy találjanak olyan megoldást, amelyben a sértő fél a sértett felet egyfajta jóvátételben részesíti, s ezzel mintegy ki is békíti.[1] Így a peres eljárásban való ítélkezésen kívül immár három további megoldás is lehetséges a jogszolgáltatásban:

1. A konfliktusban álló felek közvetlen tárgyalása.
2. Harmadik fél, mint semleges közvetítő (mediátor) bevonása.
3. A vitába bevont harmadik személyt a felek kérik fel kötelező erejű döntés meghozatalára, s vállalják, hogy ennek alávetik magukat (döntőbíró).[2]

(A második és a harmadik megoldás főszereplője egyaránt a vitába bevont harmadik személy.)

Természetes, hogy a jogi és szociológiai szakirodalom a mediáció napi, általános problémáival egyaránt foglalkozik, bár a kérdésről a közelmúltban írt PhD disszertáció bevezetőként egy rövid történeti előzményfeltárásban, a nemzetközi párhuzamra kitekintés keretében a kínai konfuciánus elvekre, Arisztotelész klasszikus görög megállapítására s a békés elintézés libériai, tunéziai, koreai és mexikói módozataira is utal.[3]

---

1 A téma irodalmához a teljesség igénye nélkül: Bercy Magdolna – Szamos Erzsébet (2002): Mediare necesse est: A mediáció technikai és társadalmi alkalmazása. Animula. Fellegi Borbála (2009): Út a megbékéléshez. A helyreállító igazságszolgáltatás intézményesülése Magyarországon. Bp., Nagyvilág.

2 Dr. Gyengéné dr. Nagy Márta (2009): Mediáció az igazságszolgáltatásban. Családjogi specialitások. PhD értekezés. Szeged (a továbbiakban Dr. Gyengéné dr. Nagy 2009) 17. o.

3 Már az ókorban az volt a vélemény, azért kell a döntőbírához fordulni, mert a döntőbíró a méltányosságot tartja szem előtt. Tehát azért találták fel az arbitrátus eljárást, hogy a méltányosság érvényesülhessen a törvénnyel szemben. DR. Gyengéné dr. Nagy Márta (2009) 11–12. o.

A közelmúlt szakirodalma alapján szó esik ugyan a felfedezendő Európán kívüli területek portugálok és spanyolok közti felosztását (a korabeli érdekszférák elkülönítését) pápai szentesítéssel szabályozó 1494. évi Tordesillas-i szerződésről[4], a főleg joghallgatók által forgatott egyetemes jogtörténeti szöveggyűjtemény bemutatja a Lex Salica választott bírákról szóló néhány rendelkezését[5], a régebbi magyarországi választott bírák, mediátorok és működésük bemutatása azonban mintha kiszorult volna a kérdést legújabban elemző szakmunkákból.

Pedig a békéltetők, „fogott bírák", probus vir-ek, arbiterek[6] működése végigkíséri hazai jogtörténetünket.[7] A Mohács előtti magyar bíráskodás történetét több mint egy évszázaddal ezelőtt példamutató alapossággal feldolgozó Hajnik Imre magisztrális perjogi kutatásainak köszönhetően jórészt még ma sem elavult munkájában egy egész fejezetet szentel a peregyezségek és a fogott bírák bemutatására.[8] Jelen sorok írója a rendelkezésre álló keretek között csak a Hajnik által felrajzolt kép árnyalására és a 13. századi békéltetések napjaink számára érdekesebb eseteinek a bemutatására törekedhetett (itt is csak a teljesség igénye nélkül). A ránk maradt gazdag okleveles forrásanyag miatt jelen elemzésnek csupán az Árpád-kor fontos felsőbíróságán, a nádori ítélőszéken megfordult jogesetek elemzésére szorítkozhat. Mindezek előrebocsájtásával vizsgálunk meg néhány, a mediáció szempontjából érdekesebb, a nádor bíróságára került ügyet.

Még a tatárjárás előtt történt, hogy Jób, a dömösi egyház dékán kanonokja (Tomaj nembeli) Dénes fia, Dénes nádor és bihari ispán előtt perbe vonta Pongrác fiát, Kázmért, visszakövetelve tőle azt a Csepelen (Chepel) található földet, amelyet Kázmér testvére, Lampert nevében az egyház népeinek a tönkretételével hatalmaskodó kézzel elragadott és elfoglalt. A megadott bírói terminuson a felek a nádor elé járultak, és kérték, hogy „becsületes férfiak közbenjöttével" („viris probis mediantibus") találják meg a kiegyezés formáját. A nádor jogosnak és tisztességesnek találván, kedvezően fogadta kérésüket. Ők aztán ezen engedély alapján „alkalmas férfiak közvetítésével" („viris ydoneis interpositis") jó embereknek szokása szerint megegyeztek. Ennek megfelelően Kázmér a békesség kedvéért és az igazságosságot szem előtt tartva visszaadta Jób dékánnak azt az Ipoly folyó közelében fekvő három ekealjnyi területű földet, amely miatt a viszály támadt. Ezt követi a kérdéses terület határainak a leírása. Végül, hogy az így létrejött egyezséget senki se merje erőszakosan megtörni, a nádor 1236. évi keltezéssel pecsétjével megerősített oklevelet állított ki az ügyről.[9]

---

4 Uott

5 A száli frankok törvénykönyve Lex Salica (507–511). Egyetemes jogtörténeti szöveggyűjtemény. Összeállította Horváth Attila. Bp., 2012., 70. o.

6 Antonius Barttal: Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae. Lipsiae-Budapestini, MCM I. 526. o.

7 Eckhart Ferenc (1946): Magyar alkotmány- és jogtörténet. Bp., (a továbbiakban Eckhart, 1946) 185. o. Ő a „probi viri" kifejezést „becsületes emberek"-nek fordítja – uott.

8 Hajnik Imre (1899): A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyes-házi királyok alatt. Bp., (a továbbiakban Hajnik Perjog, 1899) 406–411. o.

9 Monumenta Ecclesiae Strigoniensis Tomus primus. Ordine chori disposuit Ferdinandus Knauz. Strigonii, 1874. 391. sz. 317–318. o. Vö. Szőcs Tibor szerk. (2012): Az Árpád-kori nádorok és helyetteseik okleveleinek kritikai jegyzéke. Bp., (a továbbiakban Szőcs, 2012) 44. sz. 59–60. o.

Az esetből kitűnik, hogy az eljáró bíró (nádor) engedélyére a 13. században is szükség volt, hogy a felek békéltetők közvetítésével közvetlenül megegyezzenek, s az egyezséget a megegyezést engedélyező bíró pecsétjével megerősítve foglalta írásba a saját nevében kiállított oklevélben.

Ugyancsak még a tatárbetörés előtt idézte (Tomaj nembeli) Dénes nádor és szolnoki ispán elé Kata nembeli Ponath a Csenger falubeli (de villa Chenger) Mátyás és Miklós szatmári várjobbágyokat (azaz a várkatonák tisztjeit) amiatt a két ekealjnyi föld miatt, amelyet négy márkáért megvásárolt tőlük, de amelyet a földek visszavételekor visszaadták Szatmár várának. Az alperesek kétszeri távolmaradás után harmadszorra megjelenve a nádor engedélyével bizonyos becsületes férfiak, név szerint Bille és testvére, Mihály, valamint Turap fia, Jovánka (Ioanca) comes mint fogott bírák közbejöttével („quibusdam viris probis mediantibus") megegyeztek, hogy Mátyás és Miklós egy másik két ekényi földet, amit eladtak (a perben nem szereplő) Pósának és Lőrincnek, Ponath segítségével visszakövetelik a vevőktől. Ponath viszont a föld árát, továbbá az alperesek két bírói tárgyalási napon történt meg nem jelenése miatt kiszabott bírság rá eső részét odaadja nekik. Ezen kívül Miklós és Mátyás malomhelyet és házhelyet kerttel is átad Miklósnak, ahogy azok Pósáé és Lőrincé voltak.

Ha pedig a földet Pósától és Lőrinctől nem lehetne visszakapni, akkor is adnak Ponethnek egy malomhelyet és egy malom állítására alkalmas házhelyet. Nem sikerülvén a földet visszaszerezni, Mátyás és Miklós (szavatosságot vállalva) a malomhelyet és a házhelyet adták át Ponáthnak a Szamos folyó kanyarulatánál.

Nehogy pedig bármelyik felet utólag bármilyen támadás érje az előadottak miatt, a nádor 1239. kelettel pecsétjével megerősített oklevelet állított ki a történtekről.[10]

A bemutatott jogesetnél csak a perfolyam későbbi szakaszában, az alperesek kétszer meg nem jelenése és az emiatt fizetendő (részben a bírót, részben a szembenálló felet illető) bírság megállapítása után, ugyancsak a bíró engedélyével történt meg a két mediátor felkérése. A jelenlegi egy személlyel szemben a középkorban mindig több békéltető szerepelt. (Nem tartozik az ügyben történt mediációhoz, de érdekességként zárójelben megjegyezzük: könnyen lehet, hogy Pósától és Lőrinctől azért nem lehetett visszaszerezni a szóban forgó két ekényi földet, mert szomorú sorsra jutottak: lopás miatt (bizonyításként elrendelt párbaj során vesztettek és így) halálra ítélték őket. Pósát felakasztották, Lőrinc pedig egy egyházba menekülve tudta csak elkerülni a halált.[11]

Egy vélhetően 1278. március 6-ra keltezhető oklevél tanúsága szerint Péc nembeli György fia, Dénes nádor somogyi ispán szokatlan módon nem mint rendes bíró jár el, hanem a felek kérésére Gergely arbiterként (non ut iudices, sed ut arbitrii de voluntate partis utriusque) lép fel. Izsép (Isip) fia János ispán és Ochuz (Atyusz) ispán közt perre került sor egy Csavonya (Chouna, Chuna) nevű föld és János Őr (Eur, Wenzel Gusztáv olvasatában Sur) földjén Ochur ispán által okozott dúlások tárgyában. János ispán azt állította, hogy Csavonya nevű földjét Ochuz ispán jogtalanul foglalta el, mire Ochuz azt fe-

10 Wenzel Gusztáv (1873): Árpád-kori új okmánytár (a továbbiakban ÁVÓ) XI. Bp., 217. sz. 309–310. o.; Szőcs 2012., 63. sz. 75–76. o.

11 Szőcs 2012., 64. sz. 77. o.

lelte, hogy az idősebb királyné (=anyakirályné) megbízásából gondnokként vette védelmébe ezt a földet. A választott bírák kijelöltek négy (név szerint felsorolt) ispánt, akik előtt Jánosnak be kell mutatnia a királyné levelét. Ha abban az áll, hogy nem kell Ochuz ispánnak a földet magánál tartania, hanem megengedi, hogy János birtokolja, akkor Ochuz ispán köteles a földet átadni Jánosnak. Őrről, amelyet János állítása szerint Ochuz feldúlt, úgy határoztak, hogy ugyanaz a négy, nevükben eljáró ispán és további két melléjük adott (ugyancsak név szerint említett) személy nyomozza ki a kár nagyságát, s Ochuz ispán köteles azt megtéríteni. Ha az derülne ki, hogy Ochuz ispán semmiféle kárt nem okozott, akkor Jánosnak kell a hat nemes által megállapítandó módon elégtételt adnia a neki okozott sérelemért. A bírák pedig oklevelet fognak adni az ügy lefolyásáról.[12]

Az eset érdekessége, hogy a „rendes" bíróként is ítélni jogosult nádor másodmagával fogott bíróként, békéltetőként ítélkezik az ügyben. Az anyakirályné okleveleinek megvizsgálására kirendelt nemesek akár a napjaink közvetítői eljárásaiban is esetenként szereplő szakértők elődeiként is felfoghatók. Az eset utótörténetének érdekessége, hogy a választott bírák döntésének megfelelően Izsép fia János ispán be tudta mutatni az idősebb királyné kiváltságlevelét, miszerint Csavonya föld nem illeti Ochuz (Atyusz) ispánt.[13]

Nem a nádor, hanem a (középkorban közjegyzői feladatokat ellátó) somogyi konvent mint hiteles hely elé kellett Dénes nádor, somogyi ispán utasítása szerint tanúkat állítani az egymással pereskedő Várdai Iván fiainak: Orochnak, Juauchnak és Herrantnak, továbbá Sámson fiának, Máténak egyrészről, illetve Várdai Dezső fiának, Jónásnak, valamint Pál fiainak, Pósának és Pálnak másrészről. A felek kölcsönösen pert indítottak egymás ellen a mindkét fél által elkövetett pusztítások, rablások, javak zsákmányolása és egyéb jogtalanságok miatt. A felek meg is jelentek a somogyi konvent előtt, de nem tanúkkal érkeztek, hanem arról számoltak be, hogy (Kozma ispán, Péter fia, Pertold, Tamás fia, Tamás és Éliási Sándor) fogott bírák ítélete alapján („per arbitrium") eskütétellel, majd békés földosztással fogják lezárni a köztük 1283–84-ben lezajlott jogvitát.[14]

Az az érdekes, hogy a békéltetés eredményéről nem az ügyben bíróként szereplő nádor, hanem a közeli hiteles hely előtt számoltak be az érintettek. Az eredményes peregyezség egyébként többnyire nem tetszett a per „rendes" bírájának, mert ilyenkor elesett a perbeli bírságoktól és (főleg később) a jószágvesztésre elítéltek birtokának bírót illető 2/3-ától. (Az 1/3 a szembenálló felet illette meg.)[15] Ezért a közvetítők közbejöttével vagy egyébként létrejött peregyezségek a bíró anyagi érdekeit is sértették, bár az ilyen esetekben neki fizetett békebírság, a judicium pacis, kárpótolhatta.[16] (Napjainkban a mediátor segítségével létrejött egyezség aligha sért bírói érdeket, sőt tehermentesíti a bíróságot.) Az Árpád-kor legvégén már törvénnyel kellett biztosítani a perbeli egyezkedés szabad-

---

12 ÁVÓ IX. Pest, 1871. 29. szám 48–49. o.; Szőcs 2012., 185. sz. 171–172. o.

13 Az Árpád-házi hercegek, hercegnők, királynék okleveleinek kritikai jegyzéke. Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerkesztette Zsoldos Attila. Bp., 2008, 116. sz. 79. o.

14 Hazai okmánytár VII. kötet. Kiadják: Ipolyo Arnold, Nagy Imre és Véghely Dezső. Bp., 1880., 150. sz. 101–192. o.; Szőcs 2012., 217. sz. 191–192. o.

15 Hajnik: Perjog 1899., 391. o.

16 Uott 406. o.

ságát.[17] Fél századdal később Nagy Lajos király (1342–1382) már a legsúlyosabb esetekben sem engedélyezte a bírónak az egyezkedés megtiltását, és 3 márkában maximalizálta az ezért kérhető békebírságot.[18]

1300-ban nem Omodé, a nádor, hanem jobbágya, a falujából származó Benedek szerepel alperesként abban a perben, amelyben Varó és fia, Thuroi Fekete Miklós jobbágyai felperesekkel szemben János ispán boldogkői várnagy párbajt rendelt el Benedek feleségének a halála miatt. Fogott bírák ítéletével („per arbitrium proborum virorum") a felek más elégtételt választottak. Ennek megfelelően Benedek kötelezte magát, hogy a saját költségén a boldog Erzsébet oltáránál lévő sírból a keresztelő Szent János egyháza alatti temetőbe helyezi át az elhunyt holttestét, s ott illendően újra eltemeti. Ezen kívül Benedek fivérei, Péter és Pál a következő Szent Mihály napján (szeptember 29-én) egy márkát fizetnek Varónak és fiának. Ha ezt elmulasztanák, úgy büntessék a három testvért, mintha párbajban vesztesek lettek volna. Benedeknek ki kell elégítenie az ügyben ítélkező bírót, az eljáró poroszlót is. Mindezek után pünkösdkor felesége lelki üdvéért Amaquisba[19], a Boldogságos Szűz oltárához, a következő évben pedig Péter és Pál apostolok küszöbéhez Rómába kell zarándokolnia.[20]

A mediátoroknak köszönhető megoldás éppen életszerűségével, a kor gondolkodásmódjának a tükrözésével tűnik ki. A korban szokásos bizonyítási, büntetési módok (párbaj, felakasztás, lefejezés, vagyonvesztés stb.) közül egyedül a pénzbüntetést alkalmazza, emellett a (vélhetően, de nem bizonyítottan férje által is felróható körülmények közt) meghalt asszony végtisztességéről, sőt a kor vallásosságának megfelelően túlvilági üdvösségéről is próbál gondoskodni. Ez utóbbi tekintetben napjaink helyreállító igazságszolgáltatásának is egyfajta előképe: olyan megoldást talál, amely a jóvátétellel együtt a perben szereplő két felet kibékíteni is igyekszik.

Végezetül hangsúlyozni szeretnénk, hogy a bemutatott jogesetek a magyarországi mediáció múltjának csak egy kis szeletét vizsgálták. Már a 13. században is került sor más bíróságok előtt békéltetők döntésével hozott ítéletek jóváhagyására[21], de arra vonatkozóan is történik megegyezés 1354-ben a nádor előtt, hogy a birtokaik határjárása ügyében felmerült viták eldöntését az érintett felek a nyolc általuk közösen odavezetendő becsületes nemes férfiakra bízzák.[22]

---

17 Medio autem tempore quaecunque pars voluerit potest concordari. 1298:LXIV. tc.

18 Causantes enim in quacunque maxima et ardua causa, si concordare voluerint, judex prohibere non possit. Et de judicio pacis ab ipsis non plus quam 3 marces exigere valeat quoquomodo" – 1351:XXIV. tc. Hajnik: Perjog 1899., 406–407. o.

19 Valószínűleg Aquisgranumba, azaz Aachenbe – az oklevél írója feltehetően bizonytalan volt a zarándokhely nevében.

20 Szőcs 2012., 321. sz. 257–258. o.

21 Pl. 1264-ben Simon alországbíró jóváhagyja a Sárfői Martonos fia, Woch Sárfői Benedek és fia ellen folytatott birtokperben a Kozma esztergomi ispán, valamint Sumudur fia István által (per arbitrium ... comitis cosme et Stephani filii Sumudur) hozott döntést – ÁVÓ VII. Pest, 1867., 72. sz. 103–104. o.

22 „ad arbitrium octo proborum et nobilum virorum per partes communiter adducentorum" – Nagy Imre – Nagy Iván – Véghely Dezső: A Zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára (továbbiakban Zichy okmt.) II. kötet Pesten, 1872., 419. sz. 559–560. o.

Szerepelnek fogott bírák a 14. századra a legnagyobb forgalmú központi (kúriai) bírósággá fejlődő országbírói ítélőszéken is[23], valamint a macsói bán és baranyai ispán előtt folyó perben.[24] 1325-ben már az is előfordult, hogy – véletlenül történt emberölés ügyében – nem is bírói ítéletet kérnek az elhunyt rokonai, hanem a békéltetők ítéletét közvetlenül a jászói konventnél mint hiteles helynél jelentik be.[25] A fogott bírák szereplése a 15.[26] és a 16. században is folytatódik.[27] E szúrópróbaszerűen bemutatott példákat jócskán szaporíthatnánk, hiszen a középkori mediációk tömegét már több mint egy évszázada feldolgozta a szakirodalom.[28]

A „probi viri" (fogott bírák, választott bírák, arbiterek, békéltetők, becsületes emberek) szereplése a legkülönbözőbb bíróságok előtt folyó jogviták, perek eldöntésében túlélte Mohácsot, és a modern időkig tart.[29]

23 Bertényi Iván (1976): Az országbírói intézmény története a XIV. században. Bp., 53. o., 89. o.

24 Zichy okmt III. kötet Pesten, 1874., 292. sz. 415–416. o.

25 Tringli István (2008): A Perényi család levéltára 1222–1526. Bp.. 40. sz. 33. o. (Napjaink békéltető eljárásához szükséges az ügyészi, bírói hozzájárulás.) A bírói beleegyezésre általában a középkorban is sor került.

26 1464-ben egy Guti Orszag Mihály nádor előtt folyó birtokmegosztási perben a békebírák közvetítésével megegyezve még azt is vállalják, hogy minden perbeli levelüket érvénytelenítik. Fekete Nagy Antal – Borsa Iván (1990): A Balassa család levéltára 1193–1526. Bp., 366. sz. 127. o.

27 1518-ban a besztercebányai bányászok is fogott bírák közvetítésével történt megegyezésükről szóló peregyezségüket erősítették meg. Mályusz Elemér – Borsa Iván (1988): A Szent-Iványi család levéltára. Bp., 171. sz. 72. o.

28 Hajnik: Perjog 1899., 406–411. o.

29 Eckhart, 1946. 126., 185. o.

Anton Sterbling

Észrevételek az elit demokráciában betöltött szerepéhez

Az elitnek minden uralkodási rendszerben központi jelentősége van. Ez legalábbis akkor érvényes, ha az elit fogalmát analitikus, nem pedig értékfogalomként fogjuk fel. Természetesen demokratikus politikai berendezkedésekben is nagy szerep jut az elitnek.[1] Akár azt is feltehetjük, hogy az elit nemcsak a demokratikus viszonyok megteremtésében, hanem a demokrácia funkció- és teljesítőképességének tekintetében is mérvadó.[2]

A következőkben ezt a tézist fogjuk több lépésben kibontani és megindokolni. Mindenekelőtt szeretném röviden feleleveníteni, mit kell értenünk demokrácián. Ezt egyrészt az e politikai rendszert megalapozó központi értékkoncepciók figyelembevételével, másrészt a demokráciát fémjelző lényeges és mellőzhetetlen intézményi elemekre való utalással kívánom megtenni. Második lépésként az elit fogalmát egy társadalomtudományi elemző perspektívából is meg kell világítanunk. Majd bevezetjük az „elitkonfiguráció" fogalmát, mely nevezetesen egy differenciáltabb diskurzust tesz lehetővé az elit demokratikus társadalmakban betöltött szerepéről és jelentőségéről. Ehhez az „elitkonfiguráció" hat különböző aspektusát vagy dimenzióját kell közelebbről elemeznünk, tekintettel ennek specifikus kifejeződéseire és a demokratikus társadalmi berendezkedésekbeli relevanciájára. Az eszmefuttatás lekerekítéseként végül ismertetnünk kell, miért szükséges a szabaddemokrata társadalmi berendezkedéseket a rendőrség főiskolai képzésének keretében kezelnünk, és hogy miért tűnik értelmesnek ebben az összefüggésben az elit szerepét demokratikus és nem demokratikus uralkodási rendszerekben tematizálni.[3]

---

1 A kezdetekről lásd még a klasszikusokat: Bottomore, Thomas B.: Elite und Gesellschaft. Eine Übersicht über die Entwicklung des Eliteproblems, München 1966; Bachrach, Peter: Die Theorie demokratischer Elitenherrschaft. Eine kritische Analyse, Frankfurt a. M. 1970; Röhrich, Wilfried (Hrsg.): „Demokratische" Elitenherrschaft. Traditionsbestände eines sozialwissenschaftlichen Problems, Darmstadt, 1975.

2 Lásd még: Sterbling, Anton: Elitentheoretische Zugänge und Elitenwandel in Südosteuropa, in: Sterbling, Anton: Intellektuelle, Eliten, Institutionenwandel. Untersuchungen zu Rumänien und Südosteuropa, Hamburg, 2001., 37–51. o.

3 Már ezen a ponton szeretném megemlíteni, hogy a rendőrségi főiskolai képzés kérdéseinek tekintetében már létezik egy figyelemre méltó csereprogram és intenzív együttes munka a rothenburgi Szász Rendőrtiszti Főiskola (Hochschule der Sächsischen Polizei in Rothenburg/OL) és a magyar Rendőrtiszti Főiskola (Nemzeti Közszolgálati Egyetem Rendészettudományi Kara) között. Ebben az összefüggésben Prof. Dr. Kozáry Andreát nagy érdem illeti, melyet nem utolsósorban a következő publikációi is példáznak. Lásd többek között: Kozáry, Andrea: Die Rolle der Gesellschaftswissenschaften im Hochschulstudium an der Polizeiakademie in Ungarn. In: Thewes, Wilfried/Burgheim, Joachim/Sterbling, Anton (Hrsg.): Soziale Kompetenz als Schlüsselqualifikation des modernen Polizeiberufs. Fragen der Ausbildung und des Hoch-

Demokrácia és demokratizáció

Már Arisztotelész is köztudottan úgy nevezte a demokráciát, mint amely egyike a lehetséges kormányzási rendszereknek, minden előnyével és fonákjával együtt.[4] A demokrácia-elméleteknek máig kiemelkedő jelentőségük van a politikatudományokban, a szociálfilozófiában és a szociológiában is.[5] Noha a vonatkozó tudományokban egy bizonyos mértékű egyetértést figyelhetünk meg annak tekintetében, milyen értékfelfogással és intézményi adottságokkal jellemzik a demokratikus rendszereket. Az egyes elméletek mégis eltérő hangsúllyal bírnak. Ezért a demokratikus alkotmány sem lezárt, sem ideális konfigurációja nem létezik. Sokkal inkább felfoghatjuk a demokratikus fejlődést egy komplex, dinamikus, esetenként akár krízisekkel zajló és éppenséggel reverzibilis folyamatként (különösen a történelmi modernizáció-kutatás perspektívájában)[6], amely más fontos modernizációs folyamatokkal, mint a modern állami és nemzeti képzés, a bürok-

schulstudiums. Rothenburger Beiträge. Schriftenreihe der Fachhochschule für Polizei Sachsen (Band 9), Rothenburg/Oberlausitz 2001., 109–116. o.; Kozáry, Andrea: Prävention in der ungarischen Polizeiausbildung, in: Sterbling, Anton (Hrsg.): Am Scheideweg? Beiträge zur Weiterentwicklung der Polizeiausbildung und zu Präventionsanliegen, Rothenburger Beiträge. Schriftenreihe der Fachhochschule für Polizei Sachsen, Band 18, Rothenburg/Oberlausitz 2004., 71–87. o.; Kozáry, Andrea: Lebenslanges Lernen – die Umsetzung des Bologna-Prozesses an der Ungarischen Polizeihochschule, in: Sterbling, Anton (Hrsg.): Handlungsorientierte Lehr- und Lernformen und Probleme der Modularisierung – didaktische und fachdidaktische Fragen. Rothenburger Beiträge. Schriftenreihe der Fachhochschule für Polizei Sachsen (Band 26), Rothenburg/Oberlausitz 2005., 133–143. o.; Kozáry, Andrea: Aktuelle Fragen und Entwicklungen der ungarischen Polizeihochschule, in Berthel, Ralph/Sterbling, Anton (Hrsg.): Aufgabenfelder der Präventionsarbeit und empirische Präventionsforschung, Rothenburger Beiträge. Polizeiwissenschaftliche Schriftenreihe (Band 36), Rothenburg/Oberlausitz 2007., 131–136. o.; Kozáry, Andrea: Bachelor- und Masterstudiengänge an der Budapester Polizeihochschule, in: Sterbling, Anton (Hrsg.): Internationale Zusammenhänge und Erfahrungen der Weiterentwicklung der Polizeiausbildung. Rothenburger Beiträge. Polizeiwissenschaftliche Schriftenreihe (Band 47), Rothenburg/Oberlausitz 2008., 57–66. o.; Kozáry, Andrea: Korruption in Ungarn aus polizeilicher Sicht bzw. Korruption bei der ungarischen Polizei, in: Balla, Bálint/ Dahmen, Wolfgang/Sterbling, Anton (Hrsg.): Korruption, soziales Vertrauen und politische Verwerfungen – unter besonderer Berücksichtigung südosteuropäischer Gesellschaften, Beiträge zur Osteuropaforschung 18, Hamburg 2012., 173–185. o.

4 Lásd: Aristoteles: Philosophische Schriften in sechs Bänden. Band 4: Politik, Hamburg 1995. (Lizenzausgabe für die Wissenschaftliche Buchgesellschaft Darmstadt), különösen: 123. o.

5 Lásd példának okául: Macpherson, Crawford B.: Demokratietheorie. Beiträge zu ihrer Erneuerung, München 1977; Sartori, Giovanni: Demokratietheorie, Darmstadt 1997; Habermas, Jürgen: Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats, Frankfurt. a. M. 1998, különösen 349. o.; Etzioni, Amitai: Die aktive Gesellschaft. Eine Theorie gesellschaftlicher und politischer Prozesse, Wiesbaden 22009.

6 A történelmi modernizáció-kutatás kapcsán lásd: Sterbling, Anton: Modernisierung und soziologisches Denken. Analysen und Betrachtungen, Hamburg 1991; Sterbling, Anton: Verwerfungen in Modernisierungsprozessen. Soziologische Querschnitte, Hamburg 2012.

ratikus-racionális közigazgatási fejlődés, a jogállamiság fejlődése, a gazdasági modernizáció, a társas és pszichikai mobilizáció stb. többé-kevésbé szorosan összefügg.

Szokás a demokráciát két alapvető értékfelfogással asszociálni. Egyrészről azzal az alapelvvel, hogy a politikai akarat a népből indul ki, vagyis a nép „szuverén", a nép és a polgárok a politikai szándék hordozói. Másrészről egy állam minden polgára egyenlő ebben az értékfogalomban. Az én nézőpontomból egy harmadik érték ugyanilyen fontos, amely nélkül egy valódi demokrácia megvalósítása tulajdonképpen nem létezhet, ez pedig a szabadság értékfogalma.[7]

Max Weber gondolathagyományában abból indulhatunk ki, hogy a társadalmi rendek konstrukciójának és legitimációjának értékfogalmai konstitutív jelentőséggel bírnak.[8] Egyúttal azonban azt is tudjuk, hogy ezek az értékfogalmak kevésbé közvetlenül viselkedés-relevánsként jelennek meg, sokkal inkább azáltal, hogy a társas normákban és intézményekben konkretizálódnak, így fejtve ki viselkedést meghatározó hatásukat. Így jutunk el tehát azokhoz a bizonyos intézményekhez, illetve intézményi beállítódásokhoz, amelyek döntő relevanciával bírnak a demokratikus fejlődésben.

Ebben az értelemben mindenekelőtt megnevezhetjük azt a politikai részvételt, mely általános, rendszeres, szabad és titkos választások formájában jön létre. A XIX. és XX. század történelmére való visszatekintés során észrevehetjük, hogy a politikai részvétel jogait a legtöbb európai társadalom nem egy csapásra, hanem szukcesszív módon vezette be, amelyek aztán egyre szélesebb népességi körökre terjedtek ki. Emellett a politikai részvétel joga máig az állampolgársághoz kötött. Arról sem szabad elfeledkeznünk, hogy a modern nemzetállam az azonos jogokkal és kötelességekkel rendelkező állampolgár jogi helyzetén keresztül – aki az „alávetett" jogi státuszát váltotta fel – tulajdonképpen a növekvő demokratizációs folyamatok alapjait teremtette meg.[9] A mindenkire kiterjedő részvételi jog bizonyosan szükséges, ám nem elégséges feltétele egy funkcionáló demokráciának. Egy második intézményi princípium ugyanilyen fontos. Nevezetesen a garantált ellenzéki jog, amely az egyenlőség és szabadság értékfogalma közti közvetlen összefüggés, és a demokratikus társadalmak alapját képezi.

Garantált ellenzéki jogokon lelkiismereti, meggyőződési, vélemény-nyilvánítási és szólásszabadságot értünk, továbbá gyülekezési és koalíciós szabadságot, az egyén azon jogát és szabadságát, hogy politikailag kifejezhesse magát, szerveződhessen, ily módon

---

7 Lásd még hozzá: Dahrendorf, Ralf: Versuchungen der Unfreiheit. Die Intellektuellen in Zeiten der Prüfung, München 2006; Berlin, Isaiah: Freiheit. Vier Versuche, Frankfurt a. M. 1995; Sterbling, Anton: Über Freiheit. Allgemeine Reflexionen und Stellungnahmen, in: Sterbling, Anton: Krisen und Wandel, Hamburg 2009., 87–113. o.

8 Lásd: Weber, Max: Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie, Tübingen 51976; Eisenstadt, Samuel N.: Tradition, Wandel und Modernität, Frankfurt a. M. 1979; Lepsius, M. Rainer: Interessen, Ideen und Institutionen, Opladen 1990.

9 Ennélfogva különösen problematikusnak tűnik nekem a – főleg bevándorlók által – újra és újra felmerülő törekvés a kettős állampolgárságra, hiszen a kettős állampolgárság gyakorlatilag aláássa annak a demokratikus állampolgárnak a státuszát, aki azonos mértékű jogokkal és kötelezettségekkel bír. A kettős állampolgárság birtokában alapvetően lehetősége van az egyénnek mindkét állampolgárság előnyeit kumulálva élvezni, egy időben azonban a kötelességek elől kitérni. Ezzel tulajdonképpen kihúztuk az egyenlőség demokratikus elve alól a talajt.

a politikai szándékalkotásban és más politikai folyamatokban hatást gyakorolhasson. Ez általában politikai mozgalmak és politikai pártok, pártrendszerek keletkezéséhez és fejlődéséhez vezet, amelyekre a konkurens demokráciák bázisintézményeiként tekinthetünk. A részvételi és garantált ellenzéki jogok kombinációja rendszeres hatalom- és kormányváltáshoz vezethet, és mint olyan, társadalmi tévutak és hibás politikai döntések fontos és tagadhatatlan korrekciós lehetőségeként működik.[10]

Demokratikus társadalmak egy intézményes beállítódását képezi az úgynevezett „hatalmi ágak megosztása" a törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalom között.[11] Itt nem csak a politikai tisztségviselők, különösképp a képviselők lelkiismereti szabadsága és az igazságszolgáltatás függetlensége, hanem egy független és hatékony alkotmányos bírósági eljárás különös jelentősége emelhető ki, mint javító tényező.

Ha a politikai tisztségviselők álláspontjára és az ő politikai döntésfolyamatokban betöltött speciális felelősségvállalási és számadási módjára gondolunk, a „képviseleti" demokrácia előnyei – azok intézményi szétválásával és egyben a parlamentek és kormányok szükséges együttműködésével együtt – más demokratikus alapelképzelések intézményi megvalósítási lehetőségeivel ellentétben válnak jelentőssé. Karlheinz Messelken véleményem szerint meggyőzően ábrázolta[12], hogy a „tanácsrendszerek" a parlamentarizmus alternatívájaként a tisztségviselők merev megkötésében döntően gyengék, hiszen ezzel a képviselők szintjén kevéssé lehetséges a kompromisszumkötés, úgyhogy a döntési rendszer sokszor messzemenően zártnak tűnik. Az „alapdemokráciának vannak olyan gyengeségei, hogy a gyakori bázisdemokratikus választásokon valójában egyre kevesebb szavazati joggal rendelkező személy vesz részt, tehát a választási eredmények apró, érdekelt kisebbségek akaratát tükrözik a többségi akarat helyett. Ehhez hozzájön a választási joggal bírók hiányzó szak- és ténytudása nehéz politikai döntéskérdésekben, vagyis egy olyan kompetencia hiánya, amelyet a képviselők normális polgárként a szakértői tudáshoz visszanyúlva magasabb mértékben el tudnak sajátítani. Végül a bázisdemokrácia hajlamosnak látszik arra, hogy az „észdemokrácia" – nem utolsósorban a tömegmédia és populista demagógok befolyása alatt – egy „hangulati demokráciába" forduljon át.[13] A „hangulati demokráciától" az autoriter vagy totalitárius uralkodási rendszerek felé nem vezet túlságosan hosszú út, ahogyan azt a történelem önmagát megismételve megmutatta. Mindezt figyelmen kívül hagyva is természetesen a demokrácia nyitott fejlődési kérdése

10 Lásd még hozzá:: Popper, Karl R.: Die offene Gesellschaft und ihre Feinde, München 1992 (Band 2).

11 Szoktak még a tömegmédiára negyedik hatalmi ágként utalni. A tömegmédia és az entellektüel demokráciában betöltött szerepének ez a bizonyosan fontos és érdekes aspektusában itt sajnos nem mélyülhetünk el. Ezért lásd hozzá: Sterbling, Anton: Modernisierung und soziologisches Denken. Analysen und Betrachtungen, Hamburg 1991, különösen 292. o.; Sterbling, Anton: Verwerfungen in Modernisierungsprozessen. Soziologische Querschnitte, Hamburg 2012, különösen 15. o.

12 Lásd: Messelken, Karlheinz: Die politische Ökonomie des Parlamentarismus, in: Ortlieb, Heinz-Dietrich/Molitor, Bruno/Krone, Werner (Hrsg.): Hamburger Jahrbuch für Wirtschafts- und Gesellschaftspolitik 19, Tübingen, 1974., 245–269. o.

13 Lásd még ehhez: Mannheim, Karl: Die Gegenwartsaufgaben der Soziologie. Ihre Lehrgestalt, Tübingen, 1932., különösen 36. o.

marad, hogy egy képviseleti demokráciával mennyi köznépi kiegészítő elem egyeztethető össze értelmesen.

A képviseleti demokrácia előnye mindenesetre abban rejlik, hogy a képviselők politikai reprezentánsokként választóiktól bizonyos időre hatalmi mandátumot kapnak, és ennek a mandátumnak a gyakorlási idejében döntéseikben alapvetően csak a lelkiismeretük kötelezi őket. Természetesen többé-kevésbé erősen a pártpolitikai célszerűségnek és a frakcióі kényszernek is alárendelődnek. Ettől lesz a politikai döntési rendszer rugalmas és egyszerre alapvetően cselekvőképes, akkor is, ha a döntések bizonyos parlamenti többségi viszonyok esetén nem éppen könnyen hozhatók meg. A képviselő ennyiben azonban a választói akarathoz kötött, hiszen ennek az akaratnak és a hozzá kapcsolódó elvárásoknak a messzemenő ignorálása és az okozott csalódás egy következő választásnál a megfelelő szankciós reakciókhoz, nem ritkán a képviselő leváltásához vezethet. A pártprogram irányelveivel és megállapodásaival együtt ez általánosan hozzájárul a politikai szereplők és politikai tisztségviselők cselekedeteinek egy bizonyos elvárhatóságához és számonkérhetőségéhez.

A politikai pártok demokratikus-parlamentáris rendszerekben betöltött szerepére és jelentőségére már röviden utaltunk. Konkurens demokráciákban a pártok – minden konstrukciós hibájukkal, deformációs lehetőségeikkel és működési hiányosságaikkal együtt, amelyeket fel tudnak mutatni és sokszorosan fel is mutatnak – az érdekek és értékmeggyőződések kifejezésének, aggregációjának és szerveződésének, valamint a politikai döntési arénában történő politikai véleményalkotás és érdekközvetítés fontos és egyben tagadhatatlan intézményeinek számítanak. Végül jelentős együtthatói a politikai döntéseknek, így – különösen vezető egyéniségei alakjában – a politikai döntések és mulasztások felelősségének legfontosabb beszámítható egységei is. Ha egy demokráciában a pártokat az elit és nem elit kapcsolatának szemszögéből vizsgáljuk, már itt leszögezhetjük, hogy ezek – mint minden kapcsolódás az elit és nem elit között – bár aszimmetrikus társas hatalmi és befolyási viszonyokat képeznek, mégis – másként, mint a nem-demokratikus uralkodási rendszerekben – inkább képviseleti viszonyokról, nem pedig uralmi viszonyokról van szó. Ezt az aspektust később még mélyebben kibontjuk.

Elit és elitkonfiguráció

Az elit fogalmának közelebbi meghatározásához több különböző elméleti elképzelés és módszertani kezdeményezés létezik. Így egymással szisztematikusan szembeállíthatjuk a „pozícióelit", „teljesítményelit", „funkcióelit", „hatalomelit", „értékelit", „önjelölt elit" és „mások által annak mondott elit" fogalmakat, melyek mind saját meghatározási kritériumokat követnek, és egyúttal részben különböző tényállásokat vesznek célba.[14] A tár-

[14] Lásd: Endruweit, Günter: Elite und Entwicklung. Theorie und Empirie zum Einfluß von Eliten auf Entwicklungsprozesse, Frankfurt a. M.–Bern–New York 1986, különösen 15. o. Lásd még: Felber, Wolfgang: Elitenforschung in der Bundesrepublik Deutschland. Analyse, Kritik, Alternativen, Stuttgart 1986; Hartmann, Michael: Elitensoziologie. Eine Einführung, Frankfurt a. M. 2004.

sadalomkutatásban gyakran a „pozícióelit" koncepcióját használják. Ez különösen alkalmasnak tűnik az elitképzés és elitkezelés egy viszonylag stabil intézményi rendszer feltételei mellett történő elemzésében, kiváltképp azért, mivel a pozíció-vonatkozás az elitnek egy empirikusan viszonylag jól kezelhető meghatározási és behatárolási kritériumát ábrázolja. Ebben az értelemben egy viszonylag egyszerű definíció így hangzik: „az elit nyilvános és privát bürokratikus szervezetekben stratégiai pozíciókat betöltő személyek csoportja".[15]

Ez a koncepció azonban csak korlátozott mértékben alkalmas az elitvándorlás vizsgálatához, ha az elitvándorlás alatt nem csak az elit cserélődését vagy cseréjét értjük, hanem az intézményileg és szociostrukturálisan lehorgonyzott pozíció- és státuszrendszerek és a jelentős elitviszonyok kiterjedt változásait is tekintetbe vesszük. Evégből szükségessé válik egy átfogóbban megfogalmazott elitkoncepció, melyet a következőképpen lehetne meghatározni: elitnek számít ebben az értelemben minden olyan személy, aki hosszabb időn keresztül bizonyos tárgyalóforrások és különleges, rendszerint privilegizált tárgyalási esélyek okán nagyobb népességi körök specifikus elvárásainak címzettje, vagy specifikus vonatkoztatási csoportnak számít, aki nagyobb társadalmi befolyással és különösen kiterjedő döntési és definíciós hatalommal bír, és akinek döntéskezelése és valóságértelmezése nagyobb népességi körök számára bír tárgyalási relevanciával vagy véleményformáló hatással. Amíg az elit valóságmeghatározása és döntései strukturális kihatásokkal bírnak, sok ember kollektív életfeltételeit és szociális helyzetét tudjuk eredményesen megváltoztatni. Ehhez az elit tárgyalási intenciói és céljai és az elit döntési folyamatain keresztül hozott társadalmi következmények – melyek közé sokszor számos előre nem látható, nem szándékolt vagy paradox hatások[16] és mellékhatások tartoznak – semmiképp nem lehetnek összhangban. A javasolt elitdefiníció alapvető komponensei tehát a következők: bizonyos tárgyalási források birtoklása (például fölényes tudás, tőke, hatalom stb.), kiemelkedő tárgyalási esélyek, aszimmetrikus elvárási és „követői" viszonyok és társas elismerési szükségletek az elit és nem elit viszonylatában, ugyanígy döntési és meghatározási hatalom széles spektrumú, kollektívan releváns hatásokkal.[17]

Akkor beszélhetünk rendszer- és elitátalakulásról, amikor az elit nemcsak a meglévő intézmények vagy bürokratikus szervezetek keretein belül működik, hanem mindenekelőtt mint „új intézményi rendek megteremtője" is előlép[18], amikor is – az intézményi el-

---

[15] Lásd: Field, Lowell G./Higley, John: Eliten und Liberalismus. Ein neues Modell zur geschichtlichen Entwicklung der Abhängigkeit von Eliten und Nicht-Eliten: Zusammenhänge, Möglichkeiten, Verpflichtungen, Opladen, 1983, összehasonlításként 34. o.

[16] Lásd: Boudon, Raymond: Widersprüche sozialen Handelns, Darmstadt–Neuwied 1979.

[17] Lásd még: Sterbling, Anton: Elitenwandel in Südosteuropa: Einige Bemerkungen aus elitentheoretischer Sicht, in: Höpken, Wolfgang/Sundhaussen, Holm (Hrsg.): Eliten in Südosteuropa: Rolle, Kontinuitäten, Brüche in Geschichte und Gegenwart. Südosteuropa-Jahrbuch, 29. Band, München, 1998. 31–47. o.

[18] Ehhez lásd még: Rokkan, Stein: Eine Familie von Modellen für die vergleichende Geschichte Europas, in: Zeitschrift für Soziologie, 9. Jg., Stuttgart 1980 (118–128. o.); Eisenstadt, Samuel N.: Revolution und die Transformation von Gesellschaften. Eine vergleichende Untersuchung verschiedener Kulturen, Opladen, 1982.

rendezésnek és a társadalom pozíciószerkezetének széleskörű változásai mellett – rendszerint a meglévő elitkonfiguráció is többé-kevésbé mélyrehatóan változik. Ilyen változási folyamatok rendszerint olyan történelmi kulcseseményekkel összefüggésben jelennek meg, mint a forradalmak, polgárháborúk, háborúk vagy a „rendszerváltás" más formái, tehát olyan eseményekkel, mint például az 1989-1990-es évek voltak megfigyelhetők Kelet- és Délkelet- Európában, és mintegy a kommunista uralkodási rendszerek „betódulásaként" és „rendszerváltásként" írhatók le.[19]

Elitkonfigurációk

Az „elitkonfiguráció" koncepciójában, melyet Field és Highley[20] tipológiájának mellékletében mutattam be, először négy, majd ennek bővített megfogalmazásában hat analitikus nézőpontot vettünk figyelembe. Elsősorban a következőkre vonatkozik a koncepció: a) a világnézetbeli különbségek és az egyes részelitek közötti – ezekből meghatározott – kapcsolatok; b) az elit és tevékenységi körei funkcionális differenciációjának módja és mértéke; c) az elit és nem elit kapcsolatok alapjai és kifejeződési formái; d) az elit, mint a nemzetközi, interkulturális és társadalmak közötti kapcsolatok jelentős szereplője és közvetítője.[21] Ezen felül értelmesnek tűnik e) a politikai elit végrehajtó szervekhez és az állambürokrácia pozíciótulajdonosaihoz fűződő viszonyát, mint ahogy f) elit és különösen politikai elit között fennálló viszonyt, ugyanígy a civil társadalmi berendezkedéseket és szereplőket, mind további két fontos analitikus nézőpontot az elitkonfiguráció koncepciójába beleértenünk. Ezen elemző megközelítés segítségével tehát a következőkben az elit demokráciában, egészen pontosan akár más uralkodási rendszerekben betöltött szerepét is közelebbről azonosítanunk kell.

Az elitkonfiguráció elemzési dimenziói

Ha visszanyúlunk most a már említett Field és Highley-féle tipológiára, megkülönböztethetjük a „konszenzus-elit", a „hiányosan egyesült elit", a „megosztott elit" (vagy „halá-

19 Lásd: Field, Lowell G./Higley, John: Eliten und Liberalismus. Ein neues Modell zur geschichtlichen Entwicklung der Abhängigkeit von Eliten und Nicht-Eliten: Zusammenhänge, Möglichkeiten, Verpflichtungen, Opladen, 1983; Higley, John: Democracy and Elites, in: Best, Heinrich/Gebauer, Ronald/Salheiser, Axel (Eds.): Elites and Social Change. The Socialist and Post-Socialist Experience. Beiträge zur Osteuropaforschung 15, Hamburg, 2009., 165–175. o.

20 Lásd: Field, Lowell G./Higley, John: Eliten und Liberalismus. Ein neues Modell zur geschichtlichen Entwicklung der Abhängigkeit von Eliten und Nicht-Eliten: Zusammenhänge, Möglichkeiten, Verpflichtungen, Opladen 1983; Higley, John: Democracy and Elites, in: Best, Heinrich/Gebauer, Ronald/Salheiser, Axel (Eds.): Elites and Social Change. The Socialist and Post-Socialist Experience. Beiträge zur Osteuropaforschung 15, Hamburg, 2009., 165–175. o.

21 Lásd: Sterbling, Anton: Eliten, Intellektuelle, Institutionenwandel. Untersuchungen zu Rumänien und Südosteuropa, Hamburg, 2001., különösen. 37. o.

losan ellenséges viszonyban lévő elit"), valamint az „ideológiailag egyesült elit" fogalmait.[22] Ebben a tipológiában mindenekelőtt a világnézetileg-ideológiailag megalapozott konfliktus-, konkurencia- vagy konszenzusviszonyok dimenziójára és az egyes politikai elitcsoportok hatalmi vitáira, valamint az ő „gyümölcsözésük" és szabályozásuk módjára lehet hivatkozni.

Kommunista uralmi feltételek mellett a szocialista államokbeli elitkonfigurációk általában megfeleltek az „ideológiailag egyesült elit" típusának. Érett demokráciákban jellegzetesen „konszenzus-elitet" találunk, ahol a konszenzus fogalma az alapvető alkotmányos kérdésekben való egyetértést és a demokratikus játékszabályok betartását jelenti. A demokratizálódó társadalmakban gyakran a „hiányosan egyesült elit" konfigurációját találjuk, akik vagy a „konszenzus-elit", vagy a „megosztott elit" irányába fejlődhetnek tovább.

Az elitviszonylatok egy második figyelemre méltó nézőpontja arra tér vissza, milyen mértékben differenciált a különböző elitcsoportok cselekvési, kompetencia- és befolyásolási köre; vagyis, az egyes elitcsoportok milyen cselekvési autonómiával bírnak, a cselekedeteik milyen mértékben találnak társas elismerésre, teljesítenek vagy legitimálnak független, részrendszer-specifikus racionalitási kritériumokat, a különböző elitcsoportok befolyás- és cselekvési rendszerei pedig milyen erősen fedik át egymást vagy éppen szigetelődnek el egymástól stb.[23]

Demokratikusan lefektetett, előrehaladott társadalmakra nagymértékben jellemző az intézményi rend funkcionális megkülönböztetése, ez természetesen rárímel a hatalmi ágak megoszlásának elvére is. Autoriter vagy totalitárius társadalmi rendszerekben, mint ahogy a kommunista uralmi rendszerben is egy messzemenően monolitikus intézményi rendszer, és az élet szinte minden terültének egy többé-kevésbé intenzív centralisztikus ideológiai és politikai kontrollja tűnik ki. Ezzel egybevág a kommunista pártok csúcsán lévő és diktatórikus egyeduralom felé mutató politikai elit messzemenő dominanciája, egyidejűleg a különböző „részelitek" gazdaságban, tudományban, művészetben vagy tömegmédiában látható teljes függősége vagy kicsiny autonómiai joga mellett. Jóllehet majdnem következetesen észrevehető volt egy bizonyos feszültségviszony a kommunista hatalmi szerkezetek „ideologistái" és technokratái között, amely sok esetben végül szintén a kommunista uralom hanyatlásához döntő mértékben hozzájárult.[24]

---

[22] Lásd: Field, G. Lowell – Higley, John: Eliten und Liberalismus. Ein neues Modell zur geschichtlichen Entwicklung der Abhängigkeit von Eliten und Nicht-Eliten: Zusammenhänge, Möglichkeiten, Verpflichtungen, Opladen, 1983., különösen 56. o.

[23] Lásd: Sterbling, Anton: Eliten im Modernisierungsprozeß, in: Mittelstraß, Jürgen (Hrsg.): Wohin geht die Sprache? Wirklichkeit – Kommunikation – Kompetenz, Essen, 1989., 206–219. o.

[24] A kommunista uralom vége nem utolsósorban azoknak a belső ellentéteknek az eredménye, melyek a kommunista uralkodási rendszerek csúcspozícióinak sokszor elöregedett tulajdonosai és a középen elhelyezkedő fiatal, az elitpozíciókért tolakodó technokraták és tisztviselők között álltak fent, akiknek a további előrejutását a rendszer növekvő immobilitása messzemenően akadályozta, és akiknek privilégiumai a rendszer fokozódó gazdasági krízisével villámgyorsan zsugorodtak. A saját felemelkedésében, kibontakozásában és önérdekének realizálásában gátolt elit egy fontos részének változtatási törekvései találkoztak egy kiterjedt és a szocialista gazda-

A „részelitek" közti viszonyok mellett ugyanilyen fontos az elit és nem elit közti kapcsolat a politikai rendre és demokratikus alkotmányra való tekintettel. Ideáltipikusan ezek lényegében hatalom- vagy autoritás-, azaz uralmi viszonyokként vagy képviselői relációban jelennek meg.[25] Az elit és nem elit közti kapcsolatok módját a következők alapján lehet meghatározni: a) hogyan és mennyiben támaszkodnak ezek közösen megosztott meggyőzési rendszerekre, részben közös célokra vagy hasonlóan elhelyezkedő érdekekre; b) milyen cselekvési források (tudás, tőke, hatalom, szankciós eszközök stb.) relevánsak ebben és ezek hogyan oszthatók fel; és c) mennyiben van szó intézményileg lehorgonyzott és stabilizált viszonyokról. Ezzel közvetlenül összefügg, hogy az elit toborzásában és kiválasztásában mely kritériumok mérvadóak, milyen érvényesülési esélyekkel és támogatási potenciállal rendelkezik az elit, valamint hogy milyen kontroll- és szankciós lehetőségekhez fér hozzá a nem elit, hogy az elvárásait nyomásként gyakorolja az elit irányába.[26]

A politikai elit és pártok szociálstrukturális beágyazottsága szintén döntő nézőpontot képez az elit és nem elit viszonylatában. Ebből következik, hogy a kérdés valójában az, hogy a politikai elit bizonyos érdekeknek és érdekállapotoknak, valamint különböző népességcsoportok specifikus értékmeggyőződésének szavahihető reprezentánsaként működik-e avagy sem. Ha ez fennáll, akkor ez a politikai szereplőkbe vetett bizalmat erősíti, ezzel együtt a demokratikus intézményeket stabilizálja. Ha hiányzik egy erősebb szociostrukturális kötődés, akkor az elit és nem elit csak személyes hűségen, támogatási és függőségi viszonyon nyugvó klientizmuson keresztül hozható kapcsolatba, melynek alapjául gyakran közös partikularista érték- és meggyőződési rendszerek szolgálnak.[27] A politikai cselekedetek ebből kifolyólag mindenekelőtt egyes elitcsoportok egyéni ér-

---

sági válság tekintetében kicsúcsosodó tömegelégedetlenséggel, amely egy, a 80-as évek végét jellemző speciális történelmi szituáció peremfeltételei mellett részben eredményes következményekkel bíró politikai mobilizációs folyamatokat tett lehetővé egy egyébként inkább passzív és politikától távol eső népesség számára. Lásd: Sterbling, Anton: Eigeninteressen oder Verantwortung der Intelligenz? Zum Niedergang der kommunistischen Herrschaft in Südosteuropa, in: Sterbling, Anton (Hrsg.): Zeitgeist und Widerspruch: Soziologische Reflexionen über Gesinnung und Verantwortung, Hamburg, 1993., 231–250. o. Zur Differenz zwischen „Ideologen" und „Technokraten" siehe auch: Boyer, Christoph (Hrsg.): Zur Physionomie sozialistischer Wirtschaftsreformen. Die Sowjetunion, Polen, die Tschechoslowakei, Ungarn, die DDR und Jugoslawien im Vergleich, Frankfurt a. M., 2007.

25 Lásd még ehhez: Weber, Max: Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie, Tübingen 51976, különösen 122. o. és 541. o.; Roth, Günther: Politische Herrschaft und persönliche Freiheit. Heidelberger Max Weber-Vorlesungen, Frankfurt a. M. 1983; Weiß, Johannes: Stellvertretung. Überlegungen zu einer vernachlässigten soziologischen Kategorie, in: Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, 36. Jg., Opladen 1984 (43–55. o.); Popitz, Heinrich: Autoritätsbedürfnisse. Der Wandel der sozialen Subjektivität, in: Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, 39. Jg., Opladen, 1987., 633–647. o.; Sterbling, Anton: Eliten im Modernisierungsprozeß. Ein Theoriebeitrag unter besonderer Berücksichtigung grundlagentheoretischer Probleme, Hamburg, 1987., 258. o.

26 Lásd: Schluchter, Wolfgang: Der Elitebegriff als soziologische Kategorie, in: Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, 15. Jg., Opladen, 1963., 233–256. o.

dekei felé, és a velük személyesen és elválaszthatatlanul összekapcsolt követők partikularista érdekei felé orientálódnak.

Az elit és nem elit kérdésnek ebben az összefüggésében az európai fejlődési dinamika még egy érdekes aspektusára kell rámutatnunk.[28] Az olyannyira vágyott és sok esetben már el is ért európai uniós[29] tagsággal összefüggésben a politikai elit Kelet-Európában szélesebb népességi érdekek szószólójaként tudta magát képviseltetni, minthogy ezekben a társadalmakban az európai uniós tagság az emberek többé-kevésbé messze nyúló jóléti elvárásaival fonódott össze, és – bizonyos kiábrándulási folyamatok ellenére – teszi ezt még most is.[30] Ennek okán a legtöbb párt és vezetőségük – az extrém nacionalista vagy más világnézetben radikális pártok kivételével – egyéb különbözőségeikre való tekintet nélkül az országaik EU-s tagsága mellett lépett vagy lép fel még mindig. Ezzel az elit és más bázisérdekek közti, amúgy egyértelműen hiányzó kapocs egy sajátságos módon hidalható át. Ez mintegy stabilizálja és legitimálja a demokratizálódási folyamatot. A politikai kockázat mindenesetre abban áll, hogy a széles társadalmi rétegek középtávon csalódott jóléti elvárásai a választók éles hangulatváltásába torkollhatnak, amelyből azután az euroszkeptikus vagy nacionalista pártok és politikai elitjük profitálhat.[31]

Az elitkonfiguráció itt képviselt koncepciójában az elit szerepe – saját elemzési szempontként – mint az interkulturális, társadalmak közötti és nemzetközi kapcsolatok jelentős megalkotója és képviselője fejeződik ki, hiszen a társadalmakon túlmutató kommunikációs és diffúziós folyamatokban az elitnek kulcsszerepe van. Itt nem csak arról van

---

27 Lásd: Giordano, Christian: Privates Vertrauen und informelle Netzwerke: Zur Organisationsstruktur in Gesellschaften des öffentlichen Misstrauens. Südosteuropa im Blickpunkt, in: Roth, Klaus (Hrsg.): Soziale Netzwerke und soziales Vertrauen in den Transformationsländern. Social Networks and Social Trust in the Transformation Countries, Wien–Zürich–Berlin, 2007., 21–49. o.; Sterbling, Anton: Etatismus, Partikularismus, Klientelismus und Korruption in Südosteuropa, in: Balla, Bálint/Dahmen, Wolfgang/Sterbling, Anton (Hrsg.): Korruption, soziales Vertrauen und politische Verwerfungen – unter besonderer Berücksichtigung südosteuropäischer Gesellschaften, Beiträge zur Osteuropaforschung 18, Hamburg, 2012., 75–92. o.

28 Lásd: Balla, Bálint – Sterbling, Anton (Hrsg.): Europäische Entwicklungsdynamik, Beiträge zur Osteuropaforschung 17, Hamburg, 2009.

29 Lásd: Sterbling, Anton: Rumänien und Bulgarien als neue Mitglieder der Europäischen Union, in: Spiegelungen. Zeitschrift für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas, 2./56. Jg., Heft 1, München 2007., 3–9. o.

30 Ehhez azt is figyelembe kell vennünk, hogy az EU-tagság megkönnyíti a transznacionális migrációs folyamatokat, melyek nemcsak a jólét elősegítésének irányába hatnak, hanem egyúttal egy „szelepfunkciót" – ezzel egy tehermentesítő hatást (például a helybéli munkaerőpiacra vagy szociális rendszerre) – is gyakorolnak a szociálstrukturális feszültségekre vagy szociális problémákra nézve. A dél-európai államok számára a masszív vándorlási folyamatok árnyoldala a sokrétűen jól kvalifikált humán tőkehordozók elvesztése. Lásd: Sterbling, Anton (Hrsg.): Migrationsprozesse, Probleme von Abwanderungsregionen, Identitätsfragen. Beiträge zur Osteuropaforschung, Band 12, Hamburg, 2006.

31 Erre a veszélyre már 2004-ben felhívtam a figyelmet. Lásd: Sterbling, Anton: Südosteuropa und die EU-Erweiterung. Aussichten, Probleme, Rückwirkungen aus soziologischer Sicht, in: Südosteuropa-Mitteilungen, 44. Jg., Heft 5, München, 2004., 46–60. o.

szó, hogy a politikai elit és a csúcsdiplomaták a saját országaik nemzetközi kapcsolatait ápolják és formálják. Az elit és a hozzá kapcsolódó „hordozócsoportok", ahogyan az entellektüell is, egyrészről bizonyos, más vonatkoztatási társadalmakból vagy kultúrkörökből jövő ötletek és intézményi innovációk átvételénél, csiszolásánál, terjesztésénél és lehorgonyzásánál jelentős képviselőkként lépnek fel, ezáltal végül döntően képesek puhítani a demokratizálódási és modernizációs folyamatokat.[32] Másrészről, az entellektüell és az elit az ő kultúrafelfogásuk vagy uralmi érdekeik szempontjából nem kívánatos, kívülről jövő kulturális befolyások, eszmék és elképzelések elleni harcban és ezek elhárításában is felléphetnek, ezzel egy időben a saját hagyományok és értékek „oltalmazóiként" is felfoghatók, akik védenek a veszélytől és elpusztítástól, hanyatlástól és elidegenedéstől.[33] Ez az alapvető hozzáállás rendszerint az antidemokratikus tendenciák mellett is jól megfér.

Egy további elemzési dimenzió az elitkonfigurációk tekintetében a politikai elit és az államigazgatás fontos pozíció tulajdonosai közötti viszonyokat érinti. A modern demokratikus intézményi állam két alapvető, egymással sokszorosan összekapcsolt, egyúttal azonban egymással szemben differenciált intézményi területből áll: egyszer a már említett politikai intézményekből, mint parlamentek, kormányok, pártok, akik együtt a politikai szereplők és társaságok cselekvési arénáját képezik, másrészről pedig a – Max Weber értelmében vett – „bürokratikus-racionális igazgatásokból.[34] A modern államiság ezen alapmintájától különbözik a neopatrimoniális és klientisztikus etatizmus.[35] A bürokratikus-racionális intézményi államra jellemző az alkotmányos folyamatok formalizált rendelkezésekhez és szabályokhoz való kötöttsége, az eljárások kezelése a személy és az álláspontjának figyelmen kívül hagyása mellett, az üzemi és privát eszközök szigorú elkülönítése, a személyzet szakképzettsége és az ő szakmai kvalifikáció alapján történő kiválasztásuk, az aktaformájú dokumentáció és az alkotmányos folyamatok felülvizsgálhatósága, valamint hasonló alapvetések. A klientista államot ellenben a következők határozzák meg: a politikai csúcs- és hatalompozíciókkal rendelkezők egy többé-kevésbé ki-

---

32 Lásd ehhez még: Bendix, Reinhard: Modernisierung in internationaler Perspektive, in: Zapf, Wolfgang (Hrsg.): Theorien des sozialen Wandels, Köln–Berlin, 31971, 505–512. o.; Bendix, Reinhard: Freiheit und historisches Schicksal. Heidelberger Max Weber-Vorlesungen, Frankfurt a. M. 1982; Sterbling, Anton: Der gesellschaftliche Wandel in Ost-, Ostmittel- und Südosteuropa in einer vergleichenden Perspektive. Zum Ansatz der historischen Modernisierungsforschung, in: Kollmorgen, Raj (Hrsg.): Transformation als Typ sozialen Wandels. Postsozialistische Lektionen, historische und interkulturelle Vergleiche, Münster–Hamburg–Berlin–Wien–London, 2005., 47–62. o.

33 Lásd még: Sterbling, Anton: Der ambivalente Beitrag der Intellektuellen in der interkulturellen Kommunikation, in: Giordano, Christian – Dougoud, Roberta Colombo – Kappus, Elke-Nicole (Hrsg.): Interkulturelle Kommunikation im Nationalstaat, Münster–New York–München–Berlin, 1998., 45–56. o.

34 Alapvetésként: Weber, Max: Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie, Tübingen, 1976., különösen 124. o. és 815. o.; Breuer, Stefan: Bürokratie und Charisma. zur politischen Soziologie Max Webers, Darmstadt, 1994.

35 Lásd még: Hensell, Stephan: Die Willkür des Staates. Herrschaft und Verwaltung in Osteuropa, Wiesbaden, 2009., különösen 43. o.

domborított személyes önkénye, privilegizált állami és közigazgatási hivatalok, lojális követők és kedvezményezettek fölött való rendelkezés, többé-kevésbé kontrollálatlan hozzáférés az állami forrásokhoz, ezek privát megszerzése, privilegizált és egyben hierarchikusan fokozatos hozzáférési, birtoklási és eltulajdonítási esélyek biztosítása a hatalmon lévőkkel összefonódó követőknek a közigazgatásban és nyilvános hivatalokban; ezzel együtt nem utolsósorban bizonyos orientációk dominanciája és ezeknek megfelelő hozzájutási és elosztási szabályok. A partikularista módon megindokolt klientizmus egy gyakori kísérőjelensége a korrupció minden válfaja a megvesztegetéstől a megvesztegethetőségig, előnybiztosítás és előnyelvétel, hivatali pártfogás és protekció szinte minden nyilvános eljárási területen.[36] Mindkét jelenség, a klientizmus és a korrupció is, képesek aláásni a demokratikus intézményi rendszert, ezzel tetemes veszélyt jelentve minden demokrácia számára. Sőt, nem demokratikus társadalmakban ezek gyakran struktúrát meghatározó jellegűek.

Az utolsó elemzési szempont, amelyet figyelembe kell vennünk az elitkonfiguráció és a demokratikus konszolidáció kérdésének elemzésében, az elit és a civil társadalmi szereplők viszonyát érinti.[37] Az önkéntességre alapuló közjólét-orientált berendezkedéseket és aktivitásokat sokszor tartják demokráciát elősegítőnek, hiszen hozzájárulnak az olyan polgári erények közvetítéséhez, mint a tolerancia, a bizalom, a kompromisszum- vagy szolidaritáskészség. Erősítik a közösségi összetartozás tudatát és a nyilvános érdekekben történő felelősségteljes, aktív közreműködés készségét. A nyilvános, kritikus diszkusszió és kommunikáció elősegítésében a demokratikus politikai kultúra lényeges elemeként vesznek részt. Az egyén és állam közti területen elhelyezkedve a polgárok egy bizonyos védőfunkcióját töltik be az önkényes állami beavatkozásokkal szemben. Ezért nem ritkán az egyes hatalmi ágak közti közvetítő szerep is jut nekik. Végül a feladataiban jelenleg túlterhelt állam tehermentesítésében is hatással bírnak az önkéntes, általános közjó felé orientált szereplésükön, teljesítményükön és az új szociális problémák és kihívások iránt tanúsított magas érzékenységükön, alkalmazkodási rugalmasságukon keresztül.[38]

Már a klasszikus szociálfilozófiában[39] felismerték a civil társadalmi szereplők eme

36 Lásd még: Sterbling, Anton: Institutionenwandel und Wirtschaftskriminalität. Das Beispiel des östlichen Balkan, in: Löhr, Albert/Burkatzki, Eckhard (Hrsg.): Wirtschaftskriminalität, Institutionenordnung und Ethik, München–Mering, 2009., 105–121.o.

37 Lásd még: Kocka, Jürgen – Konrad, Christoph (Hrsg.): Europäische Zivilgesellschaft in Ost und West. Begriff, Geschichte, Chancen, Frankfurt a. M.–New York, 2000.; Sterbling, Anton (Hrsg.): Zivilgesellschaftliche Entwicklungen in Südosteuropa. Südosteuropa-Jahrbuch, Band 36, München, 2009.

38 Lásd ehhez még: Croissant, Aurel – Lauth, Hans-Joachim – Merkel, Wolfgang: Zivilgesellschaft und Transformation: ein internationaler Vergleich, in: Merkel, Wolfgang (Hrsg.): Systemwechsel 5. Zivilgesellschaft und Transformation, Opladen, 2000., 9–49. o.; Sterbling, Anton: Leitideen und Rahmenbedingungen zivilgesellschaftlicher Entwicklungen in Europa und Südosteuropa, in: Sterbling, Anton (Hrsg.): Zivilgesellschaftliche Entwicklungen in Südosteuropa. Südosteuropa-Jahrbuch, Band 36, München, 2009., 9–28. o.

39 Lásd: Beyme, Klaus von: Zivilgesellschaft – Von der vorbürgerlichen zur nachbürgerlichen Gesellschaft?, in: Merkel, Wolfgang (Hrsg.): Systemwechsel 5. Zivilgesellschaft und Transformation, Opladen, 2000., 51–70. o.

fontos és hasznos közjótámogató és demokráciát előmozdító funkcióját. Másként szólva azt állapíthatjuk meg, hogy ott, ahol a civil társadalom alulfejlett, nemcsak ez a támasztó szerep és a demokrácia elősegítése hiányzik, hanem a politikai elit és a civil társadalmi berendezkedések és fejlődési tendenciák között legtöbbször egy zavart, konfliktusokkal teli viszony áll fenn. Ebben a megvilágításban megállapíthatjuk, hogy a civil társadalmi struktúrák szétzúzása vagy behódolása, mely az autoriter és totalitárius uralmi formák európai elterjedésével és nem utolsósorban Európa keleti részén a második világháború után a kommunista hatalomátvétellel járt, néhány esetben máig is a demokratikus fejlődés nyomós „történelmi hipotékáját" képezi.

Visszanyúlva az elitkonfigurációk koncepciójának különböző dimenzióihoz, fel kell hívnom a figyelmet arra, hogy ez a differenciált megközelítés az elit demokratizálódási folyamatokban betöltött szerepének hagyományos elemzését értelmesen tudja kiegészíteni. Egy ilyen rálátás segíthet, hogy az elit jelentőségét ebben az összefüggésben se alá, se fölé ne becsüljük. Az elit rendelkezik befolyással és hatalommal, azonban folyvást bonyolult és restriktív kapcsolati minták és struktúrák is kötik. Hogy milyen szerepet akar és tud játszani az elit a demokratizálódási folyamatokban, az nem utolsósorban ezeknek a korlátozásoknak és kötöttségeknek a szerkezetétől is függ.

Elit és demokrácia a rendőrség felsőfokú képzésében

Ahogyan minden intézményre, a modern társadalmakra és nem utolsósorban a demokratikus társadalmakra is jellemző, hogy a rendőrség intézménye is tagadhatatlanul bizonyos alapértékeken nyugszik.[40] Szinte minden modern társadalom, amelyben beszélhetünk erről a berendezkedésről, két alapvető értékre támaszkodik, nevezetesen a biztonságra és a rendre. Ezek az alapvető értékek nagyon általánosak és függetlennek számítanak a mindenkori uralkodási rendszerektől. Ezek az alapértékek csak más alapértékek összefüggésében és megvilágításában nyerik el politikai értelmüket, hiszen a rend és biztonság mást jelent egy szabaddemokrata társadalomban, mint egy diktatúrában. Ennélfogva demokratikus társadalmakban elengedhetetlennek tűnik kitérni a rendőrségi tevékenységnek erre a specifikus értékkapcsolatára a rendőri képzésben. Ez azt is jelenti, hogy a demokrácia alapintézményeit és értékalapjait, ahogyan az elit szerepét is, ebben az összefüggésben, intenzívebben kell tudatosítanunk.[41]

(Fordította: Preisz Leila)

[40] Lásd még: Sterbling, Anton: Polizei im Wandel. Organisationen und Institutionen im Systemwechsel, in: Sterbling, Anton: Europäische Entwicklungen, Zeitfragen, soziologische Stellungnahmen. Rothenburger Beiträge. Polizeiwissenschaftliche Schriftenreihe, (Band 32) Rothenburg/Oberlausitz, 2006., 51–65. o.

[41] Lásd még ehhez: Sterbling, Anton: Herausforderungen der Demokratie, Rolle der Intellektuellen, Aufgaben der Wissenschaft. Rothenburger Beiträge. Polizeiwissenschaftliche Schriftenreihe (Band 61), Rothenburg/Oberlausitz 2012.

Déri András

Generációk vagy egyenlőtlenségek – a társadalmi tőke online komponensei

Az online platformok megjelenésével a tipikus kapcsolatteremtési és -fenntartási módok gyökeresen megváltoztak. Az internethasználók (főleg a fiatalok) egyre kevésbé tudják kikerülni kapcsolataik online dimenzióba emelését, jelentse ez akár a már meglévő kapcsolatok fenntartásának új csatornáját, vagy akár új kapcsolatok kialakítását. Ez a jelentős változás sokak számára olyan következtetésekhez vezetett, melyek szerint a fiatalok, de legalábbis a rendszeresen internetező fiatalok a hozzáértés és az alapvető számítógépes ismeretek terén többé-kevésbé homogén csoportot alkotnak. A talán leghíresebb ilyen elmélet Mark Prensky[1] nevéhez fűződik, aki a digitális bennszülöttek és digitális bevándorlók fogalompárjának megalkotásával hosszú időre meghatározta az új médiumok használatával kapcsolatos diskurzust, mind az elméleti kérdések, mind a terminológia terén. A jellemzően túlegyszerűsítő generációalapú elméleteket azóta többen megalapozottan kritizálták[2], így jelen tanulmány is az online egyenlőtlenségek fogalmi keretét használja. A tanulmány célja a társadalmi tőke online komponenseivel kapcsolatos eredmények áttekintése, és egy koherens keretrendszerbe illesztése. A következőkben tehát néhány jellemző megközelítésből szintetizálva, illetve korábbi elméleti és gyakorlati megfontolásainkat[3] továbbgondolva, egy lehetséges vázlatot rajzolunk fel a társadalmi tőke online dimenziójának értelmezéséhez.

Bennszülött egyenlőtlenségek

A társadalmi tőke online komponenseinek vizsgálata abból az előfeltevésből indul ki, hogy az új technológiák használatával kapcsolatos elméletek túlegyszerűsítők, és több különbséget fednek el, mint amennyit megvilágítanak. Ezzel együtt természetesen nem vitatható az életkor szerepe az online aktivitásokban, azonban a kohorszokon belüli eltérések, illetve az életkortól független tényezők vizsgálata is elengedhetetlen. Prensky eredeti elmélete szerint a digitalitásba születők[4] agyműködése úgy alakul, hogy jobban tud-

---

1 Prensky, Marc: (2001). Digital natives, digital immigrants. On the Horizon, 9(5). http://www.marcprensky.com/writing/Prensky%20-%20Digital%20Natives,%20Digital%20Immigrants%20-%20Part1.pdf (utolsó letöltés: 2013. 09. 11.)

2 Lásd pl. Bennett, Sue – Maton, Karl – Kervin, Lisa (2008): The 'digital natives' debate: A critical review of the evidence. British Journal of Educational Technology, 39(5), 775–786. o.

3 Lásd Bauer Béla – Déri András (2011): Hálózathoz kötődve – a fiatalok online hálói. In: Arctalan (?) nemzedék. Szerk.: Bauer Béla – Szabó Andrea, NCSSZI, Bp., 283–292. o.

4 Megjegyzendő, hogy ez a megnevezés a digitális bennszülöttekénél sokkal inkább használható (noha Prensky tulajdonképpen szinonimaként használja e kétféle terminológiát, amikor a digitá-

nak alkalmazkodni a digitális technológiákhoz, ezzel szemben az idősebb generációkhoz tartozó bevándorlók, legyenek akármilyen otthonosak is az számítástechnika világában, szükségszerűen „törik annak a nyelvét". Az elmélet így két nagyon jelentős elemet hordoz magában, egyrészt hogy a digitalitásba születők mindegyike az otthonossággal és a skillek magas fokával jellemezhető, másrészt pedig, hogy a „bevándorlók" szükségszerűen és megváltoztathatatlanul hátrányos helyzetben vannak a „bennszülöttekkel" szemben. Mint Helsper és Eynon[5] megjegyzik, ez nemcsak a technológiát használó fiatalokról alkotott kép túláltalánosításához vezet (ez mind a túlságosan optimista, mind a túlságosan pesszimista nézőpontok esetén veszélyes lehet), de a születési év priorizálása a technológiával való érintkezéssel és tapasztalattal szemben, az idősebb generációk online bevonásáról való lemondáshoz is vezethet, legalábbis a kollaboratív tanulás terén. Az online egyenlőtlenségek fogalmi kerete, és az ehhez jól illeszthető társadalmitőke-elméletek éppen ezért jobban tudnak reflektálni a nem (feltétlenül) generációs alapú eltérésekre. Ez a felismerés nem új, Helsper és Eynon idézett cikkén túl Hargittai Eszter már 2008-ban Digitális egyenlőtlenségek címmel publikált egy tanulmányt szerzőtársával,[6] melyben a digitális szakadék második fokaként tekintenek a képességek terén megfigyelhető egyenlőtlenségekre. Amerikai adatokon azt találták, hogy a használati szokásokra, tapasztalatokra kontrollálva a végzettségnek nem volt további hatása a (bevallott) internetezési képességekre.

Társadalmi tőke az online térben

A társadalmi tőke fogalmát tipikusan a társas kapcsolatokban rejlő erőforrásként szokás definiálni,[7] ez azonban elsősorban a társadalmi tőke személyes jellegét hangsúlyozza. A téma egyik jelentős teoretikusa, Robert D. Putnam nyomán a társadalmi tőkét más nézőpontból is meg lehet közelíteni: Putnam kifejezetten kollektív jellemzőként írja le azt, mint „egyének közti kapcsolatokat, szoros társadalmi kapcsolathálókat, erős civil szervezeteket, valamint a kölcsönösség, a szolidaritás és a bizalom ezekből fakadó normáit, a különböző társadalmi csoportok problémamegoldó-potenciálját".[8]

lis bennszülötteket „digitális technológiába születőkként" (Prensky) írja le. Lásd Prensky, Marc, 2005: Shaping Tech for the Classroom. Edutopia, 2005 febr. 12., http://www.edutopia.org/adopt-and-adapt-shaping-tech-for-classroom (utolsó letöltés: 2013. 09. 11.) E terminológia ugyanis valós jellegzetességekre utal további implikációk nélkül, és alkalmas a digitális szakadék (tehát a hozzáféréssel nem rendelkező leszakadtak és a hozzáférők közti különbségek) reflektálására.

5 Helsper, Ellen – Eynon, Rebecca (2010): Digital natives: where is the evidence? British Educational Research Journal, 36: 3, 503–520. o.

6 Hargittai Eszter – Hinnant, Amanda (2008): Digital Inequality – Differences in Young Adults' Use of the Internet. Communication Research 35/5, 602–621. o.

7 Részletes meghatározáshoz lásd pl. Szántó Zoltán – Orbán Annamária (2005): Társadalmi tőke. Erdélyi Társadalom 2005/2, 55-70. o.

8 Uo. 57. o.

Látnunk kell azonban, hogy a kétféle megközelítés nem zárja ki egymást, és a társadalmi tőke két fontos alkotórészének felvillantása erre jól tud reflektálni. Ezek ugyanis „1. a társadalmi hálózat: baráti találkozók, látogatások, szomszédi kapcsolatok, társadalmi események, és

2. a civil elkötelezettség: közösségekben való részvételi hajlandóság, véleménynyilvánítás, tagsági viszonyok, választásokon való részvétel stb."[9]

Az online térben tetten érhető társadalmi tőke körvonalazását két irányból végezhetjük. A hálózati tőke Czakó Ágnes és Sik Endre által megalkotott definíciója[10] jó keretként szolgálhat az online és nem online társadalmi tőke közös nevezőre hozásához. A szerzők koncepciója szerint a hálózati tőke a kapcsolati tőke és a tudástőke koordinátái mentén kirajzolódó tőkefajta, amennyiben tehát a nethasználattal kapcsolatos kompetenciákat a tudástőke részének tekintjük, a hálózati tőke kiaknázásának egyik módjaként értelmezhetjük az online közösségek világát.[11] Szinte ugyanezt írja le, azonban már kifejezetten a technológiai újításokra reagálva, Paul Resnick, aki társadalmi-technikai (SocioTechnical) tőkének nevezi azokat a jelenségeket, amelyek „a társas kapcsolatok és az információs és kommunikációs technológiák produktív kombinációi [...] Ahogyan a tisztán társadalmi tőke esetén is, az erőforrások korábbi interakciók mellékhatásaiként halmozódnak fel. Az erőforrások állhatnak korábbi interakciók során létrehozott tárgyakból, vagy társas kötésekből és kifejlődött gyakorlatokból. [...] Az erőforrások »társadalmi-technikai« természetűek, ha a létrehozásukhoz vagy felhasználásukhoz a társas kapcsolatok és az információs és kommunikációs technológiák kombinációja szükséges."[12]

Technikai tőkéről beszél Sarita Yardi is, azonban az ő elméleti fókusza eltér a Paul Resnick által leírtaktól. Yardi szerint „[a] technikai tőke a társadalmi tőke egy olyan változata, amivel mérhető, mekkora hozzáférése lehet egy egyénnek azokhoz a forrásokhoz, amelyek a hálózatának tagjaival való kapcsolatokba ágyazottak [...] A technikai tőke a hálózatban található technikai erőforrások rendelkezésre állására, és ezen erőforrások olyan jellegű mobilizálására utal, amely pozitívan hathat az információkhoz való hozzáférésre és a felfelé irányuló társadalmi mobilitásra."[13] Bár Yardi mindezt kifejezetten a hálózatokban megnyilvánuló tecnikai-technológiai jellegű információ- és tudásáramlásra vonatkoztatja, a fő különbség azonban mégis az, hogy a kapcsolatok technológia közvetítette jellegét nem alapvető adottságként kezeli, hanem a technikai tőkét magyarázó

---

9 Molnár Szilárd (2003): Társadalmi tőke és információs társadalom – Egyedül kuglizni, egyedül szörfözni? Szociológiai Szemle 2003/3., 112–121., 115. o.

10 Czakó Ágnes – Sik Endre (1995): A hálózati tőke szerepe Magyarországon a rendszerváltás előtt és után. 2000. 1995/7. sz., 3–12. o.; http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a756.pdf (utolsó letöltés: 2013.09.17.)

11 Bővebben lásd Bauer Béla – Déri András (2011): Hálózathoz kötődve – a fiatalok online hálói. In: Arctalan (?) nemzedék. Szerk.: Bauer Béla – Szabó Andrea, NCSSZI, Bp., 283–292. o.

12 Resnick, Paul (2001): Beyond bowling together: Sociotechnical capital. In J. H. Carroll – Paul Resnick (szerk.), HCI in the new millenium, Addison-Wesley, Boston, 2001. 250. o.

13 Yardi, Sarita (2009): Social Learning and Technical Capital on the Social Web. Crossroads – The Social Web, 16/2, 9–11., 9. o.

tényezők közé a lehetőségek rendelkezésre állását is bevonja, így tőkeelmélete a digitális megosztottság paradigmájában is értelmezhető.

Az online társadalmi tőke ilyen értelmezése tehát a társas kapcsolatok, technológiai lehetőségek és azok felhasználási képességének produktív kombinációjaként összegezhető. Erre a továbbiakban talán leginkább a (szélesebb körű értelmezési kereteket biztosító) hálózati tőke fogalmával érdemes utalni.

Az eddig ismertetett elméletek úgy tekintenek az online térben realizálódó társadalmi tőkére, mint amely természeténél fogva hozzáadódik az egyes egyének teljes társadalmi tőkéjéhez. Az online hálózatok eltérő kialakulási módja miatt azonban elhamarkodott lenne kijelenteni, hogy ez minden esetben így van, hiszen az online hálózatok (illetve legalábbis bizonyos válfajaik) jóval változékonyabbak lehetnek, mint a nem online-ok. Matthew Smith erre a jellegzetességre reagál implicit affinitáshálózatokat (Implicit Affinity Networks) leíró koncepciójában.[14] A szerző elsősorban a hálózati dinamika kvantitatív vizsgálatának megalapozásaként alkotta meg elméletét, amelyben elszakad a társadalmi hálózatok „kapcsolat központú" megközelítésétől, és egy „egyén központú" szemléletet javasol. Ez annyit jelent, hogy „az egyéneket társas cselekvőknek tekintjük, akiket tulajdonságok széles köre határoz meg, és a kapcsolatok kialakulását a tulajdonságok közötti hasonlóságok mozgatják. A hagyományos társadalmi hálózatokkal szemben, ahol a kapcsolódások [links] explicit kapcsolatokat fejeznek ki, a mi megközelítésünkben a kapcsolódások szigorúan a társas cselekvők közti affinitáson – vagy belső hasonlóságon – alapulnak, amely implicit és sokoldalú kapcsolatot hoz létre. Az ennek eredményeképpen létrejövő hálózatokat implicit affinitáshálózatoknak nevezzük. Mivel az egyének összetett lények, idővel változó attitűdökkel és viselkedésekkel, az implicit affinitáshálózatok lényegileg dinamikusak, és természetes módon alakulnak ki olyan tényezők mentén, mint a résztvevők kora, foglalkozása, érdeklődései és életkörülményei."[15]

Az implicit affinitáshálózatokkal leírható tőkefogalom megismerése előtt fontos jeleznünk, hogy véleményünk szerint ezt csak bizonyos korlátozásokkal fogadhatjuk el az online hálózatok jellemzőjeként, ezen korlátok pedig többé-kevésbé megfelelnek a 2011-es tanulmányunkban elkülönített kétféle online közösségi hálózat közül annak, amit akkor mikroblog jellegűnek neveztünk. Ezen a ponton azonban szükségesnek tartjuk a fogalmak további tisztázását, mert bár akkor is egyértelmű volt, hogy ezen kategóriák nem dichotómak, a közelmúlt fejleményei[16] miatt érdemessé vált inkább olyan szemszögből tekinteni az online közösségi hálózatokra, amellyel a platformok változó természetét zárójelbe lehet tenni. Így tehát ha a kapcsolódási módokból indulunk ki, akkor a különböző online felületektől függetlenül értelmezhetjük az érzékeltetni kívánt kettősséget. Kölcsönös is-

---

14 Smith, Matthew S. (2011): A computational framework for social capital in online communities. Doktori disszertáció, Brigham Young University, http://site.smithworx.com/publications/d.pdf (utolsó letöltés: 2013. 09. 24.)

15 Uo., 8. o.

16 Elsősorban a Google Plus nyilvánossá válása és a feliratkozás funkciójának bevezetése a Facebook-on, amelyek így lehetővé tették az irányított kapcsolatok létrejöttét az online közösségi oldalakon is.

meretségen alapuló online kapcsolódási módról beszélhetünk, ha a kapcsolat irányítatlan, kölcsönös beleegyezéssel jön létre, és a kommunikáció elsődleges célja tipikusan a kapcsolat fenntartása. Online tevékenységen alapuló kapcsolódási mód esetében a kapcsolat tipikusan irányított, a kapcsolódás fenntartását pedig nem elsősorban a kapcsolatra irányuló kommunikációs funkciók mozdítják elő, hanem az üzenettel kapcsolatosak (például az informativitás vagy az esztétikai megformáltság), tehát a (nem feltétlenül kölcsönös) érdeklődés a kapcsolat alapja.[17]

Ezek alapján látható, hogy a Matthew Smith szerint változó attitűdök alkotta dinamikus hálózatok kifejezetten az online tevékenységen alapuló kapcsolódási módok esetén jöhetnek létre. Ezekben a szerző szerint nem ragadható meg a társadalmi tőke önmagában, csak annak lehetősége. „A társadalmi tőke akkor növekedik valójában, ha az egyének tisztában vannak vele, azaz, amikor explicit és szándékolt kapcsolatot létesítenek egymással."[18]

Az eddig megismert koncepcionális keretekkel így tulajdonképpen az online társadalmi tőke felépülésének folyamatábráját kaptuk meg. Mint láttuk, az online tevékenységen alapuló kapcsolatok önmagukban csak potenciálisan jelenthetnek társadalmi tőkét. Azaz: a kapcsolatban rejlő erőforrások a hálózat elemeinek explicit reflexiói által bonthatók ki. Az irányított kapcsolatok világa csak akkor konvertálható társadalmi tőkévé, ha a kapcsolatban rejlő erőforrásokat az érintett felek tudatosítják. Felmerülhet a kérdés, hogy miben különbözik akkor az online tevékenységen alapuló kapcsolatokkal leírható hálózati tőke mint erőforrás koncepciója egy „hagyományos" blogtól (vagy akár – a társadalmi tőke egyik tipikus példáját, az álláskeresést felidézve – egy hirdetési újságtól). A kérdésre adandó válaszhoz először azt érdemes figyelembe venni, hogy a példánkban említett hirdetési újság esetén nem beszélhetünk társadalmi hálózaton alapuló erőforrásról, csak a kereslet-kínálat viszonyok (jó esetben) szerencsés találkozásáról. Általánosítva azt mondhatjuk, hogy az erőforrásként hasznosítandó tényező áll az egyes egyén érdeklődési fókuszában. Egy online hálózat irányított kapcsolatai esetén azonban (példánkhoz visszakanyarodva) az adott lehetőség egy már korábban is ismert, koherens online profillal (homlokzattal) rendelkező aktorhoz kötődik, aki adott esetben joggal várhatja el a hálózatába tartozóktól a korábbi tevékenységei által körvonalazott háttér információk implicit szem előtt tartását. Például egy egyetemi tanár twitterüzenete, melyben gyakornoki állást hirdet meg, jó eséllyel abból a háttér feltételezésből indul ki, hogy követői számára ez releváns információ, a követők pedig valószínűleg egy roppant szűkszavú üzenetből is sejtik, mivel kapcsolatos feladatokra kell a jövendőbeli gyakornoknak számítani. Általánosan fogalmazva tehát azt mondhatjuk, hogy ebben az esetben az erőforrássá konvertálható kapcsolatot képviselő személy (vagy intézményi aktor) az egyes egyén érdeklődésének tárgya.

A kölcsönös ismeretségen alapuló kapcsolódási mód esetén tehát a hálózati tőke fent leírt fogalma jól körül tudja határolni a társadalmi tőke online komponensét. Ha a kap-

---

17 Modellünkben köztes helyet foglalnak el a kifejezetten ismerkedési célú weboldalak, amelyek célja, hogy az online tevékenységet közvetlenül kölcsönös ismeretséggé alakítsák.

18 Uo., 9. o.

csolat azonban online tevékenységen alapul, figyelembe kell vennünk, hogy az ilyen hálózatok jóval lazábbak és változékonyabbak, így csak a potenciális társadalmi tőkét tudjuk a hálózatok vizsgálata alapján felderíteni.

De miként lesz a potenciálisból tényleges? Erre a kérdésre Caroline Haythornthwaite kötéselméleti elgondolásai adhatnak választ. A társas kötések elméleti alapvetése, hogy a kapcsolatoknak kétféle minőségük van. Erős (Putnam terminológiája szerint összekötő) kötésről beszélhetünk a gyakori interakciókkal és erős érzelmi elkötelezettséggel jellemezhető kapcsolatok esetén, míg a gyenge (áthidaló) kötés a lazább, ismerősi kapcsolatok jellemzője. „A gyenge kötések sokkal nagyobb valószínűséggel létesítenek kapcsolatot (képeznek hidat) az egymáshoz erős szálakkal kötődő személyek lokális csoportjai között, mint az erős kötések. A gyenge kötések ereje tehát abban rejlik, hogy az efféle relációk a társadalmak egyébként fragmentált részei között teremtenek kapcsolatot, azaz integrálják azokat."[19] Haythornthwaite[20] már kifejezetten az online térre vonatkoztatva alkotta meg a kötésekre vonatkozó elméletét. A szerző, kutatócsoportok és távoktatásban részt vevő diákok körében végzett vizsgálódásai során azt találta, hogy az erősebb kötések indikátorai együtt jártak a kommunikációs módok sokszínűségével. „Az erősebb kötésű párok jobban kihasználják a rendelkezésre álló médiumokat" – ez a jelenség a „médiamultiplexitás"[21] Az új médiumok által lehetővé tett új kapcsolattartási formák ezen felül a csoportokon belüli kapcsolatok alakulására is hatással vannak. „Egy új médium bevezetése egy csoportba (1) látens kötéseket hoz létre, (2) átformálja a gyenge kötéseket: újakat alakít ki és meglévőket bont fel, és (3) minimális hatása van az erős kötésekre."[22] A látens kötések elméletének előfeltevése a személyes kapcsolatokat helyettesítő technológiák által létrehozott infrastruktúrák léte. Amennyiben ezek összekapcsolódnak a hozzájuk való csatlakozást lehetővé tevő eszközökkel, megteremtődik a társadalmi hálózatok kialakulásának lehetősége. „Ezen infrastruktúrák technikailag lehetővé teszik a kapcsolatok kialakulását, még ha ezek nem is aktiválódtak társadalmilag. Ezek a technikai kapcsolatok biztosítják a látens közösségi hálózati kötéseket, amelyekkel olyan kötésekre utalunk, amelyek létrejötte technikailag lehetséges, de társadalmilag még nem aktiválódtak."[23] Így tehát gyenge kötések jöhetnek létre olyanok között, akik korábban nem ismerték egymást, azonban ennek fordítottja is igaz lehet: ha az infrastruktúra megszűnik, a gyenge kötések (függetlenül azok kialakulásának körülményeitől) felbomolhatnak, ha a kapcsolattartás elsősorban azon keresztül zajlott. Gondoljunk csak bele, az online közösségi hálózatok egy-egy aktív felhasználójának kapcsolattartási költségeit mennyi-

---

19 Szántó Zoltán – Orbán Annamária (2005): Társadalmi tőke. Erdélyi Társadalom 2005/2, 55–70., 61–62. o.

20 Lásd pl. Haythornthwaite, Caroline (2005): Social Networks and Internet Connectivity Effects. Information, Communication & Society Vol. 8, No. 2, June 2005, 125–147. o.

21 Uo., 130. o. Haythornthwaite eredményei szerint a kommunikáció tárgya csak a kötés típusától, nem pedig a kommunikáció médiumától függ – véleményünk szerint ezt a kérdést mindenképp érdemes újra megvizsgálni, mert az online közösségi oldalak és az egyirányú kapcsolatot is lehetővé tévő kapcsolódási módok ezt megváltoztathatták.

22 Uo., 136. o.

23 Uo., 137. o.

ben megnövelné, ha egyszer csak megszűnnének a kapcsolattartást lehetővé tévő online platformok. Ez a példa azonban máris felvet egy kérdést, amellyel Haythornthwaite 2005-ben még nem foglalkozhatott. Vajon elég-e a kapcsolódás technológiai lehetősége a látens kötések feltételezéséhez? Mondhatjuk-e például azt, hogy a több mint 800 millió Facebook-felhasználó összességét látens kötések fűzik egymáshoz? Véleményünk szerint nem. A látens kötések elméletét mindenképpen érdemes kiegészíteni egy szociális klauzulával. Haythornthwaite ugyanis még nem reflektált arra a tényre[24], hogy az online közösségi hálózatok elméletileg minden tag számára megteremtik a bármely más taghoz való kapcsolódás infrastrukturális keretét. Mindazonáltal egyértelműnek tűnik, hogy a közösségi oldalakon történő kapcsolatfenntartás és az online kialakítható kapcsolatok megemelték a lehetségesen fenntartható kapcsolatok számát. Barry Wellman[25] amellett érvel, hogy a Robin Dunbar antropológus által meghatározott 150 fős csoportnagyság[26], amely szerinte az emberek kognitív képességeinek határát jelenti a kapcsolatok fenntartása terén, eleve túl alacsony, de az internet ezzel együtt is a növeléséhez járul(t) hozzá. Anélkül tehát, hogy indokolatlanul beszűkítenénk a látens kötések fogalmát, érdemes a technikai lehetőség mellé a szociális megvalósulás lehetőségét is felvennünk, azaz az implicit affinitások és az online infrastruktúrák metszeteként lehet a legszerencsésebb újrafogalmazni a látens kötések meghatározását.

A társadalmi tőke online komponenseiről alkotott elméletünket tehát úgy foglalhatjuk röviden össze, hogy az a hálózati tőke és a látens kötésekben rejlő erőforrások mértékének és aktiválhatóságának kombinációja.

Néhány releváns kutatási eredmény

A következőkben a társadalmi tőke online komponenseinek fent vázolt aspektusát mutatjuk be: a képességek, skillek terén megfigyelhető egyenlőtlenségeket. Megjegyzendő, hogy új és izgalmas kutatási irány lehet az attitűdökben tapasztalható eltérések vizsgálata,[27] amely újabb dimenziót adhat az egyenlőtlenségek értelmezésében. Mindazonáltal a

24 Ez nem is meglepő, mert koncepciójának alapjait már a 2005-ös cikke előtt lefektette. Noha a legelső olyan oldal, amely lehetővé tette az ismerősök listába rendezését, már 1997-ben megjelent, valójában a 2002–2003-as évektől indult meg az online közösségi oldalak expanziója.

25 Wellman, Barry (2012): Is Dunbar's number up? British Journal of Psychology, 103: 174–176. o.

26 „Noha az ember nyilvánvalóan képes megbirkózni a nagyon kiterjedt városi környezettel, sőt a nemzetállamokkal is, ezeken a nagy populációkon belül sokkal kisebb azoknak az embereknek a száma, akikről azt mondhatjuk, hogy velük közvetlen személyes kapcsolatban vagyunk. A vadász-gyűjtők csoportnagysága, az egyes szubdiszciplínákban dolgozók száma, azoknak az embereknek a száma, akiknek karácsonyi üdvözlőlapot küldünk, illetve azoké, akiktől szívességet kérhetünk, mind 150 körül van." Dunbar, Robin [2006]: Vannak-e kognitív korlátai az e-világnak? Világosság 2006/6-7, 149–158., 150. o.

27 Ehhez lásd Tufekci, Zeynep (2012): We were always human. In: Human No More: Digital Subjectivities, Unhuman Subjects, and the End of Anthropology. Szerk.: Neil Whitehead és Michael Welch, University Press of Colorado, 33–47. o.

fiatal internethasználókkal kapcsolatos kutatások közül legfőképpen a biztonságos internetezéssel foglalkozók azok, amelyek egyértelműen és megkérdőjelezhetetlenül igazolják az online egyenlőtlenségek létét. Nem meglepő, hogy a digitális bennszülöttek koncepciójának kritikája is főként ilyen alapokon nyugszik. Egy olaszországi kutatást összegző tanulmány[28] szerzői amellett érvelnek, hogy a digitális bennszülöttek generációjáról beszélni téves és félrevezető, mert a digitális kompetenciák technikai-technológiai aspektusára korlátozza a vizsgálat tárgyát. A kutatók ehelyett egy három jártassági szint vizsgálatán alapuló modellt vezettek be,[29] amelyben a technológiai (ICT) tudás mellett a „magasrendű kognitív képességek" (ezek magukban foglalják a „képi és textuális adatok rendezésének és összekapcsolásának", a strukturált adatok rendezésének és az információk felkutatásának képességét), és az etikával kapcsolatos ismeretek (az internettel kapcsolatos személyiségi jogok [privacy] ismerete, mások tisztelete és a technológia szociokulturális implikációinak ismerete). A kutatás érdekessége, hogy szemben a nagyobb kutatásokkal, a kutatók ebben az esetben objektív mércékkel, feladatokkal próbálták a fiatalok tudását megállapítani, nem hagyatkoztak önbevallásra – ez erénye és korlátja is a kutatásnak, mert egyrészt ellenőrizhető tudásokon alapul, másrészt viszont a feladatokat a kutatók jelölték ki, kérdéses, hogy a mindennapi internethasználathoz szükséges valós kompetenciákkal mennyire vannak összhangban a feladatok. Mindenesetre az eredmények azt mutatták, hogy az olasz, 9–10. évfolyamot végző középiskolások a komplex számítógép-használat, az információk kritikai feldolgozása és az internet potenciális kockázatainak kezelése terén közel sem alkotnak egységes képet, és noha digitális „copy-paste" írástudás jellemzi őket, azonban az adatok rendszerezésének és megbízhatóságuk megállapításának készsége csak nagyjából felüknél tapasztalható.

A legnagyobb volumenű kutatás a fiatalok internethasználata terén kétségtelenül az EU Kids Online, ennek 2009 és 2011 között zajló második körében 25 országban, köztük Magyarországon végeztek 2010-ben kvantitatív adatfelvételt 9 és 16 éves közti gyerekek körében.[30] Az eredmények két szinten is jelzik az egyenlőtlenségeket: egyrészt az országok közti különbségeket, melyek nemcsak a technikai hozzáférés különbségeivel magyarázhatók, hiszen csak az internethasználók körében is világos eltérések mutatkoznak országonként. Míg a 11–16 éves internethasználó gyerekek Finnországban a felsorolt nyolcból átlagosan 5,8 képességgel bírónak vélték magukat, a magyar gyerekeknél ez az átlag csak 3,4, de ezen túl is látványos (és szignifikáns) eltérések vannak a különböző országok között.[31] Az országok közti különbségeket részben természetesen magyarázhatja az

---

28 Calvani et. al (2012): Antonio Calvani, Antonio Fini, Maria Ranieri, Patrizia Picci: Are young generations in secondary school digitally competent? A study on Italian teenagers. In: Computers & Education 58 (2012) 797–807. o.

29 Uo., 799–800. o.

30 Lásd Lobe, Bojana – Livingstone, Sonia – Ólafsson, Kjartan – Vodeb, Hana (2011): Crossnational comparison of risks and safety on the internet: initial analysis from the EU Kids Online survey of European children. EU Kids Online, Deliverable D6. EU Kids Online Network, London.

31 Livingstone, Sonia – Haddon, Leslie – Görzig, Anke – Ólaffsson, Kjartan (2011): EU kids online II: final report 2011. EU Kids Online, London School of Economics & Political Science, London, UK.

oktatási sajátosságok különbözősége, azonban ez önmagában cáfolja a generáció alapú elméleteket. Ha csak a magyar adatokat nézzük,[32] akkor is az látszik, hogy a 11–16 éves internethasználó gyerekek 24%-a nem gondolta úgy, hogy többet tudna az internetről szüleinél.[33] Ságvári Bence[34] az Ifjúság 2008 adatbázisán dolgozva a 20 és 29 év közti fiatalok hat csoportját különítette el médiafogyasztás és internethasználat szempontjából (itt a szegmentálás alapja a hagyományos média- és kultúrafogyasztás volt, az internethasználat magyarázó változóként jelent meg). A nagyvárosias, jómódú „digitális elit" (a fiatalok 22,2%-a) a közösségi média tartalmainak fő generátora, „a csoport több mint fele szokott blogokon, fórumokon hozzászólni".[35] Tehát nem meglepő módon az látszik, hogy a társadalmi tőke online komponenseinek vizsgálatakor is érvényesül az akinek van, annak adatik elve (noha megjegyzendő, hogy ilyen téren az online tér némely szempontból valóban demokratikusabb.[36] Mindazonáltal az „elveszett nemzedék" néven illetett csoport (akik a fiatalok 14,7%-át tették ki 2008-ban), akiket az inaktívok és munkanélküliek karakterizálnak (a csoport majdnem fele közülük kerül ki), jellemzően alacsony végzettségű, minimális kultúrafogyasztó tagjainak is 45 százaléka számítógép-használó, „ami a teljes felnőtt korú népesség átlagát tekintve nem kirívóan alacsony érték",[37] internetet azonban csak ötödük használ. Ezen eredmények nemcsak a digitális egyenlőtlenségek azon aspektusára mutatnak rá, amelyek az internet-hozzáféréssel rendelkezők közti különbségeket karakterizálják, hanem arra is, hogy az internet bizonyos területeken kifejezetten hozzá is járulhat az egyenlőtlenségek növeléséhez, illetve azok újabb dimenziójaként tekinthető.

Összegzés

Az online egyenlőtlenségek és a társadalmi tőke online komponenseinek alakulása tehát nem vizsgálható a generáció alapú elméletek keretei között, hiszen az empirikus adatfelvételek azt mutatják, hogy a képességek és készségek terén az azonos kohorszba tartozók között is lényegi különbségek vannak. Ezen különbségeket a digitális szakadék és a digitális egyenlőtlenségek fogalmai segíthetnek megérteni. Előbbinek első szintje a „klasszi-

32 Ithaka (2012): EU Kids Online, a magyarországi kutatás eredményei. Ithaka – NMHH, 2012, Budapest, http://ithaka.hu/wp-content/uploads/2012/07/ITHAKA_EU_KIDS_Magyar_Jelent%C3%A9s_NMHH_Final_1.2.pdf (utolsó letöltés: 2013. 09. 27)

33 Uo., 32. o.

34 Ságvári Bence (2011): A net generáció törésvonalai – kultúrafogyasztás és életstílus csoportok a magyar fiatalok körében. In: Bauer Béla – Szabó Andrea (szerk.): Arctalan (?) nemzedék. NCSSZI, Bp., 263–281. o.

35 Uo., 270. o.

36 Lásd pl. Breindl, Yana (2010): Critique of the Democratic Potentialities of the Internet: A Review of Current Theory and Practice. TripleC 8(1): 43–59. o.

37 Ságvári Bence (2011): A net generáció törésvonalai – kultúrafogyasztás és életstílus csoportok a magyar fiatalok körében. In: Bauer Béla, Szabó Andrea (szerk.): Arctalan (?) nemzedék. NCSSZI, Bp., 263–281., 274. o.

kus", hozzáférésen alapuló szakadék, ami végletesen elválasztja egymástól a hozzáféréssel nem rendelkezőket és az internetezőket, azonban a digitális szakadék második szintje, a képességek és készségek mértéke már az internethasználókat szegmentálja. Az online egyenlőtlenségek konceptuális kerete ennél is szélesebb körű interpretációkat eredményezhet, ugyanis lehetőséget ad a tartalomfogyasztás és -generálás közti különbségek vizsgálatára, amelyek alapvető szerepet játszanak a társadalmi tőke online komponenseinek alakulásában.

Varga Júlia

Az emlékezés közös helyei

2012 augusztusában Kozáry Andrea és Martin Siegert társaságában Berlinben jártam, és közösen ellátogattunk a berlini Jüdisches Museumba, mely a zsidó kultúráról és holokausztról szóló kutatások egyik első európai központja. Ezt megelőzően nem foglalkoztam különösebb mélységben sem a holokauszt, sem a zsidó kultúra témakörével, ám a múzeumban tett látogatás hatására elmerültem a történelem és emlékezet kapcsolatának vizsgálatában, és érdekelni kezdtek a történelmi traumák feldolgozásának lehetőségei, formái. A neveléstudománnyal foglalkozó kutatópalántaként az érdekelt elsősorban, hogy mit mutat a kérdés pedagógiai vetülete, mit adhatnak a filmek, könyvek, emlékművek, múzeumok a társadalom, a kultúra fenntartása, átadása számára, különösképpen, ha egy ilyen jelentős, és máig megosztó történelmi kérdésről, van szó, mint a holokauszt. Tekintettel a berlini közös emlékezésre és nem utolsósorban az ünnepelt történész mivoltára, úgy gondolom, gondolataim méltó helyre lelnek a neki szánt születésnapi kötetben.

* * *

Mi a történelem és hogyan emlékezünk rá? Mindenki máshogy látja a történelmi eseményeket, ki-ki a vallása, a politikai meggyőződése, a családi gyökerei vagy a megélt tapasztalatai mentén választja ki a számára fontos társadalmi eseményeket. A mai huszonévesek gondolkodásában már történelemnek számít a rendszerváltás, noha szüleink számára meghatározó élmény volt egy úttörőtábor vagy az április 4-i felvonulás. A történelem tények, események, szereplők végtelenül bonyolult, de állandó, objektív halmaza, ezzel szemben az emlékezés mindig változhat és elidegeníthetetlen attól a személytől vagy csoporttól, aki az emlékeket birtokolja. A történelem, Maurice Halbwachs elméletei szerint, folyamatok és események révén mutatja a világban bekövetkezett változásokat, míg a kollektív emlékezet az állandóságra törekszik, hogy a csoport belülről, a közös emlékek révén mindig magára ismerjen, ezzel megőrizve és megerősítve identitását. Így a különböző csoportok az emlékezetük mentén különböztetik meg magukat a többiektől. A történelem ezzel szemben a létező és létezett csoportok múltját rendezi egységbe, minden egyes történet a többivel összekapcsolható és összevethető, minden egyformán fontos és jelentős.[1]

Ám az emlékek minden esetben egy szűrőn keresztül jutnak át az egyénhez. A szűkebb vagy tágabb csoportunk kollektív szűrőjén át látjuk és láttatjuk a történelmet, gondoljunk csak egy olyan eseménysor értelmezésére, amely emberek ezreinek befolyásolta az életét. Hányféle értelmezés és vélekedés láthat napvilágot olyan tragikus végkimenettel járó események esetében, mint a háborúk vagy népirtások.

1 Assmann, Jan (2004): A kulturális emlékezet. Atlantisz, Bp.

Hogyan emlékezünk?

A történelem szolgáltatja a múltat, az emlékezés pedig az értelmezést. Spirális körforgásként is értelmezhetjük ezek változását. Az egyének emlékei szolgálnak alapot a történelmi események felkutatásához, majd a kanonizált történelemre való emlékezés és annak továbbadása biztosítja társadalmunk, kultúránk életben tartását. Assman az előbbit nevezi kollektív, majd az utóbbit kulturális emlékezetnek.

Jan Assmann A kulturális emlékezet (2004) című munkájában az emlékezet három jellemzőjét emeli ki. Az első, hogy az emlékezet térben és időben behatárolt, tehát az egyén életétől és tapasztalataitól el nem választható. Az emlékeinket meghatározzák továbbá a vonatkoztatási csoportunk (család, egyház, munkahely, szubkultúra stb.) viselkedése, értékrendje, véleménye az adott eseményről. Igyekszünk úgy gondolkodni, emlékezni, ahogy a társaink, hogy a csoporthoz való tartozást fenntartsuk. A harmadik, a legtágabb kontextusban értelmezendő alakzat, a társadalom által rekonstruált emlékezet: „az merül feledésbe, aminek az adott jelenben nincsenek vonatkozási keretei."[2] Ez természetesen nem azt jelenti, hogy ezek a szintek nem mondhatnak ellent egymásnak, hiszen a saját emlékeink nem biztos, hogy egyeznek a társadalom által közvetített emlékképpel, de ha nem voltunk ott, nem éltük, nem éreztük át, akkor csak a kollektív emlékekre tudunk hagyatkozni.

A fentiekből következik, hogy a múlt azáltal keletkezik, hogy kapcsolatba lépünk vele, elméleti, az objektív történetíráson túl, a társadalom ad szélesebb kontextust a megértésünknek és emlékeinknek. Assmann megjegyzi, hogy a történetírás nem különíthető el a történésztől, annak értékvilágától, nem lehet teljesen semlegesíteni attól, hogy a szerző/kutató maga is része egy, esetleg több csoportnak, így akaratlanul is hatnak rá a kollektív elemek. Ám azt is hozzáteszi, hogy léteznie kell objektív, puszta tudományos kíváncsiság által hajtott történetírásnak, amely elkülönül a mindenféle csoportidentitástól, létrehozva ezzel az ún. „hideg", elméleti-tudományos emlékezés válfaját. Mit oktassunk? Mi jelenik meg az iskolában, a múzeumban, a családban? Hogy tudja a gyermek elkülöníteni egymástól ezeket? Nem mindegy, hogy milyen formában tesszük ezt, mit tanítunk a gyermekeinknek. A jövő generációja csak arra fog emlékezni a múltból, amire a család, a társadalom, a csoport, ahová tartozik, felkészíti, megtanítja.

A csoport identitását építő kollektív emlékezet két forrásra támaszkodik: a közelmúlt emlékeire és az „ősidő", a régmúlt történéseire, amely megfelel a kollektív emlékezet kommunikatív és kulturális alfajának. A kommunikatív emlékezet az adott nemzedékek élményeit foglalja össze, a generáció tagjaihoz tartozik, azokkal vész el, és csakis a kommunikáció, vagyis a folyamatos felidézés tartja fenn. Az „eleven" emlékezés még írásos társadalmakban sem terjed 80 évnél távolabbi múltba. A mai világban, ahogy a közösségek érintkezésének, úgy az emlékezésnek sem szabhat határt a tér és az idő. A digitalizáció, az internetes adatbankok és kommunikációs hálók világában történetekre és képekre koncentrálunk, amelyek akár abban a pillanatban elérhetnek minket, ahogy egy esemény megtörtént. A 2001. szeptember 11-i terrortámadást rögzítő képsorok azonnal

2 Uo.: 37. o.

felkerültek az internetre, a nagy amerikai televíziók már aznap tudósítottak a katasztrófa helyszínéről, amely a magyar otthonokban is látható volt. Sőt, ez okozta a blogszféra „robbanását" az USA-ban, mert mindenki gyors és exkluzív információkat akart.[3] A New York-i lakosok rövid üzeneteket és képeket küldtek szét az éterbe a romokról és a mentésről. Az oral history nem csupán oral history többé. Felmerül a kérdés, hogy mit kezd a társadalom ezzel a fejlődéssel, hogy tudjuk ezt a magunk javára fordítani?

A kommunikatív emlékezetet a kulturálistól az ún. sodródó hasadék választja el. Jan Vasina fogalma azt az időszakot öleli fel, amelyben az eleven emlékezés már kihalt, és amely elmélete szerint még írásos társadalmakban sem terjed 80 évnél távolabbi múltba, hiszen az a generáció, amely személyes élményeit továbbadni tudja, eltűnik. Ebben az időszakban jellemző az események, élmények erős szelekciója,[4] de vajon feledésbe is merülnek? A kulturális emlékezet idejében a múlt már abszolút, az emlékezés tárgyiasul, különböző hivatalos és rendezett kifejezőeszközök kerülnek az emberek látóterébe.[5] A kulturális emlékezet keretében a hétköznapok különválasztódnak az ünnepnapoktól, az emberek számára megvannak azok a helyek, ahol és időpontok, emléknapok, megemlékezések, amikor emlékeznek. Mi történik, ha ezek a viszonyok összetorlódnak, hogyan dolgozzuk fel saját történelmünk tragédiáját?

Ki mire emlékszik?

A háború utáni irodalom számára egy új korszak kezdődött 1945-ben, amelyet a német irodalom „Stunde Null"-nak nevez, az újrakezdés időszakának. A holokauszt utáni zsidó irodalom kis lépésekben jutott el az elnémulástól, a lázadás-kérdésfeltevéseken át a helykeresésig, amely a mai német társadalomra jellemző.[6] Kertész Imre szerint azok a holokauszt túlélők, akik „Auschwitz médiumaivá" váltak, saját kezükkel vetettek véget az életüknek. Jean Améry, Primo Levi, akik „ahelyett, hogy a felejtésre törekedtek, a normális emberlét melegét keresték volna, a megsemmisítő táborokban megsemmisített személyiségüket az e táborokban szerzett élményeikből építették fel újra".[7] Maga Kertész mondta azt is, hogy a „szabadulás útja mindenképp az emlékezésen keresztül vezet".[8]

---

3 Jones, J. – Himelboim, I. (2010): Just a guy in pajamas? – Framing the blogs in mainstream US newspaper coverage (1999–2005). New Media and Society, 12(2), 271–288. o.

4 Kovács Judit (2010): Az emlékezet ideje: megfontolások a történelmi-kulturális visszaemlékezés kutatása számára. In: Münnich Ákos – Hunyady György (szerk.): A nemzeti emlékezet vizsgálatának pszichológiai szempontjai. Eötvös Kiadó, Bp., 77–96. o.

5 Assmann, Jan (2004): A kulturális emlékezet. Atlantisz, Bp.

6 Varga Péter (2009): A holokauszt utáni zsidó német irodalom. In: Gartner B. Eszter – Réti Péter (szerk.): Az eltűnt hiány nyomában – Az emlékezés formái. Nyitott Könyvműhely, Bp., 34–62. o.

7 Őt magát, bevallása szerint a nyelv mentette meg, a nyelv, amelyen publikálta első írásait, a német volt. Kertész Imre (2001): A száműzött nyelv. In: Kovács Mónika (szerk.): Holokauszt-oktatás és autonómiára nevelés. Hannah Arendt Egyesület, Bp.,13. o.

Azokat, akik számára a túlélés feltétele az írás és a múlttal való folyamatos foglalkozás, a 80-as években váltja fel az új generáció (a túlélők gyermekei), aki felelősségének és szükségesnek érzi, hogy emlékezzék. Hiszen már az új társadalomban szeretnének élni, és kialakítani egy társadalmilag elismert identitást és életmódot.[9] E generáció útkeresését kiválóan mutatja Art Spiegelmann Maus (2005) című Pulitzer-díjas képregénye. A szerző és rajzoló szülei auschwitzi megpróbáltatásait, menekülését és magát az írás folyamatát adja közre. Ezzel nem csak az emlékek előhívására tesz kísérletet, de tisztán bemutatja a túlélő és a háború után született nemzedék viselkedését, fájdalmát, érzéseit. A két szál képkockái (az eseményeké és a felidézésé) folyamatosan váltják egymást, „az élet maga, minden oda nem illő fordulatával, asszociációjával és bénító önreflexiójával".[10]

A túlélők életét élve, tapasztalatait tudománnyá formálva példaként lebeghet a szemünk előtt Viktor Emil Frankl, osztrák pszichiáter munkássága. Frankl a saját maga viselkedését, érzéseit diagnosztizálva jutott el elmélete megalkotásához. A felszabadult foglyok egy deperszonalizációs folyamaton mennek át, amikor „minden valószínűtlennek látszik". Majd jön a felszabadulás, a „kényszerű mesélés",[11] majd lassan, lépésről lépésre, felszabadul a lelki nyomás alól. Frankl a keszonbetegséghez hasonlítja ezt a lelki felszabadulást. A búvárnak sem szabad gyorsan feljönnie a mélyből és nagy nyomáskülönbségnek kitenni magát. Elmélete szerint azok tudták túlélni a borzalmakat, akiknek volt miért élniük, a törekvés és a küzdelemből adódó feszültség mozgatta őket. Frankl szerint az embert elsősorban az értelemvágy hajtja, hogy kiteljesítse életét. Ám ha az értelmét nem találja, az egzisztenciális frusztráció leteríti. Ez okozza a holokauszt túlélők feloldhatatlannak tűnő fájdalmait. Az élet értelmének visszaadására, megtalálásra építette fel Viktor Frankl a terápiás módszerét, a logoterápiát, melyet Sigmund Freud és Alfred Adler után a harmadik pszichoterápiás bécsi iskolának neveznek.

Ki mire emlékeztet?

A társadalmi vélekedés történelemre és az emlékezésre tett hatását jól illusztrálja a '80-as években a német sajtóban és tudományos közéletben kirobbant, a holokauszt megítéléséről szóló vita (Historikerstreit). Ernst Nolte, német történészt (M. Heidegger tanítványa) 1986-ban felkérték egy szimpózium megtartására, mely „a politikai kultúra jelen időben" témával volt hivatott megbirkózni. Az előadás szövege alapján a szervezők visszavonták a felkérést, a Frankfurter Allgemeine Zeitung viszont közölte az írást. Nolte a Gulagot hasonlította össze Auschwitzcal, és eredményként a holokausztot, mint a vö-

8 Idézi: Varga Péter (2009): A holokauszt utáni zsidó német irodalom. In: Gartner B. Eszter – Réti Péter (szerk.): Az eltűnt hiány nyomában – Az emlékezés formái. Nyitott Könyvműhely, Bp., 90. o.

9 Ugyanott.

10 Young, E. James (2005): Art Spiegelman Mausa, és a történelem utóképei. In: Kovács Mónika (2005): Holokauszt: Történelem és emlékezet. Hannah Arendt Egyesület, Jaffa, Bp., 289. o.

11 Frankl, E. Viktor (1988): ...mégis mondj Igent az Életre! – Egy pszichológus megéli a koncentrációs tábort. Pszichoteam, Bp., 92. o.

rös terror „kópiáját", másolatát nevezte meg. A haláltáborok legszörnyűbb jellemzőjeként a „technikai innovációt" emelte ki, valamint utalt a nácizmus és bolsevizmus kapcsolatára, egymásra utaltságára és hasonlatosságára.[12] Jürgen Habermas válaszul a Die Zeit hasábjain a „károk rendezésé"-ről ír, és nyugati, alkotmányos értékek előtérbe helyezésére szólít fel.[13] A Nolte–Habermas vita csak egy ága a felbolydult német közéletnek. A vita alapvetően a német nép katasztrófához való hozzájárulása és hozzáállása körül forgott, a német társadalom helyének és szerepének, valamint a fasizmus és kommunizmus viszonyainak tárgyalásával. A jobb- és baloldali érvek egyaránt elhangoztak, vagyis leírattak a vitában, de a témánk szempontjából fontos eredménye az volt, hogy a németek társadalmi szinten kezdtek gondolkodni, vitatkozni múltjukról. A vita egyik szereplője, Christian Meier, német történész azt a kérdést vizsgálta, hogy a német nép bűnös-e egyáltalán. Jelentősége leginkább abban áll, hogy megfogalmazta, a múltat csak úgy lehet lezárni, ha szembenéznek vele, tudományos és társadalmi szinten is. A történelem kontinuitásának fenntartásához tudniuk kell az embereknek, hogy milyen események követték egymást és hogyan menjenek tovább.[14] Meier kiemeli, hogy a történelmi felelősség közös, amelyet már korábban Willy Brandt, nyugat-német kancellár szimbolikussá váló, varsói gettó előtti térdhajtása szimbolizált talán a legszebben. Összességében elmondhatjuk, hogy elhanyagolhatatlan a történelmi traumák társadalmi feldolgozása, az egységes vélemény és értékrend hangsúlyozása.

Hol emlékezünk?

„A történelem mindig problematikus, és tökéletlen rekonstrukciója annak, ami már nincs. Az emlékezet mindig időszerű jelenség, megélt kötődés az örök jelenhez; a történelem a múlt megjelenítése."[15] Nora elmélete szerint a társadalmunknak azért van szüksége az „emlékezés helyeinek" kialakítására, mert már nem ismerjük őket, nem emlékszünk rájuk, és így próbáljuk a hiányt pótolni, identitásunk és a társas összetartozás érzésének fenntartására.[16] A közelmúlt, a megélt, átélt események a kommunikáció útjain válnak a közösség részévé, hozzájárulnak az élmények feldolgozásához, az ön- és csoportazonosuláshoz. A régmúlt, a történelem kontextusa viszont kitágul, a kulturális és nemzeti identitás fejlődését támogatja, legyen az egy dicső esemény vagy gyásznap. Kutatások szerint elsősorban nem a történelmi pontosság játszik szerepet a történelmi „emlékezés helyei"-nek kialakításakor. Amikor a varsói zsidónegyedben visszaállították az ötvenhatvan évvel ezelőtti utcaneveket és közterületeket, a lakókkal készített interjúkból kide-

12 Ungváry Krisztián (2005/2006): A német történészvita. Rubicon. 2005/10-2006/1, 108–112. o.

13 Fulbrook, Mary (2001): A német nemzeti identitás a holokauszt után. Helikon Kiadó, Bp.

14 Komóczy Géza (2000): Holocaust – A pernye beleég a bőrünkbe. Osiris, Bp.

15 Nora, Pierre (1999): Emlékezet és történelem – A helyek problematikája. Aetas, 3. 146. o.

16 Kovács Judit (2010): Az emlékezet ideje: megfontolások a történelmi-kulturális visszaemlékezés kutatása számára. In: Münnich Ákos – Hunyady György (szerk.): A nemzeti emlékezet vizsgálatának pszichológiai szempontjai. Eötvös Kiadó, Bp., 77–96. o.

rült, hogy hiába modern az utcakép és a városrendezés, a kiállított szobrok és utcanevek segítik őket a történelmi tudat fenntartásában.[17]

Az „emlékezés helyei"-nek nincs szigorú tipológiája, emlékezethely lehet bármi, ha különleges jelentést tulajdonítunk neki. Könyvek (képregények!), tudományos és szépirodalmi írások. Szimbolikus jelentéssel felruházott események, alkalmak. Emlékekhez kapcsolódó helyszínen emelt emléktáblák, épületek, emlékművek, múzeumok. Ezek közös jellemzője, hogy bizonyos sablonokkal rendelkeznek, amelyek az emberekben előhívják az oda- és összetartozás érzését.[18]

Ezek a helyek sokfélék lehetnek, és mindenki más szimbolika, más sablonok hatására tudja átadni magát az élménynek. Az emlékművek mindig valamilyen közös vagy ellenkezést nem tűrő akarat megnyilvánulásai. A Szovjetunió által uralt országokban ritkán születtek holokauszt emlékművek, azok is a párt, a nép szolgálatában, sokszor elferdítve a tényeket, elmosva az áldozatok identitását (például az Auschwitzban 1967-ban emelt emlékmű).[19] A holokausztot feldolgozó emlékművek többnyire a '70-es, '80-as években születtek. Voltak, amelyek az áldozatok szenvedését, az okozott borzalmakat helyezték előtérbe (például a floridai Holokauszt Emlékmű, Miami Beach-en). A legérdekesebbek talán az úgynevezett „ellen-emlékművek", amelyek bevonják a szemlélőt az élmény előállításának folyamatába, „önreflexív emlékezeti terek, melyek saját létezésük alapjait kérdőjelezik meg".[20] A szimbolikájuk nem az okozott kárra, hanem az eltűntek által keletkezett űrre, a hiányra összpontosít (például a földbe süllyesztett, 1993-ban teljesen eltűnt hamburgi Antifasiszta Emlékmű, vagy a zsidó művész által épített és a nácik által lerombolt Aschrott-Brunnen emlékmű földbe fordított mása). Budapesten és az ország több városában is találunk ellen-emlékműveket, ha a korábban zsidók lakta negyedekben a lábunk elé nézünk. A német Gunter Demning 1996 óta helyez el úgynevezett botlatóköveket (Stolpersteine) olyan házak bejárata elé, ahonnan zsidókat hurcoltak el. A rézzel bevont kőkockába vésik az áldozatok nevét, az elhurcolás és a halál dátumát, amennyiben azt ki lehet deríteni. Young szerint „semmi sem válik hamarabb láthatatlanná a köztéri emlékműnél".[21] A botlatókövek különlegessége az, hogy úgy indítja be az emlékezést, hogy szinte nem is vesszük észre.

Hol emlékeztünk mi?

Az elején említett társasággal egy ellen-emlékmű hatását keltő múzeumban jártunk 2012 nyarán. A berlini Jüdisches Museum alapvetően két színtéren kápráztatja el a látogatót.

---

17 Ugyanaz.

18 Ugyanaz.

19 Stone, Dan (2005): Emlék, emlékművek és múzeumok. In: Kovács Mónika (2005): Holokauszt: Történelem és emlékezet. Hannah Arendt Egyesület, Jaffa, Bp., 323–342. o.

20 Young, idézi: Stone, Dan (2005): Emlék, emlékművek és múzeumok. In: Kovács Mónika (2005): Holokauszt: Történelem és emlékezet. Hannah Arendt Egyesület, Jaffa, Bp., 330. o.

21 Turai Hedvig (2009): Emlékkő, botlatókő, próbakő – Holokauszt és kortárs művészet. In: Gartner B. Eszter – Réti Péter (szerk.): Az eltűnt hiány nyomában – Az emlékezés formái. Nyitott Könyvműhely, Bp., 44. o.

Ahhoz, hogy a pénztártól eljussunk az alapvetően kultúrtörténeti tematikájú kiállítótérbe, egy olyan útvonalon kellett áthaladunk, amely nem mindennapi múzeumi élményben részesített minket. A múzeum barokk épületéhez hozzátoldott, széttöredezett, modern épület szolgáltatja a kiállítási tér legnagyobb részét.[22] Ahogy a látogató lemegy az első sötét lépcsőn, elhalad az oktatási termek mellett, három utat választhat. A Holokauszt Tengelyét választva képek és felsorolások szegélyezték utunkat a táborokról és az emberekről, majd végül a Holokauszt Toronyhoz jutunk. A Torony belseje sötét üres tér, mely tetején egy apró fényforrás ad valamennyi fényt. A Száműzetés Tengelyét választva az emigránsok és menekültek életéről kapunk pár életképet, utunk végén pedig eljutunk a Száműzetés Kertjébe, ahol a döntött talajon 49 betonoszlopot találunk, tetejükben pedig olajfákat. A tér kialakítása összezavarja az érzékelést, mely az új hazát keresők, a kirekesztettek bizonytalanságát, majd pedig az égre nézve a reményt hivatottak szimbolizálni. A kert „kísérletet tesz arra, hogy a látogatókat összezavarja, mint a történelem egy nagy hajótörése".[23] A Folytonosság Tengelyén folytatva az utunkat eljutunk a lépcsőig, amely felvisz a földfelszín fölé, a kiállítótérbe.

Miután kifizettük a jegyünk árát, az égő áldozatot és a száműzetést magunk mögött hagyva folytatjuk az utunkat, amely az Élet Fájával kezdődik. Itt, a művelődéstörténeti kiállításon végigjárhatjuk a zsidó kultúra alakulását egészen a kezdetektől. A múzeum ezen része sem hagyja érintetlenül a döbbent látogatót. Mozgatható magyarázó táblákon, tematikus számítógépes játékokon és digitális vetítéseken végigkísérhetjük a zsidók, művészetét, minden napjait és közben tesztelhetjük a tudásunkat játékos, de felnőttek számára is élvezhető formában. Tanúsíthatja ezt két útitársam, akik egyetemi oktatók, de minden mozgatható kiállítási elemet kipróbáltak a múzeumban.

Miért emlékezzünk?

Az emlékek saját szellemünk, egyéniségünk lenyomatai. Ahogy a világot látjuk, ahogy másokkal, barátainkkal, családunkkal vagy akár ellenségeinkkel viselkedünk, mind emlékei lesznek egyszer valakinek. Ezek az emlékek tovább adódnak, és mi magunk is szépen lassan történelemmé válunk. Nem személyesen persze, de akár még úgy is. Az, hogy mit tartunk meg a múltból és adunk át a jelennek, formálni fogja a jövőt. Ezért sem mindegy, hogy mit és hogyan teszünk az emlékeink és mások emlékeinek a részévé. Nem csak egyéni felelősség, hanem társadalmi is. Nem csak egyéni értékekről és emlékekről beszélhetünk, hanem történelmi események értelmezéséről és a velük való megbékéléséről is. A jövő záloga, hogy tanuljunk. Hogy a történelemről ne csak tanuljunk, hanem okuljunk is belőle. Ha tehetném, ennek érdekében kötelezővé tenném, hogy mindenki látogasson el egyszer a berlini múzeumba. Ez biztosan az az emlék, amelyet minden kétség nélkül magam is átadhatok majd.

22 Az építész: Daniel Libeskind, lengyel származású amerikai építész, kinek a szülei Auschwitz-túlélők voltak, több modern középület, múzeum tervezője. Leghíresebb műve talán a New York-i World Trade Center helyére épülő Szabadság Torony és Emlékpark.

23 Liebeskind magyarázata a Száműzetés Kertjéhez a Múzeum falán (a szerző fordítása).

A Holokauszt Tengely[24]

A Száműzetés kertje

Interaktív asztal
a világ zsidó lakosságáról

[24] A képeket a szerző készítette Berlinben, 2012. augusztus 29-én.

Czoma László

Adalékok a honi műemlékvédelemhez egy parlamenti felszólalás kapcsán

1992. január 16-án, az országgyűlés téli ülésszakának egyik napján sajtószemlét tartottam. Az újságok hirdetéseit is elolvastam – úgy látszik, unalmas lehetett a nap. A Népszabadságban izgalmas hirdetésre bukkantam: eladó a nádasdladányi kastély. A közzététel így szólt: „Eladó Nádasdladányban 3120 négyzetméter alapterületű kastély, 22 hektár parkkal." És telefonszámok. Az ülésteremből kisietvén tárcsáztam a számokat. Mint eladó a Honvédelmi Minisztérium jelentkezett. Azonnal felkerestem Für Lajos hadügyért, honvédelmi minisztert, aki az 1970-es években szerzőm volt egy általam szerkesztett tanulmánykötetben.[1] A következő párbeszéd zajlott le közöttünk:

– Miniszter úr! A Magyar Honvédség árulja a magyar romantika egyik legszebb megnyilvánulási formáját, a nádasdladányi kastélyt. Meg kell akadályozni!

– Megnézem – szólt a miniszter.

Másnap választ kaptam kérésemre:

– Ezt már nem lehet megakadályozni! Kell a pénz a katonaságnak!

Akkor határoztam el, hogy felszólalok a honi műemlékvédelem érdekében. 1992. január 21-én, alapos tájékozódás után, napirend előtt, szólásra emelkedtem:

„Az elmúlt hetekben, hónapokban több műemléképület került ki az állami tulajdonból, anélkül, hogy ennek társadalmi, kulturális következményeit a Kormány mérlegelte volna. Társasági tulajdon lett az egykori Ganz törzsgyár, a főváros második kerületében, amely az Öntödei Múzeumnak, országos közgyűjtemény kiállító helynek, adna otthont. A sajtóból értesültünk róla, hogy a tulajdon többsége orosz–osztrák kézbe került. A Pesti Vigadó eladása napirenden van. Lehet, hogy már meg is történt a Citadella kiárusítása három külföldi befektetőnek. Hasonló sors vár a keszthely-fenékpusztai majorság egy részére, arra, ahol a világhírű Kincsem törzsménese volt egykor, kft. tulajdonába mentik néhányan. A keszthelyi egykori Ybl lovarda megmaradása a Vagyonügynökség nagyvonalú gesztusa volt, így nem adják el a Nagykanizsai Sörgyárral. Megindult a fertődi kastélyegyüttes egy részének privatizálása is, és tudom, hogy alaposabb utánajárással a listát hosszan lehetne sorolni. Eladó a nádasdladányi kastély, amely a magyar romantikus kastélyépítészet kiemelkedő alkotása. Jó állapotban van, költeni sem kell rá, bemutatható lenne. Eddig a honvédség használta. Napirend előtti felszólalásomat az indokolta, hogy éppen, napokkal ezelőtt jelent meg a hirdetés ennek

1 Für Lajos tanulmánya: Rákospalota mezőgazdasága. III. A kapitalizmus kora (1848–1945) c. fejezetben. In: Czoma László (Szerk., 1974): Tanulmányok Rákospalota Pestújhely történetéből. XV. ker. Tanács V.B., Bp.

eladásáról: 3120 négyzetméter alapterületű, 22 hektáros történelmi ősparkkal. Szomorúan látnám a budai királyi várat, ha oldalát szállodákkal építenék be, ahogy tervezik. Félő, hogy történeti örökségünk így elvesző darabjait, ha a privatizációs lázálomból felébredünk, a mostani ár sokszorosáért kell visszavásárolni, ha egyáltalán tudjuk majd. Az ilyen épületek, műemlékek minden kultúrállamban a nemzet tulajdonában vannak, közkincsek, látogathatók. Azt is meg kell jegyeznem, hogy az átgondolt privatizáció a műemléképületek nagy részére nem káros, hanem a fennmaradás és a jó hasznosítás hatékony eszköze. Itt azonban másról van szó. Nemzetközi mércével mérve is, a magyar ingatlanállomány színe-javáról: az Operáról, a Parlament épületéről, gondolom, még ide sorolható a Vigadó, a Citadella, a királyi vár, a nagy kastélyaink sora. Számuk egyébként nem sok. A négymillió magyar épületállomány töredéke, az a tízezer védett épület, amelyből mintegy 6–800 mindig, minden időben kincstári tulajdonban tartandó. A jelen helyzet azért is tisztességtelen, mert az állami tulajdonosoknak akkor áll a teljes szavatosság, a kontroll nélküli kiárusítás, így vagy úgy a vagyonmentés lehetősége, amikor az országgyűlés már a törvény szigorával korlátozta az önkormányzatokat a legkisebb műemlék feletti rendelkezésükben, éppen a köz érdekére való hivatkozással – egyébként nagyon helyesen. A jelenlegi helyzetet egy súlyos joghézagréteg okozza: jó néhány törvény, alapvető törvény nincs tekintettel a vagyon jellegére, például arra, hogy ebben a vagyonban nemzeti örökségünket képező műemlékek, természeti és más értékek lehetnek. Ilyen az 1989. évi XIII. törvény a gazdálkodó szervek és gazdasági társaságok átalakulásáról, az 1990. évi VIII. törvény az állami vállalatokra bízott vagyon védelméről. A műemlékvédelmet még mindig szabályozó 1967-es keltű építésügyi miniszteri rendelet a privatizáció fogalmát még nem ismeri, nem ismerheti. Így a műemléki szempontok érvényesítésére szabályokat nem állapíthat meg. Az elvesztegetett időt a Parlament üresjárataiban erre kellett volna fordítani. A legnagyobb gondot pedig a következők jelentik. Egyik: az 1991. évi XX., úgynevezett hatásköri törvény szerint a Kormány végrehajtási rendeletének január 23-áig hatályba kell lépnie. Ennek sorába tartozik a műemlékvédelem feladatáról és hatásköréről szóló kormányrendelet is, amely a műemlékekhez fűződő közérdekek érvényre jutását is szabályozná. Maholnap január 23-a, és a kormányrendeletnek hírehamva sincs. A másik: az 1991. évi XXIII., úgynevezett vagyontörvény előírja, hogy kormányrendelet szabályozza azon műemlékek körét, a mintegy 6–800 kiemelkedő építészeti alkotást, amelyek nem kerülhetnek ki az állam tulajdonából. Ennek a rendeletnek – már csak a vagyonátadás folyamatosságának érdekében is – régen meg kellett volna jelennie. Az állami tulajdonban tartandó műemlékek jegyzékei október óta kézen-közön forognak, és ezek a törvényalkotó szándékával ellentétes tendenciát váltottak ki. Vagy a kezelő igyekezett gyorsan szabadulni tőle, vagy pedig manipulációs üzleti lehetőségekre adott alkalmat. Tisztelettel kérem a miniszterelnök urat, hogy szíveskedjék azonnali intézkedéssel megakadályozni nemzeti örökségünk elvesztegetését és biztosítani a műemlékek védelméhez fűződő közérdek érvényre jutását.
Szeretném kérdezni, számíthat-e a Parlament arra, hogy a megalkotott törvények végrehajtásáról a végrehajtó hatalom, a Kormány kellő időben gondoskodik? Tisztelettel, rövid időn belül kérek tájékoztatást arról, hogy a kormány milyen lépéseket kíván tenni annak érdekében, hogy a felsorolt műemlékek visszakerülnek-e a köztulajdonba, vagy sikerül-e megakadályozni kikerülésüket. Köszönöm figyelmüket!"

Felszólalásomat úgy időzítettem, hogy akkor hangozzék el, amikor a miniszterelnök, Antall József is jelen van, mert neki szántam mondandómat, és biztos voltam benne, hogy nem hagyja érintetlenül a műemlékek sorsa. Így is volt. A felszólalás után nyomban odaküldte hozzám Katona Tamás miniszterelnökségi államtitkárt azzal, hogy részt vennék-e a mindig állami tulajdonban tartandó műemléki lista kidolgozásában, amelyre fél év áll rendelkezésre. Sok ez az idő – válaszoltam –, addig minden valamire való műemléket kimentenek az állam tulajdonából és eladhatják. Azonnali moratóriumot kell elrendelni, és közben két-három hónapon belül elkészülhet a lista.

A 83/1992. (V. 14.). sz. kormányrendelet rendelkezett az állam tulajdonából ideiglenesen ki nem adható műemlékekről. A lista csupán 403 műemléket és műemlék-együttest tartalmazott. Az álmaim szerinti 800 körüli műemlék majdnem a felére olvadt a különböző alkuk révén. Ez a lista csak egyszerű felsorolás volt, helyrajzi számokat nem tartalmazott, mert nem állt rendelkezésre annyi idő, hogy az egyes megyék telekkönyvi hivatalainak nyilvántartása alapján pontos adatokat lehessen közölni. Ez azért lett volna fontos, hogy az egykori területekből valamit még vissza lehessen hozni az állami tulajdonba, hogy a kastélyparkokat ne lehessen megosztani, és belőlük több területet levenni.

Összességében – még ha nem sikerült is 6–800 műemléket a listára tenni – azért minden olyan fontos műemlék és műemlék-együttes rákerült, amely nemcsak építészetileg jelentős, hanem a magyar identitástudat őrzője is.

Ekkor került a listára a keszthelyi Festetics-kastélyegyüttes és parkja, az egykori hercegi kertészet az Eiffel-irodában tervezett pálmaházzal és kovácsoltvas üvegházakkal, bár ekkor ez a rész már a kastélymúzeum gondozásába került, területére mégis áruházat terveztek; ugyancsak Keszthelyen az Amazon szálló és a lóváltó állomás, a hercegi parkba épített rendelőintézet, az egykori úgynevezett uradalmi mosóház. Az egykori hercegi jóléti park egy részében állomásozó magyar honvédségi rakétaezred által használt területek is a listára kerültek Így a diszlokálásig már nem volt mód egyetlen fa kivágására és egyetlen épület emelésére sem.

Hogy a lista nem tartalmazott helyrajzi számokat, jelentős anomáliát okozott. Pl. 1992. július 2-án, a kormányrendelet megjelenése után másfél hónappal Keszthely város polgármestere és vagyonigazgatója levélben fordult a miniszterelnökhöz: tájékoztatták, hogy kilenc – a listán szereplő – objektumot a „Zala Megyei Vagyonátadó Bizottság az önkormányzat kérelmére a rendelet kihirdetése előtt [...] Keszthely Város Önkormányzata tulajdonába adta". Ehhez a tulajdoni lapokat is mellékelték. Kérték továbbá: „A rendeleti szabályozás és a valós helyzet egységének biztosítása érdekében célszerűnek tartanánk, ha hasonló szabályozások esetében a közterületi megjelölés (utca, házszám) mellett az ingatlan nyilvántartási helyrajzi szám szerinti megjelölés is feltüntetésre kerülne a jogszabályi szövegben." A polgármesternek illetékességből a Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium közigazgatási államtitkára válaszolt, miszerint célszerű az ingatlanokat a végleges lista elkészítéséig az állami tulajdonból ki nem adható épületek között tartani.[2]

[2] Keszthely Város Irattára

Napjainkig összességében négy lista készült.

1. A 83/1992. (V.14) Kormányrendelet az állam tulajdonából ideiglenesen ki nem adható műemlékekről, amely 403 műemléket és műemlék-együttest tartalmazott, helyrajzi számok nélkül.
2. Az 51/1995. (V.10) Kormányrendelet az állam tulajdonából ideiglenesen ki nem adható műemlékekről szóló 83/1992. (V.14) Kormányrendelet módosításáról, amely összesen 275 műemléket és műemlék-együttest tartalmazott, helyrajzi számok megjelölésével.
3. A 2001. évi LXIV. törvény a kulturális örökség védelméről, amely tartalmazza „Az állam tulajdonában tartandó műemlékek és műemlék-együttesek jegyzékét" 266 egységgel, helyrajzi számok feltüntetésével.
4. A 2011. évi CXCVI. törvény a nemzeti vagyonról, amelynek 2. számú melléklete „A nemzetgazdasági szempontból kiemelt jelentőségű nemzeti vagyon köre" című rész és ennek III. fejezete tartalmazza a „Nemzetgazdasági szempontból kiemelt jelentőségű nemzeti vagyonnak minősülő műemlékek és műemlék-együttesek" listáját, helyrajzi számok nélkül, összesen 260 objektumot.

Nézzük részletesen az állami tulajdonban tartandó műemlékek megyénkénti megoszlását és számát!

	1992	**1995**	**2001**	**2011**
Budapest	81	71	62	60
Baranya megye	13	13	13	12
Bács-Kiskun megye	5	2	2	1
Békés megye	11	6	5	5
Borsod-Abaúj-Zemplén megye	23	18	20	20
Csongrád megye	8	1	2	2
Fejér megye	21	17	14	14
Győr-Moson-Sopron megye	24	16	15	15
Hajdú-Bihar megye	10	6	8	8
Heves megye	16	9	9	8
Jász-Nagykun-Szolnok megye	6	1	-	-
Komárom-Esztergom megye	19	13	11	11
Nógrád megye	17	7	7	7
Pest megye	34	25	24	24
Somogy megye	12	7	7	7
Szabolcs-Szatmár-Bereg megye	17	6	6	6
Tolna megye	7	3	5	5
Vas megye	28	13	13	12
Veszprém megye	36	31	33	33
Zala megye	15	10	10	10
Összesen	**403**	**275**	**266**	**260**

1992 és 2011 között – 19 év alatt – 143 műemlék és műemlék-együttes került le a listáról. A legnagyobb csökkenés 1992 és 1995 között történt, ekkor 128 objektumot töröltek. Budapesten tízzel csökkentették az állami tulajdont, a Magyar Tudományos Akadémia által használt műemlék épületeket az akadémia tulajdonába utalták. Ugyanakkor a listára került pl. a volt Mária Terézia laktanya az Üllői út 45–51 sz. alatt. Baranya megyében nem változott a lista. A legnagyobb változás Borsod-Abaúj-Zemplén, Győr-Moson-Sopron, Heves, Jász-Nagykun-Szolnok, Pest, Szabolcs-Szatmár-Bereg és Vas megyében történt. Néhány példa: lekerült a listáról a boldogkőváraljai Péchy-Zichy-kastély és parkja, a monoki várkastély, a nagylózsi Viczay-kastély, a zsirai Gyülevizy-Pejacsevics-kastély és parkja, a tomajmonostorai Magyari-kastély, a Törökszentmiklós-Szenttamás-imremajori Almásy-kastélyegyüttes a parkkal, a cégénydányádi Kende-kúria és parkja, a komlódtótfalui Becskey-kúria, a kótaji Ibrányi-Fráter-kúria, a nagykállói volt megyeháza, a tiszadobi Andrássy-kastély és parkja, a Tiszadob-ókenézi Andrássy-Aladár-kastély, a vásárosnaményi Tomcsányi-kastély, a Tiszacsege-nagymajori kastély, a balmazújvárosi Semsey-kúria –, hogy csak a „legfájdalmasabbakat" említsem.

1995 és 2001 között kilenccel, 2001 és 2011 között hattal csökkent az állami tulajdonban tartandó műemlékek száma: a fővárosban kettővel, Baranya, Bács-Kiskun, Heves és Vas megyében eggyel-eggyel. Levették a listáról a boconádi Szeleczky-kastélyt és parkját. A ma is hatályos lista már nem tartalmaz helyrajzi számokat, ami önmagában veszélyforrást jelent, csak a megye, a település és az objektum nevét.

Ezt a csökkentett listát már jó lenne kőbe vésni, és egy-két műemléket visszaemelni a mindig állami tulajdonban tartandók közé.

Második fejezet

A XX. század zivataros történelméből

Ifj. Bertényi Iván

Pósch doktor bukása
Megjegyzések egy felföldi képviselőválasztás kapcsán

Az 1910-es országgyűlési képviselőválasztásokon a kormányzó Nemzeti Munkapárt elsöprő sikert aratott. Bár az előzetes becslések szerint a munkapártiak csak a mandátumok relatív többségére számítottak,[1] az 1910. június első napjaiban megrendezett választásokon a kormánypárt mintegy 260 választókerületben győzött. Megkönnyítette ezt a sikert az is, hogy az 1906 és 1910 eleje között kormányzó koalíció pártjai olykor egymással is igen éles küzdelmet folytattak. A régi kormány vezető pártját jelentő függetlenségiek két részre szakadtak, s a radikálisabb Justh-párt ellen a mérsékeltebb Kossuth-párt egyes helyeken a kormánypárttal is összefogott. Justhék ezért igyekeztek olyan erőkkel bővíteni bázisukat, amelyek az egész korabeli magyar rendszert elutasították, és ezért a hagyományos politikai elit nem volt hajlandó szövetkezni velük. Justh Gyula a szociáldemokraták, a radikális baloldali nagyvárosi értelmiség jelesei mellett szövetséget igyekezett kötni a nemzetiségi pártokkal is. Az általános választójog jelszava is összefűzte ezeket a politikai erőket, ugyanakkor a kép ennél sokkal összetettebb volt.

Az országot 1910. január 17-től – parlamenti többség nélkül! – miniszterelnökként irányító gróf Khuen-Héderváry Károly maga is a választójog bővítését hirdette[2], és az általános választójog (nem pontosan definiált formában) a kormánypárt programjában is szerepelt. A munkapárt egyik erős embere, a választási kampányban fontos szerepet játszó volt kormányfő, gróf Tisza István ugyanakkor nyíltan hirdette ellenvéleményét, és óvott a választójogosultak körének radikális kibővítésétől.[3] Szintén mérsékeltebb álláspontot foglalt el a kérdésben a Kossuth-párt és ifj. Andrássy Gyula gróf, a választások előtt föloszlatott Alkotmánypárt vezetője is. Ezzel szemben a Katolikus Néppárt, amely a vallásos paraszti tömegek szavazataira számított, a választójog kibővítésében volt érdekelt.

---

1 A függetlenségi Egyetértés 150–170 mandátumot (A választás esélyei. Egyetértés. 1910. május 26., csütörtök (XXXXV. évf., 124. szám, 6–7. o.), az ellenzéki Pesti Hírlap maximum 240 helyet (A helyzet. Pesti Hírlap. 1910. VI. 1., szerda (XXXII. évf., 129. ill. 11148. szám, 2. o.), míg a független, de a kormányhoz közeledő Budapesti Hírlap pár főnyi abszolút többséget jósolt a Munkapártnak. (Választási kilátások. Budapesti Hírlap. 1910. június 1., szerda (XXX./129.), 9. o.)

2 Pl. Gróf Khuen-Héderváry Károly miniszterelnöki bemutatkozó beszéde a főrendiházban, 1910. január 24-én. Idézi: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. V. kötet, 1906–1913. Szerk.: Kemény G. Gábor. Budapest, 1971, Tankönyvkiadó, 318–320. o.

3 Pl. gróf Tisza István beszéde a Nemzeti Munkapárt 1910. február 19-i alakuló ülésén a pesti Vigadóban. Idézi: uo., 323–325. o.

A nemzetiségek nacionalista vezetőinek régi követelése és fontos érdeke volt az általános választójog, melyet most olyannyira különböző pártok is programjukba emeltek, mint a 67-es kormánypárt és annak legradikálisabb ellenzéke, a 48-as Justh-párt. Nem meglepő tehát, ha az 1910-es választásokon a nemzetiségi pártok egymástól eltérően viselkedtek: a szerb radikálisok Justhékkal szövetkeztek, a szlovák nemzeti párt inkább a kormánypárttal keresett kapcsolatot, míg a román nemzeti párt végül az önálló indulás mellett döntött.[4]

Az 1867-es kiegyezést támogató kormányzó munkapárt – mint ahogy elődei, a Szabadelvű Párt és a Deák-párt is – kiemelkedően jól szerepelt az ország peremvidékén, Erdélyben, a Felföldön, Bácskában és a Bánságban, míg az abszolút többségben magyarok által lakott alföldi és dunántúli kerületekben az ellenzéki (főleg a 48-as) pártok voltak sikeresebbek. A 67-es kormánypolitika biztos bázisának számított Magyarország északi, többségében szlovákok által lakott része is, ahol a nemzetiségi szavazók kegyeiért a Szlovák Nemzeti Párttal *(Slovenská Národná Strana)*, illetve (1895-től) a Katolikus Néppárttal kellett megküzdenie a kormánypártnak. A hatalom helyzete azonban kedvező volt, hiszen a katolikus választókerületekben az evangélikus vezetésű *SNS* nem nagyon bírt támogatással, sőt, a választások egy részén (1884, 1887 és 1892) el sem indult, hogy ezzel is kifejezze a fennálló rendszerrel és a választási visszaélésekkel szembeni tiltakozását. A Néppárt ezzel szemben az evangélikus többségű kerületekben volt esélytelen, mint amilyen a Turóc megyei szucsányi kerület is volt. Ebben a kerületben a dualista korszak választásai során kivétel nélkül a kormánypárt győzött,[5] annak ellenére, hogy ide tartozott a megyeszékhely, Turócszentmárton (akkori szlovák nevén: *Turčiansky Svätý Martin*) is, mely pedig az 1870-es évektől a szlovák nemzeti mozgalom központjának számított. 1861-ben a szlovák vezetők gyűlése itt követelt területi autonómiát Magyarországon belül *(Hornouhorské slovenské okolie)*; 1869-től pár évig (bezárásig) itt működött egy szlovák tanítási nyelvű evangélikus gimnázium és 1875-ös betiltásáig a *Matica slovenská*, a szlovákok központi nemzeti kultúregylete; valamint itt adták ki a szlovák nemzeti mozgalom lapját, a *Národnie Noviny*t. A XX. század eleji választások során gyakran igen heves küzdelemben, de a kormánypárti jelölt mindig le tudta győzni a szlo-

---

4 Az 1910-es választásokra nézve általában: Horánszky Lajos: Tisza István és kora. S. a. r.: Horánszky Nándor. Bp., [1994,] Tellér Kiadó, II. kötet, 733–766. o.; Gratz Husztáv: A dualizmus kora. Bp., 1934, Magyar Szemle Társaság, II. kötet, 212–213. o. és 238–242. o.; Pölöskei Ferenc: A koalíció felbomlása és a Nemzeti Munkapárt megalakulása 1909–1910. Bp., 1963, Akadémiai Kiadó, különösen 119–192.; Vermes Gábor: Tisza István. Bp., 2001², Osiris Kiadó, 251–260. o.

5 Adalbert Tóth: Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848–1892. München, 1973, Oldenbourg Verlag, passim; Országgyűlési almanach 1897–1901. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és képviselőház tagjairól. Szerk.: Sturm Albert. Bp., 1897, Bp.i Tudósító, 287. o.; Országgyűlési almanach 1901–1906. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és képviselőház tagjairól. Szerk.: Sturm Albert. Bp., 1901, Budapesti Tudósító, 348.; Sturm-féle országgyűlési almanach 1905–1910. Rövid életrajzi adatok az országgyűlés tagjairól. Szerk.: Fabro Henrik és Ujlaki József. Bp., 1905, 370. és Sturm-féle országgyűlési almanach 1906–1911. Rövid életrajzi adatok az országgyűlés tagjairól. Szerk.: Fabro Henrik és Ujlaki József. Bp., 1906, 209. o.

vák nemzeti párt politikusát (többnyire Pavel Mudroňt)[6], azaz erre a kerületre nem teljesen illett az ellenzéki sajtó háborgása a kormánypárt „kincstári" kerületeiről, melyekről elmondható volna, hogy „minden körülmények között kész martaléka a mindenkori kormánynak. Föltámadhat a sirjából maga Haynau, avagy beleülhet a miniszterelnöki székbe akár Belzebub, a pokol fejedelme, akkor is föltétlenül bizonyos, hogy azok a leltári kerületek kész tributumképpen pontosan szállítják és beszolgáltatják számára a mandátumokat."[7] Nem, Turócszentmártonban, a szlovák nemzeti mozgalom legfontosabb központjában a magyar kormány jelöltjének többnyire komoly küzdelemre volt szüksége, hogy megakadályozza az oly sokszor „államellenes" és „pánszláv" jelzőkkel illetett szlovák politikusok parlamentbe jutását.

Annak a jelöltnek viszont, aki a kormánypárt és a szlovák nemzeti mozgalom együttes támogatásával indult a szucsányi kerületben, az előzmények után kifejezetten jó esélye volt a mandátum elnyerésére. Főleg ha mindehhez hozzátesszük, hogy az 1910-es választásokon a kormánypárt programjával fellépő dr. Pósch Gyula budapesti ügyvéd apja, idősebb Pósch Gyula az 1890-es években Tisza István Iparbankjának egyik igazgatója volt,[8] és így a munkapárti jelöltet feltételezhetően jó személyes kapcsolatok fűzték a kormánypárt vezetőihez.

* * *

1910. május 9-én a király feloszlatta a régi országgyűlést, és június 21-re összehívta az új parlamentet, a belügyminiszter pedig úgy rendelkezett, hogy a képviselőválasztásokat az egyes megyéknek és városoknak június 1. és 10. között kell megtartaniuk.[9] Ahogy az lenni szokott, addigra már számos (részben megalapozatlan) híresztelés napvilágot látott arról, kik lehetnek képviselőjelöltek a szucsányi kerületben. Ezek egy része talán csak azért kapott nyomdafestéket, hogy a sajtó tévhírei elindítsák az országos politika fejleményeit meglehetősen passzívan szemlélő helyiek szervezkedését.[10] Ha valódi jelölt jó darabig nem is volt, az országos pártok körvonalazódó programjai és a pártvezérek kortesbeszédei kezdték kirajzolni, milyen politikus számíthat a helyiek támogatására.

---

6 Az 1901-es és 1905-ös választásokra tekint vissza: Kandidácia v dolno-turčianskom okrese. Škandál na Vrútkach. Národnie Noviny. Utorok, 24. mája 1910. (Ročník XLI., Čislo 60.), 2. o.

7 A mai választások. Magyarország. 1910. június 2., csütörtök, (XVII. évf., 130. szám), 1. o.

8 Erre pl.: Magyarország tiszti czím- és névtára. X. évfolyam. 1891. A m. kir. kereskedelemügyi minister rendeletéből szerkeszti és kiadja a M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Bp., 1891, Pesti Könyvnyomda-részvény-társaság, 617. o.; Magyarország tiszti czím- és névtára. XV. évfolyam. 1896. A m. kir. kereskedelemügyi minister rendeletéből szerkeszti és kiadja a M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Bp., 1896, Pesti Könyvnyomda-részvény-társaság, 737. o.; vagy Magyarország tiszti czím- és névtára. XX. évfolyam. 1901. A m. kir. kereskedelemügyi minister rendeletéből szerkeszti és kiadja a M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Bp., 1901, Pesti Könyvnyomda-részvény-társaság, 899. o.

9 Az országgyűlés összehívása. Budapesti Hírlap. 1910. május 10., kedd (XXX. évf., 110. szám), 2. o.

10 Kacsa a politikában. Felvidéki Magyarság. 1910. február 27., vasárnap (V. évf. 9. szám), 2. o.

A Szlovák Nemzeti Párt végrehajtó bizottsága már 1910 februárjában leszögezte, hogy a választásokon csak az általános, egyenlő és titkos választójogot pártoló jelölteket támogatják.[11] S bár egyes helyeken már február végén megkezdték politikusaik népszerűsítését, a szucsányi kerület esetében még március közepén is tanácstalanok voltak, és elképzelhetőnek látták, hogy „a szucsány-ruttkai kerületben egyáltalán nem állítanak jelöltet."[12] A választókerület párthíveit ugyan március 20-án tanácskozásra hívták össze, hogy megbeszéljék a politikai helyzetet és esetleg jelöltet állítsanak,[13] de sem ekkor, sem később nem sikerült megállapodniuk. Saját jelölt hiányában az az országos ajánlás volt tehát érvényben, mely szerint az általános választójogot óhajtó jelöltre kell szavazni. Ezt még részletesebben fejtette ki Gustáv Izák turócszentmártoni ügyvéd, az *SNS* titkára egy állítólag százezres példányszámban megjelent és ingyen osztogatott röpiratban. Ebben hét pontban foglalta össze, mit kell elvárni a szavazatért cserébe. Kijelentette, hogy a magyar állam egységét és függetlenségét tiszteletben tartják, de követelték a nemzetiségi törvény teljes érvényre juttatását; az általános, egyenlő, titkos, községenkénti választójogot; az egyesülési jog tiszteletben tartását; a mezőgazdaság, a kisipar és kereskedelem támogatását; szlovák nyelvű iskolák felállítását, végül a közigazgatás megreformálását. Zárásként azonban Izák – az erősen nacionalista *Felvidéki Híradó* szerint – azt is leszögezte, hogy „a tót népet lelkiismeretesen csak tót képviselheti".[14]

A szomszédos Árva megye egyik választókerületében, Alsókubinban *(Dolný Kubin)* május elején mindezek után úgy döntöttek, hogy a párt inkább nem állít saját jelöltet, mert „bizonytalan küzdelembe [...] nem akar belemenni. A választáson a néppártot nem támogatja, mert ez a párt ígéretét be nem váltotta, s a megyében kérlelhetetlenül üldözte a nemzetiségieket. Csatlakozik tehát a munkapárthoz, melynek jelöltje [Richter János árvanagyfalvi plébános] a tót nyelvnek az iskolákban és hatóságoknál való védelmét ígérte meg."[15] Ez az elvi döntés született meg a dr. Ján Vanovič által egybehívott május 10-i ruttkai *(Vrútky)* gyűlésen is. Ám ezzel nem mindenki értett egyet. A *Národnie Noviny* megjelentetett egy hozzászólást, mely inkább a passzivitást javasolta: „Vagy teljes embert, vagy senkit!"[16]

Talán éppen az ilyen bizonytalanságok elsimítása végett adta ki a párt végrehajtó bizottsága május 13-án azt az utasítást, mely pontosan meghatározta híveinek, kire is kell szavazni azokban a körzetekben, ahol a pártnak nincs győzelmi esélye. Ha van olyan jelölt, aki az általános és egyenlő választójog alapján lép fel, és „a nemzetiségi politikában is legalább addig a mértékig leköti magát, mint a mostani miniszterelnök", ott akkor is ajánlatos őt támogatni, ha tagja a kormánypártnak – szögezték le. Ha azonban ilyen jelölt

---

11 A pánszlávok és a választások. Felvidéki Magyarság. 1910. február 13., vasárnap (V. évf. 7. szám), 2. o.

12 Tót nemzetiségi jelöltek. Felvidéki Magyarság. 1910. március 13., vasárnap (V. évf. 11. szám), 3. o.

13 Nemzetiségiek állásfoglalása. Felvidéki Magyarság. 1910. március 20., vasárnap (V. évf. 12. szám), 2. o.

14 Kit válasszanak meg a tótok. Felvidéki Híradó. 1910. május 1. (XXIX. évf. 18. szám) , 1–2. o.

15 A nemzetiségek állásfoglalása. Árvamegyei Hírlap, 1910. május 7. (XXIII. évf., 20. szám), 2. o.

16 Porub: Dopisy. Národnie Noviny. Štvrtok, 12. mája 1910. (Ročník XLI., Čislo 56.), 2. o.

nem volna, akkor „demokrata gondolkodású" jelöltet kell támogatni, aki már akkor jelét adta az általános választójog iránti ragaszkodásának és a sovinizmus iránti ellenszenvének, amikor még a szlovák szavazatokra nem volt szüksége. Abban az esetben, ha vegyes etnikai összetételű kerületben két (magyar) jelölt is volna, a helyi párthíveknek azt javasolták, hogy inkább forduljanak a központi végrehajtó bizottsághoz, mintsem hogy saját szakállukra támogassák egyiket vagy másikat. „A bizottság oly körülmények latba vetésével hozza meg döntését, amelyekről egyes kerületeknek tudomásuk sem lehet" – utaltak homályosan arra, hogy egyes döntéseik hátterében titkos paktumok is állhatnak.[17]

Végül a Szlovák Nemzeti Párt az ország 413 kerületéből mindössze kilenc helyen állított jelöltet, ráadásul úgy, hogy Milan Hodža két helyen (Szenicen és Verbón) is fellépett. Azt is érdekes megfigyelni, hogy a kilenc választókerületből kettő az ország déli részén volt, igaz, mind a kölpényi (kulpini), mind a tovarisovai kerületben éltek szlovákok.[18] Szucsány *(Sučany)* tehát olyan kerület volt, ahol az *SNS* más jelölt mögé sorakozott föl.

A kerületben – a végül alaptalannak bizonyult híresztelések után[19] – először a Kossuth-párt kezdett szervezkedni. A kerületi pártszervezet elnöke, dr. Szolárik Vilmos (1871–1941)[20] már március 13-ra összehívta a párthíveket tanácskozásra, de döntést nem tudtak hozni. Érdekes felfigyelni azonban arra, hogy noha a magyar nyelvű beszédek lényegét szlovákul is összefoglalták, felmerült egy olyan javaslat is, hogy ne indítsanak önálló 48-as jelöltet, hanem az esetleges nemzetiségi párti indulóval szemben majd fellépő magyar jelöltet támogassák.[21]

A megye déli felét kitevő stubnyai kerület választói közül mintegy százan április elején Znióváralján *(Kláštor pod Znievom)* összegyűltek, majd határozatuk értelmében küldöttséget menesztettek Justh Ferenc volt főispánhoz Tótprónára *(Slovenské Pravno)*, ahol Holbay Lajos felsőstubnyai *(Horná Štubňa)* plébános felkérte Justhot, hogy ismét vállalja el régi kerületének képviseletét. Ám a volt főispán kijelentette, hogy a szucsányi kerületben óhajt fellépni pártonkívüli programmal, és a Beniczky Kálmán alispán által javasolt Rakovszky Ivánt ajánlotta a stubnyaiak figyelmébe.[22]

A Kossuth-pártiak április 10-i újabb pártgyűlése „a jelölés ügyében egyelőre a várakozás álláspontjára helyezkedett",[23] mert Justh Ferenccel szemben nem kívántak fellépni, sőt, a határozat szerint Justh pártonkívüliségére tekintettel „szavazatuk leadásával támo-

---

17 A tótok és a vegyes kerületek. Budapesti Hírlap. 1910. május 14., szombat (XXX. évf., 114. szám), 4. o.

18 Oznámenie. Národnie Noviny. Utorok, 24. mája 1910. (Ročník XLI., Čislo 60.), 1. o.

19 Felmerült munkapárti programmal Ruttkay Matusovics Jenő (Felvidéki Magyarság. 1910. február 27., vasárnap (V. évf. 9. szám), 3. o.) és később a Ruttka szempontjából nagyon fontos Kassa–Oderbergi Vasút akkor nyugalomba vonuló vezérigazgatója, ruttkai Ráth Péter neve is, szintán munkapárti jelöltként. (Kortes levelezőlapok. Felvidéki Magyarság. 1910. május 1., vasárnap (V. évf. 18. szám), 2. o.)

20 http://www.vrutky.sk/textsvk/hroby.htm (letöltés: 2013. szeptember 29.)

21 Felvidéki Magyarság. 1910. március 20., vasárnap (V. évf. 12. szám), 1. o.

22 A stubnyafürdői választók Justh Ferencznél. Felvidéki Híradó. 1910. április 10. (XXIX. évf. 15. szám), 2. o.

23 Felvidéki Magyarság. 1910. április 17., vasárnap (V. évf. 16. szám), 2. o.

gatják is". Justh visszalépése esetén ellenben báró Révay László jelölését helyezték kilátásba, Kossuth-párti programmal.[24]

A *Felvidéki Híradó* már április közepén kész tényként kezelte Justh Ferenc jelöltségét,[25] és az események csak májusban gyorsultak föl. Május 9-én Dávid Ferenc, Michnik Gyula és Bulyovszky Simon birtokosok hívására Turócszentmártonban a magyar társaskör helyiségében gyűlt össze a szucsányi kerület választóinak egy része, hogy Justh Ferenc volt főispánt jelöltjüknek megválasszák. Az elnöklő Dávidot követően Cserei Emil kanonok dicsérte a jelöltet, majd Justh mondta el nagy figyelemmel kísért programbeszédét, melyet annak megvilágításával kezdett, miért tartott ki mindvégig Andrássy mellett. Ezután először a választójogról szólt, nyíltan kijelentve, hogy csak addig a határig híve ennek, „míg ezzel a jogkiterjesztéssel a magyarság érdekei, a magyar nemzet supremáciája veszélyeztetve nincs." Gazdaságfejlesztést és felekezeti békét sürgetett, s a katonai kérdésben teljesen elfogadta Andrássy álláspontját. A pártonkívüli 67-es jelölt beszédét nagy lelkesedéssel fogadták.[26]

Justh Ferenc, a kerület első jelöltje 1863-ban a Turóc megyei Tótprónán született, a Révay bárók mellett a legbefolyásosabb helyi birtokos nemesi családban. Már apja, Justh Kálmán és nagybátyja, id. Justh György is a megye főispánja volt, sőt, bátyja, ifj. Justh György is betöltötte ezt a pozíciót,[27] úgyhogy 1882-től 1910-ig (alig négyhónapos megszakítással a darabont kormány uralma alatt) folyamatosan a család birtokolta a főispáni tisztséget![28] Turóc megye két országgyűlési képviselője is leggyakrabban a Justh családból került ki: a stubnyai (déli) kerületet 1910 előtt öt év (1875–1880) kivételével mindig valamelyik Justh képviselte, a szucsányi (északi) választókerületet pedig az 1860-as és 1870-es években dominálta a család.[29]

A katolikus vallású[30] necpáli Justh Ferenc a budapesti piaristákhoz és Besztercebányára járt középiskolába, majd a bécsi gazdasági főiskolán szerzett oklevelet. 1889-ben házasodott össze Batthyány Mária grófnővel (1866–1938), és a tótprónai kastélyba költöztek, amely különben nagyon tetszett kuzinjának, az író Justh Zsigmondnak.[31] Justh Ferenc

---

24 Választási mozgalmak. Felvidéki Híradó. 1910. május 22. (XXIX. évf. 21. szám), 3–4. o.

25 Választási mozgalmak. Felvidéki Híradó. 1910. április 17. (XXIX. évf. 16. szám), 1–2. o.

26 Képviselő választási mozgalmak. Felvidéki Híradó. 1910. május 15. (XXIX. évf. 20. szám), 2–4. o.

27 Volebné veci v Turci. Národnie Noviny. Utorok, 31. mája 1910. (Ročník XLI., Čislo 63.), 1–2. o.

28 Mudrák József: Magyarország főispánjai 1867–1944. In: Fejedelmek, forradalmak, vasutak. Tanulmányok Erdély történetéből. Szerk.: Takács Péter. Debrecen, 2000, Erdély Történeti Alapítvány – KLTE Történeti Intézet, 387. o.

29 Adalbert Tóth: i. m., 264. o.; továbbá: Sturm 1896, 264. o.; Sturm 1901, 286. o.; Sturm 1905, 294. o. és Sturm 1906, 113. o.

30 Justh Ferenc nagybátyja, Justh Lajos (1823–1896) és egyetlen fia, Justh István (1897–1971) is katolikus pap volt, ami a család vallásosságára enged következtetni. Erre: Justh Lajos gyászjelentésének az Országos Széchényi Könyvtárban található mikrofilm-másolata, ill. http://szalezianum.hu/en/node/24?sid=555 (letöltés: 2013. október 9.)

31 „Ez tán a legszebb Justh kastély Túrócban, kevés, de nagy szobák, gyönyörű stukk plafonok, nagy, tágas terem, szép kis francia nyírott kert. Egyike a Magyarországon oly ritka entre court

1890 és 1898 között Turóc vármegye közgazdasági előadója, valamint törvényhatósági és közigazgatási bizottságának tagja volt, majd 1897-ben megbízták a besztercebányai adófelszólamlási bizottság elnöki tisztségével is, amelynek hatásköre Zólyom és Turóc megyékre terjedt ki. Egy időközi választáson, 1898-ban a kormányzó Szabadelvű Párt programjával került be először a képviselőházba, ahol a földművelési bizottság tagjaként több ízben is felszólalt földművelési kérdésekben. Tagja volt az 1900-as párizsi világkiállítás zsűrijének, és ezért a III. osztályú vaskorona-renddel tüntette ki a király. 1901-től az Országos Gazdasági Munkás- és Cselédsegélypénztár igazgatósági tagjaként is működött. 1906-ig volt a másik Turóc megyei kerület, a stubnyai képviselője, 1905-ig a Szabadelvű Párt, majd 1906-tól a szintén 67-es Alkotmánypárt híveként. 1906. április 21. és 1910. március 8. között állt főispánként Turóc megye élén.[32]

Justh jelölésének hírére a 48-asok is reagáltak. Mivel a szlovák nemzeti párt továbbra sem indított jelöltet, korábbi döntésüket módosítva május 15-én a ruttkai Korona szállóban mintegy 500 választópolgár egyhangúan Szolárik Vilmost, a Kossuth-párt elnökét, ruttkai orvost jelölte,[33] mert úgy gondolták, hogy nemzetiségi jelölt hiányában most kínálkozott „a kerület 48-as és 67-es érzelmű polgárságának erejét összemérni a legjobb alkalom".[34] Magyarul elmondott programjában Szolárik kijelentette, hogy „harcolni kíván Magyarország ipari, gazdasági és pénzügyi függetlenségéért, kívánja az általános választói jogot, de csak oly mérvben, ameddig azt a magyar állam érdeke megkívánja". Hosszabb távon az önálló magyar nemzeti bank hívének mondta magát, és adóreformot sürgetett, progresszív elvek alapján. A szlovák szavazók kedvéért a programbeszédet Koszra János kisselmeci *(Turčianska Štiavnička)* bíró szlovákul is összegezte. Kossuth Ferenc, a párt országos elnöke – nyilván egy neki küldött sürgönyre válaszul – táviratában ígért támogatást Szoláriknak.[35]

Szolárik Vilmos nem csupán a választókerület legnépesebb, a megyeszékhelynél is nagyobb településén volt a vasút alkalmazásában álló orvos, hanem általában is a helyi elit fontos alakjának számított. Az evangélikus vallású Szolárik felekezetében is rangos pozíciót viselt, amennyiben tudjuk, hogy 1903-ban a 304 fős záturcsi *(Záturčie)* egyház-

---

et jardin kastélyoknak." Justh Zsigmond 1889. április 23-i naplófeljegyzése. Justh Zsigmond Naplója és levelei. Bp., 1977, Szépirodalmi Könyvkiadó, 391. o.

32 Justh Ferenc életrajzi adatainak forrásai: Magyarország tiszti czím- és névtára. 1891, 337. o.; Magyarország tiszti czím- és névtára. 1896, 393. o.; Magyarország tiszti czím- és névtára. 1898, 132. o. és 478. o.; Magyarország tiszti czím- és névtára. 1902, 533. o.; Sturm 1901, 286. o. és Sturm 1905, 294. o.; Sturm-féle országgyűlési almanach 1910–1915. Rövid életrajzi adatok az országgyűlés tagjairól. Szerk.: Végváry Ferenc és Zimmer Ferenc. Bp., é. n., 311–312. o.; Mudrák József: i. m., 387. o.

33 Választási mozgalom. Egyetértés. 1910. május 18., szerda (XXXXV. évf., 117. szám), 4. és Választási mozgalom. Budapesti Hírlap. 1910. május 17., kedd (XXX. évf., 116. szám), 4–5. o.

34 Dr. Szolárik Vilmos 1910. május 25-i levele a Felvidéki Híradó szerkesztőjének. Felvidéki Híradó. 1910. május 29. (XXIX. évf. 23. szám), 3–4. o.

35 Választási harcok. Felvidéki Magyarság. 1910. május 22., vasárnap (V. évf. 21. szám), 1–2. o.

község három felügyelője közül ő volt az egyik.[36] Emellett Szolárik volt a ruttkai takarék- és hitelintézet elnöke is,[37] továbbá a szomszédos Árva megyei Trsztenán *(Trstená)* 1910. július 17-én 400 ezer korona alaptőkével alakult Kőolajfinomító Rt. 12 fős igazgatóságába is beválasztották.[38]

A volt főispán kandidálása az *SNS*-t is újabb értekezletre ösztönözte,[39] s a szlovák nemzeti mozgalom lapjában egy optimista hangvételű olvasói levél az általános választójoghoz kötötte a párt támogatását.[40] Önálló jelölt állítása helyett azonban egy új, kormánypárti jelölt, dr. Pósch Gyula budapesti ügyvéd mögé sorakoztak föl.

A három jelölt közül a legfiatalabb, Pósch Gyula 1878-ban a fővárosban született rozsnyói eredetű evangélikus nemesi családban.[41] Nagybátyja, a fiatalon elhunyt Pósch József, nagyapja, Pósch József Gyula, de még apja, id. Pósch Gyula (1852–1923) is Rozsnyón halt meg, s az ottani temetőben nyugszanak. Ugyanakkor apja pályafutása már a fővároshoz kötődött: az 1880-as évektől a ferencvárosi Pipa utcában lakott mint ügyvéd, majd a 90-es években már az elegánsabb VI. kerületi villanegyedben találjuk, sőt, a századfordulón már telefonnal is rendelkezett.[42] Pósch ügyvédként dolgozott, de magánpraxisa mellett már 1887-ben egy pénzintézet, a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete felügyelőbizottsági tagja is volt. 1891-ben pedig már – korábbi pozíciói megtartása mellett – bankigazgatóként is dolgozott: a Tisza István elnökletével működő Magyar Ipar és Kereskedelmi Bank rt. két igazgatója közül ő volt az egyik. Sőt, számos nagyvállalat (pl. Adria Magyar Kir. Tengerhajózási Rt.; Magyar–Franczia Biztosító Rt.) igazgatótanácsának tagjaként is találkozunk a nevével,[43] ami arra enged következtetni, hogy jogi szakértelmét elsősorban a pénzügyi, gazdasági életben kamatoztatta. Bankigazgatóként, országos jelentőségű vállalatok vezetőségi tagjaként a politikai, társadalmi és gazdasági elit olyan tagjaival dolgozhatott együtt, mint Bánffy Dezső báró későbbi miniszterelnök (mint a Szilágysági h. é. vasutak r. t. elnöke), vagy Herzog Péter nagyvállalkozó, (Bánffy utóda

36 A magyarországi ág. hitv. evang. keresztyén egyház névtára az 1903-ik évben. Az egyetemes egyházi közgyűlés megbízásából szerk.: Poszvék Sándor egyetemes egyházi főjegyző. Sopron, 1903, Romwalter Alfréd kő és könyvnyomdai műintézete, 65. o.

37 Felvidéki Magyarság. 1910. február 27., vasárnap (V. évf. 9. szám), 2. o.

38 Cégek és cégváltozások. A Bánya. 1910. október 9. (III. évf. 41. szám), 8. o.

39 Pozor! Národnie Noviny. Sobota, 14. mája 1910. (Ročník XLI., Čislo 57.), 3. o.

40 Dopisy. Národnie Noviny. Štvrtok, 19. mája 1910. (Ročník XLI., Čislo 58.), 2. o.

41 A család eredetileg Zólyom megyei, majd több ága szakadt. A rozsnyói ág a XVIII. század elején ide költözött Pósch Jakabtól származik, s Gömör vármegye 1759. november 29-én vette fel a családot nemesei sorába. Mihályfalusi Forgon Mihály: Gömör-Kishont vármegye nemes családai. Somorja 1997, Méry ratio, 536–537. o.

42 Budapesti czim- és lakjegyzék a bejelentési hivatal hiteles adatai alapján. Bp., 1882, Franklin-társulat, 562. o.; uo., 1883/84, 581. o.; uo., 1885/85, 406. o. A VI. kerületi Délibáb utca 4. szám alatt először 1888-ban tűnt föl (uo., 664. o.), de – talán ugyanebben a lakásban? – megtalálható volt az Epreskert utca 4. (uo., 1894, 703. o.; uo., 1896/97, 827. o. vagy uo., 1898, 982. o.) és a Munkácsy utca 4. szám alatt is (utóbbira: uo., 1902/3, 1472.). (21-01-es telefonszáma először az 1900/1901-es lakcímjegyzékben tűnik föl: 1354.)

43 Magyarország tiszti czím- és névtára. 1887, 515.; Magyarország tiszti czím- és névtára. 1891, 284. o., 617. o. és 627. o.

e poszton), Falk Miksa országgyűlési képviselő, a befolyásos *Pester Lloyd* szerkesztője (mint a cs. kir. kassa-oderbergi vasút üzemeltetésében működő Gölniczvölgyi vasút rt. elnöke), vagy a magyar gazdasági élet olyan hatalmasságaival, mint Chorin Ferenc (mint a Magyar–Franczia Biztosító Rt. egy másik igazgatósági tagja), madarasi Beck Miksa (a Kőbányai Polgári Serfőző Rt. másik alelnöke), Weiss Manfréd (a Fegyver- és Gépgyár rt. igazgatóságában) vagy Lánczy Leó (az Adriánál).[44] A pénzügyi karriert befutott Pósch egyúttal földbirtokos is volt. Az idősebbik Póschnak 1896-ban még Gömörben volt több mint 2000 holdja,[45] az 1911-es gazdacímtár szerint ellenben már (bizonyára befektetési szándékkal) a Fejér megyei Mányban rendelkezett egy 1041 holdas birtokkal, amelynek zöme (801 hold) szántó volt.[46]

A befolyásos és minden bizonnyal jól kereső bankigazgató lányát, Ilonát 1899-ben az akkor már igen sikeres villamosmérnökhöz, a régi nemesi családból származó egerfarmosi Kandó Kálmánhoz adta, aki mint a villanymozdony és a vasúti villamosítás úttörője ismeretes számunkra.[47] Természetesen fiát is a legjobb oktatásban részesítette: ifj. Pósch Gyula a budapesti, a lipcsei és a berlini egyetemen végezte a jogot,[48] majd hazatérve előbb ügyvédjelöltként, majd 1908-tól a belvárosi Eskü út 5. szám alatt önálló ügyvédként dolgozott.[49] Úgy tűnik, apjának sikerült a pénzügyi világban kiépített pozícióit fiára átörökí-

44 Magyarország tiszti czím- és névtára. 1896, 323. o., 765. o. és 781. o. vagy Magyarország tiszti czím- és névtára. 1906, 573. o. és 575. o.

45 Id. Pósch Gyula a rozsnyói járásban lévő Berzéte második legnagyobb birtokosa 1896-ban, ami 394 hold szántót, 12 hold kertet, 469 hold rétet, 1 hold szőlőt, 324 hold legelőt, 984 hold erdőt jelentett, nem beszélve a földadó alá nem eső 10 holdnyi területről, így összesen hat községben szétszórtan fekvő birtoka összesen 2194 holdat tett ki, 41 cseléddel. Pósch birtokában volt 1 lokomobil, 2 járgány 1 cséplő-szekrény, 3 vetőgép, 2 rosta, 18 eke, 1 trieur, 2 szecskavágó, 8 borona, 2 henger, valamint 17 igás szekér is, továbbá 182 szarvasmarha, 22 ló, 52 sertés és 748 juh emelte birtoka értékét, ami azt jelentette, hogy a községi birtokosok közül neki volt a legjobban felszerelt uradalma, és neki volt a legtöbb haszonállata. A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Második kötet. Gazdaczimtár. A földmivelésügyi magyar kir. miniszter rendeletéből szerkeszti és kiadja a Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Bp., 1897, Pesti Könyvnyomda-részvénytársaság, 288–289. o.

46 A szántó mellet a birtok 209 hold erdőből, 4 hold legelőből állt, 26 hold pedig használatlan volt. A birtok kataszteri tiszta jövedelme 9266 koronát tett ki. Magyarországi gazdaczímtár. Magyarország, Horvát- és Szlavonországok 100 kat. holdon felüli birtokosainak és bérlőinek czímjegyzéke, az egyes megyék részletes monografiájával. Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület megbízásából szerkesztette zsitvabessenyői Rubinek Gyula, az OMGE igazgatója. Bp., [1911,] OMGE könyvkiadóvállalata, 230. o.

47 http://www.egerfarmos.hu/index.php?option=com_content&task=view&id=19&Itemid=37 (letöltés: 2013. október 15.)

48 A lipcsei egyetem jogi karára 1900. november 12-én iratkozott be az akkor 22 éves, evangélikus vallású, budapesti születésű PÓSCH Gyula. Apja foglalkozásaként a bankigazgató szerepelt. SZÖGI László: Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789–1919. Bp., 2001, ELTE Levéltára, 408. (8132. szám)

49 1904-ben még az V. ker. Nádor utca 43. sz. házban (Budapesti czim- és lakjegyzék. 1904/5, 1523.), 1905-ben a József körút 37–39. szám alatt (uo., 1905/6, 1498.), 1907-ben a IV. kerületi

tenie, legalábbis a tiszti címtár szerint 1909-ben már a fiatalabbik Pósch Gyula töltötte be azokat a tisztségeket, amelyeket évekkel korábban még apja. Az alig 30 éves fiatalember igazgatósági tagja volt a Vinkovce–Brcskai h. é. vasútnak, az Adria Magyar Kir. Tengerhajózási Rt.-nek, a Magyar Takarékpénztárak központi jelzálogbankjának, a Danubius hajó- és gépgyár rt.-nek, a Fegyver- és Gépgyár rt.-nek, továbbá az igazgatóság alelnöke volt (mások mellett) két kisebb vállalatnál, a Kőbányai Polgári Serfőző Rt.-nél és a Magyar Kerámiai Gyár Rt.-nél.[50] Persze mindez azokat a társasági és üzleti életben kamatoztatható személyes kapcsolatokat is jelentette, amelyekkel apja rendelkezett. Felesége, a katolikus vallású kisfaludi Lipthay Dóra is neves nemesi családból származott.

Amikor Pósch Gyula a szucsányi kerület munkapárti jelöltségét elfogadta, a két addigi aspiráns között már javában zajlott a küzdelem, amelyről az őket támogató helyi sajtóorgánumok a szokásos pártossággal számoltak be. A községeket bejáró Szolárik hívei körében a hangulat lelkes,[51] ellenben május 19-én a Kossuth-párt ruttkai hívei megakadályozták Justhot, hogy ott elmondhassa programbeszédét[52] – tudósítottak a 48-as érzelmű lapok. Más hírek szerint ugyanakkor a 67-es jelöltet egyes falvakban, így „Záborban, Alsó- és Felsőjeszenben *(Dolné Jaseno, Horné Jaseno)* valósággal ünnepelték", és igen meleg fogadtatásban részesült Kálnokon *(Kalník)* és Draskócon (akkori hivatalos neve Draskóczvölgye, szlovák neve: *Dražkovce*) is. Lelkesen csatlakoztak hozzá a záturcsai és priekopai választók is – legalábbis a Justhot támogató *Felvidéki Híradó* szerint, amely különben tagadta a Justh ruttkai megfutamodásáról szóló híresztelést is.[53]

Pósch Gyula 1910. május 21-én szombaton érkezett Ruttkára a délután 2 órai gyorsvonattal. A függetlenségi érzelmű *Felvidéki Magyarság* kérdésére kijelentette, hogy mivel meggyőződése, hogy csak erős kormánytöbbséggel van remény a nemzeti kibontakozásra, ezért ezt a pártérdeket követve bocsátkozott harcba. Nem lehetett tekintettel arra, hogy „t. ellenjelöltjeim mellett máris megnyilatkozott a választók egy részének erős rokonszenve, s ha erős küzdelemre van is" kilátás, vállalja azt. Programjáról elöljáróban csak annyit mondott, hogy mind a választójog, mind a felekezeti és a nemzetiségi kérdés, illetve a közigazgatási reform ügyében is a miniszterelnök véleményét osztja.[54]

Pósch részletesebb programot először május 22-én vasárnap délután 2 órától mondott a turócszentmártoni *Národný Dom* nagytermében, s ez a rendezvény a választási kampány fordulópontjának bizonyult. A munkapárti jelöltet már a vasútállomáson is a Szlovák Nemzeti Párt vezetői (Hurban, Mudroň, Halasa, Dula stb.) várták, s a kerület minden községéből impozáns számban megjelent választóknak Matúš Dula, az *SNS* alelnöke mu-

Havas utca 2-ben (uo., 1907/8, 1581.), majd 1908-tól már az Eskü út 5. szám alatti, telefonnal (15-94) is rendelkező lakásban élt. (uo., 1908, 1659).

50 Magyarország tiszti czím- és névtára. 1910, 279. o., 321. o., 630. o., 656. o., 658. o., 660. o.

51 Kortesuton. Felvidéki Magyarság. 1910. május 22., vasárnap (V. évf. 21. szám), 2. o.

52 Egyetértés. 1910. május 20., péntek (XXXXV. évf., 119. szám), 6. és Választási mozgalom. Budapesti Hírlap. 1910. május 20., péntek (XXX. évf., 119. szám), 4. o. Megjegyzendő, hogy mindkét fővárosi napilap gyakorlatilag szó szerint azonos módon tálalja a szucsányi kerületből érkező híreket, ami arra enged következtetni, hogy azonos hírforrásból dolgoztak.

53 Választási mozgalmak. Felvidéki Híradó. 1910. május 22. (XXIX. évf. 21. szám), 3–4. o.

54 Választási harcok. Felvidéki Magyarság. 1910. május 22., vasárnap (V. évf. 21. szám), 1–2. o.

tatta be Póscht, mint a munkapárt jelöltjét, aki „Skultéti János dr., Hurban Szvetozár és Mudrony Pál nemzetiségi vezérek kíséretében harsogó zsiviózás közt lépett a terembe." A gyűlés elnökének Pavel Mudroňt, jegyzőjének dr. Miloš Vančót választották, majd Pósch az elnök felkérésére elmondta programbeszédét. Előbb röviden ismertette a helyzetet, amelybe az országot a négyéves koalíciós kormány sodorta. Azután áttért a nemzetiségi kérdésre, hangsúlyozva, hogy olyan kerületben van, ahol erről nem hallgathat. „Jogosnak kell elismernem, hogy a tót nép épp ugy ragaszkodjék anyanyelvéhez, mint a magyar. Ezt nem célszerűségi szempontokból, hanem meggyőződésből mondom." Kijelentette, hogy az országban olyan helyzetnek kell lennie, hogy a szlovák, a román, a szerb és a többi éppoly szabadon használhassa anyanyelvét, mint a magyar *(Maďar)*. „Kívánja a nemzetiségi törvény végrehajtását, természetesen ennek minden konzekvenciájával együtt. Kívánja az általános, egyenlő, községenkénti választói jogot, a titkosság mellőzésével, de egyébként minden megkötés nélkül." Mindezt magyarul mondta el. Ezt követően, valamivel rövidebben, de semmi fontos részt ki nem hagyva, szlovákul, tiszta hangsúllyal, érthetően olvasta fel programját. Itt úgy fogalmazott, hogy „a tót, román és német nemzetiségek nyelvének legmagasabb kulturális fejlesztését és érvényesülését készségesen támogatja."[55]

A beszéd teljesen megosztotta a választókerület közönségét, amit sajtóvisszhangja is jól mutatott. Míg a *Národnie Noviny* szerint „Dr. Július Pósch pesti ügyvéd fiatal ember és rokonszenves jelenség. Minden szava komoly, megbízható embernek mutatta"[56], a Milan Hodža által szerkesztett *Slovenský Týždenník* pedig úgy tudta, hogy „a felső kerület szlovákjai egy emberként állnak Dr. Július Pósch zászlója alatt",[57] addig a *Budapesti Hírlap* beszámolója szerint „A jelenvolt magyarság konsternálva hallgatta e kijelentéseket, míg a nemzetiségek bőséges zsivióval jutalmazták meg a szónokot."[58]

Pósch kijelentései, de különösen annak körülményei elsősorban persze a turóci magyar nacionalista értelmiséget botránkoztatták meg. A nemzetiségieknek adandó engedményeket (pl. a *Lex Apponyi* enyhítését)[59] mereven ellenző *Felvidéki Híradó* rendkívüli kiadásban támadt Pósch ellen. Zaklatott hangú vezércikkében a lap „vádat emelt" mindazért, ami „a magyarság letörésének szándékával történt". Már a beszéd elhangzásának helyszínét is olyannak látták, „ahol azok az emberek üléseznek csupán, akik (...) a magyar állameszmének született ellenségei", s a nemzetiségi vezérek izgatásainak hatására a megjelentek emberi módon érezni nem is tudnak, csak gyűlölni. A nemzetiségi veze-

55 Kandidácia v dolno-turčianskom okrese. Národnie Noviny. Utorok, 24. mája 1910. (Ročník XLI., Čislo 60.), 2. és Választási mozgalom. Turócszentmárton. Budapesti Hírlap. 1910. május 24., kedd (XXX. évf., 122. szám), 5. o.

56 Kandidácia v dolno-turčianskom okrese. Národnie Noviny. Utorok, 24. mája 1910. (Ročník XLI., Čislo 60.), 2. o.

57 Z okresu sučianskeho. Slovenský Týždenník. V piatok, 27. mája 1910. (Ročník VIII., Čislo 21.), 4. o.

58 Választási mozgalom. Turócszentmárton. Budapesti Hírlap. 1910. május 24., kedd (XXX. évf., 122. szám), 5. o.

59 Ujabb kilátások. Felvidéki Híradó. 1910. január 23. (XXIX. évf. 4. szám), 1. vagy A választások előtt. Felvidéki Híradó. 1910. április 24. (XXIX. évf. 17. szám), 1–2. o.

tők üzelmeiről a lap kijelentette, hogy azok nem csak hogy a magyar törvényeket szegik meg, de „túlcsapnak" Magyarország határain túl is, „a mindenkori fehér cárok birodalma felé". Póscht nem csak ide vezették, de – változtatott a cikk gondolatmenetén a szerző – ő maga vezette az egész tábort: „akadt egy magyar ember, aki magyar földön, magyar levegőben a magyar nemzet létérdekeivel szemben ilyen üzelmek szolgálatába szegődött"; aki „az ország 13 vármegyéjét [...] a tótok kezére akarja játszani." „Vádat emelünk Pósch ellen az ország történelmi multja, a haza egysége, a magyar faj szupremáciájának szent nevében a pártütésért" – fejezte be fulmináns szövegét a vezércikk anonim szerzője.[60]

A Pósch elleni támadások a fővárosi lapokban is megjelentek,[61] ezért a képviselőjelölt kénytelen volt védekező nyilatkozatot kiadni: „A vád, hogy én, a ki tótul még csak nem is tudok, a tulzó tót törekvések szolgálatába álltam, szerencsére annyira képtelen, hogy ellene voltaképpen fölösleges védekeznem. Beszédemet kifejezetten mint a munkapárt tagja a munkapárt híveihez intéztem s az általános választói jog tekintetében a miniszterelnök úr álláspontját, a nemzetiségi kérdés tekintetében lényegileg azt az álláspontot vallom magaménak, melyet Tisza István gróf Aradon, Plósz Sándor [volt igazságügyminiszter] pedig Lugoson kifejtett. Ha ezzel a turócmegyei magyarság előtt konsternációt keltettem – a minek külső jelét egyébként nem tapasztaltam – a hiba nem én bennem van."[62]

Pósch turócszentmártoni szereplése azonban komoly következményekkel járt. Beszédének híre gyorsan elterjedt. Pósch még aznap Ruttkára utazott, hogy ott is elmondhassa programbeszédét. Kíséretével a Korona hotelbe ment, hogy annak erkélyéről beszéljen, ám a szálló előtti, lázongó tömeg zajongott és tojásokat dobált a szálló ablakai felé. A *Národnie Noviny* szerint szolgák és a turócszentmártoni állami iskola magyar diákjai voltak, valamint a vasútnál újabb munkalehetőségre váró nyolc helybéli napszámos. Utóbbiak, meglehetősen ittasan, jobbról és balról körbesétálták a hotelt Szolárik zászlói alatt, és a Kossuth-nótát énekelték. A Pósch elleni demonstrációt tétlenül szemlélte Ujhelyi Attila főszolgabíró, aki állítólag azt mondta a csendőröknek: „Hagyjátok csak! Hiszen ez szép szórakozás." Az ostromlott szállót Pósch Gyula és kísérete órákon át nem tudta elhagyni, csak este 7 óra után. Mikor Ujhelyit kérdőre vonták, a főszolgabíró azzal védekezett, hogy nem is látta, hogy a szállóban vannak.[63]

Pósché k mindezt nem hagyták annyiban, és egyik kísérője, Jozef Škultéty táviratban követelt vizsgálatot, amit Khuen miniszterelnök sürgönyben el is rendelt.[64] A szlovák

60 Pártütés. Felvidéki Híradó. 1910. május 26. Rendkívüli kiadás (XXIX. évf. 22. szám), 1–3. o.

61 Pl. Választási mozgamak. Egyetértés. 1910. május 28., szombat (XXXXV. évf., 126. szám), 6. o.

62 Turócszentmárton. Budapesti Hírlap. 1910. május 25., szerda (XXX. évf., 123. szám), 6–7. o. – Védekezését a kormánypárti („hazafias") szlovák újság, a Slovenské Noviny is közölte, mivel „Pósch dr. beszédéről olyan híreket írtak lapunknak, hogy Pósch a nemzetiségi túlzók szolgálatába állt (stal do služby národnostných prepiatcov), ami a hazafias (vlastenecký) választói körökben megdöbbenést keltett." Volebné pohyby v Turčianskej. Slovenské Noviny. V Štvrtok, 26. mája 1910. (Ročník XXV., Čislo 118.), 2. o.

63 Kandidácia v dolno-turčianskom okrese. Škandál na Vrútkach. Národnie Noviny. Utorok, 24. mája 1910. (Ročník XLI., Čislo 60.), 2. o.; Chýrnik. Vyšetrovanie pre vrútocký Škandál. Národnie Noviny. Štvrtok, 26. mája 1910. (Ročník XLI., Čislo 61.), 3. o.

nemzetiségi mozgalom lapjai élénken háborogtak a hatóság szeme láttára történt atrocitások miatt,[65] de jellemző módon a katolikus *Slovenské Ľudové Noviny* gyakorlatilag nem is említette az olvasói számára érdektelen Túróc megyei fejleményeket. Póscht ellenben még egy atrocitás érte. Miután meglátogatta Beniczky Kálmán alispánt a megyeházán, s már éppen távozóban volt, dr. Janko Mudroň (az *SNS* elnöke, Pavel Mudroň fia) társaságában, Beniczky Gyula közigazgatási gyakornok, az alispán unokaöccse pálcával a kezében útjukat állva szidni kezdte Póscht: „Alávaló, arcátlan!" A nyilván „hazafiatlan" beszéde miatt megtámadott Pósch energikus mozdulattal zsebébe nyúlt, és névjegyét átnyújtva megkérdezte: „És Ön kicsoda?!" A kor illemszabályai szerint párbajnak kellett következnie, ám a Pósch által felkért segédek (Boleman János megyei tiszti főorvos és Herkely Kálmán, a turócszentmártoni járásbíróság bírája) estére visszautasították a szekundálást. Pósch végül talált más segédeket, és a párbajban meg is sebesült,[66] de ettől függetlenül a választási agitáció tovább folytatódott. Az őt támogató újság szerint Póscht a kisgazdák örömmel, virágfüzérrel fogadták, beszédét tapssal fogadták, míg a ruttkai vasutasok bankettet adtak a tiszteletére, s ezért a megyei hatalmasságok körében nagy volt az idegesség. Fenyegetéseikkel szemben a magasan képzett dr. Pósch hidegvérrel viselkedett,[67] ám a Justhot támogató sajtótudósítások szerint Pósch és kísérői Záborba *(Záborie)* és Kálnokra be se merészkedtek, Alsójeszenben „zúgó abcugolással fogadták őket", így Pósch „a falu végén mondta el beszédét a kovácsnak, meg két patkolás alatt álló lónak".[68] Igaz, azt is el kellett ismerniök, hogy bár Justhot és az őt kísérő Michnik Vilmost és Gyulát Tarnón *(Trnovo)* „kitörő lelkesültséggel fogadták", s hasonló ünneplésben volt részük Gyulafalván *(Dulice)*, Neczpálon *(Necpaly)* és különösen Folkusfalván *(Folkušová)* is, „hol a falu apraja-nagyja ünnepi díszbe öltözött [Justh] tiszteletére s elhalmozták ragaszkodásuk külső jeleivel", addig a volt főispán „Zsámbokréton *(Žabokreky)* és Kostyánban *(Košťany nad Turcom)*, mivel a község lakosai a tót túlzók hálójába kerültek, a kapacitálást meg sem próbálta".[69] Mindezekből a tárgyilagosságra és pontos hírszolgálatra alig-alig törekvő tudósításokból is kirajzolódik, hogy egyes községekben a szlovák nemzeti mozgalom olyan erős gyökerekkel bírt, hogy az ottani szavazókat lehetetlen volt eltántorítani az *SNS* által támogatott jelölttől.

---

64 Volebné pohyby v Turčianskej. Slovenské Noviny. V Štvrtok, 26. mája 1910. (Ročník XXV., Čislo 118.), 2. o. és Z okresu sučianskeho. Slovenský Týždenník. V piatok, 27. mája 1910. (Ročník VIII., Čislo 21.), 4. o.

65 Pl. Ján Burián: Dopisy. Národnie Noviny. Utorok, 24. mája 1910. (Ročník XLI., Čislo 60.), 3.; Chýrnik. Pre vrútocký Škandál – vyšetrovanie. Uo., 3. o.

66 Volebné veci v Turci. Národnie Noviny. Utorok, 31. mája 1910. Ročník XLI., Čislo 63., 1–2. o. (Itt is megköszönöm Szabó Júliának, hogy a cikkben található információkat megosztotta velem.); Magyarország tiszti czím- és névtára. XXIX. évf. 1910. Bp., 1910, M. Kir. Központi Statsztikai Hivatal, 138. o. és 454. o.

67 Národnie Noviny. Sobota, 28. mája 1910. (Ročník XLI., Čislo 62.), 3. o. és O vol'bách. Národnie Noviny. Utorok, 31. mája 1910. (Ročník XLI., Čislo 63.), 2. o.

68 Választási mozgalmak. Felvidéki Híradó. 1910. május 29., (XXIX. évf. 23. szám), 2. o.

69 A magyarság jelöltjei. Felvidéki Híradó. 1910. május 29. (XXIX. évf. 23. szám), 3–4. o.

A választások előtt pár nappal a belügyminiszter a szomszédos Árva vármegye főispánját, Csaplovics Simont bízta meg a Turóc megyei főispáni tisztség ideiglenes betöltésével is.[70] Természetesen a rendelkezésnek abból a szempontból már nem lehetett hatása, hogy az új főispán hatékonyan korteskedni kezdhessen a kormánypárti jelölt mellett, hiszen installációjára csak több héttel a választások után, június legvégén kerülhetett sor. De a főispán kinevezésével egy időben a miniszter felmentette a főispán-helyettesi megbízás alól Beniczky Kálmán alispánt, aki viszont a Justh-párt egyik legfőbb támasza volt, s ettől remélhették Pósch győzelmét.[71]

Mindezen hírek hatására a Kossuth-párti Szolárik a választást közvetlenül megelőző napon visszalépett,[72] hogy a nemzetiségi párttal paktáló, tehát nagyon veszélyesnek tartott Pósch ellenében ne oszoljanak meg a szavazatok, és a nagyrészt mögötte álló ruttkai magyar szavazókat az esélyesebb Justh rendelkezésére bocsáthassa.[73] A *Felvidéki Híradó* pedig a legszélsőségesebb hangnemben buzdította a magyar választópolgárokat, hogy Justhra adják voksukat. Póscht a „Hurban és törzskara által nyakunkra hozott gyászmagyarnak" és „Dula Máté által protezsált Senkinek" nevezték, aki „pusztán mandátuméhségből, a hatalom után nyálzó ajakkal egy önfeledt pillanatában elárulta" magasztos céljainkat. A lap szerint a választás valójában a magyarság és a „fajunkat gyűlölő ellenségeink" közötti küzdelem, és azok a magyarok, akik nem Justhra szavaznak, már jó előre kiérdemelték a cikkírótól az „áruló", a „hitehagyott gaz", az „elfajzott sehonnai" és a „bitang" kitüntető címeket.[74]

A szucsányi választókerületben – mint az ország legnagyobb részében – 1910. június elsején került sor a választásokra. A választásra jogosult 2336 szavazót[75] a szokásoknak megfelelően lakóhelyük szerinti sorrendben engedték a választási bizottság elé. A szavazás két bizottság előtt zajlott. Az elsőnél összesen 27 község szavazott, elsőként Szucsány, a másodiknál pedig 21 község, először Alsó- és Felsőruttka, a legvégén pedig Turócszentmárton. A választások lebonyolításával megbízott elnök a szlovák nemzeti mozgalom sajtója által részrehajlással vádolt Ujhelyi Attila főszolgabíró volt.[76] Lehetséges, hogy a sorrend kialakítása során is pártérdekeket követtek, hiszen aki előbb szava-

---

70 Turócmegye új főispánja. Felvidéki Magyarság. 1910. május 29., vasárnap (V. évf. 22. szám), 2–3. o.

71 Vö.: Képviselőválasztások előtt. Felvidéki Magyarság. 1910. május 29., vasárnap (V. évf. 22. szám), 2–3. o.

72 Választási mozgalom. Egyetértés. 1910. június 1., szerda (XXXV. évf. 129. szám), 4–5. o. és Választási mozgalom. Budapesti Hírlap. 1910. június 1., szerda (XXX. évf. 129. szám), 5–6. o. Jellemző, hogy Szolárik nevét mindkét fővárosi lap ugyanolyan módon, Zdaniknak írta.

73 O vol'bách. Národnie Noviny. Utorok, 31. mája 1910. Ročník XLI., Čislo 63., 2. o.

74 Ez a kérdés válasszatok...! Felvidéki Híradó. 1910. május 29. (XXIX. évf. 23. szám), 1. o.

75 Kerületek és jelöltek. Egyetértés. 1910. május 29., vasárnap (XXXXV. évf., 127. szám), 6–11. o. és Turčianska stolica. Slovenské Noviny. V utorok, 31. mája 1910. (Ročník XXV., Čislo 121.), 3. o.

76 Poriadok hlasovania obcí v Turci. Národnie Noviny. Utorok, 31. mája 1910. (Ročník XLI., Čislo 63.), 3. o. és Vármegyei élet. Felvidéki Híradó. 1910. május 22. (XXIX. évf. 21. szám), 2–3. o.

zott, az előbb hazamehetett, míg elképzelhető volt, hogy akinek több órán keresztül kellett volna várakoznia, hogy szavazhasson, türelmét vesztve már korábban távozott, így az ellenzéki (illetve jelen esetben éppen a helyi hatalommal szemben álló kormánypárti!) községeket szándékosan tették a sor végére.

A szavazást – sorshúzás eredményeképp – Justh hívei kezdhették, az 1874. évi XXXIII. törvény előírásainak megfelelően nyíltan, azaz élőszóban. Így az eredmények alakulását folyamatosan nyomon lehetett követni. A voksolás megkezdésekor az egyik küldöttségnél Justhra szavazott 96 ruttkai választópolgár, míg Póschra csak 43. Ez a különbség a szavazás során folyton növekedett, s a déli órákra mintegy 300-ra duzzadt, úgyhogy a szavazás befejezésekor, este fél 8-kor Justh Ferencnek 1004, Pósch Gyulának ellenben csak 608 szavazata volt, vagyis Justh összesen 396 szótöbbséggel szerezte meg a mandátumot – bár Hodža lapja szerint az eredményt Ujhelyi választási elnök csalás és erőszak révén alakította ki.[77] A választási kudarc után mérleget vonó *Národnie Noviny* szerint Pósch végül elveszítette a hivatalnokok, az állammal szemben függő helyzetben lévők és gyárak választóinak szavazatát is és a „hivatalnokok a *kormánypárti jelölt ellen* [kiemelés az eredetiben – B. I.] olyan terrort alkalmaztak, mint szlovák nemzeti férfiaink ellen szoktak." Pósch korteseinek csak két útlevelet adtak, a két jelölt híveit egymástól elválasztó kordont ellenük szigorúan alkalmazták, miközben Justh pártjánál igazi kordon nem is volt, kortesei is szabadon járkálhattak. Jellemző, hogy a máskor mindig a kormánypártra szavazó zsidók mind a kormány hivatalos jelöltje ellen szavaztak – vélekedett a szlovák lap.[78]

A választásokat követően az *SNS* idős vezetője, Pavel Mudroň a turóci eseményekre utalva vezércikkben emelte ki, hogy a megyei hatóságok szakítottak a kormánnyal és a turóci néppel, a király és a miniszterelnök akaratával is szembeszállnak. A veterán politikus azt is felismerni vélte, hogy hiába akar a király és miniszterelnöke valódi választójogi reformot, mert velük szemben kialakult egy új koalíció Tisza, Andrássy, Kossuth és Apponyi vezetésével, amely meg fogja akadályozni Khuent a reform véghezvitelében, de már csak – mint remélte – egy ideig.[79]

Akárhogy is, annak ellenére, hogy Póscht nem csupán a kormánypárt, hanem a Turóc megyében különösen erős szlovák nemzetiségi mozgalom is támogatta, és minden bizonnyal a választáshoz szükséges pénznek sem volt híján, a vagyonos budapesti ügyvéd mégis vereséget szenvedett helyi ellenfelétől.

Mindezt azonban egyértelműen az országos politikai pártok küzdelmétől független helyi jelenségként kell értékelnünk. Erre utal az a kissé meglepő tény is, hogy bár Justh Ferenc ifj. Andrássy Gyula gróf követője volt, az Andrássyt támogató *Magyar Hírlap*

---

77 A nagy nap. Felvidéki Magyarság. 1910. június 5., vasárnap (V. évf. 23. szám), 1. o.; Turčianska stolica. Slovenské Noviny. V piatok, 3. júna 1910. (Ročník XXV., Čislo 124.), 2.; Képviselői választások. Felvidéki Híradó. 1910. június 5. (XXIX. évf. 24. szám), 1–2. o. és Volebné zprávy. Sučany. Slovenský Týždenník. V piatok, 3. júna 1910. (Ročník VIII., Čislo 22.), 2–3. o.

78 Vol'by. Národnie Noviny. Štvrtok, 2. júna 1910. (Ročník XLI., Čislo 64.), 2. o.

79 Pavel Mudroň: Rozkol vo vláde. Národnie Noviny. Sobota, 4. júna 1910. (Ročník XLI., Čislo 65.), 1. o.

csak 1910. június 4-i számában tüntette fel először, hogy Justh Ferencet pártonkívüli 67-esként megválasztották, ám magáról a választásról semmilyen további hírt vagy adatot nem közöltek.[80] Minden bizonnyal azért, mert Justh Ferenc választási szereplését nem Andrássyék akaratától tette függővé, talán fellépéséről sem értesítette egykori pártvezérét. Ellenkezőleg: a volt főispánt jól láthatóan az a helyi megyei nemesi elit léptette föl, amelyet aggodalommal töltött el az új kormánypárt olykor nehezen követhető taktikázása, különösen a nemzetiségekkel szembeni jóindulat hangoztatása és mindenekfölött az általános választójog bevezetésének nem pontosan körülhatárolt ígérete. Amennyire a szándékosan bizonytalanul megfogalmazott általános szavazati jog jelszavával sikerült a szlovák nemzetiségi elit jó részét legalább ideiglenesen a kormány támogatójává tenni, úgyannyira töltötte el félelemmel ennek kormányprogrammá válása a helyi hatalmát féltő nemesi és hivatalnoki elitet. Hiába számolhatták ki ugyanis Budapesten, hogy lehetséges olyan választójogi reform, ahol a magyar dominanciájú kerületek száma olyan magas lesz, hogy a nemzetiségi és szociáldemokrata jelöltek továbbra is kisebbségben maradnak országos szinten, ez az egyes vármegyék vezetőinek nézőpontjából egészen másképp festett. A turóci helyi hatalmasságokat sokkal jobban érdekelte, hogy az új szabályok bevezetése esetén *helyben* képesek lesznek-e fenntartani uralmukat. Így saját szempontjukból logikusan határozott úgy a Turóc megye magyar többségű törvényhatósági bizottsága Justh Ferenc akkori főispán elnökletével már 1909. december 30-án, hogy ellenzik az általános választójog bevezetését.[81] És bármennyire is durván hangzottak a *Felvidéki Híradó* nemzeti élethalálharcot hirdető soviniszta szólamai, helyi szinten volt igazság a lap összegzésében is: „A választási harc legnagyobb zajában történt széthúzásunk, a magyarok e régi átka, már már hogy veszéllyel fenyegetett. S csak akkor múlottak el, mikor egyek lettünk megint. A mi politikai hitvallásunk tehát *itt* [kiemelés tőlem – B. I.] nem illeszkedhetik a pártok korlátai közé, a pártoskodás itt önmagunk ellen fordított fegyver. Legyünk egyek abban, hogy *magyarok* [kiemelés az eredetiben] vagyunk."[82] A helyi szinten kisebbségben lévő magyarság kompromisszumot nem ismerő jelszava volt ez, s a radikálisan nacionalista Országos Magyar Szövetség iránymutatása visszhangra talált a turóci magyar vezetők félelmeiben. Ez volt az a szervezet, amely már a választások előtt arra szólított föl, hogy ha valahol nemzetiségi párti jelölt lép föl, ott a magyar szavazók pártkülönbség nélkül annak ellenjelöltjét támogassák, továbbá hassanak oda, hogy semelyik párt ne paktáljon nemzetiségi párti jelölttel sehol, vagy ha ez valahol mégis megtörténne, tiltakozzanak ellene.[83] Ez volt az a radikális, saját helyi pozícióját féltő regionális magyar nacionalizmus, amely szinte lehetetlenné tette, hogy a tágabb látókörű országos politikusok méltányos megegyezésre törekedjenek a nemzetiségek mérsékeltebb vezetőivel. Ez volt az a hang, amely 1913–14-ben a románokkal tárgyaló Tisza Istvánt hazaáru-

80 Magyar Hírlap, 1910. június 4., szombat (XX. évf., 133. szám), 6. o.

81 Vármegyei élet. Felvidéki Híradó. 1910. január 1. (XXIX. évf. 1. szám), 2–4. o. és A vármegye felirata a t. Ház előtt. Felvidéki Híradó. 1910. január 30. (XXIX. évf. 5. szám), 2–4. o.

82 Tanulságok. Felvidéki Híradó. 1910. június 5. (XXIX. évf. 24. szám), 1. o.

83 A Magyar Szövetség és a választások. Budapesti Hírlap. 1910. május 12., csütörtök (XXX. évf., 112. szám), 6. o.

lással vádolta. Ez volt az a félelem, amely 1918 előtt az erdélyi Bethlen István nemzetiségpolitikai nézeteit radikalizálta.

* * *

Pósch Gyulának budapesti ügyvédként persze sokkal kevesebb volt a vesztenivalója. Két hétnél is rövidebb turóci választási korteskedését akár el is felejthette, hiszen pályája a továbbiakban az apja által kijelölt nyomvonalon haladt tovább. Két évtizedes ügyvédi gyakorlat után 1921-ben az egyik legnagyobb magyarországi bank, a Pesti Hazai Első Takarékpénztár szolgálatába lépett, s 1928-ban annak ügyvivő igazgatója lett. 1935-ben a Pénzintézeti Központ vezérigazgatójává nevezték ki. Pályája csúcsán, 1943-ban a Magyar Nemzeti Bank elnöki székébe került, ahonnét a nyilasok hatalomra jutása után, 1944. október 18-án távozott, s rá alig másfél évvel, 1946 elején, 68. évében meghalt.[84]

[84] http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC11587/12395.htm (letöltés ideje: 2013. szeptember 23.)

Sipos Balázs

Konzervatív új nők – konzervatív feministák a Horthy-korban[1]

A Horthy-korszak nőtörténete kapcsán a szakirodalomban a feminizmus első hullámának a végét, a feminizmus apályát szokás hangsúlyozni, valamint az új politikai rendszer konzervatív nőemancipáció-ellenességét. A kétségtelen virulens antifeminista politikai irányzatok mellett azonban létezett az önálló (politizáló, dolgozó) új nők által megjelenített konzervatív vagy jobboldali feminizmus; létezett a „hagyományos" feminista új nő típusa is, amelynek több képviselője a nemzeti-anyai értelmezési keretet legitimációs célból használta.

A történeti irodalomban elterjedt új nő fogalma sok és eltérő típust jelent. Martha H. Patterson egy helyütt többek között a szüfrazsett, az egyetemre járó lány, a fogyasztásban (divatban és szórakozásban) magát kiélő fiatal nő, a szocialista nő, a mondjuk vallási, kulturális vagy jótékonysági egyleteket alapító, azokban aktív nő, a vamp, a testével maga rendelkező és a férfias nő példáját hozza fel – azaz a nőiesség tradicionális értelmezését el nem fogadó, esetleg a környezete szerint „önmagában" férfias, valamint férfias munkát végző, anyagi, szellemi függetlenségre törekvő, szabad akaratából (és nem családi döntésre) férjhez menő nő típusait.[2] Ezek a típusok nem világnézeti alapon határozhatók meg, azaz kérdés, hogy létezik-e például olyan közös halmaz, amelybe a konzervatív világnézetű új nők tartoznak. Martin Pugh a női választójogról szóló munkájában amellett érvel, hogy létezhet és létezett is világnézetében konzervatív, emancipációpárti, a női választójogot követelő nő típusa.[3] Írásomban azt szeretném a Horthy-kor példáján bemutatni, hogy Magyarországon is tevékenykedtek konzervatív feminista nők, akik a női jogok és bizonyos lehetőségek kiterjesztését akarták, noha esetleg élesen szemben álltak a progresszív feminista irányzatokkal, mozgalmakkal.

Új nők, konzervatív feministák

A konzervatív új nőket a Horthy-korban egy sajátos beszédmód és világkép jellemezte. Ők ugyanis bizonyos mértékig a nőemancipáció hívei voltak, egyrészt fontosnak és erősítendőnek tartották a női választójogot, a nők továbbtanulási lehetőségét, a nők jogát ahhoz, hogy elhagyhassák férjüket, és nélkülözhetetlennek gondolták az önmegvalósítást a

1 A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíja támogatásával készült.

2 Martha H. Patterson (2008): Introduction. In: Uő. (szerk.): The American New Woman Revisited. A Reader, 1894–1930. New Brunswick. 1. o.

3 Martin Pugh (2000): The March of the Women. A Revisionist Analysis of the Campaign for Women's Suffrage, 1866–1914. Oxford, 102–103. o.

munkavégzés/alkotás révén (ezzel természetesen saját önálló társadalmi-politikai pozíciójukat védelmezték). Másrészt pedig a politikai rendszer keresztény-nemzeti ideológiájának voltak a hívei és bizonyos értékeinek (például az anyaság) népszerűsítői. Azaz a liberális (olykor polgárinak nevezett) feministák és a századfordulós új nők, illetve a konzervatív antifeministák között helyezkedtek el. A konzervatív/jobboldali új nők két irányból érkeztek. Voltak közöttük olyanok, akik 1918–1919 előtt a liberális feminista törekvésekkel és mozgalommal szimpatizáltak, és amennyiben írók voltak, regényeikben az új nő típusát népszerűsítették – ám a világháború és a forradalmak számukra traumatikus élményei miatt a nemzetiként és keresztényként meghatározott értékeket kezdték képviselni. Mások ezzel szemben a világháború előtt is a tradicionális női és férfi szerepeket és viszonyt mutatták követendőnek, emellett esetleg női szakmai-érdekvédelmi vagy nőpolitikai intézményekben tevékenykedtek – ám a forradalmak hatására aktív politikai szerepet vállaltak.

A konzervatív/jobboldali új nők egyik csoportjának tagjait mindig is meghatározta politikai-közéleti tevékenységük, és 1918 utánra „csak" az álláspontjuk módosult. Ide sorolható például Szederkényi Anna, aki 1916-os „Amíg egy asszony eljut odáig" c. regényében felmutatta a szabad szerelemben élő gyenge férfi és öntudatára ébredő, erős nő típusát. A regény elején még naiv és szerelmes hősnő lépésről lépésre rájön, hogy az imádott férfi valójában nem tehetséges művész, hanem egy lusta és pipogya alak, aki helyett neki, a nőnek kell eltartania mind a kettőjüket. Munkát vállal és egy darabig dolgozik is, majd megerősödve úgy dönt, hogy elhagyja a férfit. Ez a regénye (és még inkább 1910-es, „A kőfalon túl" c. darabja) botránykő volt – ám 1919-es élményei módosították értékrendjét.[4]

A konzervatív/jobboldali új nők másik csoportjába sorolnám azokat, akik 1918 előtt a nők jogaiért harcoltak, és a konzervatívabb női szerepeket népszerűsítették. Ide sorolnám Tormay Cécilet, aki az 1914 és 1917 között megjelent, A Nő c., alcíme szerint „Feminista folyóirat" szerkesztőbizottságának volt a tagja, illetve egyik fő szervezője a Nők VII. Választójogi Világkongresszusának, ám művei hősei nem új nők voltak, hanem biedermeier figurák.[5]

A konzervatív/jobboldali új nők sikereit a nyilvánosságban az tette lehetővé, hogy a világháború és az említett politikai rendszerváltozások a nőket általában aktívabbá tették politikai jellegű szervezetekben, – azaz a polgári demokratikus forradalomban és a Tanácsköztársaság időszakában, illetve az ezek ellen szerveződő mozgalmakban is viszonylag sok nő vett részt. Ezt az aktivitást a férfiak uralta jobboldali mozgalmak, pártok eleinte pártolták, utóbb azonban korlátozni igyekeztek, és a női politikai cselekvést egyesületi szintre kívánták „lenyomni". Ezt mutatja például, hogy 1919 novemberében az első ún. ellenforradalmi kormány rendeletében majdnem ugyanazokkal a feltételekkel biztosította a nőknek a választójogot, mint a férfiaknak (a nőknek azonban tudniuk kellett írni

---

4 Szederkényi nyáron elmenekült Budapestről Tápiósápra; ott a helybeliek megtagadták Istent, mondván: „az már kiment a divatból". OSZK Kézirattára, Levelestár, Szederkényi Anna Jászai Marinak, Tápiósáp, 1919. június 24.

5 Kollarits Krisztina (2011): Egy bujdosó írónő. Tormay Cécile. Vasszilvágy, 10. o.

és olvasni, míg a férfiaktól ezt nem várták el), aminek következtében 1,8 millió férfi és 1,7 millió nő kapott választójogot. Az 1920. januári országgyűlési választásokon azonban már csak 1,6 millió férfi és 1,4 millió nő választhatott, mert a többieket az állam helyi hivatalnokai nem vették fel a választók névjegyzékébe. A következő választások idejére, 1922-re újabb 500 ezer nő veszítette el választójogát, mert akkor már egy új választójogi rendelet alapján tartották a voksolást. Ráadásul az új jogszabály úgy rendelkezett, hogy a falusi és kisvárosi lakosok már nem titkosan szavaznak, hanem nyíltan, azaz a választási bizottság és az állami hivatalnokok előtt szóban, aminek eredményeként (a hatósági megfélemlítés miatt) a képviselői helyek 80%-a esetében lényegében a kormány akarata érvényesült. A kormány tehát kontrollálni és demobilizálni igyekezett a férfiakat és a nőket, de a nőket nagyobb mértékben.

A kormány és miniszterelnöke hatalmát és a nők említett visszaszorítását mutatja a női képviselők és képviselőjelöltek sorsa is. Az 1920-as országgyűlési választásokon a Keresztény Női Tábor vezetője, Slachta Margit bejutott a parlamentbe, de az 1922-es választáson konzervatív politikai és egyházi nyomásra már nem indulhatott; az 1931-es választásokon pedig csalással elérték, hogy a Keresztény Női Tábor nem indulhatott Budapesten, így nem lehetett az ő kizárólag női jelölteket szerepeltető listájára szavazni. Ugyancsak csalással érték el, hogy a konzervatív-keresztény programmal nyíltan szavazó körzetben induló, ún. nem hivatalos kormánypárti jelölt, Melczer Lilla ugyanekkor kikapott (a „nem hivatalos kormánypárti jelölt" a kormány programjával szimpatizáló, de a kormány és a kormánypárt által nem támogatott jelöltet jelentette). Melczer Lilla azonban a választókörzet jótékonykodásáról híres földbirtokosa volt, és emiatt a 12 érintett falu lakói petícióban kérték az eredmény megsemmisítését és tiltakoztak a csalások miatt. Ennek hatására a hivatalos kormánypárti jelölt lemondott mandátumáról, Melczer az 1932-es időközi választáson ellenjelölt nélkül bejutott a törvényhozásba, és a következő két választáson (1935-ben és 1939-ben) már hivatalos kormánypárti jelöltként indult és nyert.[6]

Az 1930-as években két másik jobboldali női politikus is bejutott a parlamentbe, és mind a ketten a kormánypárt két kisebb partnere színeiben. 1931-ben báró Orosdy Fülöpné született báró Herzog Mária a parlamenten kívüli Keresztényszocialista Párt jelöltjeként 50,12%-ot ért el, és megverte a kormánypárt jelöltjét, a körzet addigi képviselőjét egy nyíltan szavazó körzetben, majd a győzelem után a kormánykoalíció kisebb pártjához, a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt frakciójához csatlakozott. Ez a párt azonban 1931 végén kilépett a kormánykoalícióból, és emiatt a következő, 1935-ös választáson az állami hatóságok visszaélései miatt csúfos vereséget szenvedett, és Orosdy Fülöpné is kikerült a képviselőházból.

A másik képviselőnőt, Toperczer Ákosné Hagara Rózát az 1935-ös választáson pótképviselővé választották a budapesti jobboldali radikális keresztény párt (Keresztény Községi Párt) színeiben, amelynek képviselői az országgyűlésben a miniszterelnök párt-

6 Melczer Lillát egyhangúlag országgyűlési képviselővé választották. Pesti Hírlap, 1932. november 29.

jának frakciójában ültek; ő a pártvezér halála után, 1936-ban automatikusan bekerült az országgyűlésbe.

Azt látjuk tehát, hogy a konzervatív miniszterelnök, gróf Bethlen István (1921–1931), illetve a radikális(abb) jobboldali miniszterelnök, Gömbös Gyula (1932–1936) csak kényszerből fogadta el, ha a kormányt támogató képviselők közé nő került. Melczer Lillának azért volt esélye háromszor is bejutni az országgyűlésbe, mert a választókerület nagyhatalmú és kedvelt földbirtokosa volt. Orosdy Fülöpné esetében meg kell jegyezni, hogy az ő családja és a férje családja egyaránt kikeresztelkedett zsidó család volt, amelyek az Osztrák–Magyar Monarchia liberális korszakában kaptak nemességet és bárói címet, férje 1910 és 1915 között kormánypárti képviselő volt, majd a főrendiház tagja lett. Orosdyné az I. világháború alatt a Magyar Vöröskereszt vezetőségi tagja volt, hadikórházat üzemeltett, vidéki birtokán rokkanttelepet rendezett be, amely a háború után is működött, illetve aktív volt a katolikus közéletben[7], és ezért lehetett keresztényszocialista képviselő. Toperczer Ákosné a helyi politikai életben volt aktív, ugyanis Budapest törvényhatósági bizottságának (önkormányzati testületének) volt a tagja. Azaz mindhárom képviselőnő aktív szociális-jóléti tevékenységet fejtett ki, mielőtt képviselővé választották volna őket; ketten (Melczer és Toperczer) a helyi közéletben is aktívan részt vettek.

Mondhatjuk-e, hogy ők hárman vagy Tormay Cécile konzervatív feministák, vagy másként: konzervatív új nők voltak? Abból a szempontból igen, hogy a nyilvános térben szerepeltek, politizáltak, agitáltak, sőt önállóak voltak. Az elvált Melczer Lilla 2400 holdas családi birtokát egyedül irányította, és mint az Új Idők c., nőknek szóló konzervatív irodalmi hetilap riporterének 1937-ben kifejtette: csak az után kezdett politizálni, hogy felnevelte három gyermekét, mert szerinte a nő számára a legfontosabb a család és a gyermek. Melczer ugyanennek a riporternek azt is elmondta, hogy őt nem zavarja, ha a nők rúzst használnak. 1931-ben Budapest város rendeletben tiltotta meg alkalmazottainak, hogy munkahelyükön, azaz a városházán rúzsozzák a szájukat, hogy ők is dohányozzanak, mint a férfiak, továbbá nekik előírták, hogy „egyszerű és komoly" ruhát kell viselniük.[8] Ő ebben az interjúban kitért arra a híresztelésre, amely szerint felmerült a nők választójogának korlátozása, és hangsúlyozta, hogy ez helytelen lenne, mert a dolgozó nők már bebizonyították, hogy képesek ezekkel a jogokkal élni. Így fogalmazott: „[Ha a dolgozó nő] eltarthatja a családját, ha erre kényszerül, akkor nem szabad elvenni tőle a jogot, hogy sorsába maga is beleszólhasson. Elismerem, hogy választójoga ellenére az egyszerű nő általában nem sokat ért a politikához. De az egyszerű fiatal férfi sem!"[9]

Tormay Cécile szintén saját magát tartotta el és szintén egy újfajta konzervatív női szerepet képviselt, ill. alkotott meg már említett regényében: az izgő-mozgó politizáló nő szerepét. A MANSZ-ban (Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségében) olyan nőket is ta-

---

7 Tóth-Barbalics Veronika (2010): Vigyázó, Harkányi, Żeleński és társaik – 1885 után örökös főrendiházi tagságot nyert családok. In: Gergely Jenő (szerk.): Vázlatok két évszázad magyar történelméből. ELTE, Bp., 80. o.

8 [Horváth Irén] h. i.: A rúzs- és púderrendelet margójára. Dolgozó Asszonyok Lapja, 1931/6. 99. o.

9 Asszonyok a parlamentben. Új Idők, 1937/11. 374. o.

lálunk körülötte, akik a dolgozó vagy a tanuló nők érdekvédelmi szervezeteit vezették. Czeke Marianne például, aki XIX. sz. végén tanulmányúton járt Londonban és Párizsban, és aki a XX. sz. első évtizedében bölcsészdoktor lett, és 1935-ben a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának főkönyvtárosaként ment nyugdíjba, a MANSZ-nak és az Egyetemet és Főiskolát Végzett Nők Egyesületének alapító tagja is volt (utóbbi 1925-ben alakult, elnöke a szintén bölcsészdoktor és könyvtáros Ritoók Emma volt, aki a liberális irányultságú Dolgozó Asszonyok Lapja főmunkatársaként is tevékenykedetett).

Vagy nézzük meg a MANSZ kiadásában megjelent Magyar Asszonyok Lexikonát, azaz azoknak a nőknek a reprezentációját, akiket a MANSZ példaképül állított! Az 1339 bemutatott nő közül 1071 dolgozott, s a dolgozó nők fele (540 fő) férjezett volt – azaz nem férje társadalmi státusza, jövedelme határozta meg az ő pozícióját.[10] E lexikon szerkesztője, Bozzay Margit pedig nem egyszerűen dolgozó nő volt, hanem olyan, aki önleírásaiban hangsúlyozta, hogy el tudja tartani magát. Önéletrajzi regénytrilógiája harmadik kötetében a főhősnő identitásának hangsúlyos eleme a sikeres önmegvalósítás, aminek ára az volt, hogy elvált részeges férjétől, feladta a vidéki úrinők életmódját, gyerekeivel Budapestre költözött, dolgozni kezdett, és ennek eredményeként eltartotta magukat. Mert a nők életcélja nem a házasság, hanem a felszabadulás. Ahogy a regény főhősnője egy helyen „kifejti": Inkey Tibornénak meg kellett halnia (azaz el kellett válnia Inkey Tibortól), hogy megszülethessen a széles látókörű és tehetséges Mária.[11]

Bozzay Margit levelező partnere, a már említett újságírónő, Szederkényi Anna az 1920-as években megalapította és elnökölte a Magyar Anyák Szent István-napi Bizottságát, amelynek célja az anyaság kultuszának ápolása volt. Evvel összefért, hogy Szederkényi elvált asszony volt, hogy újra férjhez ment, hogy dolgozó nő volt (1926-tól a Kiss Újság című országos politikai napilag felelős szerkesztője), és a kormány által felügyelt Magyar Rádióban 1929-ben arról tartott előadást: a lányokat önálló életre kell nevelni, felkészíteni.[12] „Felszabadultak" című regényének főhőse pedig a dolgozó és a politikai életben is aktív családanya, aki azonban nem tudja összehangolni e sokféle feladatot, és ezért – a sorozatos kudarcok után – a családi életet választja, a munkavégzés és a közélet helyett. Amivel Szederkényi (mint egy 1932. szeptember 11-én Bozzaynak írt leveléből tudjuk) a nők egyenlőtlen helyzetére akarta felhívni a figyelmet.[13]

Ám ha mindez igaz, felmerül a kérdés: mitől konzervatív egyáltalán ez az újfajta női szerep? Ennek két fő oka van. Az egyik az (például Melczer Lilla és Bozzay Margit esetében), hogy képviselői, megformálói hangsúlyozták az anyaság fontosságát és azt, hogy a nő életének legfontosabb célja a gyermek. A nő szabadságát, ill. a gyerekvállalást és -nevelést egyforma mértékben fontosnak vélték, amivel egy századfordulón népszerű

10 Bozzay Margit (szerk.) (1931): Magyar Asszonyok Lexikona. Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége, Bp.

11 Bozzay Margit (1990): A lecke vége. Dovin Muru, Bp., 196., 18. o.

12 Szederkényi Anna (1929): A Nőnevelési Szeminárium előadásai. Bp., MTA Könyvtár Kézirattára. Ms 10 225/h., 2. o.

13 Szederkényi Anna levele Bozzay Margitnak szeptember 11-én. Bp., MTA Könyvtár Kézirattára. Ms 10 225/u.

feminista irányzatot követtek.[14] Az anyaság és a gyerek fontosságának hangsúlyozása révén azt emelték ki, hogy ők a világháború előtti feministáktól eltérően nem férfias és nem erkölcstelen (értsd: családellenes) feministák. A Horthy-korszakban ugyanis közkedvelt leírás volt, hogy a modern nők első generációjának képviselői valójában nem nők voltak, hanem „bajszos hermafroditák".[15]

A református püspök Ravasz László pedig azt írta Az új női typus c. cikkében (amely a MANSZ folyóiratában jelent meg), hogy a világháború utáni korszakban a nőnek „emberibbnek" kell lennie – azaz értelmezésében szakítania kell a megelőző időszak „féktelen individualizmusával", amelynek „egyetlen ellensége volt: az erkölcsi törvény". Az új női típus szerinte „nemzetibb" is legyen, mint a régi.[16]

A másik ok, amiért konzervatív és jobboldali a tárgyalt női típus, hogy világképük fontos része volt a keresztény eszme és a nacionalizmus (ehhez némelyikük esetében antiszemitizmus és liberalizmus-ellenesség társult). A régi és az új női szerepeket egyaránt nemzeti keretben értelmezték, vagy legalábbis így ábrázolták. Ez azonban egymástól eltérő felfogású csoportok számára is elfogadható értelmezési keret volt a Horthy-korszakban. Ehhez részben hasonló elgondolást mutat a kifejezetten az „új nőknek" készített liberális magazin, a Dolgozó Asszonyok Lapja legelső számának címlapja. A Szabó Lucy rajzolta címlapképen egy fiatal, rövid hajú, városias ruhát, magas sarkú cipőt viselő nő vet (azaz falusias munkát végez), napfelkelte idején. Értelmezésemben itt a dolgozó „új nő" figuráját a termékenységhez kapcsolták, azaz utóbbival tették legitimmé az előbbit. A napfelkelte pedig a „magyar hajnalra", azaz a világháború után elveszített területek visszaszerzésével járó „magyar feltámadásra", egy szebb „magyar jövőre" utalhatott. Ezt támasztja alá, hogy a „hajnal"–„magyar hajnal", ill. a „feltámadás" összekapcsolása 1919-től kezdve elterjedt volt,[17] illetve a szerkesztőnő beköszöntő vezércikke is azt hangsúlyozta: a dolgozó asszonyok érdekvédelme és támogatása segít közelebb jutni a „boldogabb, megértőbb, békés jövendőhöz, nagy Magyarország újjászületéséhez".[18]

A konzervatív vagy jobboldali feministák tehát ápolták az anyaság kultuszát – részben a hagyományos női szerep elvárásainak megfelelően, részben a határrevízió sikere érdekében. A sok magyar gyermek ugyanis – gondolták – benépesíti majd a visszacsatolt területeket, illetve a fiúk idővel katonának állhatnak. Egy magyar folyóirat körkérdésére érkezett válaszok többsége szerint például „azok a nők, akik mesterségesen lesoványítják magukat, vétenek a honleányi kötelességük ellen, mert nem adhatnak életet egészséges új nemzedéknek! Le hát az átkos francia divattal!"[19]

Abban, hogy a liberális „új nők" is a revíziós értelmezési keretben helyezték el magukat, két dolgot láthatunk. Egyrészt azt, hogy minden politikai irányzat a revíziós politika

---

14 Ennek volt egyik Európában és Magyarországon is ismert képviselője a svéd Ellen Key – lásd Kozák Péter (2012): Egy tanítónő Magyarországon. Ellen Key, 1905. Kézirat.

15 Szerb Antal (1969) Katherine Mansfield. In: Uő: A varázsló eltöri pálcáját. Magvető, Bp., 195. o.

16 Ravasz László: Az új női typus. A Magyar Asszony, 1922/3. 2–4. o.

17 Tormay Cécile (1937): A magyar nemzeti hadsereghez. In: Tormay Cécile: Küzdelmek, emlékezések. Genius, Bp., 18. o.

18 Bródy Ernőné: Dolgozó asszonyok, leányok. Dolgozó Asszonyok Lapja, 1928/1. 3. o.

19 Szerkesztői üzenet: Kövér vagy sovány? Pesti Hírlap, 1927. július 10. 53.

híve volt, másrészt pedig azt, hogy az „új nők" nemzeti és revíziós értelmezési keretben való elhelyezése támogatta az elfogadásukat is. Ahogy Pető Andrea általánosabb érvénnyel fogalmaz: a női jogok és szerepek gyakran a nemzeti diskurzusba beíródva válnak csak láthatóvá.[20]

Ezen a ponton érdemes legalább fölvillantani, hogy miben is különböztek egymástól a feminista és az antifeminista nemzeti konzervatív irányzatok.

A jobboldali feministák szabadok, függetlenek és/vagy egyenrangúak akartak lenni, nem gondolták, hogy a nagyobb műveltségű nők nagyobb része meddő,[21] nem fogadták el, hogy egy nő csak másodrangú lehet a családon belül, és nem kívánták magukat feláldozni a férfiakért. Ebben különböztek az antifeminista konzervatív irányzattól, amely saját irodalmi stílust hozott létre: a neobiedermeiert.[22] Ilyen stílusban írta műveit például Csathó Kálmán, akinek az „Asszony a bakon" c. regényét a Napkelet folyóirat recenzense a mű tanulsága miatt is dicsérte: eszerint „ha asszony ül a bakon, kátyúba jut a szekér".[23] Vagy ilyen volt Szentmihályiné Szabó Mária 1926-os „Appasionata" c. regénye, amelynek hősnője elhagyni kényszerül az elcsatolt Erdélyben található ősi nemesi kastélyt; Budapesten férjhez megy, és zsarnoki férje hű szolgálója, „lelki vakságának gyógyítója" lesz.

A jobboldali feminista felfogás a nők önállósága, a nők egyenjogúsága mellett másban is eltért a konzervatív antifeminista irányzattól. Egyrészt a nőt önálló szereplőnek, és nem a férfi alárendelt segítő társának mutatta. Másrészt ezzel összefüggésben nem átmenetinek gondolta a nők nyilvános politikai szereplését, amely addig tart, amíg a férfiak egyedül nem boldogulnak. A konzervatív antifeministák közül megemlíthető itt (ellen)példaként Tormay „Bujdosó könyv" c. regényében is feltűnő Hohenlohe Károly herceg, a MANSZ volt igazgatója, aki 1922-ben kijelentette: most „az egész világon [háború] dúl a keresztény világeszme ellen", ezért a győzelemig a férfiaknak és a nőknek egyaránt dolgozniuk kell: „Addig [...] küzdjön a nő is a porondon. [...] De csak addig, amíg szükséges, azután térjen vissza tűzhelyéhez, éljen a családjának."[24]

A jogász és újságíró Kenedy Géza az Új Idők c. hetilapban 1920-ban úgy vélekedett, hogy a nő a férfi „munkatársa", „hűséges bajtársa", azaz segítője lett, amit ő egyenjogúságnak nevezett, és azt hangsúlyozta, hogy ezt az „egyenjogúságot" nem „a háború előtti vörhenyes feminizmus", hanem a „közös szenvedés" hozta meg.[25]

A jobboldali feminizmus új női típusának meghatározásakor tehát tekintetbe kell venni, hogy egy átmeneti típusról van szó, amelynek önleírása és egykorú leírása a klasszikus feminista és antifeminista diskurzushoz egyaránt kapcsolható. Megnehezíti eme nőtípus leírását továbbá, hogy – látszólag vagy valóságosan – számtalan férfi csak azért

---

20 Pető Andrea (2003): Napasszonyok és holdasszonyok. A mai magyar konzervatív női politizálás alaktana. Balassi, Bp., 63. o.

21 Kenedy Géza: Az első fecske. Új Idők 1920/10. 192–193. o.

22 Szerb Antal (1992): A magyar irodalom története. Magvető, Bp., 483–485. o.

23 Gulyás Sándor: Asszony a bakon. Napkelet 1927. II. k. 1055. o.

24 Asszonyok munkája az országban. A Magyar Asszony, 1922/3. 28. o.

25 Kenedy Géza: i. m. 192. o.

támogatta, hogy a nők modernebbek, „maiak" legyenek, azaz hogy például egyetemre járjanak, sportoljanak, mert úgy vélték: akkor jobban elviselik az élet nehézségeit.[26] Jobban elviselik például, hogy férjük nem tud kényelmes életet biztosítani nekik. Ahogy a miniszter Klebelsberg Kunó megfogalmazta ezt: a tanult nő „megértőbb társa a férfi magasabb törekvéseinek, mint a kevésbé művelt [...] igénytelenebb és a fizikai munkát is szívesebben vállalja, mint a középosztály alsóbb régióinak kevésbé művelt leányai [...] a magasabb műveltségű nő [...] tudatában van belső értékének, és társadalmi helyzetének ismérvét nem nevetséges külsőségekben, mondjuk manikűrözésben keresi".[27]

A konzervatív/jobboldali új női típus leírása során felmerülő probléma továbbá, hogy a jobboldali feministák nem mind képviseltek koherens álláspontot. Szederkényi Anna például – saját élettörténete ellenére, a regényeiben pozitív szereplőként ábrázolt, önálló vagy önállóságra törekvő női alakokkal ellentétben – olykor azt az álláspontot képviselte, hogy a nő a nyilvános térben egyenrangú ugyan a férfival, de otthon, feleségként nem az: az ideális feleség „túl az otthon küszöbén" „kenyérkereső bajtárs", ám a családi életben „le tud egyszerűsödni a bibliai feleség alázatos, önkényes megadásáig" – fogalmazott egy rádióban felolvasott előadásában.[28]

Eme nehézségek kapcsán azt kell hangsúlyozni, hogy amikor valaki diszkurzív stratégiát választ, akkor ebben befolyásolja őt az elérendő cél, a meggyőzendő csoport, azaz a környezete. Ha például a politikai klíma megváltozik, akkor megváltozhat az alkalmazott érvelési technika, miközben a cél változatlan marad. Klebelsberg esetében is kérdéses például, hogy előbb idézett szövegével vajon a nők továbbtanulása ellenzőinek meggyőzése, vagy a háziasszonyok műveltségének az emelése volt-e a célja. De érdekes példaként említhető az országgyűlési képviselő Toperczer Ákosné, aki a nőkre csak szociálpolitikai feladatokat akart bízni, ellenezte a teljes egyenjogúságot, és hangsúlyozta: „Vigyázok rá, hogy férjem és gyermekeim ne érezzék, hogy a feleség és az édesanya nincs odahaza."[29]

Társadalmi változások és a világkép változása

Az 1919-től kezdődő konzervatív, nacionalista és antifeminista korszakban a konzervatív új nők (vagy konzervatív feministák) saját függetlenségük biztosítása, megerősítése érdekében egyszerre hangoztatták az új női szerep értékeit és a hagyományos nemzeti és konzervatív értékek bizonyos elemeit. Az önálló nő típusai azonban nemcsak emiatt ter-

26 Jellenz Margit – Éva Brunner (1929): Gimnastika elméletben és gyakorlatban. Egyesült Kő- és Könyvnyomda, Bp., 3–4. o.; Stux Sándor (1931): A nők testedzése és a női testkultúra. Bp., 15. o.

27 Klebelsberg Kunó (1990): Női Eötvös Collegium (1928). In: Glatz Ferenc (szerk.): Tudomány, kultúra, politika. Gróf Klebelsberg Kunó válogatott beszédei és írásai (1927–1932). Európa, Bp., 475. o.

28 Szederkényi Anna (1929): A Nőnevelési Szeminárium. I. m. 3. o.

29 Asszonyok a parlamentben. Új Idők, 1937/11. 376. o.

jedtek a társadalomban, hanem azért is, mert az első világháború eredményeként nőtöbblet alakult ki Magyarországon (több nő volt, mint férfi), valamint a középosztály (is) elszegényedett. E két ok miatt a középosztálybeli nőknek az őket célzó kulturális demobilizációs politika ellenére az 1920-as években is dolgozniuk kellett: vagy azért, hogy magukat eltartsák, vagy azért, mert az egykeresős családmodell nem volt működőképes (a férj, apa fizetése önmagában nem volt elegendő). Ezt a helyzetet csak felerősítette az 1929-ben kezdődő gazdasági világválság. Így lett a munkavállalás szükségszerű rossz dologból természetes női feladattá,[30] ami miatt a XIX. sz. utolsó évtizedeitől feltűnt dolgozó, önálló középosztálybeli új nő elfogadott maradt. A konzervatív Új Idők és A Magyar Asszony szerkesztői egyaránt természetesnek vették, hogy a középosztálybeli nők dolgoznak (utóbbi folyóirat irányítói is nők voltak) – ahogy természetes volt ez a Dolgozó Asszonyok Lapjában is. De ennek kapcsán megemlíthetjük a konzervatív irodalomtudós, Bánhegyi Jób példáját is. Ő ugyanis „Magyar nőírók" c. 1939-es könyvében az eszencialista nőábrázolásnak megfelelően úgy érvelt, hogy a nők biológiai-lélektani okok miatt képtelenek bizonyos irodalmi műfajokban értékeset alkotni, így például nem tudnak jó regényeket írni, ám úgy látta: „a mai nő független és szabadon alakíthatja életét", és általános az „önálló kenyérkereső nő".[31]

Azaz a XX. sz. első felében, és így 1919 után is, a politikai változások ellenére megváltozott a kor nagyvárosi emberének „világképe": amellett, hogy a különféle diskurzusokban fontosabb lett a nemzeti érzés, nem minden konzervatív akart visszatérni a feminizmus első hullámát megelőző időszakhoz. Furcsa módon ezt látjuk nők egyetemi tanulmányainak szabályozása terén is. Miután 1920-ban korlátozták a nők tanuláshoz való jogát, a MANSZ a Feministák Egyesületével és a Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetségével együtt közös kérvényben kérte a korlátozás megszüntetését.[32] A MANSZ részt vett egyetemista lányokat segítő kollégiumok szervezésében: ilyen kollégium volt a Sarolta Leányotthon, valamint a debreceni Horthy Miklósné Leányotthon, amelyet a kormányzó Horthy Miklós felesége, a miniszterelnök Bethlen István vagy többek között a vallás- és közoktatási miniszter, Klebelsberg Kunó is támogatott.[33]

A világkép változásának fontos és feltűnő jele a váláshoz való viszony változása, az, hogy a rossz házasságból való kilépés lehetőségeként ábrázolták. A Karosszék c. 1939-es magyar filmben például a házasságon belüli egyenlőtlenségtől, a férj zsarnokoskodásától a feleség máshogy nem tud szabadulni, csak a válás révén. Ebben pedig apja, a nyugalmazott katonatiszt támogatja őt. E férfiak által írt és rendezett filmben a hősnő a vá-

30 Nagy Beáta (1994): A nők kereső tevékenysége Budapesten a 20. század első felében. In: Hadas Miklós (szerk.): Férfiuralom. Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról. Replika Kör, Bp., 160–163.

31 Bánhegyi Jób (1939): Magyar írónők. Szent István Társulat, Bp., 7. o.

32 Papp Barbara (2006): Nőoktatás és „képzett nők" a két világháború között. In Kövér György (szerk.): Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Társadalomtörténeti tanulmányok (pp. 713–756). Századvég, Bp., 716. o.

33 A Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége az egyetemi ifjúságért. A Magyar Asszony, 1927/7–8–9. 207. o.; Jelentés a debreceni Horthy Miklósné Leányotthonnak 1926–1927. első évi működéséről. Uo. 208. o.

lás során még az igaz szerelemre is rátalál. És ehhez hasonló, de valós történetet írt le a Pesti Hírlap című népszerű napilapban közölt tárcanovellájában Heltai Jenő: az „úrinő" családja tönkrement, férje megcsalta, ezért elvált tőle, és a megélhetése érdekében kávéházakban zongorázik és énekel.[34]

A normák változását láthatjuk akkor is, ha beleolvasunk a már hivatkozott Új Idők olvasói leveleibe,[35] amelyek „új" problémákról is tudósítanak: hűtlenségről, válásról, férfiak és nők szexuális egyenjogúságáról – és nem csupán az olvasók hozzáállása lett modern, hanem a szerkesztőké is, akik számára a rossz házasság a válás esetén éppen úgy elfogadott volt, mint Bozzay Margit számára. Akik nem botránkoztak meg azon (vagy ha megbotránkoztak, nem tették szóvá), hogy férfiak és nők a házasság előtt is szerelmi kalandokba bocsátkoztak. Azt mindenesetre hangsúlyozni kell, hogy az Új Idők a két világháború között az egyik legnépszerűbb hetilap volt, míg a másik, a jórészt magyar és nemzetközi mozisztárokkal, filmekkel foglalkozó Színházi Élet a modern girl típusát közvetítette olvasóinak.

34 Heltai Jenő: Úrinő a zongoránál. Pesti Hírlap, 1935. március. 3. 9. o.

35 Sipos Balázs (2012): Az Új Idők mint női lap a két világháború között. In: Pusztai Bertalan (szerk.): Médiumok, történetek, használatok. Szegedi Tud. Egy. Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék. 293–309. o.

Tarján G. Gábor

Felemelkedéstől a megsemmisülésig
Egy magyar-zsidó család története: Knerék

„Nem fűződnek a nevéhez korszakos találmányok, mégis az innovációi révén lett világhírű nyomdász és könyvkiadó Kner Izidor" – jelent meg a magyar könyvművészetet megújító könyvkiadó születésének 150. évfordulója alkalmából.[1] A könyvművész és tipográfus dinasztia első közismert személyének élete és munkássága – akárcsak fiáé, Kner Imréé – jól tükrözi a korabeli politikai és társadalmi viszonyokat, „ugyanakkor eleven cáfolata mindannak, amit a karrierről, a meggazdagodásról, a munka és a siker kapcsolatáról manapság gondolni illik".[2] Egy zsidó család története a dualizmus időszakának zsidók számára is felemelkedést (integrációt/asszimilációt) lehetővé tevő légkörében és az antiszemitizmus tettekben megvalósuló hatalomra jutása – az Auschwitzhoz vezető út – során.

A Kner-család a Felvidékről, a Vág völgyéből származik, ahonnan a XVIII. század végén, vagy a XIX. század elején mentek az Alföldre, ahol Kner Izidor nagyapja – aki már a szlovák eredetű „pán Knyihár"-ból (knyihár = könyves) képzett Kner nevet viselte[3] – vándorkönyvkötőként dolgozott. A nagyapa a Pest megyei Gyón községben telepedett le, ahonnan kb. 1830 körül Békésszentandrásra költözött. 1829. szeptember 17-én Gyónban született Kner Sámuel – a szabadságharc előtt Pozsonyban rabbinövendék –, aki 1851–1852-ben Pollák Eduárd nagyváradi könyvkötőnél volt segéd, ezt követően Szarvason alapított műhelyt, majd 1854-ben átköltözött Gyomára, ahol három év múlva iparengedélyért folyamodott. Itt 1908-ban bekövetkezett haláláig egyszemélyes műhelyében dolgozott. Nem folytatta elődei hagyományos vándorló/gyűjtögető módszerét, hogy faluról falura járva szedje össze a kötésre váró könyveket. Néhány hetente megjelent a vásárokon, és ott biztosította a munkát. Jóban volt a keresztény egyházak képviselőivel, Garzó Gyula református lelkésszel és Mikó Miklós római katolikus plébánossal, aki betegsége idején 100 forinttal segítette ki. Fia így emlékezett rá: „Templomjáró, hitet, vallást komolyan vevő, de a rítusokat nem túlságosan betartó ember volt, és mindkét szent könyvet inkább a bennük lévő poézisért, bölcsességekért kultúrkincsként kezelte és holtáig forgatta, tanulmányozta. Hogy a Bibliát *(Ószövetség – T. G.)* megkülönböztetett szeretettel, ezt sohasem titkolta."[4]

---

1 Hargitai Miklós: Aki feltalálta a tisztességet. Népszabadság, 2010. február 5.

2 uo.

3 Más vélemények szerint a család neve a német Kneer, Knehr, Kneher (szűkösen élő, takarékos) ragadványnévre vezethető vissza. Kner Izidor szerint már az ükapja „sem tudta a vezetéknevét, hanem a tót lakosság becéző megszólításából rájuk kent „pán knyihár"-ból vedlett Kner névre hallgatott, minden elődjével egyetemben."

4 Fél évszázad mesgyéjén. Kner Izidor ismert és ismeretlen emlékezéseiből. Gondolat, Bp., 1987. 21. o.

Sámuel tizenkét gyermeke közül Izidor fia másodikként látott napvilágot 1860. február 5-én. Mivel apja nem volt hajlandó „mesterségre fogni", nekivágott az országnak. Rövid pesti megálló után Szolnokra ment könyvkötőinasnak (1873–1877), majd Gyoma érintésével Békéscsabára, ahol megkapta az inaséveket igazoló, felszabadulást jelentő okmányt és így segéd lett. Újabb vándorlása során Eger, Miskolc, Zsolca, Hajdúnánás, Hortobágy, Debrecen, Nagyvárad útvonalon érkezett meg Aradra. Útközben könyveket kötött, feliratokat és címtáblákat festett. Az erdélyi városban Nyilas József könyvkötőnél helyezkedett el, de a kevés fizetésből adódó rossz körülmények miatt ismét Pesten kötött ki (1879). Hirháger Károly könyvkötészetében kezdett el dolgozni az aranymetszők között. Ismét anyagi okok miatt kényszerült távozni. Székesfehérváron Számmer Imre Sas utcai nyomdájában ismerkedett meg a betűszedéssel, ami későbbi könyvművészeti munkásságához az alapot jelentette. Kisebb kitérők után (Tata, Pest) úgy döntött, hogy külföldön próbál szerencsét, mivel apja mellett nem volt szükség még egy könyvkötőre. Gyoma vezetői azonban úgy gondolták, hogy a településen szükség lenne egy nyomdára. Debreczeni Endre főszolgabíró és takarékpénztári elnök, valamint Németh Lukács ügyvéd és takarékpénztári igazgató révén a Gyulai Takarékpénztár adott kisebb kölcsönt Kner Izidornak, aki a saját 75 forintját hozzátéve 1882 júniusában nyomdát nyitott. Apja nevén, mert iparengedélyért csak év végén folyamodott (december 14.), amit 1883. február 15-én állítottak ki részére. Az 1880-as években a csekély nyomdászi jövedelmét sírkőfaragással egészítette ki.

1889-ben feleségül vette egy mokrini gabonakereskedő lányát, Netter Kornéliát, akitől hat gyermeke született. A hozományként kapott 3000 forint nagy részben a nyomda fejlesztését szolgálta, mert ekkor költözött a család és a nyomda a Kossuth Lajos utca 12. számú házba. Az új nyomdaépületet, a szomszédos 10-es szám alatt 1902-ben vették birtokba a nyomdászok, az „öreg ház" megmaradt a család lakásának.

Kner Izidor szociális érzékenységét több döntése is bizonyítja. Első vidéki cégként és első nyomdaként kollektív szerződést kötött az alkalmazottakkal, két bérosztállyal feljebb sorolva őket a szokásosnál. Ezzel elérte, hogy a legjobb szakemberek között válogathatott, ugyanakkor, aki egyszer „alkalmasnak találtatott", annak élete végéig nem kellett állástalanságtól tartania. Az első között vezette be a kilenc, majd a nyolc és fél órás munkaidőt és az egyhetes fizetett nyári szabadságot. Kritizálta a tisztességtelen versenyt, a korrupciót, az ügyfelek becsapását és az ún. inasnyúzást, amit fiatal korában ő is megtapasztalt. De az iparágban ő alkalmazott először fizetett reklámot is. 1914-re a 150 fős Kner-nyomda Európa egyik legjobbjává nőtte ki magát, amit a lipcsei világkiállításon elnyert aranyérem is bizonyít. Szatirikus aforizmákat és anekdotákat is írt, munkatársa volt a Borsszem Jankó és az Üstökös című élclapoknak. Gunyoros stílusa tükröződik a politikai antiszemitizmus megnyilvánulására történő visszaemlékezésében is: „A nagy vérvád Verhovayn és Ónodyn kívül Istóczy Győzőt is előrángatta az ismeretlenség homályából, ki pedig szerény, kék szemű, szende, szinte nőies alak volt, amíg fanatikusává nem lett a nálunk itt-ott újra meg újra piacra cipelt eszméknek. Hogy kellőképp alátámaszthassa apostolkodását, nekifeküdt a héber nyelv megtanulásának, de biz nem boldogult vele, s kínjában német idézetekkel spékelte mondanivalóit, kellő tudás és kritika nélkül véve át azokat elvtársai könyveiből. S amikor tanításai senkinek sem kellettek, a Ház nyílt gyűlésén sírta el, hogy őt a zsidók a Kagálba tették! Ennek nem lehetett más következménye, mint hogy a rettenetesnek szánt fellépése komikumba fulladt. Merthogy Cheremet akart mondani, azaz anatémát, s a Kagál az Írástudók gyülekezetét jelenti."[5]

A nyomda alapításának 50. évfordulóján a közéletben már régóta aktív Kner Izidort a megye örökös törvényhatósági bizottsági taggá választotta, és céhmesteri címet is kapott. Kner Izidor 1935. augusztus 19-én halt meg, nem érte meg a környezetétől is idegen barbár gondolatok és eszmék magyarországi térnyerését.

Kner Izidor születése idején már működött a hitközségi iskola Gyomán. 1852-ben 139 izraelita gyermek élt a településen. 1854-ben szóba került, hogy az egyik református tanító oktatná őket. Amikor az ötvenes évek végén az engedély nélkül működő izraelita iskola részére nyilvánossági jogot kértek, a római katolikus iskolafelügyelő jó véleményt adott. Eszerint 35 gyerek tanul két jól fizetett tanító keze alatt a legújabb módszerek szerint egy jó állapotú épületben. A kért jogot nem kapták meg, a státusbeli iskola rangot 1877-ben érték el. Első ismert tanítója Lichler Vilmos, a tanítóegylet tagja volt, míg leghosszabb ideig, 1903–1921 között Frank Miksa vezette az iskolát, amit az 1930-as évek elején számoltak fel az alacsony tanulói létszám miatt.[6] 1850-ben Wodiáner Sámuel a megszüntetett kisdedóvó telkét és épületét a hitközségnek adományozta zsinagóga céljára, ami 1868-ra készült el.

Kner Izidor legidősebb fia, Imre 1890. február 3-án született Gyomán. A mezőtúri református gimnáziumban az első két osztályt, majd Aradon az 1901–1902-es tanévben a harmadik osztályt végezte el. Az apját fenyegető szembetegség miatt tanulmányait félbeszakította, és 1904-ben a nyomdában dolgozott. A következő tanévet (1904–1905) Lipcsében a nyomdaipari technikumban töltötte, ahol a szecesszió hatása alá került. Tizennyolc évesen már a gyomai nyomda műszaki vezetője volt. (Testvérei közül Erzsébet, a művészi könyvkötés mestere és Albert, a grafikus tervező Amerikában halt meg, Endre, aki apjuk halála után a nyomda irányításában vett részt, munkaszolgálatosként Voronyezsnél pusztult el.)

Az első világháború alatt ismerkedett meg Balázs Bélával és rajta keresztül a Vasárnapi Kör liberális szellemi műhely tagjaival, mint Lukács Györggyel vagy Lesznai Annával. 1918-ban a gyomai Nemzeti Tanács jegyzőjeként dolgozott, majd Lukács és Fogarasi Béla meghívására tisztséget vállalt a Közoktatásügyi Népbiztosságon a Szellemi Termékek Tanácsában. Ezért 1920. május 12-én az Országos Magyar Iparművészeti Társulat kizárta tagjai sorából. Ezzel politikai „karrierje" be is fejeződött, de szerepvállalása évtizedekkel később tragikus körülmények között köszön vissza. Ahogy unokaöccse megfogalmazta: „Kner Izidor és Kner Imre vállalkozói és kultúrpolitikai törekvései annak a polgári demokratikus Magyarországnak a megteremtésére irányuló kezdeményezésekhez tartoznak, amelyeknek a kimagasló, politikus képviselői is csak óhajokig, álmokig, tervekig, a megvalósulás küszöbéig juthattak el, hogy álmaik a forradalmak bukásával végképp elenyésszenek. A polgárosodás eszményeinek a Kner Izidori alapítás

5 Haiman György: Kner Izidor fél évszázada (Nagyapám arcképéhez). In: Kner Izidor: Fél évszázad mesgyéjén 1882–1932. Gondolat, Bp., 1987. 181. o.

6 Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. (Iratok a Békés megyei levéltárból) Összeállította és a bevezetőt írta: Cseh Edit. Magyar Auschwitz Alapítvány – Holocaust Dokumentációs Központ, Bp., 1994. 15. o.

feudális-liberális korában kibontakozott reménységei az első világháború utáni ellenforradalmi korszakban semmivé váltak..."[7]

Kner Erzsébet 91 évesen, 1988-ban ezt írta bátyja munkásságról Chicagóból: „Az első világháború utáni években ért Imre pályájának csúcsára [...] a magyar tipográfia megújítását, a régi magyar könyvművészet hagyományainak újjáteremtésének célját tűzte maga elé".[8] Valóban „Kner Imre Kozma Lajos és Király György[9] társaságában gyökeresen szakított az uralkodó (lényegében a XIX. századi felfogást tükröző) tipográfiával, és a régi könyv, a magyar könyv hagyományaira épülő új tipográfiai rendet, új könyvművészetet teremtett. A Kner-féle tipográfia közvetlen forrása az újra felfedezett magyar múlt, a régi könyv, a régi tipográfia."[10]

Kner Imre a könyvkiadói tevékenységgel – melyet olyan sorozatok jelképeznek, mint a Kner Klasszikusok 12, illetve a Monumenta Literarum 24 kötete – fokozatosan felhagyott; 1922 végén megjelent katalógusa 96 művet tartalmaz, a húsz évvel későbbi csak tízzel többet.

Kulka Etellel, aki zongoristaként Bartók Béla tanítványa volt, 1917. április 29-én kötött házasságot, amely kapcsolatból két gyermeke született. Zsuzsa 1921. június 28-án jött a világra, és túlélve a Holokausztot a 60-as években halt meg; az 1923. október 23-án született Mihály tragikus véget ért, amiről a későbbiekben még szó lesz.

„Végzetszerű, hogy zsidónak születtem, végzetszerű, hogy Magyarországon születtem, végzetszerű, hogy ide kerültem és itt maradtam. Ezt a helyet, azt a munkakört, ezeket az életfeltételeket kellett szeretnem, és szeretem is, vállalom is, legbelül is [...] több mint húsz éve nem vonatkozik ránk becsületvédelmi törvény, mindent lehet mondani ránk és tenni ellenünk [...]. De nem lehetünk annyira elvakultak, hogy optimistán ítéljük meg a jövőnket" – írta 1942-ben.[11]

1938 áprilisában Fülep Lajosnak írt levelében Kner Imre (gazdaság)politikai felfogása is kirajzolódott. „Rá kellett jönnöm, hogy bajaink oka az általános műveltség és a szakképzettség katasztrofális hiánya, és így a termelékenység igen alacsony fokon áll. Azt a nemzeti jövedelmet, amely nincsen, nem lehet kedvezően elosztani, s a kiáltó igazságtalanságok felületes eloszlatása legfeljebb megfosztana bennünket egy csomó kapzsi vagy

---

7 Haiman György: Kner Izidor fél évszázada (Nagyapám arcképéhez). In: Kner Izidor: Fél évszázad mesgyéjén 1882–1932. Gondolat, Bp., 1987. 256. o.

8 Kner Imre emléke 1890–1990. Szerk.: Haiman Imre. Kner Imre Emlékbizottság-Kner Imre Nyomda, Békéscsaba-Gyomaendrőd 1990., 17. o.

9 Kozma Lajos (1884–1948) építész, iparművész, grafikus, aki Kner Imrével együtt a múlt tradícióinak átmentésén és gyakorlati felhasználásán fáradozott. A tanácsköztársaság idején műegyetemi tanárrá nevezték ki az újonnan felállított lakásművészeti tanszékre; később megfosztották tisztségétől. Király György (1887–1922) irodalomtörténész és műfordító, akit az ellenforradalom idején kizártak a tanári pályáról. A régi magyar és világirodalommal foglalkozott. A Kner Kiadó irodalmi szerkesztőjeként több ismert könyvsorozatnak volt a gondozója.

10 Haiman György: A Kner-műhely. In: Kner Imre: A könyv művészete. Szerk.: Haiman György, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1972. 13. o.

11 Kner Imre Móricz Miklósnak, 1942. április 9. In: Kner Imre levelezése. Szerk., vál.: Szántó Tibor, Magyar Helikon, Bp., 1969. 291–292. o.

pazarló, de hasznos szervező energiától, anélkül, hogy az átlag életszínvonalát emelné, sőt ezeknek az energiáknak a kikapcsolásával bizonyosan csökkenti is. [...] Ami a szocializmust illeti, zavaros és műveletlen fiatalkoromban vállaltam csak, amíg a termelés folyamatát, a kalkulációt, a termelésben érvényesülő szellemi, erkölcsi és gazdasági erőket nem ismertem, szóval légüres térben szemléltem a dolgokat. Úgy, ahogy az élet közelebb vitt a dolgokhoz, s egyre inkább vállalnom kellett a személyes felelősséget, távolodtam el tőle, de megmaradt felfogásomnak az az erkölcsi alapja, amely folyton érzi a felelősséget a köz és a tömegek felé. [...] A jobb módú gazdák és az urak gyűlölnek bennünket, mert a bérek és fizetések nálunk sokkal magasabbak, mint a helyben szokásosak, és mert a munkások szerződéskötéskor erre mindig hivatkoznak. Ami pedig magamat illeti, nézeteim révén sikerült magamat már a háború előtt társadalmilag és politikailag izolálni a helybeli középosztálytól. [...] Mi voltunk, a mi szakmánk az, amelyik a kommün után elsőnek léptette életbe a kollektív szerződést az akkor divatos megtorlás helyett, s ezért írta „A Nép" akkor, hogy a vörös zsidó nyomdatulajdonosok megint megegyeztek a kommunistákkal."

És így jut el Kner a zsidókérdéshez: „Látom, hogy mert a zsidó képviseli nálunk a merkantilis és iparosítási tendenciákat, ő vonja magára az egész gyűlöletet, amely bizonyos körök részéről az urbanizáltabb kereseti és létformáknak szól. A zsidóság esetleges elpusztítása roppant lépésekkel vetné vissza a magyar iparosodást, és sok embert kergetne vissza a faluba, ahol nincsen számára kenyér. [...] Az is lehet, hogy a zsidóság most bűnhődik, mint Ön írja, azért mert elvégzett egy szervezési munkát, olyan munkát, melynek szükségszerűleg, a napokban említett „business"-szemponton túl, fejlesztőleg kellett hatnia a magyar tömegek létszínvonalára. [...] Nem vagyok képes sem az apámat, sem magamat kártékony, vérszívó, uzsorás és ártalmas embernek érezni..."[12]

Kner Imrének a zsidóság(á)hoz, az antiszemitizmushoz való viszonyát nagyszámú levelezése alapján lehet megvilágítani. Szükséges megjegyezni, hogy mivel nem a fővárosban élt, ez meghatározta/befolyásolta a zsidókérdés megítélését is.

Kner már a húszas évek végén kifejtette Miklós Jenőnek,[13] hogy a zsidókérdés „kaparászása" tévútra viszi a falusi szegénység problémájának feltárását. Véleménye szerint „a világ rohan a vesztébe, s elkeseredésében, mi telhetvén tőle, nagyot üt botjával a zsidó fejére".[14] 1934 nyarán a magyarrá vált zsidóság(á)ról írt Földessy Gyulának.[15] „Nagyon igazad van abban, hogy talentumos zsidónak lenni ma tragédia. S tragédia olyan zsidónak lenni főképpen, aki nem hajlandó visszamenekülni és nem engedi magát visszakergetni egy félig önkéntes vagy kényszerű, de önkéntesnek hazudott gettóba. Ha az ember olyan

[12] Fülep Lajos és Kner Imre levelezése. Szerk.: Sümegi György. Békés Megyei Levéltár, Gyula, 1990. 124–128. o.

[13] Miklós Jenő (1878–1934) költő, hírlapíró, az Egyetértés, a Világ és a Magyarország munkatársa.

[14] Rényi Péter: A reformer. Az asztalfőn. In: Kner Imre emléke 1890-1990, Szerk.: Haiman Imre. Kner Imre Emlékbizottság-Kner Imre Nyomda, Békéscsaba-Gyomaendrőd 1990., 55. o.

[15] Földessy Gyula (1874–1964) tanár, irodalomtörténész, kritikus, Ady-kutató. (Az 1910-es években Ady szűkebb köréhez tartozott.) Földessy a Kner-nyomdában nyomtatta ki – saját költségén – a „Tanulmányok és élmények" című könyvét.

zsidó, aki már zsidónak érezni és gondolkozni nem tud, hanem magyar, tagja a magyar lelki és sorsközösségnek, s amellett megmaradt benne a zsidó problémaérzékenység, akkor igazán tragikus a helyzete. Én a gyermekeimet a Bartók magyar dalain és a magyar ornamentikán neveltem, több igazi magyarságot szívtak be, mint a legtöbb keresztény középosztálybeli gyerek, s mégis kénytelenek érezni, hogy zsidók."[16] 1942. április 3-án Fülep Lajosnak írt levelében[17] – akivel harminchárom éven keresztül cseréltek véleményt –, szinte folytatta a korábban megkezdett gondolatot: „Én eddig sem mint zsidó éreztem magam megbántva és sértve sohasem, mert nem kaptam vallásos nevelést, s nem láttam vallásosságot magam előtt soha. Nincs bennem nemzeti vagy faji vagy szellemi öntudat, bármint vizsgálom magam, elsősorban magyarnak éreztem és ma is annak érzem magam, a zsidóság inkább csak idegeimben van, és a tudatomban az, hogy viselnem kell ezt, mint konzekvenciát. Mindig úgy éreztem, hogy a nemzet legjobb rétege elfogad bennünket magyarnak, s mivel mindig a konzekvenciák viselése volt az elvünk, se megkeresztelkedésre, sem névmagyarosításra, semmiféle külső asszimilációra nem gondoltam soha, s ezt feleslegesnek és méltatlannak tartottam. Azóta az is bebizonyosodott, hogy hiábavaló is lett volna. Mindig úgy éreztem, hogy ami sérelem ér, az mint magyar ér. [...] És most igazán nem mint zsidó szorongok, hanem mint magyar. Mindig úgy éreztem, hogy amíg a magyar társadalom, a magyar állami, közigazgatási, nemzeti, szellemi szervezet él, addig bármi érjen is, van reményem arra, hogy újra teljes munkalehetőséghez juthatok."[18]

Egy 1937-ben kelt levelében az antiszemitizmusra reflektálva Mihály fia, illetve gyerekei nevelése kapcsán tette fel a kérdést: „Hogyan neveljem jó magyarrá – mert azzá akarom nevelni – a fiamat ilyen körülmények között?"[19]

Kner Imre jó kapcsolatot tartott fenn Buday György (1907–1990) grafikussal, fametszővel, annak Londonba távozása – ösztöndíj, majd letelepedés – után is.[20] Neki írt levelében Kner a zsidóságot így jellemezte: „A mai magyar zsidóság sokkal többrétű, származásra, világnézetre, kultúrfokra, érdekekre nézve sokkal többféle, hogysem én magam hajlandó vagy képes volnék ezt a tömeget általánosítások alapján kezelni. [...] Vannak

16 Kner Imre Földessy Gyulának, 1934. augusztus 30. A könyv mestere. Kner Imre levelezése korának költőivel, íróival, művészeivel, tudósaival. Szerk., vál.: Szántó Tibor. Magyar Helikon, Bp., 1969. 213–214. o.

17 Fülep Lajos (1885–1970) művészetfilozófus és művészettörténész, református lelkész 1911-ben került kapcsolatba Kner Imrével, amikor firenzei ösztöndíjasként egyik szerkesztője volt „A szellem" című folyóiratnak. Kner a folyóirat kivitelezése során alkalmazta először a betűből építkező tipográfiát.

18 Fülep Lajos és Kner Imre levelezése. Szerk.: Sümegi György. Békés Megyei Levéltár, Gyula, 1990. 179. o.

19 Erdész Ádám: Szétváló utak (Kner-levelek Gyomáról és Chicagóból). In: Körösök Vidéke 1990, Szerk.: Erdmann Gyula. Gyula, 1990. 91. o.

20 Buday György és Kner Imre levelezése a Békés Megyei Levéltáron (Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára, BML) kívül a szegedi Móra Ferenc Múzeumban található. Kapcsolatukról részletesen ír Lengyel András: „A citoyen polgár két magyar változata" című tanulmányában; Tekintet, 1991. 3–4. sz. 53–64. o.

speciális zsidó tulajdonságok, s ezek között legérdekesebb számomra az intelligens zsidó problémaérzékenysége. [...] Én magam, részemről, leginkább a problémaérzékenység teljes hiányát róttam fel eddig a keresztény magyar középosztály hibájául."[21]

Buday 1938–39. fordulóján „rossz lelkiállapotban" kapacitálta Knert a kivándorlásra, amelyre ő így reagált: „Feleségem is, szegény, meg a gyerekek is azon az állásponton vannak, amelyen én: nem tudunk és nem akarunk másutt élni és nem is látunk semmiféle lehetőséget arra, hogy elmozduljunk. [...] Az egyetlen lehetséges dolog: csinálni, addig, ameddig lehet (a nyomdai munkákat – T. G.), s amikor már nem lehet, itt elpusztulni. Itt senki bennünket idegennek, beszivárgónak, jövevénynek nem nevezhet. Másutt mindenütt igen. Itt mi legalább annyit adtunk, amennyit kaptunk."[22]

Móricz Miklósnak[23] írt leveléből kiderül a fajelméletről alkotott véleménye: „Ami pedig a tiszta fajokat illeti, hát azt értelmes emberek előtt igazán felesleges fejtegetni, hiszen elég tudni azt, hogy kiket olvasztott be az ideérkező magyarság, kiket vett fel európai portyázása alatt, mit jelentett a sokideig tartó török uralom, a tatárjárás utáni céltudatos kolonizáció és a habsburgi telepítések. Egyszer egy egész hosszú éjjelen beszélgettünk erről szegény Mórával[24] és az ő szemlélete is az volt mindig, hogy a magyarság egy nyelvi és kulturális egység, amelynek csodálatos a megtartó és beolvasztó ereje. Azt szokta szegény mindig mondani, hogy az ember ötven százalékig az anyjától is származik és eltekintve a névmagyarosításoktól jó megnézni a magyar nevűek leszármazását is."[25]

Az első zsidótörvény – 1938:XV. tc. – 1938. május 29-i hatályba lépését követőn két nappal Kner Imre így reagált: „Ha az ember megnézi a bűnözési statisztikát, akkor nincsen joga a zsidóságot más szemmel nézni, mint mást. Talán annyi lehet csak levenni belőle, hogy a zsidó esetleg jobban uralkodik bizonyos primitív szenvedélyeken és jobban tiszteli az életet, meg hogy más foglalkozási ágban más kísértések lépnek fel vele szemben. A zsidóság egészét szemlélve azt kell megállapítani, hogy bizonyos életformák így vagy úgy, de halálra vannak ítélve s a zsidóság sem bezárkózni, sem menekülni nem tud. Ha megmarad az ortodox életformák között, azt csak ideig-óráig tudja gazdasági feladataival összeegyeztetni. Ha kilép ezekből és városi modern polgárrá válik, akkor elgyermektelenedik és kihal. Mint modern vállalkozó nem élhet vallásos életformát, mert ez lehetetlen, s legfeljebb olyanfajta hit lehet benne, a jobbik esetben, amilyen általánosan erkölcsi irányban benne van.

---

21 BML XI. 9. c/1. Kner Imre levele Buday Györgynek, 1934. október 23.

22 BML XI. 9. c/1. Kner Imre Buday Györgyhöz, 1939. január 7.

23 Móricz Miklós (1886–1966), Móricz Zsigmond öccse; ügyvéd, újságíró, szerkesztő, statisztikus. Kner Imre egyik legközelebbi barátja volt. Statisztikai folyóiratát, a Stud-ot rendszeresen olvasta, Móricz találmányát, gyorsszedő gépét nyomdájában használta.

24 Móra Ferencről (1879–1934) van szó. Kapcsolatukat tükrözi, hogy Kner 1931-ben 16 oldalon kiadta „Az utolsó suba" címmel Móra versét és unokájához írt levelét. Ajánlása így szól: „Móra Ferencnek csináltam igaz szeretettel, Gyoma, 1931. április havában. Kner Imre". 1931. május 8-án írt levelével együtt küldte el Mórának a könyvecskét, aki ezt május 13-án köszönte meg. Két évvel később egy másik személyre szóló kiadvánnyal lepte meg a beteg írót (Sárgaságról való orvosság Móra Ferentznek).

25 BML XI. 9. c/23. Kner Imre levele Móricz Miklósnak, 1937. november 14.

Speciális magyar szempontból azt tartom katasztrofálisnak, hogy a zsidóság elhelyezkedése egyoldalú, túl kevés keresztény középosztálybeli van kereskedelmi és ipari pályán, ezért hajlandók az emberek olyan irányban általánosítani, hogy amit az OMKE és a GYOSZ kér, azt el lehet hanyagolni, mert az csak zsidó érdek."[26] Majd a zsidótörvény végrehajtásának irracionális voltát fejtegette. „Hogy a zsidótörvény végrehajthatatlan, az nem vitás. Honnan lehet nálunk nemzsidó szakembereket elővenni, amikor ezek képzési ideje olyan rendkívül hosszú s amikor a rendelkezésre álló zsidók is csak routinier-k és nem szakemberek? [...] Én végesvégig, bármi történjen is, fizetni fogom a személyzetemet, alá fogom írni a váltókat, be is fogom azokat váltani. [...] Nem ismertem más életformát és nem is tudom másképen a módját." A szélsőjobboldali sajtóval kapcsolatban megjegyezte, hogy „milyen hang és színvonal jutott az utóbbi időben a fórumon a felelős és felelősséget vállalni képes és akaró elemekkel szemben. [...] Hát lehetséges az, hogy Bartókkal, Kodály Zoltánnal, Móricz Zsigmonddal egyidejűen ez a hang szerephez jusson? Hát csak annyit fogott az embereken az a sok esztendő, amit egyetemen, komoly tanulmányok mellett töltöttek, hogy ilyen lapok kandikáljanak ki a zsebükből és a környék intelligenciája olyan dolgokat higyjen el, sőt tartson kívánatosnak, mint ma? [...] Így beszélhetnek magyar sorsról, magyar jövőről? Ez az, ami kétségbeejtő, ami félelmetes és ami a bizonytalanság érzésével tölti el az embert."[27]

Látszatra Móricz optimistán ítélte meg a jövőt, hiszen egy héttel a II. zsidótörvény – 1939: IV. tc. – életbe lépése (1939. május 5.) előtt ezt írta Knernek: „Tudom, hogy szenvedés most az osztályrészetek, de voltak már sokkalta nagyobb szenvedések is és lehetnek is sokkalta nagyobbak s a népek azokat is kiállották és ki fogják állani, mert a nép mindig az egyének számlájára szenved és él tovább. [...] Én már ma is azt tartom, hogy az antiszemitizmus sokat vesztett az erejéből s ha már meg nem volna, nem születhetnék meg többé, mert elzárultak azok a források, amelyekből táplálkozott."[28]

Gyomán a zsidótörvények a mezőgazdaságban 16 főt érintettek, az iparűzőknek pedig 8,14%-át. „A számarányoknál valójában lényegesebb volt a helyi zsidóság tényleges gazdasági szerepe, hiszen üzleteik és műhelyeik a településen általában nagyobbak, korszerűbbek voltak és többen megfelelő üzleti tartalékokkal is rendelkeztek."[29] A Kner Izidor Nyomda 1944-ben 70 főt foglalkoztatott.[30]

Kner Imre megpróbálta gondolatait valamiféle racionális keretbe foglalni. Kijelentette, hogy a mezőgazdaság helyzetének rosszabbodása erősíti a városellenes hangulatot, ami törvényszerűen jár együtt az antiszemitizmussal, mert a zsidó testesíti meg a „merkantilis és iparosítási tendenciákat".[31] Ebből következett számára, hogy a zsidóság eset-

---

26 BML XI. 9. c/23. Kner Imre levele Móricz Miklósnak, 1938. május 31.

27 uo.

28 BML XI. 9. c/23. Móricz Miklós Dr. Kner Imréhez, 1939. április 27.

29 Köteles Lajos: Gyoma gazdasági és társadalmi életének néhány kérdése a Horthy-korszakban. In: Gyomai tanulmányok. Szerk.: Szabó Ferenc, Gyoma Nagyközség Tanácsa, 1977. 143. o.

30 Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. (Iratok a Békés megyei levéltárból) Összeállította és a bevezetőt írta: Cseh Edit. Magyar Auschwitz Alapítvány – Holocaust Dokumentációs Központ, Bp., 1994. 17. o.

31 Rényi Péter: A reformer. Az asztalfőn. In: Kner Imre emléke 1890–1990, Szerk.: Haiman Imre. Kner Imre Emlékbizottság-Kner Imre Nyomda, Békéscsaba-Gyomaendrőd 1990. 47. o.

leges elpusztítása nagy mértékben visszavetné a magyar iparosodás szintjét és rengeteg embert kergetne vissza a falvakba, ami tovább fokozza a nyomort; a gazdasági törvényszerűségek elé állított mesterséges akadályok megbosszulják magukat

Humorérzéke a sokasodó felhők láttán sem hagyta el Kner Imrét, mint azt a Móricz Miklósnak írt, fentebb említett levele tanúsítja: „A legutóbbi alkalommal bementem persze Pesten a bankba is. Ott azt kérdezte az egyik cégjegyző, régi kedves jó barátom, hogy hogy vagyok és mit csinálok. Azt feleltem rá, hogy köszönöm kérdését „indokolatlanul hisztériás vagyok", (mint Darányi mondotta) és folytatólagosan hitelezési csalást követek el. Amikor megkérdezte, hogy hogyan, azt mondottam rá, hogy mivel természetesen folytatom a munkámat, kiadom most is nyugodtan a hat hónapos váltókat". Néhány évvel később – ugyancsak Móricznak – Kner Imre sajátságos véleményt fogalmazott meg az antiszemitizmus „hasznáról": „Az antiszemitizmus sok zsidót demoralizált, de sok helyen volt áldásos, keményebbé, edzettebbé tette a fiatalság jobb részét, amely rájött, hogy keményebben kell a munkát markolnia, s ezzel az elkényeztetésre hajlamos zsidó mamák romboló munkáját is ellensúlyozta."[32]

1940 végén még bizonytalannak, de nem biztatónak látta a jövőt, amit Kodály Zoltánhoz írt levele is tanúsít: „Hogy a jövő mit rejt magában számunkra, azt nem tudhatjuk – mi nem coccejánusok vagyunk, hanem zsidók. Lehet, hogy a történelem vastalpú kereke keresztülgázol rajtunk, s lehet, hogy másként kell értelmezni az olyan sorsot, amely nem az egyénnek, hanem a csoportnak jut osztályrészül..."[33]

1941 tavaszán Kner Alberthez, legfiatalabb öccséhez Chicagóba küldött levelében a trianoni békediktátum igazságtalanságáról fejtette ki véleményét, és ennek kapcsán említi meg: „Mi zsidók vagyunk, és velünk ma igen-igen sok igazságtalanság történik sokfelé. Egyelőre tény azonban, hogy Magyarországon minden megkülönböztetés és diminuáció dacára is, mégsem ment el a kormány addig, ameddig elment Németországban. [...] Mondom, a magam és a hozzám tartozók jövőjét sokszor nagyon is bizonytalannak látom, de most nem zsidó szemmel, hanem magyar szemmel nézem a dolgokat."[34]

Az 1944. március 31-én megjelent belügyminiszteri rendelet alapján a Gyomai járás főszolgabírója, Horváth Béla április 4-én elrendelte Kner Imre internálását is,[35] akit (vélhetően) rövid 1918–1919-es szerepvállalása miatt tartóztattak le. Fellebbezni a döntés ellen lehetett azonnal szóban és az alispánnak címzett – de a főszolgabírói hatóságnál benyújtott – írásbeli kérelemben. A szóbeli fellebbezés eredménytelennek bizonyult, a letartóztatottakat – mivel az éjjelre tervezett internálást elhalasztották – az őrök átkísérték a rendőrségi fogdába, majd kora reggel a központi iskola egyik félig elsötétített ter-

32 Kner Imre Móricz Miklósnak, 1943. április 26. Kner Imre levelezése. Szerk., vál.: Szántó Tibor, Magyar Helikon, Bp., 1969. 327. o.

33 Kner Imre Kodály Zoltánnak, 1940. november 5. In: Kner Imre levelezése. Szerk., vál.: Szántó Tibor, Magyar Helikon, Bp., 1969. 270. o.

34 Erdész Ádám: Szétváló utak (Kner-levelek Gyomáról és Chicagóból). In: Körösök Vidéke 1990 Szerk.: Erdmann Gyula. Gyula, 1990. 121. o.

35 Az 5999/1944. VII. res. BM számú rendelet alapján rendőrhatósági védőőrizet alá kellett helyezni a kommunista gyanús, a közbiztonsági szempontból veszélyes baloldali személyeket, a szélsőbaloldali mozgalmak vezetőit.

mébe. Itt két hétre rendezkedtek be, mindenki két összetolt padon aludt. A hozzátartozókat egy-egy órára beengedték, Kner Imrének a felesége az élelem mellett újságokat, könyveket vitt be. A csendőrök emberségesek voltak, egy visszaemlékezés (Rácz Lajos) szerint szimpatizáltak a letartóztatottakkal.

Tehát Kner Imrét nem mint zsidót tartóztatták le. A gettókat csak májusban jelölték ki, Gyomán az árvaházat; május 12-én kezdte meg működését élén a négyfős Zsidó Tanáccsal.[36] Az elhurcolt zsidó lakosok száma 90 és 152 főt tett ki az 1945. évi főispáni (április) és alispáni (július) jelentés szerint, míg az árvaházi gettó névsora szerint 105 főről beszélhetünk.[37] A belügyminiszter 1944. június 2-án tájékoztatást kért az alispánoktól a zsidó ingatlanok községi célú szükségleteinek ügyében.[38] A gyomai járás főszolgabírója az alispánnak június 10-én írt levelében a Kossuth Lajos út 14. és 16. szám alatti ingatlanokat kérte saját lakás céljára, míg a szomszédos Kner házat (Kossuth Lajos u. 12.) a szolgabírónak igényelte ugyancsak lakás céljára.[39] Július 3-án Á. Kovács János terménykereskedő a főszolgabírótól a zsinagógát és a hozzá tartozó épületeket kérte gabonamagtár és iroda céljaira. A főszolgabíró támogatta az igényt, és ennek szellemében felkérte a gyulai pénzügyigazgatóságot a leltár és zár alá vétel soron kívüli végrehajtására. A belügyminiszter rendelete értelmében – amely megtiltotta a használaton kívüli zsinagógák bármilyen célú igénybevételét – a főszolgabíró végül július 19-én elutasította a kereskedő kérését.[40]

Kner Imre fellebbezésében a letartóztatásához vezető váddal kapcsolatban elmondta, hogy 1918-ban a helyi Nemzeti Tanács jegyzőjeként csillapítani igyekezett a kedélyeket, és a kommün kitörésekor teljesen háttérbe vonult. Három országos és budapesti szervezet igazolta 1920-ban és 1921-ben, hogy a tanácsköztársaság alatti tevékenysége nem ad okot büntetőfeljelentésre – ezeknek az igazolásoknak a hiteles másolatát csatolta a fellebbezéshez. A fellebbezés nem jutott el a megye alispánjához, a vármegyei főjegyző az elutasító véghatározatot erre a célra készített nyomtatványon írta alá április 22-én, amikor Kner Imre már nem is tartózkodott Gyomán. Előző nap éjjel elszállították társaival együtt a Mosonyi utcai toloncházba, ahova olyan sok embert zsúfoltak be, hogy felének állnia kellett, ha a többiek lefeküdtek.

Kner szilárdan hitt abban, hogy szakmai (művészi, közigazgatási) munkássága megmenti őt a neki szánt sorstól, ezért feleségét is arra kérte, hogy közvetlen segítséget ne kérjen senkitől.

Néhány nappal később Kner Imrét a nagykanizsai „kisegítő toloncház"-ba vitték. Ennivalót kért otthonról, de az elküldött kilenckilós csomagot a tiltás miatt soha nem kapta

36 Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. (Iratok a Békés megyei levéltárból) Összeállította és a bevezetőt írta: Cseh Edit. Magyar Auschwitz Alapítvány – Holocaust Dokumentációs Központ, Bp., 1994. 17. o., 37. o.

37 19–20. o.

38 40 440/1944. B. M. sz. rendelet (1944. június 2.)

39 Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. (Iratok a Békés megyei levéltárból) Összeállította és a bevezetőt írta: Cseh Edit. Magyar Auschwitz Alapítvány – Holocaust Dokumentációs Központ, Bp., 1994. 37. o.

40 i. m. 61–62. o.

meg. Május 13-án a sárvári internálótáborba került, ahol május 19-én átadták a németeknek és Auschwitzba szállították. Ettől kezdve nincs pontos információnk további sorsáról. Pontosabban arról, hogy hogyan ölték meg.

Kner Imréné 1944. április 15-én arról számolt be Fülep Lajosnak, hogy férjét 10 napja internálták, Mihály fiának következő nap kell bevonulnia (munkaszolgálatra), és sógoráról sem tud semmit.[41] Egy héttel később már arról írt, hogy Imrének vélhetően valamelyik Pest környéki internálótáborba kellett mennie előző éjszaka két csendőr kíséretében. Innen Nagykanizsára vitték. A hónap utolsó napján elküldött leveléből kiderül, hogy Kner Imre fellebbezését másodfokon is elutasították, de megpróbálta harmadfokon. Májusban férjét továbbvitték a sárvári toloncházba – tudósította barátjukat Kner Imréné május 14-én.

Kner Mihály Fülep Lajosnak 1945. szeptember 8-án írt leveléből kiderül, hogy apját május 19-én szállították Sárvárról Auschwitzba.[42] Itt valószínűleg a néhány kilométerre levő Monovitzban, az I.G. Farben gyárában dolgozott. „Itt nem volt nagyon rossz dolguk, ami azt jelenti, hogy a koszttól csak a gyengébb szervezetűek haltak éhen, és aránylag kevés volt a kivégzés, és a veréseket is el lehetett viselni." Kner Imre feleségét és anyját is Auschwitzba szállították, ahol rögtön a gázkamrába küldték őket. Zsuzsa tért haza egyedül.

Kner Imre sem élte túl a holokausztot. Egyes feltevések szerint Auschwitzban halt meg, mások szerint 1945 áprilisában Günskirchen felé hajtva nem bírta a menetelést és az őrök agyonlőtték.

Kner Mihály – aki 1944. április 17-én vonult be munkaszolgálatra, ahonnan hét hónap múlva megszökött – a tragédiákat nem tudta feldolgozni, és 1945. december 6-án öngyilkosságot követett el.

„Kner Imre tragikusan félbe maradt s mégis teljes életműve, egész gazdagon hagyott hagyatéka Európa és a magyarság jegyében fogant, épült, mint a legjobbaké mindig is e tájon, szelleme ezt az örök egységet hirdette, hirdeti, amely ma is egyedüli vezércsillagunk lehet komor reményeink között; s az ő egyre fényesülő emlékéhez is ennek az eszménynek makulátlan őrzésével s megőrzésével lehetünk igazán hívek."[43]

Irodalom

A könyv mestere. Kner Imre levelezése korának költőivel, íróival, művészeivel, tudósaival. Szerk., vál.: Szántó Tibor. Magyar Helikon, Bp., 1969.

Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. (Iratok a Békés megyei levéltárból) Összeállította és a bevezetőt írta: Cseh Edit. Magyar Auschwitz Alapítvány – Holocaust Dokumentációs Központ, Bp., 1994.

---

41 Kner Imréné levelezésének forrása: Fülep Lajos és Kner Imre levelezése. Szerk.: Sümegi György. Békés Megyei Levéltár, Gyula, 1990. Függelék: 253–261. o.

42 i. m. 262–263. o.

43 Jenei Bálint: Koszorúzási megemlékezés. In: Hagyomány és evolúció. Megemlékezések Kner Imréről születésének centenáriumán. Békéscsaba-Gyoma, 1991. http://mek.oszk.hu/02300/02394/02394.htm

Erdész Ádám: Szétváló utak (Kner-levelek Gyomáról és Chicagóból). In: Körösök Vidéke 1990, Szerk.: Erdmann Gyula. Gyula, 1990. 98-124. o.

Erdész Ádám: Apa és fia. In: Kner Imre emléke 1890-1990, Szerk.: Haiman Imre. Kner Imre Emlékbizottság-Kner Imre Nyomda, Békéscsaba-Gyomaendrőd 1990. 81–109. o.

Erdész Ádám: Gyomától Németországig. Kner Imre internálása. In: Szabolcs-szatmárberegi Levéltári Évkönyv 18. Szerk.: Kujbusné Mecsei Éva, Nyíregyháza, 2008. 99–114. o.

Fülep Lajos és Kner Imre levelezése. Szerk.: Sümegi György. Békés Megyei Levéltár, Gyula, 1990. Fülep Lajos és Kner Imre levelezése. Szerk.: Sümegi György. Békés Megyei Levéltár, Gyula, 1990.

Haiman György: A Kner család és a magyar könyvművészet. Corvina Könyvkiadó, Bp. 1979.

Haiman György: A Kner-műhely. In: Kner Imre: A könyv művészete. Szerk.: Haiman György, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1972. 7–57. o.

Haiman György: Kner Izidor fél évszázada (Nagyapám arcképéhez) In: Kner Izidor: Fél évszázad mesgyéjén 1882-1932. Gondolat, Bp., 1987. 255_279. o.

Kner Imre levelezése. Szerk.: Elek László – Szántó Tibor, Magyar Helikon, Bp., 1969.

Kner Imre: A könyv művészete. Szerk.: Haiman György, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1972.

Kner Izidor: Fél évszázad mesgyéjén 1882–1932. Gondolat, Bp., 1987.

Lengyel András: Kner Imre Mórának készített „Privatdruck"-jai. Tiszatáj, 2004. 7. sz., 75–83. o.

Szíj Rezső: A Kner család útja Gyomáig és a nyomda első évtizedei. I. rész Békési Élet, 1972. 1 sz. 47-59. p., II. rész Békési Élet, 1972. 2. sz. 263–275. o.

Baczoni Gábor Miklós

Erőszakszervezetek – deportálás – áldozatok, 1944. Magyarország

Alpári történetek, Andreának szeretettel

„Szentmihályfalván létesítették a nyilasok az ún. hóhér-iskolát, ahol a hóhérjelölteket az akasztás és a kivégzés más nemeire képezték."[1]

Zsidók húsvéti pászkával való ellátásáról

„Mint a múltban történt, jelenleg is lehetővé kell tenni, hogy a zsidó húsvéti ünnepek alatt a zsidók kenyér helyett magukat pászkával elláthassák.

Evégből hozzájárulok ahhoz, hogy a zsidó fogyasztók képviselete (hitközségek) számára a helyi hatóságok búza közvetlen bevásárlására engedélyt s annak megőrlésére őrlési tanúsítványt adhassanak.

A pászka készítéséhez szükséges búza mennyiségét 8 napra naponként 25 dekás kenyérfejadag illetve ennek megfelelő liszt alapulvételével kell megállapítani. [...].

Az esetleg visszatérő s így még kenyérjeggyel el nem látható zsidó munkaszolgálatosok és deportáltak részére szükséges pászkamennyiségek biztosításáról utólagos elszámolás kötelezettsége mellett a kívánt kontingens szintén kiutalandó...

Debrecen, 1945. február 8.

Faragho Gábor s. k.
közellátási miniszter"[2]

Mit tudunk Faragho Gáborról?
Hivatalos életrajza szerint született Kecskeméten, 1890. február 16-án, meghalt Kecskeméten, 1953. december 22-én.

„Az elemi, majd az első négy gimnáziumi osztály befejezése után a nagyváradi hadapródiskolát végezte el. Ezt követően 1907–1910 között a Magyar Királyi Honvéd Ludovika Akadémia hallgatója volt, 1910 szeptember 1-én avatták hadnaggyá. Részt vett az első világháborúban, megszerzett kitüntetései alapján később a Vitézi Rend tagja lett [...]. 1938. március 17-től vezényelték a Honvédelmi Minisztérium Elnökségéhez, ahonnan két év múlva a Vezérkari Főnökség 2. (hírszerző) osztályához került át. 1940. július 1-től 1941. június 23-áig tábornoki rendfokozattal katonai attaséként teljesített szolgálatot

1 Voit Krisztina: Fejezetek a köz-gyűjtemények és a könyvkiadás történetéből. Bp., Argumentum 29. o.
2 A közellátási miniszter 10.246/1945. K.M. rendelete

Moszkvában. Visszatérése után a HM Elnökség vezetője, majd 1942. november 15-től a csendőrség felügyelője lett. Mint katonai elöljáró felügyelte a csendőrséget fegyelem, kiképzés, személyi kérdések stb. terén. Az alkalmazás a belügyminiszter hatáskörébe tartozott. 1943. február 1-én altábornaggyá lépett elő.

Kitűnő orosz nyelvtudása, helyismerete és a kormányzó iránti személyes hűsége alapján Horthy Miklós őt bízta meg a Moszkvába küldött fegyverszüneti küldöttség vezetésével, immáron vezérezredesi rangban. A küldöttség 1944. szeptember 28-án indult, s kalandos körülmények közepette október 1-én érkezett meg Moszkvába. Az október 15-i kiugrási kísérlet kudarca után a más úton Moszkvába került magas rangú katonatisztekkel kiegészült bizottság rövidesen megkezdte tárgyalásait a szovjet féllel egy új ideiglenes nemzeti kormány megalakításáról.

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés 1944. december 22-én közellátásügyi miniszterré választotta. Ezt a beosztást 1945. június 21-ig töltötte be. Július 5-én nyugdíjazták. Ezt követően visszavonult a politikai élettől, ellenállási érdemeiért meghagyott birtokán gazdálkodott haláláig. 1951-ben megvonták nyugdíját és ki akarták telepíteni.[3] Puskin volt budapesti szovjet követ közbenjárására azonban lakóhelyén maradhatott."[4]

Ez egy teljesen rendben lévő politikusi pályakép. Néhány kiegészítés azonban szükséges ahhoz, hogy Faraghonak az 1944-es deportálások idején betöltött jelentős szerepét megértsük. 1944. október 16-áig a csendőrség felügyelője, 1944 július 1-jétől a rendőrség felügyelője is. A nyilas hatalom 1945. január 18-án „hűtlenség" címén rendfokozatától megfosztja.

Kissé korábbi töredék: Ermannsdorf budapesti német követ, ahogy 1941. június 23-án a külügyminisztériumának küldött táviratában írta: „A miniszterelnök magához kéretett, és közölte a magyar kormány határozatát, mely szerint megszakítja kapcsolatait a Szovjetunióval [...]. A határozattal szemben a honvédelmi miniszter először kételyeit fejezte ki, csupán abból a megfontolásból, hogy előbb Berlint kellene talán megkérdezni, mert német érdek szempontjából fontos lehet, hogy a magyar katonai attasé [Faragho Gábor] egyelőre még hírszerzőként Moszkvában maradjon..."[5]

Nem maradt, néhány évet itthon töltött, ám amikor 1945 nyarán készültek leváltani miniszterségéből, a miniszterelnök, Dálnoki Miklós Béla Puskinnak, a magyarországi SZEB (Szövetséges Ellenőrző Bizottság) politikai tanácsadójának megnyilvánult: „Miklós kijelentette, hogy Moszkvában határozták el, hogy a közellátási miniszteri tisztség a pártonkívüli Faragho Gáboré legyen".[6]

Ha megnézzük a Csendőrségi Zsebkönyv 1944-es kötetét, ott a m. kir csendőrség tiszti rangsorozati lajstroma, a csendőr csapattisztek felsorolása Faraghoval kezdődik. A 119. oldalon megtudjuk, hogy számos helyettese, beosztottja és még ügyésze is van, a szervezetben az ő hivatalát követi a m. kir. Belügyminisztérium XX. (csendőrségi szolgálat)

3 Az Új Magyar Életrajzi Lexikon szerint ki is telepítették Újfehértóra.
4 Ideiglenes Nemzetgyűlés Almanachja. Budapest 1994. Főszerkesztő: Vida István
5 A Wilhelmstrasse és Magyarország (1968). 1933–1944. Bp., Kossuth, 835. o.
6 Vida István (szerk., 2005): Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez. 1944. október–1948. június. Bp., Gondolat. 131. o.

osztálya. Felmerül a kérdés, akkor kihez tartozott a csendőrség és később a rendőrség felügyelője? Erre választ nyerünk az 1944-évi Rendőrségi Zsebkönyvből, miszerint a Kormányzói Kabinetiroda volt a felettes szerve. Az egész szervezet sematikus rajza megtalálható a Magyar rendvédelem története c. tanulmánykötetben.[7]

Nagyon röviden tekintsük át a legfontosabb tudnivalókat a csendőrségről, amelyet 1881-ben mint katonailag szervezett őrtestületet alapítottak, s a falvak, a vidék rendfenntartását végezte. Központi irányító szerve a csendőr-felügyelőség volt a maga 20 fős testületével, ám a Honvédelmi és a Belügyminisztériumban is működtek csendőrségi osztályok. A honvédelmi tárcánál intézték a személyi ügyeket és a képzést, az összes többi feladat a Belügyminisztériumhoz tartozott, feladatai szerint egyértelműen rendfenntartó szervezet volt. 1944-ben tíz csendőrkerületre oszlott Magyarország,[8] a megnövekedett létszám 14 000 fő volt. A deportálás nem a rendfenntartást szolgálta, így a rendfenntartó szervezetek működési szabályzatával ellentétes volt. Ám a parancsot teljesítették, igen kevés egyéni kivétellel.

A rendfenntartó erők egyik gyakorlóterepe a cigányok nyilvántartása, internálása volt. Ennek jogi alapjait egy Belügyminiszteri körrendelet teremtette meg.[9]

A rendelet végrehajtása közben a továbbfejlesztés is kibontakozott, a Kiskőrösi járás főszolgabírója 1940-ben javasolja: „A cigányügyre vonatkozólag tisztelettel a magam részéről javasolnám a cigányoknak munkatáborban való elhelyezését. Különösen Kecel községben van sok cigány, kik ha a munkatáborokban fegyelmet és munkaszeretetet szoknának meg, esetleg használható munkásokká válnának."

Endre László 1934-ben kelt cikkében írta: „Az egész ország kóbor cigányait az ország megfelelő pontjain, ahol barakktáborok vagy internáló táborok már voltak, koncentrációs táborokba kell gyűjteni, gyermekeiket kivétel nélkül erre a célra rendelt külön menhelybe vagy épületbe beutalni, esetleg teljesen megbízható vidékeken földmíves családokhoz egyenként kiadni s a cigányok munkába állítását a fent említett táboron belül megkísérelni. Erre megfelelő szervezetet és igazgatást lehet biztosítani."

Endre 1944-ben hatalomra jutott, s megkezdte elképezései megvalósítását. A csendőrök a bevett gyakorlatnak és a parancsoknak megfelelően végrehajtották a feladatot, számukra csak a megoldás központosítása volt új, hisz korábban természetes eljárás volt: „Minden csendőrőrsnek megvan a maga körzete. Ha azon belül egy cigánykaravánra találunk, azt elverjük és a szomszéd körzet határáig kísérjük. Ott a másik csendőrőrs akad reá, ez ismét elveri és a szomszéd körzet határáig kíséri. S ez így megy a végtelenségig."[10]

A rendőrség is elvégezte gyakorlatát, amikor 1941 nyarán a nem magyar állampolgárságú zsidókat, akiket a Külföldieket Ellenőrző Országos Hatóság tartott számon német hadműveleti területre deportálta, Kőrösmezőre (Kamenyec-Podolszk), s ott a német ka-

---

[7] Főszerkesztő: Parádi József. Bp., 1996. 296. o.

[8] I. Budapest, II. Székesfehérvár, III. Szombathely, IV. Pécs, V. Szeged, VI. Debrecen, VII. Miskolc, VIII. Kassa, IX. Kolozsvár, X. Marosvásárhely.

[9] A kóbor cigányok hatékonyabb megrendszabályozásáról, és újabb adatgyűjtés elrendeléséről szóló 257 000/1928. B.M. sz. körrendelet.

[10] Bergstein Béla (1910): A cigánykérdés megoldása.

tonai erők megölték őket. Ekkor még, a parlamenti botrány hatására, leállította a további deportálást.

1944. március 19. után Eichmann és kísérői Budapestre érkeztek. Szándékuk egyértelmű volt: a Magyarországon élő zsidók, vagy annak nyilvánítottak deportálása és meggyilkolása. A Sztójay-kormányban belügyi államtitkárságot nyert Baky és Endre.

Április 7-én a Baky László államtitkár által összehívott értekezleten elfogadták azt a rendeletet és mellékleteit, amelyek a zsidók összegyűjtését, gettósítását és deportálását írja elő.[11] A rendeletet megküldték a helyi államhatalmi szervek vezetőinek és a csendőrség felügyelőjének Faragho Gábornak, egyidejűleg Ferenczy László csendőrezredest kinevezték összekötőnek a német szervekhez. Rövid idézet a rendeletből: „A zsidók összeszedését a területileg illetékes rendőrség és m. kir. csendőrség végzi. Szükség esetén a csendőrség a városokban a m. kir. rendőrségnek karhatalmi segítséget nyújt. A német biztonsági rendőrség tanácsadó szervként a helyszínre ki fog szállni, akikkel a zavartalan együttműködésre különös súlyt kell helyezni."

A deportálásokkal foglalkozik a Sztójay-kormány június 21. és 24-i ülése, melyeken meghívottként Endre László, Baky László államtitkárok és Faragho Gábor is részt vettek. Figyelemre méltó és sajátos Imrédy Béla hozzászólása, amelyben rámutat „arra, hogy a zsidók kitelepítése és kiszállítása csak szóbeli német megegyezés alapján történik, de írás nincs róla."[12]

A Kormányzó június 26-án délutánra koronatanácsot hívott össze, amelynek egyik meghívottja Faragho Gábor. Az előre elkészített nyilatkozat-tervezetben olvasható: „Legjobban szeretném azt a kegyetlen és nem magyar természethez illő megoldást, hogy innen zsidók deportáltatnak, egyáltalában leállítani. Ha azonban a kormány szerint ezt a németek követelik, ebből nem engednek, vagyis ezen a vonalon kényszer áll fenn, akkor sem engedhetem, hogy ebben a magyar csendőrség működjön közre."

Egyidejűleg kezdeményezi a deportálást szervező belügyi vezetők leváltását, és Faragho kinevezését a rendőrség felügyelőjévé. Ilyen beosztás addig nem volt, jogosan valószínűsíthetjük, hogy Horthy a feltétlen bizalmát bíró Faragho kibővített hatalmával a csendőri és rendőri erők további részvételét kívánta megakadályozni a további deportálásoknál.

A magyar Quisling-kormány c. kötet foglalkozik egy sajátos magyarországi gyülekezet, a szombatosok szomorú történetével. A szombatosok, vagy zsidózók Erdélyben éltek, még a vallási megújulás idején Eörsi András és Péchy Simon vezetésével alakultak, üldözésük majdnem folyamatos volt, jogilag 1868-ban szűnt meg, Eötvös József minisztersége idején. Az első zsidótörvényeket vonatkoztatták rájuk, majd a faji alapon szövegezett 1941. évi XV. tc.16 §-a a következőt mondta ki: „Az olyan úgynevezett erdélyi szombatos vagy ivadéka, aki származásánál fogva nem zsidó és nem tagja az izraelita hitfelekezetnek, mind a jelen törvény [...], mind a zsidókra vonatkozó egyéb jogszabályoknak alkalmazása szempontjából a nem zsidókkal esik egy tekintet alá. A szükséges rész-

---

[11] 6163/1944. BM VII. res.

[12] Karsai (2004): A magyar Qusling-kormány. Bp., 748–763. o.

letes szabályokat, ideértve az igazolás módozatait, az igazságügy miniszter rendelettel állapítja meg"[13]

„A törvény életbeléptetésekor Bözödujfalun és Kőröspatakon élő szombatosok fele áttért az unitárius egyházba, másik felét – mint zsidókat – deportálták."[14]

A szépirodalmi, szociográfiai feldolgozást Szávai Géza erdélyi származású író művéből ismerhetjük meg[15] „Körülbelül abban az időben, amikor gyerekkori barátom édesapja az orosz hadifogolytáborban román állampolgárnak vallotta magát, akkor a szülőföldje még Magyarországhoz tartozott. (Mint azt a hadifogoly előre látta: rövidesen ismét Romániához csatolták.) És a magyar csendőrök és egy német alakulat Bözödujfaluból a marosvásárhelyi gettóba szállította a zsidókat. A szombatosokat, „a lelki zsidókat" is. Csukor Izsákné Kovács Regina néni mesélte el később, hogy egy „naccsága" furcsállotta őket, a jelenlétüket ezen a helyen és csodálkozva megkérdezte: „maguk mit keresnek itt?!" Mire Regina sértődötten azt válaszolta: „Azt keressük drága, amit maguk!"

Csukor Izsákné válasza példamutatóan pontos, csupán a helyzet tragikus: sem a naccságák, sem Regina néniék nem a krematóriumokat keresték. A bözödujfalusi zsidózók közül sokat – Regina nénit is – kimentettek a gettóból. Szinte erőszakkal visszakeresztelték őket katolikusnak, unitáriusnak, de voltak, akik a krematóriumba, a halálba mentek a „született zsidókkal".

„A negyvenes évek elején Bözödujfaluban a székely zsidók közül sokan megkeresztelkedtek valamelyik keresztény egyház papjánál. Hitüket legfönnebb titokban gyakorolták, de már nem voltak „tagjai az izraelita hitfelekezetnek". Mások megmaradtak „izraelitának".

És amikor jöttek a székelykeresztúri, bözödi csendőrök „összeszedni a zsidókat", nem válogattak. Geréb Kálmán bácsi emlékezete szerint: „János Áron ellenőrizte, nehogy vaj egy kimaradjon..." Hát nem maradtak ki – a „száz százalékosok" sem... Bözödujfaluban a csendőrök a hitet nézték –, és összeszedtek mindenkit, azt is, aki szombatosságát a magyar történelemnek egy emberi pillanatában az emancipált zsidó vallással azonosította, és zsidónak vallotta magát, a XX. század negyvenes éveinek elején viszont „hatósági nyomásra" úgymond visszakeresztelkedett kereszténynek. A csendőrök vitték azt is, aki száz százalékos volt, és „vissza is keresztelkedett".

„1944 koranyarán Ráduly István plébános állt szemben Schröder őrnaggyal, mellette dr. Botskor Lóránt csendőr-alezredes[16], akinek Bözödujfalu nem tartozott az illetékességi területébe. A Gestapóst meggyőzték, hogy van ilyen a történelemben és a valóságában: zsidó, aki magyar. Szaladgálhatott a papírokkal Ráduly István. Győzködhetett, veszekedhetett, keresztelhetett."

S hogyan emlékeznek a volt csendőrvezetők? A budapesti népbíróság 1946. szeptember 5-én Paksy Kiss Tibor volt csendőrezredes ügyét tárgyalta, a deportálás idején ő volt

13 Az úgynevezett erdélyi szombatosok és ivadékaik származásának igazolása tárgyában a m.kir. igazságügy miniszternek 71 000/941. I.M. sz. rendelete.

14 Kelemen Miklós (1999): Unitárius Kislexikon. Bp.

15 Szávai Géza: Székely Jeruzsálem. Bp., Pont Kiadó.

16 Nemesi előneve: csíkszentmartoni és csíkdelnei, így jobban érthető erdélyi, székely kötődése és ismeretanyaga. (A m. kir. csendőrség tiszti rangsorozati lajstroma. 1944.)

a X. csendőrkerület (Marosvásáhely) parancsnoka is, Papp János helyett. Papp János igazolt csendőrezredes tanúként mondta: „Az én területemen a gettózások idejében ukrán menekültek vonultak át, ezért a gettózás végrehajtásának halasztását kértem, de nem kaptam, és így a vádlottat bízták meg az én kerületemben a gettózás végrehajtásával."

Botskor Lóránt igazolt csendőr alezredes elmondta: „Marosvásárhelyen a katonai parancsnok 100 szombatost is behozatott a marosvásárhelyi gettóba, de az én közbenjárásomra a németek kiengedték őket. Mikor a vádlott tudomást szerzett erről, hogy a szombatosokat és a kivételezett zsidókat is gettózzák, intézkedést adott a marosvásárhelyi kerületnek, hogy a kivételezetteket és a szombatosokat engedjék ki, ami meg is történt. A szombatosok kérdésének tisztázását a hadtest maga is forszírozta."[17]

Botskor Lóránt kilenc évvel később is tanúvallomást tett. Már nem a nyilvánosság, hanem Zsótér Sándor államvédelmi hadnagy előtt, ám szabadlábon: „Papp János demokratikus érzelmű ember volt és a „szombatosok" megmentése is, elsősorban az ő érdeme, és amit én hajtottam végre. Ugyanis Bözödujfaluból az utolsó 63 „szombatost a németek és a közigazgatási hatóság közreműködésével beszállították a marosvásárhelyi gettóba. Mivel a székely képviselők eredménytelenül léptek közbe a hadtest parancsnoknál, Papp János engem bízott meg [...] azzal, hogy a szombatos kérdést a németekkel tárgyaljam le. Hosszas tárgyalások után a németek hajlandók voltak engedni azzal a feltétellel, hogy az unitárius vallásra térjenek át a szombatisták. Három személy kivételével – akik nem írták alá a nyilatkozatot – a többi ember megmenekült."[18]

Botskorról nyugodtan írhatjuk, hogy ideális mentőtanú, mindig a „bajban" lévő volt tiszttársait óvják szavai.

Több mint 450 000 magyar állampolgár szervezett deportálása a magyar rendészeti szervek hathatós és alapos közreműködésével, a kormány egyetértésével ment végbe. Ami ezután következett, az az emberirtás más formában történő megvalósulása volt. Nem volt vége a munkaszolgálatnak, a bori munkatábornak, az októberi nyilas hatalomátvétel utáni halálmeneteknek, gyilkosságoknak és roppant kegyetlenkedéseknek, amelyeket már egy új kormány új erőszakszervezetei és egyénei végeztek. Elfogadott számítások szerint ez még 50 000 áldozat életét követelte.

Egyidejűleg kibontakozott a nemzetközi és a magyar embermentő műveletek, szervezett és egyéni lehetősége.

A január 20-án aláírt fegyverszüneti egyezmény 14. pontja szerint: „Magyarország közre fog működni a háborús bűncselekményekkel vádolt személyek letartóztatásában, bíróság elé állításában és az érdekelt kormányoknak való kiszolgáltatásában."

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány csendőrséget feloszlató rendelete 1945. május 10-én jelent meg, lehetőséget adott a volt csendőröknek, hogy egy különleges igazoló bizottság elé állhassanak. A bizottság 2252 volt csendőr ügyét vizsgálta és 271 főt minősített iga-

17 Budapesti Népbíróság Nb.XI. 5045/1945/6. Paksy Kiss Tibor ügye.

18 Sólyom Ildikó (2003): Összetört-szétszakadt-elillant. I. Bp., 802. o. Pap János Sólyom László apósa volt, 1945-ben igazolták, a HM-ben töltött be vezető állást, majd Sólyom tábornok letartóztatása után, hamis vádakkal őt is elítélték. Romániában 1946-ban halálra ítélték, ám kiadatása nem történt meg. Uo. 789–831. o.

zoltnak. A népbíróságok 2473 csendőr ellen hoztak elmarasztaló ítéletet, a halálra ítélt és kivégzett csendőrök száma nem érte el a tízet.[19]

Faragho nem mint vádlott jelent meg néhány tárgyaláson, hanem mint mentőtanú, és igazolta a vádlottak szakszerű és parancsszerű eljárását. A kormány által összeállított háborús bűnösök közé sem kerül fel a neve. Ez volt az az egyik időszak Európában, amikor a szereplők rövid idő alatt emberi, erkölcsi, felfogásbeli fordulatokat hajtottak végre, többnyire eredménnyel. Utalva a kezdő sorokra, 1944. tavaszi zsidó ünnepének idején Faragho a csendőrség felügyelőjeként működött a deportálások idején, 1945 februárjában figyelmes miniszterként pászkáról gondoskodott a közeledő ünnepre.

A fegyverszüneti egyezmény 5. pontja szerint „Magyarország Kormánya állampolgárságukra és nemzetiségükre való tekintet nélkül haladéktalanul szabadon bocsátja mindazokat a személyeket, akik az Egyesült Nemzetek javára kifejtett tevékenységükkel kapcsolatban, vagy az Egyesült Nemzetek ügye iránt nyilvánított rokonszenvük miatt, vagy faji származásuk, vagy pedig vallásos meggyőződésük következtében őrizetben vannak, és hatályon kívül helyez minden sérelmes törvényt és abból származó korlátozást."[20]

A jog- és vagyonfosztásokat előíró törvényeket és rendeleteket, a Budapesti Nemzeti Bizottság január 21-én a kormányt megelőzve, bejelentette: „Irányvonalként közöljük, hogy az összes zsidótörvényeket hatályon kívül helyeztük."[21]

A kormány is meghozta rendeletét február hó 6-án, ez volt az Ideiglenes Nemzeti Kormány 200/1945. M.E. sz. rendelete. 1946-ban megszületett a XXV. tc. a magyar zsidóságot ért üldözés megbélyegzéséről és következményeinek enyhítéséről. Ezzel a legmagasabb törvényhozó testület nyilvánította ki elítélő véleményét a népirtásról, és fogalmazta meg a lehetséges jóvátételt is. Ez azonban jogilag, emberileg soha-soha nem teljesült, nem is teljesülhetett.

Az eddigi szöveggel segítséget kívánunk nyújtani a holocaust megértéséhez – amennyire ez lehetséges –, és a végrehajtó szervezetek és egyének működéséhez.

Végül a szépirodalmat hívjuk segítségül, talán jobban érthetővé teszi a múlt megismerését, megértését, mint a törvények, jogszabályok, mentségek felsorolása, ismertetése.

„A kapuban felállított zenekar foxtrottot és tangót játszott. A láger a vonuló emberáradatot nézte. A nagy érzelmekre, a heves szenvedélyekre való reagálásnak oly szűk a skálája. Úgy reagálunk rájuk, mint az apró-cseprő, mindennapos eseményekre. Ugyanazokat az egyszerű szavakat használjuk.

– Vajon hány embert öltek meg eddig? Május közepe óta, vagyis majdnem két hónapja, napi húszezret számítva... Körülbelül egymillió!

– Nem gázosítottak el napi húszezret. Különben a fene tudja, négy kémény, jó néhány gödör...

– Akkor számoljunk másképp: Kassáról és Munkácsról legalább hatszázezer, mert kár a szóért, az egész várost ideszállították, és Budapestről? Az is van vagy háromszázezer, igaz?

---

19 Molnár Judit (2005): Csendőrök a népbíróság előtt. In: Holocaust Magyarországon Európai perspektívában. Balassi Kiadó. Bp., 661–662. o.

20 Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 525/1945. M.E. sz. rendelete.

21 *Szabadság*, 1945. január 21.

– Nem teljesen mindegy neked?
– Ja, de talán már nem tart sokáig. Elfogy az anyag.
– Attól ne félj! Jut is, marad is."

„Az ember emlékezete csak képeket őriz meg. És ma, amikor az utolsó auschwitzi nyárra gondolok, véget nem érő tarka embertömeget látok, amint vonulnak a két úton, egy nőt, aki lehajtott fejjel áll a lángoló árok előtt, egy vörös hajú lányt, amint a homályos blokk ajtajában állva türelmetlenül kiálltja felém:
– Megbűnhődik-e az ember a bűneiért? De emberi mértékkel?"[22]

A visszatérés, az újrakezdés nem volt egyszerű és könnyű, erről ismereteket kaphatunk egy nem régi tudományos emlékülés anyagát olvasva.[23]

[22] Borowski, Tadeusz (1999): Kővilág. Bp., És emberek vonultak mindkét úton... 117–131. o. Borowski lengyel író, 1942-től letartóztatásban és táborokban, közöttük Auschwitzban élt.

[23] Botos János – Kovács Tamás (szerk., 2007): Visszetérés-újrakezdés. Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány.

Szita Szabolcs

A humánum erejével
Raoul Wallenberg akciói 1944 novemberében

Szálasi Ferenc és híveinek hatalomra jutása 1944. október 15-én német fegyveres intervencióval történt. A Horthy-rendszer mélypontja, véres epilógusa volt. Az államhatalom rövid idő alatt a nyilaskeresztesek kezébe került, a terror a szélsőjobboldali diktatúra eszköze és megtestesítője lett.

A kormányzói posztról zsarolással lemondatott Horthy Miklóst és családját október 17-én „védőőrizetben" Németországba szállították. 27-én az Országtanács egyesítette az állam- és kormányfői funkciót, amit az országgyűlés november 4-én megszavazott. Szálasi régi vágya teljesült, a Hungarista Munkaállam élére emelkedett. A budai várpalotában november 2-án letette az államfői esküt. Hitlernek tett ígéretét, a „a nemzet totális hadba vetését", az új egymilliós hadsereg felállítását, a vállalt kötelezettségek garmadáját csak a legteljesebb erőszakkal lehetett valamennyire is teljesíteni. Számtalan rendelet, megújított parancsok, egymást keresztező utasítások özöne növelte a zűrzavart. A gyors bomlás kihatott a hadseregre, a rendőrségre és a közigazgatás láncszemeire is.

A hatalomátvétellel ismét aktivizált Nyilaskeresztes Párt immár szabadon működhetett. Különleges helyzetben, hisz Szálasi hazug rendelkezései révén a nemzet politikai akarata megtestesítőjének hirdethette magát. Az egyedüli legális pártba, amely tagjainak fegyveres hatalmat, gyors gyarapodási lehetőséget és mindenre kiterjedő védelmet biztosított, sokan jelentkeztek. Különösen a szabad rablás lehetőségét felismerő lumpen elemek, az alvilág és a félrevezetett fiatalság soraiból.[1]

Az új rezsim védelmét biztosító szervezetekben gyors személycserék történtek. Új szervezeteket is létesítettek. Október 17-én újjászervezték az Állambiztonsági Rendészetet, a magyar Gestapót. Ismét – a nyáron bukott, leváltott – Hain Péter vezette. Tevékenysége a német megszállók, a hatalomba ültetett nyilasok minden rendű és rangú ellenfelére kiterjedt. 26-án létrehozták a Nemzeti Számonkérő Szervezetet. Vérengző osztagai számos magyar hazafi életét oltották ki.

A törvények, rendeletek és a sorozatban érkező parancsok végrehajtásakor a tábori biztonsági szolgálat a csendőrségre, a rendőrségre, valamint a Nyilaskeresztes Párt saját fegyveres alakulataira is támaszkodhatott. A szolgálat állománya a következő hónapokban rengeteg katonaszökevényt, zsidó munkaszolgálatost, razziákon őrizetbe vett személyeket – gyakran elfogásuk színhelyén – mészárolt le. Az eladdig is degradált, a társadalmi, gazdasági élet legtöbb helyéről kiszorított zsidók kiterjedt üldöztetése, terrorizálása a hungarista program meghatározó eleme volt. A felfegyverzett, immár szabadon mene-

1 A nyilas párttagság további előnyeihez sorolható, hogy a párttagokat kivonták a bíróságok hatásköréből. Kimondták, hogy bírósági ítélet ellenük kizárólag Szálasi Ferenc hozzájárulásával érvényesíthető.

telő pártszolgálatosok a hatalomátvételt követően azonnal rátámadtak a budapesti zsidókat „tömörítő" csillagos házakra, a zsidó munkaszolgálatosok körleteire.[2]

Az éles fordulat alaposan meglepte a svéd követség apparátusát, miként az általuk (a német megszállás óta) folytatott humanitárius akció védenceit is. Raoul Wallenberg követségi titkár személyesen a fővárosi társasági körökben terjedő (inkább kibeszélt) kormányzói szándék, a háborúból tervezett magyar „kiugrás" megvalósítását várta. Számolt a gyors szovjet invázió bekövetkezésével is.

A sokak által vágyott és remélt béke helyett a pusztítás, a pusztulás új hulláma csapott fel. A Nyilaskeresztes Párt karhatalmi vezetője október 16-án elrendelte, hogy a zsidók lakhelyüket a további intézkedésig nem hagyhatják el. A Dávid-csillaggal jelölt épületeket éjjel-nappal zárva kell tartani. Fegyveres nyilasok október 20-ától a budapesti zsidók tízezreit (a 16–60 éves férfiakat) két ügetőpályán sorakoztatták, munkaszázadokba osztották és elhurcolták. 23-tól Zuglóban az egyik városszéli sportpálya lett a plakátokon ide vezényelt zsidó nők gyülekezőhelye.

Budapest környékén erődítési munkákat rendeltek el. A védelmi árkok ásását a fővárosi zsidókkal végeztették, emiatt elosztóhelyeket létesítettek a ferihegyi repülőtéren, és az újpesti sporttelepen.[3] A legnagyobb gyűjtőhelyet a budai oldalon, a Nagybátony-Újlaki Téglagyár óbudai telepén működtették.[4] (A téglagyárat már nyáron is internálótábornak használták.)

Wallenberg svéd követségi titkár missziója idején a leghosszabb időt Budapesten töltötte. Mindenkor gépkocsival és sofőrrel utazott. (A nyilas hatalomátvétel idején kifejtett mentőakcióit Forgács Gábor foglalta össze.[5]) Carl-Ivan Danielsson svéd követ 18-án jelentette, hogy a Szálasi-kormány szigorú zsidóellenes rendeleteket hozott, a követség minden zsidó munkatársa életveszélybe került. Az épületet menedéket kérő zsidók tömege ostromolja, a követség befogadásukra képtelen. Kitért arra is, hogy Mezey követségi tisztviselőt a nyilasok letartóztatták. A stockholmi külügyminisztérium még aznap válaszolt. Azonnali, határozott tiltakozást rendelt el.[6]

Október 15-éig a menekülni próbáló magyar zsidóktól mintegy 8000 kivándorlási kérvény érkezett a követségre. Eladdig a svéd védőútlevelet (Schutzpass) 3500 jelentkező kapta kézhez. Wallenberg a hatalomátvétel után egy héttel jelentett először Stockholmnak. Tanúsította, hogy „a felfegyverzett banditák (az általa kibocsátott – a szerző meg-

---

2 Zsidó munkaszolgálatosokat gyilkoltak le vidéken is több helyütt. Szita Szabolcs (1989): Halálerőd. A munkaszolgálat és a hadimunka történetéhez 1944–1945. Kossuth–ÁKV, Bp., 58–61. o.

3 Lévai Jenő (1946): Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről. Officina, Bp., 221. o.

4 Az országra november elejétől kiterjedt letartóztatási hullám zúdult. Az „ellentétes világnézeti erők leküzdése" címén napok alatt 6000–7000 embert vettek őrizetbe. A komáromi várerődbe zsúfolt tömeget, köztük a politikai foglyokat, az ide hurcolt romák ezreit „a háború végéig" német kézre adták. Főként Dachauban és Buchenwaldban, valamint ezek altáboraiban, kényszermunkán pusztították el őket.

5 Forgács Gábor (2004): Christmas of Raoul Wallenberg, Budapest, 1944. Raoul Wallenberg karácsonya Budapest, 1944. (Text and illustration). Kolor Optika Bt., Bp., 8–9. o.

6 Lajos Attila (2007): Raoul Wallenberg. Mítosz és valóság. Minerva, Bp., 140. o.

jegyz.) a védőútlevelek birtokosait megtámadták és passzusaikat eltépték". A váratlan, drámai fordulatra a magyar alkalmazottak rejtőzéssel reagáltak.[7]

A kiújult üldöztetések sodrában a zsidók korábbi mentesítései nagyrészt érvényüket vesztették.[8] A zöldinges nyilas vezetőkkel tárgyalásokra, a mentőakcióban új módszerekre volt szükség. Wallenberg Szálasi külügyminiszterével, báró Kemény Gáborral[9] vette fel a kapcsolatot. Helyes lépés volt, mert a „zsidókérdésben" és további más, „zsidó vonatkozású" ügyben ezután legtöbbször a külügyminisztériumban kellett eljárni. Október 21-én Keménnyel megállapodott, hogy a Svéd Királyi Követség alkalmazottait és családtagjaikat a magyar hatóságok kivételesen kezelik. Emiatt „a csillagviselés alól mentesek; mindennemű munkaszolgálat alól mentesek, illetve onnan visszahívandók; nem kötelesek csillagos házban lakni; a kijárási tilalom rájuk nem vonatkozik".[10] A gyors megegyezés több száz embernek adott reménységet. Egyben gyengítette a kormány egyik – naponta kikürtölt – célját, Magyarország „teljes zsidótlanítását".[11]

Wallenberg mozgásterét bővítette, hogy időközben felhatalmazást kapott a magyar zsidók teljes megsemmisítésének megakadályozására, a svéd védelem hivatalos kiterjesztésére. Erről – és a budapesti hatalomátvételről – október 24-én már tudtak Bernben, Washingtonban, New Yorkban (World Jewish Congress, Zsidó Világkongresszus), a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságának genfi központjában és másutt is.[12] Szálasi „hungarista" kormánya e szándék ellen is intézkedett. Október 29-én rendeletmódosítással szűkítette az addigi mentesítettek körét.[13]

---

7 Ma már ismert, hogy részben (mintegy húszan) a svéd követség kertjében, faházban bújtak el.

8 Veesenmayer követ október 18-án Budapestről Berlinnek jelentette: „A politikai helyzet változásával a zsidókérdés is új stádiumba jutott. [...] ma visszatért Eichmann Obersturmbannführer, aki a magyar hatóságokkal megkezdte tárgyalásait arról, hogy 50 000 munkaképes zsidó férfi munkaszolgálatra gyalogmenetben útba indítandó a birodalomba, további munkaképes zsidók azonnal a város körüli katonai erődítési munkákhoz vezénylendők; az összes többi zsidót városszéli gettószerű táborokba kell összegyűjteni. [...] Az új kormány hivatalos közleményei az eddig kivételezett zsidókat ismét csillag viselésére kötelezik."
Ránki György – Pamlényi Ervin – Tikovszky Lóránt – Juhász Gyula (szerk., 1968): A Wilhelmstrasse és Magyarország. Kossuth, Bp., 904. o.

9 Báró dr. Kemény Gábor (1910–1946) jogász, 1939-től a Nyilaskeresztes Párt tagja. Szálasi hatalomátvétele után külügyminiszter, 1946 márciusában népbírósági ítélet alapján kivégezték.

10 A követségi alkalmazottakat és családtagjaikat a Svéd Kir. Követség munkaigazolványával, vagy a magyar Külügyminisztérium, illetve a Belügyminisztérium igazolványával látták el. November 4-én a svéd okmánnyal rendelkező, a Dohány utcai templomba zárt magyar zsidókat a hatóságok – a közzétett magyar–svéd megegyezés következményeként – szabadon engedték.

11 Október 21-én Leszámolunk! címmel jelent meg Budapesten a Harc c. lap. Bosnyák Zoltán vezércikkéből: „Elérkezett a számonkérés órája. Ebben az órában bennünket nem vezet a túlfűtött bosszúérzet, de nem hagyjuk befolyásolni magunkat ócska, érzelgős humanista jelszavaktól sem. Egyetlen szempont, egyetlen cél irányít csak bennünket: a zsidókérdést végleg fel akarjuk számolni, a zsidósággal végleg le akarunk számolni"

12 Arieh Ben-Tov (1992): Holocaust. Dunakönyv, Bp., 175–176. o.

13 A m. kir. minisztérium 3780/1944. ME. sz. rendelete a 2040/1944. ME. sz. rendelet alapján kiadott mentesítő okiratok felülvizsgálása tárgyában. Megjelent a Budapesti Közlöny 247. számának 1. lapján.

A fenyegető szükségben Budapesten a svéd követség által védett házak egész rendszere alakult ki.[14] A svéd oltalom alatt álló magyarokkal Raoul Wallenberg – főként közvetlen veszély, támadás esetén – sokszor személyesen tartott kapcsolatot. Kitartó szervező munkájának köszönhetően a menekvéshez 1944 végére számos helyen bérelt svéd követségi irodák, lakások álltak rendelkezésre.

A követségi védettség többször csupán egyetlen reményszálat jelentett. A „védett" házak ingatag, viszonylagos menedéket nyújtottak. A biztonság, a napi túlélés esélye forgandó volt: a szerencsétől, a nyilas fegyveresek mozgásától, kénye-kedvétől függött. Zsindelyné Tüdős Klára emlékezése valós képet rögzített. „Borzalmas hírek keringtek a téglagyárakba internált zsidókról, a bedrótozott vagonokról, s ahogy bealkonyodott, megindultak Pest utcáin a csillagos menetek. Bennem úgy kavarogtak ezek a dolgok, a bőgő szirénák hangjai mellett, mint egy lázálom."[15] A terror kiteljesedésével az utcai sorakoztatások, az elhurcoltak Óbudára vánszorgó, szüntelen szidalmazott csoportjai napközben is láthatók lettek.

Friedrich Born delegátus november 11-én kelt, Genfbe küldött bizalmas jelentésében az óbuda-újlaki téglagyárat – helyszíni tapasztalatai nyomán – koncentrációs tábornak minősítette. Az állapotokat leírhatatlannak nevezte. A sivár gyárudvaron az éhes zsidó foglyok, 5–6000 ember átázott és átfázott tömegét „teljesen apatikus és reménytelen állapotban" találta. Öngyilkosok is feküdtek a földön. Megkérdezte, hová viszik a 12–14 éves fiúkat is magában foglaló tömeget? A nyilas őrségtől megdöbbentő választ kapott: „ezekből szappant főznek!"[16] A svájci védett személyekért küzdő Carl Lutz alkonzul ugyancsak szívszaggató jeleneteket élt meg. Mélyen megrázta, ahogy sokan kimentésért könyörögtek, az élni akarás utolsó fellobbanásait látta az emberek összeroppanása előtt. A tolongókat „kutyakorbáccsal verték, amíg vérző arccal a földön nem hevertek". A látványtól megborzadt Lutz és felesége semmit sem tudott segíteni, őket is fegyverrel fenyegették meg.[17]

Budapesten a pártszolgálatosok a gyilkolás új válfajaként a dunai rakpartokon az éjszakában csoportos kivégzéseket rendeztek. Az ehhez hasonlítható gyilkosságsorozatok (elkövetői magyarok voltak, honfitársaikkal szemben) más európai nagyvárosok modernkori történetében ismeretlenek. Az öldöklés addig tartott, míg a folyam partjai az ostrom körülményei között megközelíthetők voltak. Óvatos becslések szerint 3600–4000 embert lőttek a Dunába.[18]

---

14 A védett házak (Schutzhaus) a „kivándorlásra" kész zsidók lakhelyéül, belügyminiszteri rendelkezésre jöttek létre. A svájci követség a Margit híd közelében lévő Pozsonyi úton 60 többemeletes házba költöztethette be zsidó védenceit. Ez a szám később 72-re emelkedett. A svéd, spanyol, portugál, vatikáni hasonló rendeltetésű épületekkel együtt ezek képezték az ún. nemzetközi gettót.

15 Dizseri Eszter (1994): Zsindelyné Tüdős Klára. Életrajz – dokumentumokban 1895–1980. Kálvin, Bp.. 160. o.

16 Nemzetközi Vöröskereszt genfi levéltára G 59/12-361.

17 Sonderdruck. Neue Zürcher Zeitung Nr. 2464. 1961. június 30.

18 Az autodaféknak gyakran maradtak túlélői. Előfordult, hogy a nyilasok a sötétben rosszul céloztak, vagy a csoportos kivégzések részesei közül többen sérülés nélkül a jeges Dunába ug-

Edmund Veesenmayer német birodalmi megbízott november 13-án „kereken 27 000 mindkét nembeli menet- és munkaképes zsidó" gyalogmenetéről jelentett Berlinnek. Még további 40 000 munkaképes magyar zsidó német célokra való átadásával számolt, őket 2000–4000-es napi csoportokban indítják majd útnak. Ezután becslés szerint 120 000 zsidó marad Budapesten, végleges sorsuk elsősorban a szállítási lehetőségektől függ.[19]

Szálasi intézkedésére a főleg zsidók által lakott, kijelölt belvárosi utcák együttesében létrehozták, december 10-én lezárták Európa utolsó zsidó gettóját.[20] A fapalánkkal körülvett negyed a főváros 207 négyzetkilométernyi területéből 0,3 négyzetkilométert tett ki. Körzetekre osztották, négy kapuját egyenruhás rendőrök és fegyveres nyilasok őrizték Az ide bekényszerített, bekísért zsidók 1945. január 18-ig 243 lakóépületben, inkább ezek pincéiben, fáskamráiban összezsúfolódva nyomorogtak. Hivatalos létszámuk 1945. január 2-án 52 688 (köztük 5730 gyerek), 8-án 62 949 (6759 gyerek) volt.[21]

A Svéd Királyi Követségnek is része volt abban, hogy először a VI. kerületi Benczúr utcában, majd további épületekben 701 század állományába gyűjtötték egybe a külföldi védőútlevéllel vagy kormányzói mentesítéssel rendelkező munkaszolgálatosokat.[22] A budapesti honvéd hadtest 701 idegengyűjtő százada felosztásából jöttek létre a svéd, a svájci, a portugál, a vatikáni követség védettsége alatt álló (erről irattal rendelkező), ún. védett zsidó munkásszázadok. A frontszolgálatra szóló behívások, a személyi veszteségek megugrása miatt a németeknek immár minden munkaképes emberre szükségük volt, ezért Adolf Eichmann budapesti SS-stábja a védettséggel mit sem törődve, megkaparintotta őket. Az akcióban ismét a magyar csendőrség volt segítségére.

November 28-án és 29-én hajnalban a zsidó munkaszolgálatosok körleteinél tábori csendőrök jelentek meg Budapesten. Gyors ébresztő, ezután a körleteket körbezárták, a századok magyar parancsnokságát leváltották. Az intézkedés bevált. A csendőrök – ellenállás és veszteség nélkül – a Józsefvárosi pályaudvarra kísérték az SS-nek átadandó, legtöbbször kétszáz fős munkaszolgálatos századokat. Köztük voltak a svéd „védett" munkaszolgálatosok is.[23] A váratlan akcióról a követségi titkárt valamiképpen értesítették. „Kis autóján" (DKW) követte őket, s egész napos küzdelmet folytatott kimentésükért.

---

rottak. A megmenekült – véresen sebesült vagy lövést nem kapott személyek – általában valamelyik hídfőnél vagy csatornakifolyónál vergődtek ki a vízből. Többen a közeli svéd védett házakban, a Wallenberg által felszerelt kórházban kaptak menedéket, orvosi ellátást.

19 Ránki György – Pamlényi Ervin – Tikovszky Lóránt – Juhász Gyula (szerk., 1968): A Wilhelmstrasse és Magyarország. Kossuth, Bp., 910. o.

20 A központi vagy nagy gettó létesítése november 12-én, a nyilas pártszolgálatosoknak kiadott „szolgálati utasítással" indult, november 29-én, Vajna Gábor belügyminiszter által kiadott 8935/1944. BM rendelettel folytatódott.

21 Részletesen lásd: A zsidók üldöztetése Budapesten 1944–1945. Holocaust Füzetek. 1994. 4. 60-71. o.

22 Fegyver nélküli katonai szolgálatra behívott zsidó férfiakat.

23 A szökés, elrejtőzés közben elfogottakat a nyilasok a Józsefvárosi pályaudvarhoz közeli Teleki tér 4. sz. házban gyűjtötték össze. Wallenberg ottani megjelenéséről, regiszteres könyv alapján

A pályaudvaron Wallenberg megbízottai névsor olvasásával, a nyilasok által eltépett svéd okiratok tulajdonosainak azonosításával húzták az időt. A kivitt követségi Schutzpass regiszterekben[24] a követségi titkár maga is kereste a neveket. Bizonytalan adat szerint 411 deportálásra szánt munkaszolgálatost mentettek meg. A „valóban svédek" száma 283-at tett ki. A többiek a csoportba vegyült spanyol, san salvadori és más védettek voltak.[25] A szabadító akcióról a németek hamar tudomást szereztek. A vasúti szállítást elrendelő, irányító Eichmann-kommandó sokat próbált tisztje, Theodor Dannecker SS-Hauptsturmführer[26] hiúsította meg.

A már említett óbuda-újlaki téglagyár a novemberi hegyeshalmi gyalogos deportálás, a német érdekekért elrendelt dunántúli és határ menti erődítési kényszermunka gyűjtőhelyéül szolgált. A Teleki téren a nyilasok több épületet ugyanerre használtak. Innen gyakran a Józsefvárosi pályaudvar, a bevagonírozás és a gyors elszállítás következett.

Autóval járt Raoul Wallenberg a Budapest és Hegyeshalom közötti, akkor 1. sz. országos főútvonalon is. A magyar külügyminisztérium fennmaradt irataiban olvasható, hogy Raoul Wallenberg és Per Anger november 23-án és 24-én járta meg a Budapest–Hegyeshalom autóutat. Tapasztalataikról Kemény külügyminiszternek Emlékeztetőt készítettek. Soraiból kiviláglik, hogy éles szemmel figyelték a Budapestről indított, megrázó látványt nyújtó deportáló gyalogmeneteket. Együttérzéssel mérték fel a magyar–német határra vezényelt zsidó férfiak, a katonai munkaszolgálatosok és elhurcolt budapesti polgári lakosok (főként nők) felszerelését, helyzetét és testi-lelki állapotát. Gönyű nagyközséget, Mosonmagyaróvárt és a határ közeli Hegyeshalom községet említik. Feltehetőleg ezeken tudtak információkat gyűjteni a nyolcnapos novemberi gyaloglás viszontagságairól és következményeiről. Megállapították, hogy sem Budapesten, „sem a hegyeshalmi átadásánál nem tartják 100%-os tiszteletben a külföldi okmányokat".

Tárgyilagos és megrendítő leírást készítettek „a szinte állati sorba süllyedt", elcsigázott emberekről.[27] Mintha az SS koncentrációs táborainak egyik előképét, a végsőkig kiéhezett foglyoknak a csekély kenyérporcióért folyó napi dulakodását látták volna: „Midőn a Bizottság saját úti készletéből némi élelmet akart közöttük kiosztani, a tömeg szinte megostromolta őket, az emberek összeverekedtek, csakhogy a kis szendvicscsomagokhoz jussanak". Az Emlékeztető szerint a Svéd Királyi Követségtől „ismételten megtagadták, hogy tehergépkocsikat küldjön az emberek élelmezésére, csak két nappal ezelőtt vált ez hivatalosan lehetségessé".[28]

---

húsz–huszonöt svéd védett zsidó fogoly kiemeléséről emlékezett meg Fülöp Gy. Forrás értékű kötetében. Fülöp György (é. n.): Vészkorszak. Focus, H. n. 91–92. o.

24 A svéd védőútlevelesek nevét „Svédországba szállítás céljából" kollektív útlevélbe, több regiszterbe is rögzítették.

25 Lévai Jenő (1948): Raoul Wallenberg regényes élete, hősi küzdelmei, rejtélyes eltűnésének titka. Magyar Téka. 293. o.

26 Theodor Dannecker (1913–1945) 1944-ben a budapesti Eichmann-kommandó tagja, „az európai zsidókérdés végső megoldásának" fanatikus végrehajtója volt.

27 Hasonlóan Thassy Jenő (1996): Veszélyes vidék c. önéletírásában. Pesti Szalon, Bp., 379–380. o.

28 Magyar Nemzeti Levéltár K 63. Küm. Pol. 13029 sz. A beszámoló magyar nyelvű változatát közli Karsai Elek – Karsai László (1988): A Szálasi per. Reform Rt., 736–737. o.

Mindebből kikövetkeztethető, hogy Wallenberg és diplomatatársa, Per Anger[29] – a november 19-én kért engedély alapján – svéd követségi személyautóval tette meg a 240 km-es utat. Alkalmilag „saját úti készletből" szendvicset próbáltak szétosztani. Teherautók további kiküldése és felhasználása kétséges, mert november 20-án Szálasi miniszterelnök – a hangos felháborodás miatt – leállíttatta a nők gyalogos deportációját. Ezután, ha követségi megbízásból küldtek ki teherautót a határra (és rakományát a nyilasok nem vették el útközben), talán az utolsó csoportokban bevánszorgó fővárosi zsidókon segíthettek valamit.[30]

A követségi titkár budapesti autós mozgása, országúti és hegyeshalmi megjelenése bátorítást, kitartást adott az embermentésben részt vállalt magyar követségi tisztviselőknek is. Dr. Breszlauer Árje több (dokumentált) akció kapcsán írta: Wallenberg „segítsége, de főképpen személyes bátorsága nélkül nem tudtuk volna annyi testvérünk életét megmenteni. Saját munkánkra vonatkozóan (védlevelek kitöltése, osztása, védlevelesek kiemelése – a szerző megjegyz.) ugyanezt állíthatom."[31] A humanitárius akcióban közvetlenül és tartósan részes Falk Lászlóné ugyanígy emlékezett. „Gyors elhatározás, villámgyors cselekvés, mégis éles meggondoltság és hihetetlenül kitartó munkabírás" – ez volt Wallenberg.[32]

A külföldi diplomaták országúti feltűnését, zsidókat segítő, mentő akcióit jelentették Berlinbe Ernst Kaltenbrunner SS-Obergruppenführernek, a Sicherheitspolizei (Biztonsági Rendőrség) és az SD (Sicherheitsdienst, Biztonsági Szolgálat) vezetőjének. Arról is

---

29 Adataink szerint a hegyeshalmi átadásnál a magyar parancsnokság mellett alkalmilag Eichmann megbízottja, Dieter Wisliceny SS-Hautpsturmführer intézkedett. A német oldalon (Zurndorf, magyar neve Zurány) Rudolf Hess SS-Obersturmbannführer (az Auschwitz-Birkenau-i lágerkomplexum volt parancsnoka) kezében volt az irányítás.

30 A november 23–24-i svéd expedíció idején százötvenhárom zsidót mentettek ki. Négy vagonban Budapestre indították vissza őket, ám útjuk csak Komáromig tartott. A csoportot a nyilasok elhurcolták, a helyi Csillagerődbe zárták. A komáromi eseményekről lásd Szita Szabolcs (2002): A komáromi deportálás 1944 őszén Magyar Auschwitz Alapítvány-Holocaust Dokumentációs Központ Budapest, 3–20. o. Zvi Erez izraeli túlélő 2007. március 14-i emlékezése szerint 1944. november 25-én és 26-án – Wallenberg mentő beavatkozása nyomán – családjával vonatozott Hegyeshalomból vissza Budapestre. A vagonukban lévő kimentettek (nyolcvanan lehettek) bántatlanul értek a Kelenföldi pályaudvarra. Benedek István Gábor – Vámos György (1990): Tépd le a sárga csillagot. Pallas, Bp., 41. o.

31 Dr. Breszlauer Árje (é. n.): Életmentés a Budapest–Hegyeshalom országúton. In: Tanúk vagyunk...! Galili-Gemeiner Ervin (Szerk): Tanúk vagyunk...! A szerkesztő kiadása, Tel Aviv. 252–255. o. Emlékezésében olvasható, hogy Hegyeshalomban a Nemzetközi Vöröskereszt megbízottainak a hatóságok nem engedélyezték, hogy a sorból kidőlt zsidóknak orvosi segélyt nyújtsanak. Uott. 255. o. Lévai Jenő felidézte, hogy december 2-től a svéd királyi követség budapesti kórházába felvettek deportálásból megmentett, Hegyeshalomból visszahozott embereket, „akiknek lábait fekélyek borították, alszáruk a háromszorosára volt megdagadva, csontig voltak már lesoványodva és a vérkeringésük fenntartásához annyi gyógyszerre volt szükség, hogy egy nagy közkórház raktárát is kimerítette volna." Lévai: Wallenberg. 271. o.

32 Uott. 292.

értesítették, hogy a svájciak által „kiadott védleveleket a honvéd kísérő egységek respektálták”.[33]

Az embermentést szolgálták a diplomáciai átiratok is. November 26-án a svájci követség a magyar külügyminisztériumhoz intézett szóbeli jegyzékében fontosnak tartotta, hogy „valódi kivándorló okmányokkal rendelkezőket ne vigyenek a Budai Téglagyárba és azokba a házakba, amelyek svájci védelem alatt állnak, erre fel nem jogosított személyek ne léphessenek be”. „Kiváló nagyrabecsülésével”, egyúttal a diplomácia eszközével leszögezte, hogy az „erre vonatkozó útbaigazítás a Nyilaskeresztes Párt részére igen hasznos lenne”.[34]

A svéd követségi titkár megbízásából – diplomáciai megkülönböztető jellel – Steyer autóval utazott, értékes és sok kockázattal járó mentőmunkát végzett Alapy Gábor százados. Személyautók (és velük egy teherautó) hegyeshalmi útja öt évtizeddel később Alapy visszaemlékezésében is felbukkant, amikor is elmondta, hogy Hegyeshalomban „sikerült Wallenberg segítségével megint egy csoportot kiválasztani, amelyet visszaküldtünk Budapestre”.[35]

Egyes adatok szerint Raoul Wallenberg munkatársa, dr. Székely Iván szabadítási akcióinál svéd felségjelet, követségi autót használt. A vidéki munkahelyre, munkatáborba vezényelt, valamiképp kimentett svéd „védettnek” minősített zsidó férfiakat ezzel szállította vissza a fővárosba.[36] Több budapesti nyilas házban járt. A védencek érdekében bátran fellépett a Józsefvárosi pályaudvaron, a Gestapo svábhegyi székhelyén és másutt. 1944 végén abbahagyta a részvételt a válságba jutott mentőakcióban, átszökött a fronton, végül Bukarestben kötött ki.[37]

A zsidók, illetve zsidónak minősült személyek kimenekítése a Szálasi-érában „kölcsönadásnak” nevezett deportálásból nehéz, összetett feladat volt. Az üldöztetés túlélőitől 1945-ben felvett jegyzőkönyvekben arról is olvashatunk, hogy a kíséret nélküli „visszaküldés” alkalmilag fiaskóval járt. A bujkálásban elfogott Weiss Ferenc a komáro-

---

33 Az erről szóló levél Berlinben, 1944. november 11-én kelt. Randolph L. Braham (1963): The Destruction of the Hungarian Yewry. II. New York. 810. o. A megállapítás az első menetek indítására érvényes. A mentés az elvadult nyilas kíséret, a mindenütt jelen lévő csendőrök miatt később sokban megnehezült.

34 MOL K63 – Küm. pol. 1944-43. Zsidó ü. 13.150/1944.

35 Győrffy László (1995): Az olimpikon Wallenberg munkatársa volt. Magyar Nemzet, 1995. július 13. Alapy Kelecsényi Évával folytatott, Wallenberghez kötődő mentőakcióinak története (az utóbbi emlékirataiként) megjelent franciául Eric Selegny magánkiadásában (h. és év nélkül). Péterffy csendőr százados 1944. november 29-én kelt leveléből tudjuk, hogy a hegyeshalmi deportálásban 80 magyar csendőr is részt vett. A százados 1100–1200 személy különféle menlevelekkel történt kimentését panaszolta a németekkel bizalmas kapcsolatban álló Ferenczy László csendőr alezredesnek.

36 Lévai Jenő (1948): Raoul Wallenberg regényes élete, hősi küzdelmei, rejtélyes eltűnésének titka. Magyar Téka. 106. o. Emlékezések szerint Székely Berg barátja volt, emiatt édesanyjával a követség közvetlen védelmét élvezte. Ilyen akciókat bonyolított követségi megbízottként Engelmann István is.

37 Forgács Gábor (2006): Emlék és valóság. Mindennapjaim Raoul Wallenberggel. Bp., 47. o.

mi Csillagerődben kétszáz főnyi zsidócsoporttal szenvedett fogságot. A csoport tagjait a hegyeshalmi deportálásból védlevéllel (eredetük ismeretlen – a szerző megjegyz.) mentették ki, majd a főváros felé utazás közben a nyilasok feltartóztatták. Kifosztásukat követően az erődből a Sicherheitspolizei „transzportjaként" deportálták őket. Weissék november 28-án teherszerelvényben érkeztek Németországba, a dachaui koncentrációs táborba.[38]

Wallenberg novemberben már öt hónapja tartózkodott Budapesten. Bővülő ismeretséggel, értékes kapcsolati tőkével rendelkezett. Telefonregiszterében gyűltek a nevek, címek és a telefonszámok. Követségeknek és nemzetközi segélyszervezeteknek, esetenként ezek vezetőinek elérhetősége (többeket még Stockholmban írt be magának), budapesti német követségi tisztviselők, köztük Veesenmayer német birodalmi megbízott személyi referensének telefonszáma.

Az új ismerősök között sok neves újságíró, több sajtófőnök neve olvasható. Wallenberg katonai kapcsolatai főként a zsidó munkaszolgálatosok ügyében illetékes személyekkel (Gobbi Ede százados, Temesváry őrnagy, Herbeck József ezredes, Fábián Lajos vezérőrnagy, Ferenczy László csendőr alezredes) épültek ki, ugyanez figyelhető meg a rendőrtisztek esetében. Az utóbbiak, mint Tarpataky Zoltán rendőr főfelügyelő, Horváth főtanácsos (toloncházi elöljáró), Lőcsey István rendőr őrnagy, dr. Ubrizsy Pál fogalmazó – és még egy sor név fennmaradt – az embermentési ügyekben mind valamiképpen a követségi titkár „partnerei" voltak.

A felsorolt személyek között Ferenczy csendőr alezredes gyakran kulcsszerepet töltött be. A vele vagy közvetlen beosztottjaival folyt tárgyalások, alkudozások Wallenbergtől, a mentésben részes külszolgálatos munkatársaktól sok időt és kitartó türelmet követeltek.

Wallenberg a Szálasi-kormány több vezető tisztviselőjének nevét és telefonszámát is feljegyezte. Köztük található Láday István, a politikai rendőrségért felelős belügyi államtitkár, Gera József, a nyilas párt jogi osztályvezetője, majd a pártépítés főmegbízottja volt. A további több tucat (valódi vagy fedő) név és monogram bizonyára fontos bizalmas kapcsolatait (amint július 18-i levelében írta, „bizalmi embereit") rejti. Számos zsidó vezető, zsidó intézmények, köztük a kórházak hívószámait is regisztrálta. Ezek segélyezését, ellátását – különösen a nyilas uralom alatt – feladatai között tartotta számon.[39]

A követségi titkár a magyar külügyminisztériumhoz tiltakozó jegyzékek sorát küldte vagy személyesen adta át. December 1-jén kelt 324. Hum. 1944. sz. feljegyzésében a nyilas világ nyers valóságát rögzítette. „Rendkívül megnehezítve látja feladatát", s „őszinte sajnálattal kell megállapítania, hogy úgy a kir. követség személyzetének tagjai, mint védettjei, állandóan különböző atrocitásoknak vannak kitéve". A védett zsidók esetében is közvetlen a fenyegetés, emiatt új védőútleveleket adnak a korábbi védettek olyan családtagjainak, akik eddig nem kaptak, valamint olyan további zsidó származású személyek részére is, akikhez svéd érdekek fűződnek. A korábbi egyezkedésekre, feszült légkörű

38 Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Deportáltakat Gondozó Bizottság 1805. sz. jegyzőkönyv; A komáromi deportálás 11.

39 Wallenberg egykorú feljegyzéseinek, a neveknek és telefonszámoknak azonosítása. Ember Mária (2000): Wallenberg Budapesten. Városháza kiadása, Bp., 37–52. o.

tárgyalásokra, a korlátokra való utalás nélkül bejelentette, „összesen ilyen módon a követség 7500 védőútlevelet állított ki".[40]

Raoul Wallenberg elkötelezett munkája 1944 novemberében teljesedett ki. A személyét és munkatársait érintő fenyegetések, éles ütközések napi gyakorisággal történtek, embermentő akciója mégis 1945 január elejéig tartott. Ebben az időben maga is a legteljesebb életveszélyben volt, éjszakai szállását gyakran változtatta. A nyilasok hajtóvadászatát kivételes szerencsével túlélte, a folytatás azonban tragédiával zárult. A szovjet kémelhárítók január 17-én magyar sofőrjével, Langfelder Vilmossal együtt letartóztatták, ártatlanul Moszkvába hurcolták. Máig ismeretlen körülmények között végeztek velük.

[40] Lévai Jenő (1948): Raoul Wallenberg regényes élete, hősi küzdelmei, rejtélyes eltűnésének titka. Magyar Téka. 128–129. o.

Pető Andrea

A női háborús bűnösök ügyvédjei[1]

Az ügyvédek a II. világháború emlékezetének fontos kialakítói.[2] Először is az ügyvédek, mint liberális szakma képviselői, sokáig sikerrel ellenálltak a zsidótörvényeknek.[3] Másodszor a jogi szakma közvetít az állam és az egyének között; a hatalom normáit és értékeit közvetíti az egyéneknek. 1945 után a normalizáció diskurzusa jogi nyelven folyt, hiszen a tervek szerint a népbíróságok zárták volna le a régi korszakot, és nyitottak volna egy újat. Az ügyvédeknek nagy befolyásuk volt az igazságszolgáltatás folyamatára, hiszen a vádlottakon keresztül alakították a bűnökről folyó jogi diskurzust.

A kezdődő számos népbírósági tárgyalás új piacot nyitott meg, és az ügyvédek jelentős hányada lecsapott erre az új piacra.[4]

A női háborús bűnösök népbírósági pereinek tanulmányozásakor a dossziékból kigyűjtöttem a kirendelt és megbízott védők nevét, akiknek a személyes dossziéit megnéztem a Budapesti Ügyvédi Kamarában.[5] A következőkben az általam vizsgált női háborús bűnösök védőit (összesen 62 fő) elemezve vizsgálom a tömeges népbírósági perek megjelenésének hatását a jogászszakmára, s emellett azt is, hogy kik voltak azok az ügyvédek, akik ezeket a nőket védték. A minta ugyan csak egy százalékos, az adat mégis alkalmas a tendenciákat illető következtetések levonására.

Az átvilágítások

A magyar ügyvédtársadalom végletes kettéosztottságban élte meg az ország felszabadítását. Az ügyvédi lét 1914 előtt nemcsak az úri középosztály számára nyújtott tiszteletre méltó megélhetést, hanem mobilitási csatornát is jelentett a feltörekvő férfiak számára. (Nőt ügyvédnek csak a Károlyi-korszak utáni fél évben vettek fel. Aki akkor felvételt nyert, az különleges engedélyekkel elvégezhette az egyetemet.[6])

---

1 A cikk korábbi változatát lásd: Pető Andrea: „I switched sides". Lawyers Creating the Memory of Shoah in Budapest" in Confronting the Past. European Experiences. Davor Paukovic, Vjeran Pavlakovic, Viseslav Raos (szerk.) Political Science Research Centre, Series of Political Science Research Forum, 10. Zagreb, 2012. 223–235. o.

2 Christian Joerges, Navraj Singh Ghaleigh (szerk.): Darker Legacies of Law in Europe: The Shadow of National Socialism and Fascism over Europe and its Legal Traditions. Oxford, Hart Publishing, 2003.

3 Kovács M. Mária: Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus. A magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között. Bp., Helikon, 2001.

4 A népbíróságok működéséről lásd: Barna Ildikó – Pető Andrea: A politikai igazságszolgáltatás a II. világháború utáni Budapesten. Bp., Gondolat Kiadó, 2012.

5 Sajnos a népbírókról hasonlóan használható forrás nem maradt fenn.

6 Budapesten egy ügyvédnő praktizált, dr. Ungár Margit. Dr. Koncz Erzsébet 1935-ben lett Budapesten ügyvéd, de aztán Kecskeméten a város szociális osztályán dolgozott, s így kiváló

1918 után a szegényedő országban egyre nehezebb lett az ügyvédi egzisztenciák fenntartása, s ez hozzájárult a Magyar Ügyvédek Nemzeti Egyesületének (MÜNE) megalakulásához (1927. június 1.), amely összefogta a keresztény-nemzeti ügyvédeket. Ekkor a MÜNE az ügyvédi kar hat százalékát tömörítette, 300 főt, míg 1939-re ez 611 főre emelkedett. Az egyesület nem titkolta, hogy célja a nem zsidók tömörítése.[7] A MÜNE – a MONE-val (Magyar Orvosok Nemzeti Egyesülete) szemben – nem tudott nagy teret hódítani.[8]

Míg a bírói, ügyészi és egyéb igazságügyi gárda 2%-a volt zsidó származású, az ügyvédeknek a fele. 1938-tól többféle jogszabály igyekezett ezen az arányon erőszakkal változtatni. A MÜNE a numerus nullus megvalósítása, azaz a zsidónak számító ügyvédek kizárása érdekében nem habozott a zsidónak minősített kollégákat – akikkel korábban nap mint nap együtt dolgoztak – munkaszolgálatra behívatni 1942-ben, vagy 700 zsidó ügyvédet deportáltatni 1944. március 19-e után.[9]

1945 késő telén két fontos esemény következik be, amelyek szerkezetileg alakítják át a magyar ügyvédtársadalmat: a háború utáni igazolási eljárás és a népbírósági büntetőperek tömege. A Budapesti Ügyvédi Kamara dossziéi a kamaratagsággal kapcsolatos minden dokumentumot őriznek. Így nemcsak az ügyvédi pálya egyes állomásait dokumentálják, hanem a különböző, 1919 után gyakori nyilvántartási és igazolási hullámokat is. A dokumentumokból látszik, hogy ami 1942-ben elfogadott volt (például panaszkodni a „vörös csőcselék" rémtetteire), azt az 1945-ös igazolásnál az átvilágítást végző személy piros postairónnal aláhúzza, és már magyarázkodás tárgya lett.[10]

Kik voltak ezek az ügyvédek?

Az általam vizsgált női háborús bűnös ügyek esetében életkor alapján az ügyvédek többsége (50%-uk) a középgenerációhoz tartozott (1896 és 1913 között született), és 31%-uk volt idős (1871 és 1895 között született). Ez körülbelül megfelelt az ügyvédek társadalmi összetételének: a szakma ugyanis erősen elöregedett, mert csak hosszú kiválasztódás után lehetett bekerülni az ügyvédek közé.[11] Az ügyvédek 19%-a volt fiatal; ők generációs

---

jelöltnek bizonyul majd 1945-ben, ő lesz a népügyész. 1928-ban lett Budapesti Kamarai tag dr. Ungár Margit, akit mi az első budapesti ügyvédnőnek tekintünk. Gáspár Lili 1931-ben lett budapesti ügyvéd. (MOL XIX-E-1-l Ta 1231. 8., Dr. Gáspár Lili.) Köszönet Katkó Anna segítségéért.

7 Erről bővebben, illetve dr. Kövess Béla, a Budapesti Ügyvédi Kamara elnökének és dr. Szarvas Géza életének ismertetését lásd Zinner Tibor: Megfogyva és megtörve. Évtizedek és tizedelések a jogászvilágban, 1918–1939. Bp., Magyar Hivatalos Közlönykiadó, 2005. 41–62. o.

8 Kovács M. Mária: Ügyvédek az árral szemben. Antiszemitizmus és liberális ellenállás a Horthy korszakban. Medvetánc, 1985/2–3. 91–99. o.

9 Kovács M. Mária: Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus... 163. o. és Kovács M. Mária: A numerus clausus és az orvosi antiszemitizmus a húszas években. Budapesti Negyed, 8/2. (1995.) 91–99. o.

10 A Budapesti Ügyvédi Kamara Irattára (továbbiakban BÜKI) 7746.

11 Kovács M. Mária: Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus... 143. o.

szerencse folytán megmenekültek a háború viszontagságaitól. Ők a világháború idején még vagy ügyvédjelöltek voltak, vagy katonák. A szovjet front vagy a sebesülésből adódó kórház, hadifogság kétségtelenül nem kellemes, de ennek kapcsán tiszta lappal, azaz a MÜNE-tagság gyanúja nélkül jelenhettek meg az igazolóbizottság előtt. Ez lett aztán az ügyvédek új generációja, bár nem megfelelő szociális háttérrel rendelkeztek, betöltötték a kevés, és 1945 után gyakran átrostált ügyvédi helyet. Az életrajzok egy részéből teljesen hiányzik a háborús időszak.[12] A felejtés mint stratégia ekkor is működött.

Az életrajzok, ill. a népbírósági anyagok alapján feltérképezhető az a hálózat, melynek révén az ügyeket elvállalták. A trianoni határokon kívülről érkezett az ezeket az ügyeket vivő ügyvédek 21%-a. Az iratokból rekonstruálható a debreceni lobbi az ügyvédek 5%-ánál, a postalobbi 8%-uknál, és egyéb szakmai szervezetben együtt eltöltött idő 3%-uknál. De a többieknél nem rekonstruálható a hálózat, ami jelzi, hogy kik vállaltak el ilyen ügyeket, kik specializálódtak büntetőperekre. Bár a kirendelt és megbízott ügyvédek csoportja között sok az átfedés, mégis kirajzolódik egy jól meghatározható csoport. Az életrajzokból, ha megemlítik, kiderül, hogy volt-e valami számottevő presztízst, befolyást, ill. ügyfeleket biztosító elfoglaltságuk a háború előtt. Az ügyvédek 53%-ának nem volt; 18%-uk volt baloldali kötődésű: szociáldemokrata, a tanácsköztársaságban aktív szerepet játszó, baloldaliak védelmét ellátó. 5%-uk vallási mozgalmakban volt aktív; szakmai fórumokon újságot írt, publikált 12%-uk; parasztpártokkal (kisgazda, parasztpárt) 10%-uknak volt kapcsolata. Egyetlen ügyvéd volt országgyűlési képviselő.[13] Nagy többségük nehéz egzisztenciális helyzete miatt lett MÜNE-tag, állították az igazolási eljárás során. Nyilván ez volt az egyetlen elfogadhatónak tűnő magyarázat, ha már a tényt nem lehetett tagadni, ahogyan az egyik ügyvéd is írta: „Nekem albérleti szobám volt, így hiába volt két doktorátusom, hiába tettem le a vizsgáimat kitüntetéssel, lakást nem tudtam szerezni, berendezésem nem volt. Ekkor léptem be a MÜNÉ-be, az akkori egyetlen ügyvédi egyesületbe, hogy ott megismerjek olyan idősebb ügyvédet, aki irodáját rendelkezésre bocsátja. Irodagondom megszűnése után azonban soha nem jelentem meg a MÜNÉ-ben, semmiben részt nem vettem, tagdíjat nem fizettem, ahogy az igazolásom alatt megállapítást nyert."[14]

Az ügyvédek társadalmi, családi háttere kiegyensúlyozottan megosztottnak mondható a kamarai iratok alapján: 48–52%-os arány figyelhető meg az alsóbb társadalmi osztályokból, illetve a középosztályból és értelmiségi családból származók között. De figyelembe kell venni, hogy az ügyvédszakma elit szakma, tehát az első generációs ügyvédek ilyen nagy aránya – hogy szinte az összes ügyvéd felét adták –, azt jelenti, hogy inkább az első generációs ügyvédek vállaltak védelmet népbírósági perekben. A biztos társadalmi háttér hiányában a felemelkedéshez a Horthy-rendszerben az alacsony társadalmi rétegből származó ügyvédeknek vagy jó házasság, vagy MÜNE-tagság, esetleg mindkettő kellett. Az átvilágításkor az ügyvédek általában azzal védekeztek, hogy már el is felejtették, hogy beléptek, tagdíjat nem fizettek. Ez az érv általában elegendőnek bizonyult az igazoláshoz.

12 BÜKI 8660.
13 BÜKI 4701.
14 BÜKI 8413.

A MÜNE-tagság nemcsak a politikailag befolyásos, ill. még inkább a háború előrehaladtával befolyásra törő hálózatba való bekerülést jelentette, hanem az ügyfelekhez való jobb hozzáférést is: az első zsidótörvények után ugyanis a MÜNE-tag ügyvédek klientúrájában megnőtt a zsidó ügyfelek száma, akik a befolyásos és jó kapcsolatokkal rendelkező ügyvédektől reméltek segítséget.[15]

Az igazolási dossziékban sok levelet találunk a megőrzésre átvett zsidó vagyonról. Van olyan ügyvéd, aki nem is érti, miért kellett volna neki bármit is tennie zsidó ügyfele érdekében, hiszen „a zsidók érdekének védelmére és képviseletére fennállott a Zsidó Tanács".[16] A munkaszolgálat alóli mentesítés is jó hasznot hozó üzlet volt. Ha valaki korábban a kiutasítási ügyekre specializálódott, az 1938-tól nagyon jól keresett a hatóságokkal korábban kiépített kiváló kapcsolatai révén, mert nagyobb valószínűséggel tudott zsidó származású kollégáinak segíteni.[17] 1944-ben pedig, ha akartak, tudtak segíteni.

1945 után ennek a fordítottja következett be: a súlyos háborús bűnökkel a népbíróság elé kerülők szívesebben bízták meg zsidó vagy baloldali ügyvédeket a képviseletükkel a nagyobb siker reményében. (A háborús bűnös nők esetében ez az arány egyharmad.)

Az igazolási eljárások

1945 után megkezdődik, többek között, az ügyvédek igazoló eljárása. A bűnök megkérdőjelezhetetlenek. 1939-ben 6738 magyar ügyvéd közül körülbelül 3520 volt zsidó vagy zsidó származású (kikeresztelkedett), Budapesten 3386-ból 2040. Tehát a MÜNE rekrutációs bázisa nem volt nagy: országosan körülbelül 3200 ügyvéd lehetett volna tagja, ezen belül Budapesten körülbelül 1300. De őket sem tudta megnyerni: akadozva haladt csak a tagtoborzás, és a második világháború alatt a tagok száma az összes ügyvéd egyharmada, egynegyede körül mozgott. Az elit ügyvédek közül csak kevesen léptek be, aztán kiléptek, aztán megint visszaléptek, szóval a szerint léptek, ahogy a szél fújt.[18] Ez a szakmai identitást védő önvédelmi reflex és önérdek-érvényesítő képesség az ügyvédek esetében megmaradt. A MÜNE-ben vállalt tagságra az 1945. évi 7. törvény 17. § 2. pontja vonatkozott, ha az illető választmányi tisztségben cselekedett is:

„[A] népbírósági gyakorlatban, a korábbi, jogerős ítélet után alakult ki az a tendencia, hogy a MÜNÉ-ben vállalt választmányi tagság csupán tisztség és csak abban az esetben esik a Nbr [1945. évi 7. törvény] 17. § 2. pontban meghatározott bűncselekmény tényálladéki elemei alá, ha a választmányi tag, mint rendes tag tevékeny működést fejtett ki."[19]

Ezzel a kiskapuval jó néhány korábbi MÜNE-tag megúszta a felelősségre vonást, és – mint láttuk – ügyvédként dolgozott tovább a népbíróságokon.

A női háborús bűnösök védői közül igazolás alá vont, általam vizsgált ügyvédek közül 24 volt MÜNE-tag, akik közül egyetlenegy lépett ki tiltakozásul, és „szidalmazta a néme-

15 Kovács M. Mária: Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus... 142. o.

16 BÜKI 3022.

17 BÜKI 4210.

18 Kovács M. Mária: Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus...

19 Zinner Tibor: Megfogyva és megtörve... 46. o.

teket és a nyilasokat".[20] Mindenki más „kockázatosnak" tartotta volna a kilépést.[21] Az igazolási eljárás eredményeképpen 70%-ukat igazolták, 21%-uk kapott feddést, 3%-ukat kizárták, 5%-ukat pedig felfüggesztéssel büntették. Ebből látszik, hogy a MÜNE-tagság nem vont automatikusan maga után büntetést, hiszen a MÜNE-tagok nagy része megúszta az igazolást. Az igazolási eljárásban szerepel a következő mondat, amely jelzi a lezajlott igazolás belső szakmai kontrollját: „neki, mint ügyvédnek tudnia kellett volna".[22]

Az igazolási eljárásoknál kiderült, hogy a fő ok, ami miatt beléptek a szervezetbe, az egzisztenciális felemelkedés vágya volt, minden erkölcsi korlát nélkül, hiszen ahhoz, hogy valaki praktizáljon, nem kellett MÜNE-tagnak lenni. Ahogy egy ügyvéd elmondta: „1943–44-ben az üldöztetések idején több jogtanácsosi állást ajánlottak fel, de azokat nem fogadtam el."[23]

Az igazoló eljárások során felmerült az a nem túl eredeti kifogás, hogy a MÜNE tagjaként „a zsidó üldözöttek védelmében" jobban el tudott volna járni, vagy hogy a szervezetnek „csak gazdasági célkitűzései voltak".[24] Volt, aki azzal védekezett, hogy zsidó gépírónőt foglalkoztatott „mindaddig, míg nem deportálták".[25] Az, hogy a gépírónőjét a deportálástól megmentse, vagy bujtassa, nem merült fel.

Az ügyvédek ritkán nyilvánítottak véleményt, pedig az igazolási eljárás dokumentumai éppen arra lettek volna hivatva, hogy a vélt vagy valós érdemeket felsorolják. A nyilvánosan elhangzott politikai véleménynyilvánítás ritka; csupán ehhez hasonlókat lehet olvasni: „a szennycsatorna felszakadt és a nyilas piszok elönti az országot"[26], illetve a nyilas pártnak „semmiféle szociális elgondolása nincs, de kizárólag a fegyveres csőcselék zsidóellenes pogromjára van felépítve".[27] A legmerészebb ellenállás leírása a következő:

„1939-ben étteremben lapot olvasva Surányi [ügyvéd] kifakadt: »Milyen hülye ez az Endre László, mit akar folyton a zsidóktól, ez a marha!« Meghallotta ezt egy ügyvéd a szomszéd asztalnál, s ebből lovagias ügy, illetve fegyelmi lett."[28]

A politikai passzivitás ennél a társadalmi csoportnál később is megmarad, hiszen – ugyan vargabetűkkel, de – az 1955–56-os felülvizsgálatnál az 1945-től kizárt ügyvédeknek a nagy részét visszavették. Mégis: a vizsgált 62 ügyvédből mindössze három volt aktív az 1956-os forradalom alatt, amiért aztán ki is zárják majd őket a kamarából, éppen úgy, mint 1958-ban azokat a nem aktív társaikat, akiket 1955–56-ban vettek vissza időlegesen.

Az igazolásnál mindig megkérdezték a házmestert, aki kivétel nélkül pozitív véleményt írt. Minél később került valaki az igazolóbizottság elé, annál valószínűbb volt, hogy a fásult bizottság könnyebben igazolja.[29]

---

20 BÜKI 4770.
21 BÜKI 7573.
22 BÜKI 15645.
23 BÜKI 6644.
24 BÜKI 2936.
25 BÜKI 2936.
26 BÜKI 7654.
27 BÜKI 5178.
28 BÜKI 7573.
29 BÜKI 8804.

„Bátor, félelmet nem ismerő ügyvéd" is volt a 62 ügyvéd között:[30] voltak, akik menleveleket szereztek, internálásból visszahoztak embereket. Voltak, akik nem vállaltak irodagondnokságot, és főleg nem nyúltak a zsidó vagyonhoz. Akik viszont igen, azokat kíméletlenül felfüggesztették.[31]

Az igazolási eljárás maga sem ment zökkenőmentesen. Volt olyan ügyvéd, aki rögtön, 1945 márciusában kérte az igazolást, de csak akkor szólalt fel, hogy miért nem történik ügyében semmi, mikor 1947-re sem kapta meg a fényképes ügyvédi igazolást.[32] Előfordult, hogy az akta eltűnt.[33] Az igazolási eljárásoknál volt olyan, akit feddéssel igazoltak, de valószínűleg csak azért, mert az ő ügyvédi irodája vitte a legtöbb népbírósági ügyet, és a konkurencia feljelentette. 1946. április 26-án ezt írták erről az ügyvédről:

„A régebbi időkből ismert módon szerzi az ügyfeleket és a fogházban neki több ügyvédi beszélője van egy nap, mint több ügyvédnek együttvéve. Csak olyanok járjanak el népbírósági ügyekben, akik a mai demokratikus államrend elvi alapján állnak."[34]

Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy az ügyvéd, aki bejutott az előzetesben lévő foglyokhoz, „feltette a kérdést, hogy ki van még a cellában, akinek nincsen ügyvédje".[35] Így tettek szert az élelmes ügyvédek nagy klientúrára és a garantált fizetésre. Nem csoda, hogy elsősorban a fiatal, tapasztalatlan és büntetőügyekben nem járatos ügyvédek vitték ezeket a pereket. Így ezt az ügyvédet, aki „erkölcsi hiányt mutat, amely alkalmatlanná teszi, hogy a népi demokrácia ügyvédjeként működjön"[36], 1949. október 29-én felfüggesztik két évre. Összesen tíz fegyelmi vétségben találták bűnösnek.

A Világ 1946. november 30-i száma a második oldalon közölte, hogy az ügyvédi igazolóbizottság befejezte rövid működését, mely mutatja, hogy a szakmai lojalitás segített a nehéz politikai helyzetben is. A sváb kliensek perei a Volksbund-tagság kapcsán elapadnak, mert a kitelepítés „megoldotta" a jogi problémákat: tehát beigazolódik az az ügyvédi taktika, hogy „akkor kell az ügyfelet kopasztani, amikor lehet", mert nem lehet tudni, mi lesz a következő lépés vagy törvény. A népbírósági törvényekkel a törvények belátható, nyugodt normaként való megjelenése változott meg és tűnt el örökre.

A büntetőügyek kriminalizálása

A vizsgált ügyvédek közül mindössze ötnek volt korábban büntetőjogi praxisa, a többiek csak a háború utáni „boom"-ban kezdtek ezzel foglalkozni, ami meghatározta a szakmai munka színvonalát.[37] A háború utáni nehéz szociális helyzetben a népbíróságon egyre

30 BÜKI 5178.
31 BÜKI 7793.
32 BÜKI 8407.
33 BÜKI 5278.
34 BÜKI 4770.
35 Uo.
36 BÜKI 4770.
37 „Átálltam", mondta az akkor pályakezdő ügyvéd, B. Gy, akivel interjút készítettem népbírósági praxisáról.

több tárgyalt ügyben védőnek lenni – még ha csak kirendelt védőnek is – biztos bevételi forrást jelentett, hiszen a minimális megbízási díj (bár nem volt túl magas) meg volt határozva. Megindult tehát a harc az ügyfelekért. (A valóság azonban ennél bonyolultabb volt: a meghatározott minimumdíj sem jelentett egészen biztos bevételi forrást: még a Szálasi-per kirendelt védője sem kapta meg idejében a tiszteletdíját.[38] Ő a szabadulása után, 1956-ban azt írja, hogy „háborús bűnösök kirendelt védője lettem, és a magyar és szovjet titkosszolgálatoknak tettem rendkívüli szolgálatot több más ügyben." Az ő esete nem támasztja alá az ügyvédi függetlenséget, de éppen azért, mert igen „fontos" ügyekben volt védő, dossziéja hiányos, hiányzik az igazolási eljárás anyaga.[39])

A Szabad Nép sem hagyta kommentár nélkül az ügyvédek számára szépen virágzó népbírósági ipart. Az 1946. április 21-i számban az alábbi cikk jelent meg: „Harácsoló fiskálisok üzelmei a paragrafusok útvesztőiben". Ebben három csoportra osztották az ügyvédeket: vannak azok, akik magas honoráriumért mindent megnyernek, azok, akik szinte vadásznak a háborús bűnösökre, hogy minél több klienst szerezzenek, és azok, akik az ügyvédi gyakorlatot a demokrácia elleni harcra használják fel.[40] Az általam összeállított ügyvédlistán levők közül egyetlen fő szerepel az ismert háborús bűnösök védőinek lajstromán, amelyet a Szabad Nép állított össze. A két, úgynevezett demokrácia ellen dolgozó ügyvéd közül pedig az egyik vállalta el olyan nő védelmét, akinek az ügyét én is elemeztem, mely mutatja, hogy a lista alkalmas általános tendenciák kimutatására. A nőket a kis jelentőségű ügyekben általában kirendelt ügyvédek védték, kivéve a jó kapcsolatokkal rendelkezőket, akik aztán könnyebben eligazodtak az ügymenetben.

Összefoglalás

Az ügyvédek az igazságszolgáltatási rendszer és az elkövetők között a legfontosabb közvetítők. Szerepük fontosabb volt, mint a népbíróké vagy a nyomozóké, hiszen ők alakították ki azt a narratívát, amit a vádlottak a bíróság előtt képviseltek. Az ügyvédek működését a társadalomnak a nemekkel kapcsolatos sztereotípiái, és az egyéni, szakmai opportunizmus határozta meg egy olyan környezetben, amelyben az egész magyar jogrendszer kriminalizálódása zajlott. Ennek következménye, hogy a rendszerszerűen működő igazságszolgáltatásban a kapcsolati tőke és a sztereotípiák tudatos alkalmazásával enyhébb ítéletet lehetett elérni, s ezzel a jogrendszer ezen vonulata is hozzájárult a második világháború emlékezetének társadalmi nemi meghatározottságához.[41]

38 BÜKI 6229.

39 Uo.

40 Szabad Nép, 1946. április 21. 8. o.

41 Erről bővebben: Pető Andrea: „Három háborús bűnös nő élettörténetének tanulsága" In: Határokon túl. Tanulmánykötet Mark Pittaway emlékére. Bartha Eszter – Varga Zsuzsanna (Szerk.), L'Harmattan, Bp. 2012. 248–264. o. és Pető Andrea: „A „nyilas nők" vizuális emlékezete" In: Rendszerváltások kortársa és kutatója. Tanulmánykötet Izsák Lajos 70. születésnapjára. Feitl István – Sipos Balázs – Varga Zsuzsanna (Szerk.), Bp., Eötvös Kiadó, 2013. 498–505. o.

Baczoni Dorottya

Charles de Gaulle Algéria-politikája

Charles de Gaulle kétségtelenül mind a francia, mind az európai politika meghatározó alakja volt a XX. században. Újbóli hatalomra kerülése 1958-ban, és az ekkor lefektetett, egészen 1969-es lemondásáig működő alkotmányos és politikai rendszere elválaszthatatlan az algériai kérdéstől. Mondhatni, a probléma kezelése feltétele volt annak, hogy saját elképzeléseit mind belpolitikájában, mind a világra és Európára vonatkozó külpolitikájában megvalósíthassa. Egyértelmű volt, hogy a gyarmati kérdés és a II. világháború óta folyamatosan tartó háborús helyzet gátolta Franciaországot a nemzetközi életben való érvényesülésben.

De Gaulle nem ideológiai meggyőződés, a gyarmati függetlenségbe vetett hite miatt tett pontot az algériai háború végére, hanem reálpolitikai megfontolásokból. Először is, külső, nemzetközi politikai kényszerek hatására. Másodszor, személyiségéből eredően mindennél fontosabb volt számára a francia nemzet felemelése, azonban ezt diszkreditálta a nemzetközi dekolonizációs trenddel szembemenő háború. Harmadszor, Franciaország számára a háború gazdaságilag is súlyos tehertételt jelentett.

Célunk a de Gaulle és Algéria közötti főbb kapcsolódási pontok, illetve annak bemutatása, hogy milyen tényezők hatására jutott el a Tábornok a gyarmatbirodalom elkötelezett védelmezőjétől az eviani egyezményeket megkötő, a gyarmatoknak függetlenséget adó államelnök szerepéig. Míg 1942-ben az egy nemzet, egy terület, egy birodalom, egy jog elvét hangoztatta,[1] addig – a nemzetközi változásokat is figyelembe véve – 1959-ben önrendelkezési jogot kínált az algériai népnek.[2]

„Egész életemre szóló határozott eszményképet alakítottam ki Franciaországról. [...] Röviden, Franciaországot szerintem a nagyság teszi azzá, ami."[3]

Charles de Gaulle (1890–1970) az I. világháborút követően a francia mandátum alatt álló Szíriában és Libanonban szolgált, ami az első közvetlen találkozását jelentette a gyarmati rendszerrel. Igazi ismertségre és elismertségre a II. világháború során tett szert. Az ellenállás vezetőjeként előbb Londonból, majd az akkor már felszabadított Algériából szervezte a Szabad Franciaország mozgalmat. A Londonból történő áttelepedés egyben azt is jelentette, hogy ettől kezdve már Franciaország földjéről képviselhette hazáját. Nem véletlenül Algír és a gyarmatok kerültek koncepciójának középpontjába: a legnagyobb reményt ebben az időszakban a gyarmatbirodalom adta. Tudta, hogy csak a gyarmatok képesek sikeresen biztosítani az utánpótlást, hogy a győzelemre jutásban aktívan is részt tudjanak venni a franciák.[4] Az önfelszabadítás, a tevékeny részvétel a nemzetközi

1 Beszéd az Albert Hallban, 1942. november 11.

2 Beszéd Algéria önrendelkezéséről, 1959. szeptember 16.

3 De Gaulle 1973: 7. o.

4 Salgó 1972: 19. o.

rang tekintetében volt kardinális kérdés. Ahhoz, hogy az ország részese lehessen a győzelemnek és a háború után kialakuló világrendnek, szükségszerű volt szerepet vállalnia a felszabadításban.

Bár az ország felszabadítása a normandiai partraszállást követően megtörtént – annak további jövője, intézményi és az alkotmányos berendezkedése miatti véleménykülönbségekből kifolyólag – de Gaulle nem sokkal később távozott a hatalomból, de megőrizte nemzetmentő szerepét. A IV. Köztársaság 12 éve alatt 17 miniszterelnök és 25 kormány váltotta egymást, Franciaország nemzetközi megítélése romlott, állandó belpolitikai válságok, instabilitás jellemezte. Az algériai háború krízishelyzete pedig újra előhívta a de Gaulle iránti igényt.

De Gaulle elnökségének első szakaszában – 1958 és 1962 között – minden az algériai kérdés megoldásának rendelődött alá. E konfliktus lezárása volt elsődleges s nem egyszer kizárólagos célja.[5] A franciák nagyrészt azért szavaztak neki bizalmat, hogy kiutat találjon ebből a konfliktusból. Ennek jegyében kizárólagos elnöki területeket tartott meg magának, saját „domain réservé"-ként, amelyek között végig szerepelt a külpolitika, kezdetben a gyarmati politika is. Az ügy fontosságát az is jelezte, hogy 1958 júniusa és 1960 decembere között nyolcszor utazott Algériába.[6]

„A gyarmatosítás vége történelmünk egy lapja.
Annak átlapozásával Franciaország egyszerre érzi át a történtek feletti sajnálatot
és a jövendőbe vetett reményt."[7]

A gyarmatosítás új lendületet a XIX. század 70-es éveitől kapott, főleg a világ addig ismeretlen területein. A gyarmatok birtoklása ettől kezdve az európai nagyhatalmi politika szerves részét képezte. Franciaország a napóleoni háborúk, és ezzel egyben a kontinentális terjeszkedés bukását követően az európai földrész helyett a világ más területeire próbálta kiterjeszteni hatalmát. Gyarmatbirodalmának a sarkkövét jelentette Algéria.

Azonban a II. világháború radikális fordulópontot jelentett a gyarmati kérdésben: a dekolonizáció lényegében ekkor kezdődött, ugyanúgy, mint a „gyarmati felvilágosodás", a nemzeti önállósodás eszméje nevében az emberi jogok követelése. A háborús pusztítások, amelyeket a gyarmattartók elszenvedtek, mint Hollandia elfoglalása, Franciaország lerohanása, lerombolták azt a tiszteletet, sérthetetlenséget, amely eddig fennállt. Franciaország katonai veresége sokkhatást váltott ki; a gyors katonai összeomlást sokan úgy értékelték, hogy a gyarmati uralom napjai meg vannak számlálva.[8] 1939 szeptemberétől Afrika az anyaországok hadműveletei révén újra világháborús hadszíntérré vált, jelentős felvonulási terület, hátország, nyersanyag-, illetve élelmiszer-ellátó volt egyben.[9] Stratégiai szerepe abban is megmutatkozott, hogy két konferenciát is tartottak itt: a casablancait és a kairóit.

---

5 Shennan 1997: 111. o.
6 Shennan 1997: 112. o.
7 De Gaulle 2003: 101. o.
8 J. Nagy 1997: 73. o.
9 Németh 2006: 100. o.

Egy másik konferencia 1944 elején Kongóban, Brazzaville-ben a francia gyarmatok politikai, gazdasági és társadalmi reformjáról szólt. Bár sokan az önrendelkezés előfutárának szokták tekinteni, ez sokkal inkább az integráció irányába mutatott. De Gaulle itt elhangzott beszédéből leginkább arra következtethetünk, hogy a Tábornok a háború után nemhogy a majdani dekolonizációra, hanem a még szorosabb együttműködésre törekedett.[10] Olyan politikai és szociális egyenlősítést ír le, amely egy Franciaország által irányított egység keretében jöhetne csak létre.[11]

A II. világháború európai befejezésekor, 1945. május 8-án Algériában, az északkeleti Sétif-ben nacionalista tüntetések vették kezdetüket, ahol csak drasztikus beavatkozás árán tudták csillapítani a kedélyeket, amely számos áldozatot követelt. A felkelés fordulópontként értékelhető az algériai nemzeti mozgalom történetében, hiszen kifejezésre juttatta azt, hogy a nemzeti felszabadulásra már csak egyetlen módot láttak, a fegyveres harcot.[12] Ez az algériai felkelés ebben az időszakban egyértelműen jelezte azt a világtendenciát is, hogy a gyarmatokat már nem lehet a régi módon kezelni, a dekolonizáció időszaka tehát megkezdődött.[13] Azonban a kezelési mód, a megtorlás azt is mutatta, hogy az ekkor hivatalban lévő de Gaulle nem lépett még a dekolonizáció útjára.[14]

A II. világháborút követő időszakban valamennyi gyarmatosított nép körében nagyszabású függetlenségi mozgalom bontakozott ki.[15] A nagy kérdés az volt, hogy mivé lesznek a birodalmak a háborús fordulatok következtében. Az afrikai kontinensen megerősödött a pánafrikanizmus eszméje, a gyarmati országok megkezdték az együttműködésüket, lásd az 1955-ös Bandungi konferenciát. Ez nem függetleníthető a II. világháború során kialakult nagyhatalmi politikától, ami olyan eredményekben manifesztálódott, mint az USA és Nagy-Britannia által aláírt Atlanti Charta, amelynek harmadik pontja kimondja a népeknek azon jogát, miszerint maguk választhatják meg, hogy milyen kormányzati formában kívánnak élni.[16] Másik fontos eredmény volt az Egyesült Nemzetek Szervezetének megalakulása, amely támogatta a regionális szervezetek létrejöttét, és alapvetően kiállt a gyarmati jogokért. Míg az új bipoláris világrendben a Földgolyó északi részén a hidegháborús helyzet jelentette a legnagyobb feszültséget, addig a déli féltekén egyértelműen a dekolonizáció volt központban. Ironikus, hogy a két egymással versengő szuperhatalom a dekolonizáció kérdésében, bár két eltérő ideológiai alapra támaszkodva, de egyetértett, és felemelte szavát annak mielőbbi sikereéért. 1945 és 1960 között eltérő módon, eltérő úton, de alapvetően függetlenedtek a gyarmatok. Azonban figyelemre méltó,

10 Shennan 1997: 47. o.
11 Lacouture 1969: 178. o.
12 J. Nagy 1977: 77. o.
13 J. Nagy 1977: 78. o.
14 Lacouture 1969: 178. o.
15 De Gaulle 2003: 13. o.
16 Az Atlanti Charta harmadik pontja szó szerint: *„Harmadszor, tiszteletben tartják minden népnek azt a jogát, hogy megválaszthassa, milyen kormányzati formában kíván élni; továbbá azt kívánják, hogy helyreállítassanak mindazon népek szuverén jogai és önkormányzata, amelyeket erőszakkal fosztottak meg ezektől.”*

hogy Franciaország ezen időszak alatt két véres háborút – az indokínait és az algériait – vívott meg, amíg eljutott idáig.

> *„Franciaország életében Algéria olyan jelentőséggel bírt, amellyel egyetlen tőlünk függő terület sem."*[17]

Az 1954-ben Algériában kirobbant lázadás és annak rendezése más jellegű problémát jelentett, mint a többi területen. Algéria sorsa az ország gazdaságilag és politikailag legértékesebb gyarmatának a sorsát jelentette. Ehhez a területhez Franciaországot számos okból szoros kapocs fűzte. 1830 óta jelentős európai kisebbség telepedett itt le, ami korszakunkra már körülbelül egymillió fehér telepest, ún. feketelábúakat [Pieds-Noirs] jelentett. Emellett ez volt az egyetlen gyarmat, amely közvetlenül a belügyminisztérium irányítása alatt állt, ezáltal Franciaország szerves részét képezte. Gazdaságilag az anyaország legnagyobb kereskedelmi partnere volt, jelentős kiaknázható olaj- és gázkészlettel rendelkezett.[18] A kőolaj-kitermelés 1960-ban már 8 627 000 tonna volt, ami nagyjából megduplázódott a következő évben.[19] 1960-ban itt, a Szaharában robbantotta fel első atombombáját Franciaország, ezáltal bekerülve az atomhatalmak klubjába, ami a de Gaulle-i nagyhatalmi törekvések részét képezte.

Az algériai kérdés olyan volt, amellyel a IV. köztársaság a legkevésbé sem tudott megbirkózni, de Gaulle szerint a rendszer tehetetlensége legbántóbban Algériával kapcsolatban mutatkozott meg.[20] A katonai konfliktus 1954. november 10-én kezdődött meg, alig néhány hónappal a franciák indokínai veresége után. Az 1954-ben alakult Algériai Nemzeti Felszabadító Front (Front de Libération Nationale – FLN) és annak katonai szárnya, a Nemzeti Felszabadító Hadsereg (Armée de Libération Nationale – ALN) állt az algériai támadások élén. A francia hadsereg Indokína után nem sokat pihenhetett, a háború, bár máshol, de ugyanabból a célból folytatódott. Pierre Mendès France, akkori miniszterelnök a Nemzetgyűlésben 1954. november 12-én a következő szavakkal reagált az eseményekre: „Nem alkuszunk, amikor a nemzet belső békéjéről és a Köztársaság integritásáról van szó. Az algériai megyék a Köztársaság részei, régóta franciák már. Algéria: Franciaország, nem pedig a védelmünk alatt álló idegen ország."[21] Az 1954-től 1962-ig elhúzódó háborúban, folyamatosan ott lappangott egy esetleges polgárháború veszélye is.[22]

Azt mondhatjuk, hogy a háború első szakaszában, 1954 és 1956 között az FLN legfőbb célja a fegyveres harc kiterjesztése volt az ország minél több területére. Az algériaiak számára a franciák veresége Indokínában, illetve az 1956-os Szuezi válság során tapasztalt újabb francia kudarc és nemzetközi presztízsveszteség folyamatos reményt adott a győzelemre. Az anyaország gazdasági válságát súlyosbították a háborús kiadások, megítélé-

---

17 De Gaulle 2003: 35. o.
18 Shennan 1997: 93. o.
19 Fosset 1962: 279. o.
20 De Gaulle 2003: 14. o.
21 Francia Nemzetgyűlési Napló, 1954. november 13.
22 Duby 2007: 448. o.

sét tekintve – bár győztesként titulálva fejezte be a II. világháborút – kikerült a vezető államok első sorából.

Az 1958. május 13-i algíri események[23] jelentették az igazi összekapcsolódást de Gaulle és Algéria között. Az események és abban de Gaulle szerepe vita tárgyát képezi, de annyi bizonyos: megteremtette a lehetőséget, hogy újra a politika fő színterére kerüljön.

De Gaulle felismerte, hogy a válság, amire 1946 óta készült, bekövetkezett.[24] Május 15-re már megérett a helyzet a bejelentésre, hogy kész átvenni a köztársaság kormányzatát, magára vállalni a hatalom gyakorlását. Ez nem csak egy újabb kormányváltást, hanem teljes rendszerváltást is jelentett.[25] A krízis további súlyosbodását látva (ejtőernyősök partraszállása Korzikán, Feltámadás hadművelet) a kormány és de Gaulle tárgyalásokat kezdtek, úgymond elindult a szabályos processzus.[26]

Május 29-én a köztársasági elnök, René Coty[27] bejelentette: „A polgárháború küszöbén állunk [...] Ezekben a hazámra és a köztársaságra vészterhes órákban a franciák legkiválóbbikához fordultam, ahhoz, aki történelmünk legsötétebb éveiben a vezérünk volt a szabadság visszahódításában, aki nemzeti egységet teremtett maga körül, elutasította a diktatúrát, hogy helyreállítsa a köztársaságot".[28] 1958. június 1-jén megszavazták miniszterelnöki beiktatását, januártól pedig köztársasági elnökként állt az ország élén.

„Azt hiszem, ők mindenképpen azt akarják, hogy Algéria algériai legyen.
Nézetem szerint itt csak egy kérdés merül fel,
mégpedig az, hogy Algéria Franciaországgal szemben [...]
vagy vele társulásban lesz-e algériai."[29]

A cél nem lehetett kétséges: a háború végére mielőbb pontot kellett tenni ahhoz, hogy véghezvihesse a francia „grandeur" politikát, és kivezesse Franciaországot a keserűség éveiből. Franciaország aktív jelenlétét a világban a háború akadályozta, így minél előbb be kellett azt fejeznie,[30] meg kellett szabadítani az országot a gyarmataitól. De Gaulle személyes nagysága abban rejlett, hogy felismerte azt a tényt, miszerint a régi típusú gyarmatosítással már nem lehet stabilitást elérni, és ennek megfelelően alakította politikáját. Önként és azonnal viszont semmit nem adott fel.[31] Bár látta lehetőségként a függetlenség megadását is, azonban nem gondolta, hogy ez lenne a kizárólagos megoldás,[32] csak

23 Gyakorlatilag létrejött Algírban egy új hatalom a párizsi törvényes kormánnyal szemben, ezáltal kettős hatalmi központot létrehozva.

24 Shennan 1997: 96. o.

25 Salgó 1972: 68. o.

26 Gazdag 2011: 82. o.

27 Coty, René (1882–1962): francia államférfi. 1954 és 1959 között köztársasági elnök. 1947–1948-ban újjáépítési és urbanizációs miniszter.

28 J. Nagy 2011: 1513. o.

29 De Gaulle 2003: 71. o.

30 J. Nagy 2010: 173. o.

31 Salgó 1972: 99. o.

32 Shennan 1997: 114. o.

akkor kínálta fel azt, amikor már nem tudott más alternatívát találni. Az óvatosság, kétértelműség volt jellemző rá, a szavak dominanciája sokáig tettek nélkül. Ez vonatkozik az egyik leghíresebb beszédére, amelyet 1958. június 4-én mondott el az algíri Fórumon. Ebből a beszédből sok konkrétumot leszűrni akkor sem lehetett, és most sem tudunk, azonban arra megfelelő volt, hogy emocionális kapcsolatot teremtsen Franciaország és Algéria között.[33] A híres mondata – „Megértettem önöket" – nem tesz semmire ígéretet, pusztán tudomásul vételről van szó. Azáltal, hogy de Gaulle törvénytelennek nevezte a Közjóléti Bizottság tevékenységét, megparancsolta a katonáknak, hogy lépjenek ki belőle, megszűnt a kettős hatalom, és Algéria ismét teljes mértékben Párizs irányítása alá került. Pusztán az algériai megjelenésével de Gaulle képes volt megoldani a lázadás elfojtását anélkül, hogy egyértelműen csatlakozott volna az ultrákhoz. A döntő tényező az volt, hogy mindenki hitt június 18-a[34] emberében.

A de gaulle-i új alkotmány életbe lépése a gyarmati kereteket is átalakította. A korábbi Francia Unió helyébe az úgynevezett Francia Közösség lépett. A Közösség hatáskörébe sorolta a külpolitikát, a honvédelmet, a pénzügyet, a gazdasági irányítást, a hadászati anyagokkal való gazdálkodást. Úgy jellemezhetjük, mint autonóm államok szövetségét, amelyből a 76. cikkely alapján adott esetben ki is lehetett lépni.[35] Bár a Közösséget a gyarmati birodalom átalakításaként foghatjuk fel, mivel az egyoldalú dominanciát felváltotta egy felbontható szerződés,[36] a dekolonizációt ez a formáció sem tudta feltartóztatni. Attól, hogy nagyobb mozgásteret engedett a területeknek, még nem adta meg nekik azt, amit ekkor már valójában akartak. Ugyanis a mozgalom már rég túlhaladta a de Gaulle által tett ígéreteket; 1959-re rá kellett jönnie az elmúlt hónapok tapasztalataiból, hogy francia Algéria helyett már algériai Algéria az igazi követelés. Próbát tett, és bebizonyosodott, hogy az első megoldás nem működött, így a másodikhoz fordult.[37] Ennek szellemében, 1959. szeptember 16-án, a leghosszabb, Algériának szentelt beszédében először említette meg az önrendelkezés fogalmát. Eszerint Algéria népe – ha eljön az idő – dönthet a saját sorsa felől. Itt három lehetséges forgatókönyvet vázolt fel a jövőre nézve, amelyek közül ő a társulás koncepcióját preferálta. Ez egy független Algériát jelentett, egy föderális típusú szövetségi rendszerben, Franciaországra támaszkodva.[38] Joggal tehetjük fel a kérdést, hogy miért is volt erre szükség. Franciaország végig katonai fölényben volt, mégis ő tett politikai engedményeket a katonailag vereségre álló FLN-ALN erőnek.[39] Amit be kellett látni, hogy bár egyértelmű katonai győzelemre nem voltak képesek az algériaiak, mégis újra és újra megszervezték magukat, és nem hagyták kialudni az ellenállás lángját.[40] Így nem maradt más megoldás, mint a háború diplomáciai úton való befe-

33 Shennan 1997: 101. o.

34 Utalás de Gaulle 1940. június 18-án elmondott nagy hatású beszédére.

35 Ezzel a lehetőséggel elsőként Guinea élt, amely 1958. szeptember 28-án, az alkotmányról szóló népszavazáson nemmel szavazott.

36 Peyrefitte 1997: 71. o.

37 De Gaulle, Philippe 2008: 588. o.

38 J. Nagy 2011: 194. o.

39 J. Nagy 2010: 197. o.

40 De Gaulle 2003: 59. o.

jezése. Azonban nehéz diplomáciai útra terelni a megoldást, ha Franciaország nem ismerte el az ekkor hivatalos tárgyalópartnert. Sem az FLN-t, sem az 1958-ban alakult GPRA-t (Gouvernement provisoire de la République algérienne), vagyis az Algériai Köztársaság Ideiglenes Kormányát.

1960 – bevett fordulattal élve – Afrika éve volt. 16 ország nyerte el a kontinensen a függetlenségét, közülük 13 francia gyarmat volt. Az 1960-as év egyébként is eseménydúsan kezdődött Algériához kapcsolódóan, hiszen januárban zajlott le a „barikádok hete" néven elhíresült eseménysorozat. A kaotikus szituációt de Gaulle 1960. január 29-i beszéde zárta le. Ebben megerősítette az önrendelkezés jogának elismerését, mint egyetlen lehetséges megoldást. A Tábornok a nyomás hatására sem hátrált meg. A katonákat felszólította a feltétlen engedelmességre, amelynek meg is volt az eredménye. Az események azonban a teljes és végleges szakadást jelentették de Gaulle és az ultrák között. De Gaulle a parlamentet kérte fel, hogy speciális hatalmat ráruházva tegye lehetővé a felkelés következményeinek felszámolását. Az 1960. február 3-án elfogadott törvény értelmében, törvényerejű rendeleteket bocsáthatott ki egy évig. Létrehozta az Algériai Ügyek Bizottságát is, amelyben egykori miniszterek és algériai katonai és polgári hivatalnokok foglaltak helyet. Ebben a de Gaulle elnökletével működő bizottság vette át az algériai ügyekben a minisztertanács szerepét. Létrehozása tovább növelte de Gaulle személyes ellenőrzését a folyamatok felett.[41] Visszaemlékezésében a rá jellemző pátosszal és messianisztikus küldetéstudattal ír erről az időszakról: „Túl kell lépnem a feszítő megosztottságon, miközben eltökélten véget vetek a hajdan dicsőséges, mára azonban túl sokba kerülő gyarmati uralomnak. Üggyel-bajjal bár, de nemzeti törekvéseinket másfelé kell irányítanom. Érzem, hogy Franciaország engem választott erre a feladatra. Hiszem, hogy a nép megért engem. Amikor eljön az ideje, felteszem majd a kérdést, hogy igazat ad-e nekem vagy sem. Az ő szava számomra Isten szava lesz."[42]

1960 vége felé az FLN már képes volt egyre nagyobb nemzetközi erők mozgósítására. A Szovjetunió október folyamán már de facto elismerte a GPRA-t.[43] Az ENSZ Közgyűlés pedig 1960. december 14-én elfogadta a Nyilatkozat a függetlenség megadásáról a gyarmati országoknak és népeknek című dokumentumot.[44] Az elnök a számos demonstrációval és tüntetéssel teli téli algériai látogatásából is azt a következtetést vonta le, hogy felesleges és elfogadhatatlan tovább halogatni a tárgyalásokat, azonban Franciaország érdekeit maximálisan képviselni kell. Ebben a szellemben tartották meg a népszavazást a tárgyalásokról 1961 januárjában.[45]

---

41 Shennan 1997: 119. o.

42 De Gaulle 2003: 65. o.

43 Ami a Szovjetuniót illeti, az ideológiai és a reálpolitikai érdekek ütköztek ebben az időszakban Franciaországgal kapcsolatban. Hiszen a kommunista ideológia egyértelműen elítélte a „burzsoá gyarmati uralmat", és pártolta a gyarmati függetlenségi mozgalmakat. Azonban de Gaulle saját, sokszor a nyugati blokkal szembemenő, külön utas politikája az „imperialista" hatalmak nyugati alternatívájaként tűnt fel a Szovjetunió szemében, aminek következtében megfigyelhető volt egy közeledési folyamat is.

44 A nyilatkozat angolul: Declaration on the Granting of Independence to Colonial Countries and Peoples http://www.un.org/en/decolonization/declaration.shtml

45 Molcanov 1974: 447. o.

„A jelenlegi helyzet Franciaország számára többé már nem felel meg annak, amit hatalma és kisugárzása megkövetel."[46]

Az már senki számára nem volt kérdés, hogy egy független Algéria fog létrejönni. A tárgyalások azonban nem mentek zökkenőmentesen. 1961 elején a tárgyalások ellenzői létrehozták a Titkos Hadsereg Szervezetét (Organisation de l'Armée Secrète – OAS), amely illegális katonai eszközökkel, terrortámadásokkal, merényletekkel próbálta megakadályozni a békét, és az FLN hatalomra kerülésével létrejövő szuverén Algériát. Áprilisban pedig bekövetkezett a konspiráló tisztek által szervezett tábornokok puccsa. A többször megszakított tárgyalások 1962 februárjában fejeződtek be, amikor is megkötötték az előzetes fegyverszünetet az FLN-nel. Március 15-re készült el az egyezmény, amelyet március 18-án írtak alá, a dokumentum az Általános konklúzió címet viseli. Két fő részből áll: az első, Egyezmény a tűzszünetről, a második rész az általános konklúzión túl az egyes kormánynyilatkozatokat tartalmazta, és szabályozta a különböző részletkérdéseket. Része volt az amnesztiarendelet, illetve az algériai franciáknak nyújtott garancia, amely szerint 3 év után dönthetnek hovatartozásukról. A gazdasági és pénzügyi együttműködésről szóló kormánynyilatkozat garantálta Franciaország érdekeit és megszerzett jogait. A szaharai kőolajtermelés továbbra is zavartalanul folyhatott; hat éven keresztül Párizs elsőbbséget élvezett az újabb területek kiaknázását biztosító jog megszerzésében, Algéria pedig a frankzónához csatlakozott. Mindezekért nyilván cserébe is kellett valamit adni. Franciaország segítségéről biztosította az algériai államot oktatási és kutatási infrastruktúrájának megteremtésében, továbbá kedvező technikai, kulturális és pénzügyi támogatást nyújtott Algéria gazdasági és társadalmi fejlődéséhez. Emellett sikerült katonai együttműködést is kötni, ami szerint 15 évig a francia hadsereg bérli a Mersz el Kebir-i támaszpontot. Az atomkísérletek a Szaharában öt éven keresztül zavartalanul folyhattak, a francia légierő emellett több repülőteret is szabadon használhatott.

Ezáltal mindkét fél, bár kölcsönös kompromisszumokkal, de elérte a célját.[47] Az egyezmények támogatása mellett érvelők is tisztában voltak vele, hogy az elnyert függetlenség formális, és nem gazdasági, de biztosak voltak abban, hogy azt ki tudják vívni. Ehhez azonban béke kellett, s az egyezmények ezt hozták meg. A kérdést megerősítő népszavazás. 1962. április 8-a után nem volt akadálya annak, hogy július folyamán kikiáltsák az Algériai Demokratikus és Népköztársaságot, és még ebben az évben az ENSZ tagjává váljon az állam. Látnunk kell, hogy az indokínai háborútól eltérően, itt folytatható lett volna a harc, nagyjából bármeddig. Azonban a nemzetközi rang visszaszerzése okán megérte engedményeket tenni. Naivitás lenne részünkről azt gondolni, hogy a gyarmati kérdés az egyezmények megkötésével lezárult. A megbeszéltek betartása azonban nem ment minden probléma nélkül. Az európaiak pánikszerűen távoztak Algériából, naponta átlagosan hétezer ember hagyta el az országot. 1954-ben még 990 000 francia élt Algériában, 1964 decemberére összesen 188 000-en voltak.[48] A háború pedig összesen mintegy másfélmillió áldozatot követelt.[49]

---

46 Sajtótájékoztató, 1961. április 11.

47 J. Nagy 2010: 288. o.

48 Vaïsse 1998: 78. o.

Az eviani egyezmények aláírásával Algéria megint független lett, ami egyben Franciaország gyarmattartó hatalmának végét is jelentette. Megszabadult gyarmataitól, amelyek erre az időszakra koloncként nehezedtek rá a nemzetközi politika porondján, illetve egy értelmetlen háború rettenetes terheitől is.[50] De Gaulle ezzel messianisztikus küldetését teljesítette, másodszorra is megmentette országát a teljes káosztól.[51] De Gaulle-ból nem vált volna dekolonizátor, ha maga a dekolonizáció nem lett volna elkerülhetetlen, az nem szolgálta volna Franciaország érdekeit és a saját céljainak megvalósítását.[52] De Gaulle Algéria-politikájának középpontjában nem Algéria, hanem Franciaország állt. Nem a gyarmat megszabadítása a gyarmattartótól, hanem az ekkor már terhet jelentő gyarmat leválasztása az emiatt hátráltatott anyaországról. Mivel Algéria béklyóba verte de Gaulle kezét, nem engedte meg neki, hogy hozzáláson új külpolitikájának megvalósításához és nemzete újbóli felemeléséhez, nem volt más megoldás, mint elengedni azt. Ezáltal Franciaország újra „szabad lélekkel és szabad kezekkel" létezhetett.[53] Leginkább az ösztönözte, hogy elindíthasson egy aktív külpolitikát az európai kontinensen. Ha megnézzük, az algériai háború lezárását követően indul be a de gaulle-i „diplomáciai gépezet": itt gondolhatunk a brit csatlakozás megvétózására az Európai Gazdasági Közösségben, a NATO-ban folytatott „üres székek politikájára", az 1963-ban Adenauerrel megkötött Elysée szerződésre. Az algériai háború befejezése azt is lehetővé tette de Gaulle számára, hogy egy liberális és békés természetű Franciaországot képviseljen a harmadik világban. Ennek jegyében Franciaország rendszeres pénzügyi támogatást nyújtott a frankofón országoknak. Különösen fontosnak tartotta a kooperációt az arab országokkal a mediterrán térségben. Franciaország – az előzményeket ismerve több mint ellentmondásos módon – felemelte szavát a vietnami háború során az amerikaiak ellen.

Az az energia, amit mind de Gaulle, mind az állam Algériára fordított, ettől kezdve más, a nemzeti nagyság érdekében álló célokat szolgálhatott. Franciaország a II. világháború, az indokínai és az algériai háború után a klasszikus hadviselés értelmében nem állt többé háborúban. Nem gondolom, hogy de Gaulle nélkül más lett volna az algériai háború végkimenetele. A világban uralkodó korszellemmel, a dekolonizációs hullámmal talán tovább lehetett volna harcolni, de Franciaország mindenképpen vesztesként került volna ki a küzdelemből. De Gaulle azonban egy olyan államférfi, karizmatikus vezető volt, aki adott esetben saját korábbi álláspontját is revideálva felismerte a kor hívó szavát. Szimbolikus alakjából fakadóan a folyamat módja és a lezárása egyértelműen elválaszthatatlan de Gaulle személyes szerepétől. Ettől függetlenül a Franciaország által vívott két gyarmati háború kétség kívül kudarcnak könyvelhető el. A Tábornok legnagyobb erényeként ismerhető el, hogy az eviani egyezmények megkötését követően élni tudott az új helyzettel, és Franciaországot visszahelyezte a nagyhatalmak első sorába.

49 Németh 2006: 255. o.

50 Gazdag 2011: 94. o.

51 Csizmadia 77. o.

52 Lacouture 1969: 190. o.

53 Vaïsse 1998: 79. o.

Irodalom

Másodlagos források

Csizmadia Sándor (2000): Franciaország de Gaulle-tól de Gaulle-ig. In.: Rubicon 2000/1–2. 73–80. o.
Courrière, Yves (2001): La guerre d'Algérie. Fayard, Paris.
Duby, Georges (2007): Franciaország története. Osiris, Bp.
Fosset, Robert (1962): Pétrole et gaz naturel au Sahara. In: Annales de Géographie. 279–308. o.
Gazdag Ferenc (1991): A nemzeti nagyság bűvöletében. In: Valóság. 1991/2. 64–75. o.
Gazdag Ferenc (1994): De Gaulle. In: Rubicon 1994/1. 30–36. o.
Gazdag Ferenc (2011): Franciaország története. Kossuth, Bp.
J. Nagy László (1997): Az arab országok története a XIX–XX. században. Eötvös, Bp.
J. Nagy László (2010): Az algériai háború 1954–1962. Universitas Szeged, Szeged.
J. Nagy László (2011): Az algériai háború és a IV. köztársaság bukása: De Gaulle visszatérése a hatalomba. In: Századok. 2011/6. 1499–1524. o.
Lacouture, Jean (1969): De Gaulle. Éditions du Seuil, Paris.
Lavroff, D. G. (Szerk, 1980): La politique africaine du général de Gaulle (1958–1969). Éditions A. Pedone, Paris.
Merom, Gil (1999): A „Grand Design"? Charles de Gaulle and the End of the Algerian War. In: Armed forces & society. Winter, 267–288. o.
Molcanov, Nikolaj (1974): De Gaulle tábornok. Kossuth, Bp.
Németh István Szerk. (2006): 20. századi egyetemes történet II. Európán kívüli országok. Osiris, Bp.
Shennan, Andrew (1997): De Gaulle. Akadémiai, Bp.
Salgó László (1972): De Gaulle diplomáciája. Kossuth, Bp.
Salgó László (1977): Gyarmatpolitika Napóleontól de Gaulle-ig. Kossuth, Bp.
Salgó L.? Balogh A. (1980): A gyarmati rendszer története 1870–1955. Kossuth, Bp.
Vaïsse, Maurice (1998): La grandeur. Fayard, Paris.

Elsődleges források

De Gaulle, Charles (1970): Discours et messages. 3., 1958–1962. Éditions Plon, Paris.
De Gaulle, Charles (1973): Háborús emlékiratok. Gondolat, Bp.
De Gaulle, Charles (1997): Lettres, notes, carnets. Éditions Plon, Paris.
De Gaulle, Charles (2003): A reménység emlékiratai 1. Az újjászületés 1958–1962. Gradus ad Parnassum Bt., Bp.
De Gaulle, Philippe (2008): Apám, De Gaulle. Európa, Bp.
Peyrefitte, Alain (1997): C'était de Gaulle. Éditions de Fallois, Paris.

Beszédek, sajtótájékoztatók

1942. november 11., Albert Hall
http://fresques.ina.fr/de-gaulle/fiche-media/Gaulle00001/discours-de-l-albert-hall.html
1944. január 30., Brazzaville
http://www.charles-de-gaulle.org/pages/l-homme/accueil/discours/pendant-la-guerre-1940-1946/discours-de-brazzaville-30-janvier-1944.php
1958. június 4., algír
http://www.charles-de-gaulle.org/pages/l-homme/accueil/discours/le-president-de-la-cinquieme-republique-1958-1969/discours-du-forum-d-alger-4-juin-1958.php
1959. szeptember 16.
http://www.charles-de-gaulle.org/pages/l-homme/accueil/discours/le-president-de-la-cinquieme-republique-1958-1969/discours-sur-l-autodetermination-de-l-algerie-16-septembre-1959.php
1961. április 11.
http://fresques.ina.fr/de-gaulle/fiche-media/Gaulle00218/conference-de-presse-du-11-avril-1961.html
1961. április 23.
http://www.charles-de-gaulle.org/pages/l-homme/accueil/discours/le-president-de-la-cinquieme-republique-1958-1969/message-au-lendemain-du-putsch-des-generaux-23-avril-1961.php

Dokumentumok

Atlanti charta, 1941
http://www.grotius.hu/publ/displ.asp?id=GIFSIU&lg=1
Francia Nemzetgyűlési Napló
1954. november 13.
4e.republique.jo-an.fr/numero/1954_i96.pdf
1958. évi alkotmány
http://www.conseil-constitutionnel.fr/conseil-constitutionnel/francais/la-constitution/la-constitution-du-4-octobre-1958/texte-integral-de-la-constitution-du-4-octobre-1958-en-vigueur.5074.html
Nyilatkozat a függetlenség megadásáról a gyarmatiországoknak és népeknek
http://www.un.org/en/decolonization/declaration.shtml
1962. évi eviani egyezmény
http://www.tlfq.ulaval.ca/axl/afrique/algerie-accords_d'Evian.htm
Algéria elismerése ENSZ tagállamként
http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/1754%28XVII%29&Lang=E&Area=RESOLUTION

Balogh András

Vietnam egyesítése és a nemzetközi politika

Az első indokínai háború (1945–1954)

Vietnam függetlenné válása hosszú, fájdalmas és bonyolult folyamat volt. A II. világháború idején a francia gyarmati hatalom nem úgy rendült meg, mint az angol Malájföldön és Szingapúrban, vagy Holland-Indiában, ugyanis a japánok a németekkel kollaboráló Vichy-Franciaország indokínai képviselőivel meg tudtak állapodni, és eltérően minden más általuk elfoglalt terület sorsától, Indokína továbbra is a francia hivatalnokok és katonák fennhatósága alatt maradt, de úgy, hogy a tulajdonképpeni hatalmat a japánok gyakorolták. Ez a megoldás teljesen kielégítette a japánokat, akik el akartak kerülni egy feltehetően nehéz háborút, ami erőket kötne le, áldozatokkal járna és lassítaná Japán hódító hadjáratainak menetét. A francia hivatalnoki kar szintén elégedett volt, hiszen a francia közigazgatás megmaradt, a hivatalnokok a helyükön maradtak, továbbra is intézték a napi ügyeket és mindazokkal a javadalmakkal rendelkeztek, amelyek a gyarmati időszakban őket megillették. Csak egyetlen egy Indokínában érdekelt fél számára volt kiábrándító és elfogadhatatlan ez a megoldás, ez a fél pedig a vietnami nemzeti mozgalom volt. A vietnamiak attól tartottak, hogy bárhogyan is alakul a háború, akár Japán, akár a szövetségesek győzelmével, a francia uralom folytatódik. Ebből az következett, hogy teljesen eltérően más délkelet-ázsiai országoktól, a vietnami nacionalisták egyetlen egy csoportja sem kapott semmiféle biztatást és támogatást a japánoktól, ők viszont a leghatározottabban elutasították azt, hogy a japánok kegyeit keressék. Ez különösképpen vonatkozott a legerősebb hazafias szervezetre, az Indokínai Kommunista Pártra, amely nevétől eltérően lényegében vietnami nemzeti párt volt.

A háború alatt az akkor létrehozott Vietnami Hazafias Front, a Viet Minh, megindította fegyveres ellenállását mind a franciákkal, mind a velük szövetséges japánokkal szemben. A japánellenes háborúban való nagyon határozott részvétel egyben lehetővé tette a Viet Minhnek és szövetségeseinek, hogy kapcsolatot teremtsenek az antifasiszta koalíció országaival. Ho Si Minhéknek széleskörű nemzetközi kapcsolataik voltak, ezt arra használták, hogy egyrészt Kínában a japánellenes erőkkel szorosan együttműködjenek, másrészt pedig a különféle amerikai szervezetekkel is kapcsolatokat építsenek ki. A világháború időszakában a vietnami ellenállási mozgalom a szövetségesek segítőjévé vált, míg a francia gyarmati hatalom Japánnal kooperált. Az igen nehéz időszakot a vietnami nemzeti erők átvészelték, szervezetileg erősödtek, egyben demonstrálni tudták saját lakosságuknak, hogy ők az egyetlen jelentős japán-, egyben franciaellenes, vagyis hazafias erő.

A háborút követően ez a fejlemény tette lehetővé, hogy a nagy szervezeti kiépítettséggel és igen jelentős tömegbázissal rendelkező Viet Minh, amelyben egyértelműen a kommunisták domináltak, minden további nélkül átvegye a hatalmat Vietnam északi részén, de Közép- és Dél-Vietnamban is jók voltak a pozíciói. A győztes nagyhatalmak azonban Délkelet-Ázsiában azokat a különböző japánellenes szervezeteket, amelyek kommunisták, a kommunistákkal szövetségesek, vagy egyszerűen kommunista gyanúsak voltak, a há-

ború alatti antifasiszta tevékenységük és a szövetségesekkel való szervezeti, politikai és katonai együttműködésük ellenére nem kívánták az új független országok politikai életébe integrálni. A legtöbb országban az angolszászok, később a hollandok és a franciák egyértelműen az egykori antifasiszta mozgalmak ellen léptek föl.

A zavaros körülmények között a vietnami nemzeti baloldaliak a japán fegyverletétel után azonnal a kezükbe vették a hatalmat, főleg Északon, Hanoiban és annak környékén, miután 1945 augusztusában forradalmat robbantottak ki. A győztes forradalom egy ideiglenes kormányt hozott létre, amelynek elnöke Ho Si Minh lett, és 1945. szeptember 2-án proklamálták a Vietnami Demokratikus Köztársaság kikiáltását. Erre jogilag az adott lehetőséget, hogy Bao Dai császár, aki addigi élete során a franciák bábja volt, lemondott, sőt együttműködött a Ho Si Minh kormánnyal. Ho Si Minh többször kérelmezte Truman elnöktől a vietnami függetlenség támogatását, ezekre a kérelmekre azonban semmiféle választ nem kapott.

1945. szeptember 2-án tehát a függetlenség kikiáltása megtörtént és ezt már nevezhetnénk is Vietnam születésének. Amiért ezt nem tesszük, annak oka az, hogy a Vietnami Demokratikus Köztársaság területileg nem tudta az egész országot magába foglalni, hiszen az ország déli részén a katonai és politikai hatalom a kivonuló japánok után az angol Gracey tábornok, katonai parancsnok kezébe került, aki azonnal szükségállapotot rendelt el. A Vietnami Demokratikus Köztársaság nemzetközi helyzete nem volt kedvező, hiszen nemcsak hogy az egész országra nem tudta kiterjeszteni a fennhatóságát, hanem egyetlen egy külföldi ország sem ismerte el. Ez azt jelentette, hogy a nemzetközi jog szerint kormányát nem lehetett legitimnek nevezni. A kérdés az, hogy vajon a Szovjetunió, amely később a szövetségesévé vált Észak-Vietnamnak és támogatójává a kommunista vezetésű mozgalmaknak, miért nem ismerte el Vietnamot? Ennek az oka nagyon egyszerű. A szövetséges hatalmak között 1945–46-ban határozott együttműködés volt, vagyis a háború alatti jó viszony folytatódott, és ezt nem akarták semmivel sem megzavarni. Ami Vietnamot illeti, az a közös álláspont alakult ki – ezt megerősítették Potsdamban –, hogy a japánok kivonulása után Észak-Vietnamban a rendet a kínaiaknak kell biztosítani. Ez azt jelentette, hogy ebben az időben a még döntő erőt képviselő Kuomintang-Kína lett az egyik patrónusa Vietnamnak, Délen pedig az angolok biztosították az átmeneti időszakban a rendet, mielőtt átadják a hatalmat Vietnam „jogos" birtokosának, Franciaországnak.

A kínai csapatok megérkeztek tehát Észak-Vietnamba, és ilyen körülmények között Ho Si Minh 1946 márciusában a franciákkal írt alá egy olyan egyezményt, amely szerint a franciák által létrehozott Francia Unióhoz tartozó Indokínai Föderációnak lesz tagja Vietnam. A lépés helyességét a kortársak közül sokan erősen megkérdőjelezték, hiszen ezzel a Viet Minh, és személy szerint Ho Si Minh tudomásul vette a francia uralom helyreállítását. Ho Si Minh döntése azonban utólag is racionálisnak tartható. Más választása nem maradt, a szovjetek a saját hatalompolitikai érdekeiknek rendelték alá a vietnami kommunisták támogatását. Volt azonban a döntésnek egy hosszabb távú megfontoláson alapuló motivációja is. Ritkán szokták idézni, ahogyan Ho Si Minh ezt a döntését megindokolta. Azt mondta ugyanis: „Legutoljára, amikor a kínaiak jöttek, ezer évig itt maradtak. A franciák idegenek. Gyöngék. A gyarmatosítás haldoklik. A fehér embernek vége van Ázsiában, de ha a kínaiak most itt maradnak, ők sohasem fognak elmenni. Ami engem illet, én inkább szagolom még öt évig a franciák ürülékét, mint hogy életem hátra-

lévő részében egyem a kínaiakét." Minden nemzetileg elkötelezett vietnami pontosan értette ezeket a szavakat. Nevezetesen azt a Ho Si Minh-i elemzést, amely szerint ugyan még rendkívül kemény, kíméletlen és szörnyűségekkel teli harcok vannak hátra a franciákkal, de a franciákat meg lehet verni. Viszont ha ezt a kínaiak segítségével teszik, akkor Vietnam hosszú időre, lehet, hogy örökre, elveszíti a függetlenségét.

1947-ben és 1948 elején tovább folytak a harcok a vietnamiak és a franciák között. Ez nem volt nagyméretű háború, a felek egymást kóstolgatták. A háborúban összeomlott és anyagilag is nehéz helyzetben levő franciák még nem szánták rá magukat a döntő offenzívára, a vietnamiak szintén készületlenek voltak, és úgy tűnik, tevékenységük nagy része ekkor a lakosság felvilágosítása, nevelése, kiképzése, fegyverek és muníció szerzése volt. Új helyzet alakult ki 1948 közepétől, amikor fordulat állt be a kínai polgárháborúban. A kínai kommunisták északi bázisukról egyre gyorsabban törtek előre a Jangcétól délre eső területeken is, és végül egy éven belül közel kerültek a vietnami határhoz. Ez azt jelentette, hogy a Ho Si Minh vezette Vietnamnak támogatója támadt, támogatója, amely egyelőre nem túl erős, nem túl szervezett, és valószínűleg semmiképpen sem kívánna egy háborúba beavatkozni a vietnamiak oldalán. Ezzel együtt a fegyverek utánpótlása, a kiképző iskolák létrehozása előrehaladt. Sűrűbbek lettek az összecsapások a franciák és a vietnamiak között. A francia erőfeszítéseket nagy mértékben fékezte az, hogy a francia hátország igencsak gyenge volt. A háborúból éppen csak felocsúdó Franciaország társadalma mélységesen megosztott volt a tekintetben, hogy milyen erőfeszítéseket lehet és szabad tenni az egykori francia gyarmatbirodalom teljes helyreállítására és a gyarmati viszonyok fenntartására. A francia lakosság jelentős része belefáradt a vietnami háborúba, túl nagynak és elfogadhatatlannak ítélte a veszteségeket. Ismeretessé vált, hogy Franciaország kétszer nagyobb összeget fordít az indokínai háborúra, mint amennyit a Marshall-terv keretein belül az amerikaiaktól kapott. Újabb emberveszteségeket a francia társadalom nem viselt el, ebből következően a hadsereg egyéb területekről származó, főleg gyarmati katonákkal és idegenlégiósokkal töltötte fel sorait Vietnamban. A francia nehézségekhez hozzátartozott az, hogy a lakosság egy része, különösen a baloldaliak és ezen belül is az akkor ereje teljében lévő Francia Kommunista Párt támogatói a háborút „salle guerre"-nek, azaz piszkos háborúnak minősítették, és ezt a minősítést a francia társadalom fokozatosan magáévá tette.

Ebből a helyzetből az következett, hogy a francia katonai vezetésnek azonnal eredményt kellett produkálnia. A francia számítások szerint erre minden lehetőség megvolt, hiszen eddig semmiféle nagy, hagyományos csatában a vietnamiak nem voltak képesek helytállni, bár rövid idő alatt tökélyre fejlesztették a gerilla-taktikát, és kitűnő katonai vezetőik nőttek fel, élükön Vo Nguyen Giap tábornokkal. A francia csapatokat egy nagyon tapasztalt stratéga, Navarre tábornok vezette, aki abból indult ki, ha sikerül Giapot rávenni egy klasszikus, hagyományos háborúra, erőit nagyon gyorsan szétverik, és ez egyben olyan politikai vereséget is jelent a Viet Minhnek, ami alapján a vietnami háború gyors befejezésére és francia győzelemre lehet számítani. Navarre tábornok a stratégiailag legfontosabb területen fekvő Dien Bien Phunál megerősítette a meglévő támaszpontot, és arra számított, hogy ez a vietnamiak számára annyira fontos pont, hogy amennyiben nem tudják megszerezni, akkor szétesnek az eddigi vonalaik. A vietnamiak elfogadták a kihívást. Giap tábornok egy nem konvencionális stratégia keretén belül, részben a kínaiaktól, részben a szovjetektől kapott különböző katonai eszközöket emberfeletti erőfeszítések-

kel és teljesen váratlanul, a klasszikus hadműveleti koncepciókat figyelmen kívül hagyva, a dzsungeleken át szállította Dien Bien Phu közelébe, és körülfogta a francia támaszpontot, ahol alagutak százait ásták, hogy rejtett és gyors kommunikációt tudjak biztosítani. Hamarosan kiderült, hogy a franciáknak semmiféle más útjuk nem marad, mint offenzívát kezdeni. A támadás 1954. március 13-án következett be.

A franciák sokáig reménykedtek abban, hogy amerikai szövetségeseik taktikai nukleáris fegyvert vetnek be a vietnamiak ellen, de ezzel a törekvésükkel sem az amerikaiak, sem az angolok nem értettek egyet, tartva attól, hogy az immár nemcsak atom-, hanem hidrogénbomba-paritással is rendelkező Szovjetunióval háborúra kerülne sor. Ilyen körülmények között a franciák lényegében magukra maradtak. Ezen nem változtat az, hogy a francia katonai erőfeszítések 90%-át már akkor is az amerikaiak finanszírozták, a valóságban ugyanis harcoló amerikai egységek ebben az időszakban nem jelentek meg Vietnamban. A franciák viszont, főleg az idegenlégiósaikkal és gyarmati katonáikkal, egy nagyon zavaros hátország bizonytalanságát érezve, nem tudtak mást tenni, mint hogy a döntő ütközetet megvívják. Így az offenzíva megindítása után közel két hónapon keresztül rendkívül heves és véres összecsapások zajlottak, és ezek eredményeképpen a már teljesen visszaszorult franciák 1954. május 7-én megadták magukat. A francia veszteséglista: 2200 halott, 5600 sebesült és a vietnamiak által elfogott 11 721 hadifogoly. A francia hadtörténelem egyik igen súlyos veresége következett be. Dien Bien Phu a vietnami sikeres ellenállás szimbólumává vált, fordulatot hozott a vietnami történelembe, és a nemzetközi erőviszonyok új átrendeződéséhez vezetett.

A megosztott Vietnam (1954–1965)

A Dien Bien Phu-i csata következményei történelmi jelentőségűek. Franciaország indokínai birodalma teljesen és végleg összeomlott, és egy olyan helyzet teremtődött, amelyre az összes nagyhatalom és a térség országai reagálni kényszerültek.

A francia csatavesztéssel párhuzamosan, ill. azt követően a Genfi Értekezlet többek között a vietnami kérdésről is döntött. A döntés értelmében Vietnamot ideiglenesen két részre osztották a 17. szélességi fok vonalát követve. Szuverén államnak ismerték el a Vietnami Demokratikus Köztársaságot (Észak-Vietnam) és a Vietnami Köztársaságot (Dél-Vietnam) és előirányozták, hogy két éven belül szabad választásokat tartsanak mindkét országban, majd ezt követően létrejön az egységes Vietnam. Ez a felosztás lényegében az 1945 után kialakult helyzetet fogadta el, de nem vette figyelembe az azóta eltelt időszak tényleges politikai és katonai fejleményeit. A győztes Vietnami Demokratikus Köztársaság igényt tartott az ország egyesítésére és szabad választások megtartására, amelyet a különféle előrejelzések és a Vietnamot ismerő szakértők véleménye szerint minden valószínűség szerint a kommunista állam képviselői meg is nyertek volna. Ez teljesen elfogadhatatlan volt az Egyesült Államok számára, és Washingtonban úgy gondolták, hogy a kétségtelenül kommunista elkötelezettségű és mind Moszkvával, mind Pekinggel intim kapcsolatban lévő Ho Si Minh hatalmának kiterjesztése több, mint nem kívánatos.

Washingtoni elemzők régóta több teóriát is kidolgoztak Délkelet-Ázsiával összefüggésben. Egyik a George Kennan általános feltartóztatási elméletének indokínai alkalmazása, aminek lényege az volt, hogy többé meghátrálni nem szabad, a kialakult erőviszo-

nyokat hosszú időn keresztül fenn kell tartani, ez biztosítja a világbékét és, végső soron, az Egyesült Államok teljes győzelmét, miután a kommunista rendszerek eleve gyöngék és gazdaságilag nem tudnak megállni a lábukon, úgyis össze fognak omlani. A másik, kifejezetten a térség viszonyaira alkalmazott, nem ennyire átfogó elmélet az ún. dominóelmélet. Ennek értelmében a „szabad világnak" meg kell akadályoznia a szovjet–kínai blokk előretörését Délkelet-Ázsiában, és miután Észak-Vietnam az egységes, monolitikus szovjet–kínai blokkot képviseli, és ha tovább terjeszkedik, ami nagyon valószínű, akkor először a dél-vietnami dominó dől el. Majd a következő dominókat jelentő másik két indokínai állam, Kambodzsa és Laosz. Ezeket követi majd az erőteljes helyi kommunista befolyás körülményei között Indonézia, Malájföld és esetleg még a Fülöp-szigetek is. Vagyis a dél-vietnami dominó eldőlését meg kell akadályozni. Washingtoni értékelés szerint erre minden esély megvan, mivel Dél-Vietnamban létezik egy olyan jelentős társadalmi csoport, amely kész harcolni a kommunizmus ellen, és létérdeke megakadályozza a Ho Si Minhez hű fegyveres és politikai erők diadalát.

A Vietnami Demokratikus Köztársaság csak igen erős szovjet és kínai rábeszélésre volt hajlandó belemenni a Genfi Értekezlet elfogadásába. Ho Si Minh és társai ugyanis pontosan tudták, hogy az átmeneti időszakok nagyon gyakran sokáig tartanak, és nem hittek abban, hogy ha Dél-Vietnamban egy antikommunista rendszer megerősödik, komoly amerikai támogatással, akkor bele fognak menni egy szabad választásba, amely az Észak-Vietnammal szövetséges erők győzelmét hozná. Felvetődik a kérdés, vajon Moszkva és Peking miért vette rá minden eszközzel az észak-vietnamiakat a Genfi Értekezleten az ország ideiglenes felosztásának az elfogadására. A választ nem az indokínai helyzetben lehet megtalálni. Mind a Szovjetunió, mind pedig Kína, levonva a koreai háború tanulságait és szembesülve roppant gazdasági nehézségeikkel, el akarták kerülni a nyugati világgal az újabb konfrontációt, és a kelet-nyugati feszültség csökkentésére törekedtek. A szuperhatalmak közötti megállapodás ekkoriban reális opció volt, ezt igazolta a koreai háború lezárása és magának a Genfi Értekezletnek a megtartása. A Szovjetunióban ekkoriban kerekedett felül az az álláspont, amely megelőlegezte a későbbiekben elfogadandó békés egymás mellett élés koncepcióját. Észak-Vietnam nem volt abban a helyzetben, hogy Moszkva és Peking együttes fellépését visszautasítsa. Ma, utólag visszagondolva, furcsának tűnik, hogy Dél-Vietnam szintén szemben állt a megállapodással. Ennek a magyarázata abban rejlik, hogy a déliek erősen tartottak attól, hogy esetleg mégis tartanak általános választásokat, és akkor számukra nehéz helyzet következik be. Egészen más megfontolásból az Egyesült Államok sem írta alá a Genfi Értekezlet dokumentumait, de tartotta magát az abban foglaltakhoz.

A Genfi Értekezlet hozadékához hozzátartozott az, hogy biztosította a másik két indokínai állam, Kambodzsa és Laosz függetlenségét és egységét, ami ezen nemzetek számára feltétlenül nyereség volt.

Az Egyesült Államokban erős volt az a szándék, hogy jelentős segélyekkel, tanácsadással és diplomáciai eszközökkel megerősítsék Dél-Vietnamot, és remélték, hogy egy vonzó, demokratikus és szabad Dél-Vietnam néhány éven belül versenyképes lehet az északiakkal. Washington egyébként régóta belekeveredett az indokínai ügyekbe, hiszen már a franciák katonai akciója sem következhetett volna be, és főleg nem tartott volna hosszú éveken keresztül az igen jelentős amerikai segély nélkül. Ugyanakkor az Egyesült Államokban egyértelmű volt az a vélemény, hogy a tehetetlen, harcolni nem tudó és nem aka-

ró, állandó belső felforgatással konfrontálódó Franciaország természetszerűleg elvesztette ezt a háborút. Az óriási erőforrásokkal rendelkező, a gyarmatosító múlt terheitől nem sújtott Egyesült Államok viszont, ha teljes felelősséggel tud Dél-Vietnamban tevékenykedni, akkor minden különösebb katonai szerepvállalás nélkül is fenn tudja tartani és meg tudja erősíteni a dél-vietnami rendszert.

Az antikommunista Dél-Vietnamnak az amerikaiak számára támogatásra érdemesnek tűnő vezetője a legjobb időben jelent meg Ngo Dinh Diem személyében, aki jó fellépésű, a nyugati értékrendet nyilvánosan magáénak valló és a leghatározottabban antikommunista beállítottságú politikus volt. Diemet azért is tekintették teljesen alkalmasnak, mert a franciák kivonulása után elég gyorsan stabilizálni tudta Dél-Vietnamot, és olyan szervezetekkel számolt le, amelyek az Egyesült Államok számára is teljesen elfogadhatatlanok voltak. Az egyik a Sao Day nevű szekta, amely különösen obskúrus és potenciálisan Amerika-ellenes álláspontot képviselt, a másik pedig az a nagyon jól szervezett bűnözői csoport, amely kifejezetten közigazgatási funkciókat is ellátott Saigon egyes kerületeiben és Dél-Vietnamban általában. Diem gyorsan leszámolt velük, és ígéretet tett arra, hogy egészséges, Amerika-barát elemeket fog helyzetbe hozni. Diem azért is tűnt rokonszenvesnek az amerikai közvélemény előtt, mert ahhoz a kisebbséghez tartozott, amely hagyományosan Nyugat-barát volt, de nem kollaborált sem a franciákkal, sem a japánokkal. Pozícióját erősítette, hogy Észak-Vietnamból menekültek hullámai érkeztek, több mint egymillió olyan ember, aki egyértelműen antikommunistának volt tekinthető, és ezek között igen sok keresztény.

Genfben Dél-Vietnam államfőjének hivatalosan Bao Dai császárt jelölték. Bao Dairól úgy gondolták a külföldi, elsősorban a nyugati hatalmak képviselői, hogy sokat segíthet azzal, hogy Vietnam császári dinasztiájának utolsó tagjaként a nemzet egyesítésének lehet a szimbóluma, és ki tudja fogni a szelet Ho Si Minh és a kommunisták vitorlájából. Az új dél-vietnami államban azonban Bao Dai nem sokáig tölthette be ezt a funkcióját, ugyanis Diem semmiféle riválist nem kívánt megtűrni. Egy gyanús körülmények között megtartott népszavazást szervezett annak eldöntésére, hogy a császár vagy ő legyen az államfő. 99%-kal győzött, majd 1956-ban ugyanúgy megnyerte a nemzetgyűlési választásokat.

Ezzel egy stabil államnak a keretei alakultak ki, és egyelőre az amerikaiakat sem a referendum, sem a választások meglehetősen kétes légköre nem zavarta. Úgy vélték, hogy háborús körülmények között sok minden megengedhető. Hamarosan kiderült, hogy az amerikaiak Diemben rossz embert találtak. Az, hogy Diem túlzottan asszociálódott a katolicizmussal, ez egy alapvetően buddhista országban eleve nem növelte befolyását, de ez nem lett volna akadálya annak, hogy népszerűséget szerezzen. Diem nem az Északról beözönlő katolikusok befogadásával gyengítette a pozícióját, hanem azzal, hogy egy nagyon szűk kört privilegizált, és olyan diktatúrát kezdett kialakítani, amely kizárólag rokonait és barátait engedte a döntéshozói körbe. Diemnek megszámlálhatatlanul sok rokona volt, akik mind bizalmas és jól fizető hivatalokba kerültek, közvetlen családtagjai pedig elfoglalták a kulcspozíciókat. Egyik öccse lett a főtanácsadója, aki a fegyveres erőkért is felelős volt, és mint később kiderült, mindenféle piszkos trükköknek is az értelmi szerzője és kivitelezője. Egy másik testvére az ország püspöke volt, akinek az volt a feladata, hogy a katolikus lakosságot a kormány mellé állítsa. Úgyszintén testvére volt az egyik terület kormányzója és Vietnam amerikai nagykövete is.

Diem hamarosan szembetalálta magát egy nagyon széles körű ellenállással. Ennek a magját azok a területek adták, amelyek már a franciák elleni háború idején is az északiak kezében voltak. Az oppozíciót erősítette a buddhista közösség elidegenedése.

A dél-vietnami fejlemények csak úgy értékelhetőek, ha közben az ország északi részén történteket is vizsgáljuk. A Vietnami Demokratikus Köztársaság igen ellentmondásos képet mutatott. Egyértelmű volt az, hogy az óriási tekintéllyel rendelkező Ho Si Minh és társai, a különleges katonai képességekkel rendelkező Giap tábornok és sokan mások szimbolizáltak egy új, tisztességesebb rendszert. Erősítette az északi kommunista vezetés pozícióját az, hogy puritán viselkedésű és a vidékkel napi kapcsolatban álló emberek reprezentálták. A legnagyobb ütőkártya a Vietnami Demokratikus Köztársaság irányítói számára az volt, hogy azok is, akiknek egyáltalán nem tetszettek a kommunista ideák, és szemben álltak azokkal a célokkal, amelyeket a kommunista párt és kormány meg akart valósítani, fenntartás nélkül elismerték, hogy a vietnami függetlenség kivívásában önzetlen erőt képviseltek, és az ország egyesítése vitathatatlanul szívügyük, így igazán hazafias erőként őket lehet elfogadni.

Ugyanakkor számos dologban súlyos nehézségekkel küszködtek az észak-vietnami vezetők. Hamarosan kiderült, hogy semmiféle világos gazdaság- és társadalomépítő modellel nem rendelkeznek. Amit a Szovjetuniótól és Kínától tanultak, annak voltak pozitívumai, de rendkívüli módon elidegenítették maguktól az agrárnépességet az erőszakos kollektivizálással. Ennek részletes bemutatására nincs szükségünk, hiszen mindazokat a hibákat és bűnöket elkövették, amelyek a Szovjetunióban és a szocialista országokban a kollektivizálás első szakaszában általánosak voltak. Nagyon sokakat riasztott a párt ateista propagandája. Bár a vietnamiak soha nem voltak túlzottan vallásosak, de az összes felekezet elleni erőteljes fellépés nem nyerte meg a társadalom többségének a tetszését. Ezekhez járultak az állandó gazdasági nehézségek. Vietnam a francia gyarmati időszakban, a II. világháborúban japán megszállás alatt, majd később a franciák elleni háborúban rendkívül sokat veszített emberi életben és anyagi javakban is. A szocialista szövetségesek maguk sem voltak abban a helyzetben, hogy jelentős segítséget nyújtsanak, és ötletük sem volt arra, hogy mit kellene tenni a gazdaság újraindítása érdekében. Ezek a tényezők együttesen befolyásolták a helyzetet. Az azonban kétségtelen, hogy az északi vezetés stabilizálta azt az országrészt, amelyet a Genfi Értekezlet neki ítélt, egyértelműen eredményeket ért el az oktatás és az egészségügy megszervezésében, és előmozdított egy olyan társadalmi mobilitást, amely a lakosság többségét kitevő szegényparaszti rétegekben bizalmat váltott ki. Nagy vesztesége volt a Vietnami Demokratikus Köztársaságnak az, hogy sok tanult és komoly szakmával rendelkező ember, különösen a katolikusok, elhagyták az országot.

Az Egyesült Államok óriási anyagi segítségben részesítette a Diem-rendszert, és képviselői hittek abban, hogy előbb-utóbb gazdasági fellendülés következik be, és az észak-vietnamiak mozgásterülete meg fog szűnni. Ezzel együtt ezt a mozgástérszűkítést nem bízták a gazdaság vak erőire, hanem egyetértettek azzal, hogy a dél-vietnami hatóságok növeljék a vidéki területek fölötti ellenőrzésüket, alakítsanak ki stratégiai falvakat, ahová a lakosságot összeterelik, és alkalmazzanak bármilyen eszközt, amivel a gyanús társadalmi csoportokat és egyéneket ki tudják iktatni. Igen kegyetlen üldözések kezdődtek, és elég volt a gyanú árnyéka ahhoz, hogy egész falvakat tüntessenek el a felszínről, és egy olyan rendszert vezessenek be, amelyben a kezdeti várakozástól eltérően még csírája sem volt

meg semmiféle demokratikus intézménynek. Erőteljes cenzúra, katonai kontroll, és mindezekhez hozzájárult egy eddig nem látott mértékű és gátlástalan korrupció. Diem és köre gyakorlatilag maffiózóként működtek.

Közben az észak-vietnamiak, főleg miután tudatosodott bennük, hogy semmiféle választásra nem kerül sor, arra a következtetésre jutottak, hogy ha most nem tudnak lépni, akkor mindenképpen megerősödik az az ideiglenesen elfogadott határvonal, amely lehetséges, hogy hosszú nemzedékekre, talán örökre kettéosztja Vietnamot. Az erős történelmi tudattal rendelkező észak-vietnami vezetők és maga a közvélemény is tudta, hogy Vietnam évszázadokon keresztül nemcsak a függetlenségéért harcolt, hanem a szétdarabolódás ellen is. (Vietnam a földrajzi adottságainál fogva is könnyen osztható legalább két részre.)

Az 1800-as évek első felének kivételével, évszázadokon keresztül több hatalmi központ volt Vietnamban. A francia gyarmatosítás a XIX. század közepétől hangsúlyozta Vietnam különböző részeinek eltérő vonásait. A II. világháború utáni rendezésben a nagyhatalmak úgy döntöttek, hogy a japán megszállást követően Északra a kínaiak, Délre pedig az angolok vonulnak be, vagyis ismételten Vietnam kettévágását tekintették a későbbi politikai rendezés alapelvének. Hanoiban a veszélyt ténylegesnek érezték, és ebből arra a következtetésre jutottak, hogy minden segítséget megadnak azoknak az erőknek, amelyek Vietnam déli részén erőteljesen fellépnek a Diem-rendszer ellen. 1960-ban a Vietnami Kommunista Párt Központi Bizottsága már olyan direktívát fogalmazott meg, hogy Dél-Vietnam felszabadítását minden eszközzel elő kell segíteni. Akkor jutottak erre a következtetésre, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a Moszkva és Peking közötti szakítás nem átmeneti, hanem hosszú távon meghatározza a nemzetközi viszonyokat. Érdekes, hogy míg a vietnamiak, nyilván saját tapasztalataik alapján, az 1960-as évek elejétől pontosan tudták, hogy Moszkva és Peking eltérő politikát folytat, a legjelentősebb nyugati elemzőknek évek kellettek ahhoz, hogy rájöjjenek, a monolitikus kommunista tömb egysége felbomlott, és a legjobb úton halad afelé, hogy ez az egység végleg megszűnjék. Több mint 10 év kellett ahhoz, hogy az amerikai külpolitika irányítói észrevegyék, hogy itt nem valamiféle taktikai vitáról van szó, a Szovjetunió és Kína érdekei nem azonosak. Észak-Vietnam a Moszkva és Peking közötti különbségek, majd ellentételek figyelembevételével alakította ki új stratégiáját.

Dél-Vietnamban is létrejött a hangsúlyozottan nem-kommunista, hanem hazafias alapon álló Nemzeti Felszabadító Front, a Viet Minh, és ez kezdettől fogva Dél-Vietnam sajátos problémáira koncentrált, bár szerves kapcsolatai megmaradtak Hanoival.

Ezzel teljesen új szituáció alakult ki. A dél-vietnami pozíciókat erőteljesen gyengítette az, hogy kifejezetten nem-kommunista, sőt antikommunista társadalmi csoportok léptek fel a Diem-diktatúra ellen. A változások előmozdításában szerepet játszottak a buddhista szerzetesek, akik sokáig semmiféle különösebb politikai tevékenységet nem folytattak, de Diemék katolikusokat előtérbe hozó intézkedései valószínűleg radikalizálták a buddhistákat. A buddhistáknak eddig soha nem volt közös szervezetük, vagy a katolikusokéhoz hasonló egyházuk. Nyilván katolikus hatásra ők maguk is létrehoztak buddhista szövetségeket, végül pedig 1963-ban megteremtették az egységes buddhista egyházat, ami teljesen ellentétes a buddhista tradíciókkal.

A buddhisták erőteljes kormányellenes fellépése a Diem család értelmetlen, öngyilkos provokációinak az eredménye. A miniszterelnök testvére, Monsignore Ngo Dinh Thu,

Hué érseke megtiltotta, hogy a városban, amelyben a buddhisták többségben voltak, Buddha születésnapja alkalmából a szokásos ünnepségeket megtartsák. Az egyébként általában békés buddhisták, akik mindig kiváltságos helyzetben voltak Huéban, a császárvárosban, erőszakos cselekedetekre ragadtatták magukat, majd a hadsereg beavatkozott, és ez több ember halálához vezetett. A katonaságnak ezen akciója, amelyet mindenki a kormány utasítása végrehajtásának gondolt, teljesen elidegenítette a buddhista lakosságot, amely elfogadhatatlannak tartotta a katolikus egyház és a kormány szoros összefonódását. Az egyik tekintélyes buddhista szerzetes felgyújtotta magát, akit újabb szerzetesek követtek. A vallási és erkölcsi szférában fellépő feszültségek általában is nagyon nehezen kezelhetők. A kiélezett dél-vietnami helyzetben a kormány teljesen elszigetelődött és tömegtámogatása megszűnt.

A kormányzat az óriási amerikai katonai és gazdasági segélyek ellenére képtelen volt bármilyen eredményt elérni. Az amerikaiak is kiábrándultan és felháborodottan figyelték, hogyan folyik szét a segélyek nagy része a társadalmat provokáló katonai és közigazgatási vezetők kezén. Ezért nem ellenezték már azt, hogy a hadseregben számukra egészségesebb erők kerüljenek előtérbe. Nyilvánvaló volt, hogy az Egyesült Államok számára kényelmetlenné vált az az ember, akit még az Amarika-barát csoportok is „amerikai bábnak" tartottak, és ezért igyekeztek mindenféle politikai és erkölcsi segítséget megadni azoknak, akik valamiféle harmadik utat képviselnének. Ez az amerikai politikának állandó törekvése volt olyan országokban, amelyeket baráti diktátorok vezettek, vagyis szerették volna a baráti diktátorokat baráti demokratákra felváltani. Ez a törekvés teljesen logikus volt, de a valóság nemcsak Vietnamban, nemcsak Ázsiában, hanem általában az egész harmadik világban ezt nem tette lehetővé. Amerika-ellenes csoportok, amelyek gyakran kifejezetten a fegyveres felkelőket és a terroristákat támogatták, álltak az egyik oldalon, míg a másikon azok a korrupt, sokszor bűncselekmények elkövetésével vádolt katonai és polgári vezetők, akik az Egyesült Államok szolgálatát ellátták.

Dél-Vietnamban valami reménysugár mégiscsak felvillant. Saját tábornokai 1963. november 1-jén meggyilkolták Diemet és a rossz szellemének tekintett egyik testvérét, Nhut. Ebben az időben már az amerikaiakat igencsak bőszítette, hogy a Viet Minh Dél-Vietnamban tevékenykedő csapatainak döntő többsége, az akkori jelentések szerint 80-90%-a, déliekből állt. Szintén elfogadhatatlan volt Washington számára az, hogy lehetetlen szövetségesei miatt nemcsak pénzbeli segítséget kellett adnia, hanem Kennedy elnöksége idején minden eddiginél nagyobb számú tanácsadónak is Vietnamban kellett állomásoznia, és vállalni kellett ennek a politikai és pénzügyi következményeit. Kennedy egyébként 16 500 tanácsadót küldött Vietnamba, és az általános vélemény az volt, hogy új körülmények között, amikor megfelelő „harmadik utas", de Amerika-barát és demokratikus érzelmű emberek veszik át Vietnamban a kormányrudat, akkor ez a 16 500 ember csodákat fog művelni. Ez a feltételezés abból indult ki, hogy az amerikaiak mindent megtettek, magasabb erkölcsi elveik alapján rábízták az ügyeket a dél-vietnamiakra, hiszen Dél-Vietnamot független országnak tekintették, vezetőiket pedig önálló és felelős személyeknek, de csalódniuk kellett, míg végül Diem eltűnése után egy tehetségesnek, hatékonynak és nem korruptnak vélt tábornokot találtak, Nguyen Van Thieu személyében. Ő 1967-ben lett az ország elnöke, és ezt a pozícióját egészen az összeomlásig megtartotta. A Diem meggyilkolása és Nguyen Van Thieu felbukkanása közötti négy esztendő során rendkívül zavaros állapototok alakultak ki. Dél-Vietnam amerikai segítséggel folytatta a geril-

lák felszámolására irányuló akcióját, tovább erősítették azokat a stratégiai pontokat, amelyek hivatva voltak elszigetelni a felkelőket és egyben vonzani a falusi lakosságot, és elkezdtek közvetlen anyagi segítséget nyújtani a falusiaknak. A Viet Minh azonban nem adta fel pozícióit, sőt Vietnam egyesítését a harctéren próbálta elérni.

Az északiak elkötelezettsége közben megnövekedett arra, hogy Dél-Vietnamban gyors eredményeket érjenek el; mesterien kihasználták Moszkva és Peking ellentéteit, és pontosan ellenkező következtetést vontak le, mint a stratégiai ügyekben járatos szakértők döntő többsége: a két kommunista szuperhatalmat kész tények elé állították a Dél elleni támadás intenzívebbé tételével. Kockáztattak, hiszen előfordulhatott volna, hogy egyik nagy kommunista gigász sem áll Hanoi mellé, ezzel azonban Nyugat-Európa és az Egyesült Államok baloldali közvéleménye egyébként is csökkenő támogatását teljesen eljátszották volna. A nemzetközi ügyekben járatos vietnami vezetők egyre nyíltabban szóltak arról, hogy ők Dél-Vietnam felszabadítását első számú nemzeti ügyüknek tekintik, és a demokráciát képviselik a külföldi hódítókkal és az „amerikai imperialistákkal" szemben. Moszkva és Peking nem nagy örömmel, időnként fogcsikorgatva, időnként belső kritikákat és szemrehányásokat megfogalmazva, de kénytelenek voltak támogatást nyújtani a vietnamiaknak. A vietnamiakat mindketten próbálták a saját oldalukra állítani, hiszen az elkeseredett ideológiai vitáikban ez erkölcsileg mindkettőjüknek sokat segített volna, a vietnamiak viszont, igen bölcsen, próbálták kihasználni mindazokat a segély-lehetőségeket, amelyeket Moszkvától és Pekingtől kaphattak, és állandóan érzékeltették, hogy amennyiben nem kapják meg ezt a segítséget, vagy valaki akadályozza a segítségnyújtást, akkor nem haboznak az „áruló magatartást" nyilvánosságra hozni.

A második indokínai háború (1965–1975)

A Diem meggyilkolása utáni időszakban Dél-Vietnamban a belső káosz egyre erősödött, és megnövekedtek a fegyveres akciók a kormány intézményei és csapatai ellen. 1965 elején a katonai tervezők előtt az Egyesült Államokban világossá vált, hogy, ha sikerül is pozitív változásokat véghezvinni Dél-Vietnamban, tehát a tömegek számára elfogadhatóbb vezetést és kevésbé korrupt rendszert kialakítani, meggyőző intézkedésekkel elhitetni, hogy a saigoni rendszer akar és képes győzni, akkor is elengedhetetlen az amerikai pénzügyi és katonai támogatás jelentős mértékű növelése. Washington Johnson elnök idején válaszút elé került. Johnson volt a Demokrata Párt reménysége, akivel szemben a várakozások sokkal nagyobbak voltak annál is, mint amelyek Kennedy elnökkel szemben megfogalmazódtak. Johnson „Nagy Társadalom" néven radikális szociális változásokat akart véghezvinni az Egyesült Államokban, jelentősen megnövelve a szociális kiadásokat, hatékonyabb kutatási és egészségügyi rendszer és általában egy igazságosabb és vonzóbb Amerika megteremtésére törekedett. Ezért Johnson és köre az indokínai háború gyors lezárását tervezte. Paradox módon nem a támogatás megszüntetésére és a Vietnamból való gyors kivonulásra gondoltak, amikor egy új Vietnam-politikát hirdettek meg, hanem, hogy az Egyesült Államok terhei belátható időn belül csökkenjenek és a háborúnak véget lehessen vetni, még nagyobb katonai erőfeszítések megtételét határozták el. 1965 elején mindent eldöntő, végső támadást indítottak: megkezdődött Vietnam bombázása és amerikai csapatok hatoltak be Vietnam déli részére.

A kortársak úgy látták, és a történészek ezzel egyetértenek, hogy 1965-től kezdődött a II. indokínai háború, amikor az Egyesült Államok már nemcsak tanácsadókkal, pénzzel, nemzetközi diplomáciai nyomással, hanem közvetlen óriási katonai jelenléttel törekedett a háború nagyon gyors megnyerésére. Az amerikai csapatok létszáma minden addigit drámaian felülmúlt. 1967-ben elérte az 525 ezres számot, és ehhez hozzá kell számolni a szövetségesek katonai erejét, ami korántsem volt jelentéktelen, legalább még 50–60 ezer fő vett részt a háborús cselekményekben. A legnagyobb kontingenst a thaiok adták, akik a későbbiekben elsősorban Laoszban harcoltak egy olyan titkos háborúban, aminek részleteit azóta sem hozták nyilvánosságra.

Az amerikaiak minden elképzelhető katonai, politikai és diplomáciai eszközt bevetettek. Szárazföldi és légi támadásaik sokkal intenzívebbé váltak; a Dél pacifikálása során a falvak több mint fele elpusztult, és a paraszti lakosság mintegy kétharmadát elköltöztették eredeti lakóhelyéről, hogy ezzel el tudják szigetelni a gerillákat. A háborút az amerikaiaknak ki kellett terjeszteniük Indokína egészére. Emellett eddig példátlan módon egymillióra növelték a déli fegyveres erők létszámát, és olyan óriási katonai költségvetést fogadtak el, amely azt célozta, hogy egy tradicionális típusú háborúban teljesen felőröljék a kommunista erőket.

A megnövekedett amerikai támadásokra Vietnam kommunista szövetségesei úgy reagáltak, hogy szintén növelték támogatásukat, ugyanakkor egyértelművé tették, hogy saját csapatokat nem küldenek. Ilyet egyébként az észak-vietnamiak egyáltalán nem kértek, minthogy a hanoi vezetők a Ho Si Minh-i koncepció értelmében hosszú távon a kínaiakat tekintették elsőszámú veszélynek Vietnam számára, tehát semmiféle okkal, vagy ürüggyel kínai csapatokat nem kívántak behívni. Észak-Vietnam azt nem vállalhatta, hogy a kínaiakat távol tartja, de a szovjet fegyveres erőket behívja – ez ellentétes lett volna a Moszkva és Peking közötti egyensúlyozást stratégiai prioritásnak tekintő vietnami állásponttal. A kommunista nagyhatalmaktól érkező technikai segítség azonban jelentős volt, a szovjet és részben kínai katonai eszközök, beleértve a kifinomultabb technikát, egyre inkább megjelentek Vietnamban, és ezek a Viet Minh-hez is eljutottak. Ennek következtében a dél-vietnami gerillamozgalom fegyverzete is egyre hatékonyabb lett. Az óriási amerikai jelenlét és az amerikai csapatok bevetése szárazon, levegőben és vízen megváltoztatta a háború jellegét.

Az a tény, hogy az amerikaiak Észak-Vietnamot is bombázták, igen kényes helyzetet teremtett, és a kortársak egy veszélyes szuperhatalmi összecsapás lehetőségét vélték felfedezni. Való igaz, hogy az észak-vietnami területek akkori és későbbi bombázása drámai döntéseket igényelt Moszkva részéről. Amikor az amerikaiak bombázták Hanoit és Hanoi kikötővárosát, Haiphongot, erre valamilyen választ kellett adni, és a válasz eldöntötte nemcsak az indokínai események menetét, hanem a szuperhatalmak közötti viszonyra is döntő befolyást gyakorolt. Amennyiben Moszkva erőteljesen lép, akkor ez egy visszafordíthatatlan amerikai–szovjet konfrontációhoz vezet, vagyis mindaz, amit sikerült az utolsó pillanatban megakadályozni a Karib-tengeri válság esetében, újból előtérbe került volna. Az amerikai külpolitikusok nagy része rendkívül veszélyesnek tartotta Észak-Vietnam közvetlen támadását. A szovjet vezetők reagálása viszont, hasonlóan a kínaiakéhoz, a teljes hallgatás volt. A Szovjetunió Kommunista Pártjának főtitkára hosszú országjáró körúton volt, és egyáltalán nem reagált élet-halál harcát folytató szövetségesének súlyos helyzetére. A kínaiak is a szépen fejlődő amerikai–kínai kapcsolatokat féltették bármifé-

le, Vietnam védelmében tett erős reagálástól. Ugyanakkor Moszkvában világossá tették az amerikai partnerek előtt, hogy drámaian súlyosnak tartják a helyzetet, és ha ez így folytatódik, nem tudják – bármennyire is szeretnék – elkerülni a válaszlépést, ezzel azonban az indokínai háború eszkalálása globális háborúhoz vezethet. Az amerikaiak nagy dilemma előtt álltak. Nem volt kétséges az, hogy a dél-vietnami kormányellenes csapatok, amelyeknek ereje rendkívüli mértékben megnövekedett és tevékenységük kiterjedt a nagyvárosokra, köztük Saigonra, ráadásul az utánpótlási vonalak nemcsak Vietnamban, hanem egész Indokínán keresztül kiépültek, nem kényszeríthetők térdre, hacsak hátországukat, azaz a Vietnami Demokratikus Köztársaságot nem tudják kiiktatni. Viszont, ha tovább provokálják a konfliktust Észak-Vietnamban, akkor az Egyesült Államoknak elfogadhatatlanul nagy árat kell fizetnie. Az amerikai lépések kompromisszumba torkollottak.

Az észak-vietnamiak, a megnövekedett szovjet és kínai támogatásra támaszkodva, nem vonultak vissza, és nemcsak az északi területek védelmére koncentráltak, hanem 1968-ban Giap tábornok tervei szerint megindították a TET offenzívát a vietnami holdújév ünnepe alkalmából. A TET offenzíva meglepte az ellenfeleket, hiszen Észak-Vietnam tönkrebombázásának az időszakában elképzelhetetlennek tűnt, hogy Vietnam letér az eddig sikeres gerillaháborús taktikáról, és hagyományos támadást indít. Ez volt Giap tábornok ugyanolyan zseniálisan kitervelt és meglepő taktikája, mint amilyet Dien Bien Phu-nál alkalmazott, csakhogy akkor éppenséggel a háború lassú és lelkiismeretes előkészítése után a körbezárt francia fegyveres erőket próbálta megsemmisíteni. A TET offenzíva ilyesmire nem volt alkalmas, az amerikaiak nem franciák voltak, nem magukra hagyott idegenlégiós csapatok képezték a haderejüket, hanem jól kiképzett, korlátlan utánpótlással rendelkező, kitűnően felszerelt és igen nagy szakértelemmel irányított egységek. Ennek következtében, noha a TET offenzíva meglepetésszerűségénél és nagyságánál fogva különleges erejű volt, és valóban befolyásolta a háború további menetét, de az offenzíva azt a célját, hogy az amerikai csapatokat visszaveti és tárgyalásra kényszeríti az Egyesült Államokat, egyáltalán nem érte el. Az amerikai csapatok ellenálltak és ellentámadásba mentek át. Kiderült viszont, hogy az Egyesült Államok csak egy világméretű konfrontáció vállalásával tudná felszámolni Észak-Vietnamot, ezzel a Viet Minh hátországát, de az is egyértelmű volt, hogy a Viet Minh bármekkora földalatti, vagy akár nyílt támogatást is kap, az amerikaiakat a nagy városokban, különösen Saigonban nem képes megverni.

A vietnamiak legjelentősebb aduja az volt, hogy két fronton is megnyerték a propaganda-háborút. Az egyik front nyilván maga Vietnam volt. Dél-Vietnamban a lakosság többsége, előbb hezitálva és komoly fenntartásokkal, később egyre inkább úgy érezte, hogy a Vietnam egyesítéséért harcoló kommunisták igazságos ügyet szolgálnak, ezért morálisan mindenképpen támogatandók, bár, főleg a középosztály számára, sok jóval nem kecsegtetett az, amit hallottak az észak-vietnami társadalmi és politikai átalakulásokról. A másik front, ahol a vietnamiak a propaganda-háborút megnyerték, a világ nagy demokráciái. Az Egyesült Államokban évek óta jelentős agitáció folyt a vietnami háború ellen, olyan új nemzedék nőtt fel, amely elutasította és megvetette saját kormányzata politikáját. Az elégedetlenséget tovább növelte, hogy a Johnson-i Nagy Társadalom koncepció teljesen összeomlott, az emberveszteségek megnövekedése miatt a kiábrándultság és háború-ellenes felháborodás fokozódott. Az amerikai fiatalok gyakorlatilag teljes egészében a pacifista mozgalmak támogatói lettek. Hasonló helyzet alakult ki Nyugat-Európában és

Japánban. Nyugat-Európában a konzervatív politikai erők is komoly fenntartásaikat hangoztatták, és ami a szocialista-szociáldemokrata pártokat illeti, ezek nyíltan az Egyesült Államok vietnami háborúja ellen léptek fel. Stockholmban a nagy nemzetközi hírnévvel és befolyással rendelkező miniszterelnök, Olaf Palme vezette az amerikai követség elé induló háborús tüntetőket. Hasonló véleményen voltak a francia, a spanyol és a német szociáldemokraták is. Az Egyesült Államokban egy megnyerhetetlen háború képe bontakozott ki. Ráadásul új hangok jelentek meg a stratégiai elemzők között is, egyre másra születtek olyan könyvek és újságcikkek, amelyek azt kérdezték, hogy „Mi, amerikaiak, hogyan jutottunk ide? Mi a célja ennek a háborúnak? Meg lehet-e nyerni egyáltalán ezt a háborút, és ha megnyerjük, akkor mit fogunk vele kezdeni?"

Ezen körülmények között az Egyesült Államok, immáron Nixon időszakában, erősen támaszkodva Kissinger különleges diplomáciai aktivitására és képességeire, egy olyan nemzetközi tanácskozás tervével értett egyet, amelyben az összes érdekelt fél részt venne, és valamilyen, minden felet kielégítő megoldást keresnének. Már 1968-ban tárgyalni kezdtek Párizsban az Egyesült Államok, a Vietnami Demokratikus Köztársaság és a Viet Minh képviselői. Akkoriban mindenki azt gondolta, hogy valóban eljött a fordulat ideje, és olyan újságcikkek jelentek meg, amelyek belátható közelségbe, esetleg néhány hetes tárgyalássorozat után a háború végét reálisnak tartották. Ez azonban egyáltalán nem így történt: 1973 januárjáig, a párizsi béketárgyalások sikeréig kellett várni, amikor megállapodást tudtak tető alá hozni az amerikai és a saigoni kormányzat, valamint a Vietnami Demokratikus Köztársaság és a Viet Minh által létrehozott ideiglenes forradalmi kormány között. A szovjet és a kínai fél – bár nyilvánvalóan érintve voltak a háborúban, és szerepük jelentős volt az észak-vietnamiak és a Viet Minh támogatásában –, ezen nem vett részt.

A párizsi megállapodások az északiak számára voltak kedvezőek, ugyanis Párizsban állást foglaltak Vietnam függetlensége, szuverenitása, egysége és területi integritása mellett. A megállapodások részletei is kedvezőek voltak a kommunista és a kommunistákkal szövetséges erők számára, mert a status quot rögzítették azzal, hogy kimondták, hogy minden harcoló egység azon a területen maradhat, amelyet a párizsi szerződések aláírásakor ténylegesen birtokolt. Minthogy Észak-Vietnamnak egyetlen egy négyzetcentimétere sem volt az amerikaiak, vagy a déliek birtokában, ez Hanoit ebben az értelemben nem zavarta, sőt miután Dél-Vietnam egy részét a Viet Minh harcosai foglalták el, összefüggő nagy területek is a befolyása alatt álltak, és ez kifejezetten kedvező volt Hanoi számára. Igazi fordulatot jelzett az, hogy a megállapodások az amerikai csapatoknak és az egész katonai állománynak 60 napon belül történő teljes kivonásáról intézkedtek.

A vietnami eseményeket megfigyelők nem voltak teljesen tisztában a megállapodás jelentőségével. Sok megfigyelőnek az volt a véleménye, hogy Kissinger zseniális megállapodást kötött, amelynek értelmében úgy sikerül a harci cselekményeket befejezni, hogy Dél-Vietnam megtartja a függetlenségét, az amerikaiak terhei jelentősen csökkennek, és az elkövetkezendőkben három Vietnam fog kialakulni. Az egyik, a Vietnami Demokratikus Köztársaság folytatja állami létét a 17. szélességi foktól Északra. A második Saigon és a nagy városok birtoklásán nyugvó és természetesen jelentős vidéki területeket is magába foglaló Vietnami Köztársaság. A harmadik pedig a Viet Minh által ellenőrzött területek, amelyek különálló közigazgatási egységgé fognak válni. Még tapasztalt elemzők is abból indultak ki, hogy az Egyesült Államok csapatait nem verték meg, ráadásul

az északiak és szövetségeseik rendkívül súlyos veszteségeket szenvedtek, a kommunista nagyhatalmak egymással civakodnak, nem akarnak és nem is képesek jelentős segítséget adni, tehát az Egyesült Államok elérte a célját, úgy, hogy a status quo antét, vagyis az 1954-es Genfi Értekezleten kialakult helyzetet ismét rögzítették. Ez a nézet a helyzet félreértését mutatta. A párizsi megállapodás nem jelentett visszatérést Genfhez, már csak azért sem, mert egy félmilliós amerikai katonai kontingensnek a visszahívása teljesen új erőviszonyokat teremtett, valami olyasmit, amit még az Egyesült Államok vietnami háborúját ellenzők is félve és habozva mondtak csak ki: az amerikaiak háborús vereségét. Sokak számára egyszerűen érthetetlen volt, hogy az amerikaiak, akik hatalmas terheket viseltek, óriási emberáldozatot vállaltak, és a legmodernebb katonai technikát vetették be, egyszerűen vissza fognak vonulni. Ez nem tűnt realitás opciónak, pedig ez történt. Az említett elemzők azt nem vették figyelembe, hogy az Egyesült Államokon belül a háború elviselhetetlenné vált, és az amerikai középosztály, az értelmiség, de a fegyveres erők egy része is a háború abbahagyása mellett foglalt állást. A háború-párti politikusokat és a gazdasági köröket megbénította az, hogy Nixon elnök pozíciói meggyöngültek az Egyesült Államokon belül és kívül is, különösen, amikor a Watergate-botrány elöntötte az amerikai kormányzatot, szavahihetőségét kétségbe vonták, céljait homályosnak és bizonytalannak tartották, és a világ legnagyobb hatalma elszigetelődött. Ezért bombaként robbant (bár ez a bomba már hosszú ideje jelen volt, a kérdés igazán csak az volt, hogy mikor következik be a robbanás), hogy Nixon elnöknek megalázó körülmények között le kellett mondania. Utódja Gerald Ford, érezve az amerikai közhangulatot, szembetalálva magát azzal, hogy amerikai befolyásos gazdasági körök a háborút nem megnyerni, hanem elfelejteni akarták, vállalta a kivonulással járó erkölcsi terheket. Ha voltak is addig illúziók a tekintetben, hogy az amerikaiak kivonulása nem jelenti azt, hogy otthagyják Vietnamot, ez teljesen megszűnt azzal, hogy a párizsi egyezmények megkötése után is folytatódtak a most már nem megtorolt gerillatámadások, és teljesen nyilvánvaló volt, hogy az amerikaiak kivonulása után az északiak és a velük szövetséges Viet Minh nem fogja abbahagyni politikai és fegyveres tevékenységét. A vietnamiakat a szovjet szakértők arra figyelmeztették, hogy nagy hiba provokálni az amerikaiakat, mert utána ennek nagy ára lesz, az amerikai csapatok visszatérhetnek. Ez az álláspont jól mutatja, hogy a szovjetek is teljesen félreértették a helyzetet.

1975 elejére a józan gondolkodásúak lassan felismerték, hogy a dél-vietnami kormányt és fegyveres erőit senki és semmi nem tudja már megmenteni. Az északiak által támogatott Felszabadítási Front offenzívája megállíthatatlan volt, és amikor a dél-vietnami katonai parancsnokokban tudatosodott, hogy nemcsak trükkről volt szó az amerikaiak részéről, amikor a csapataikat kivonták, és nem számíthatnak arra, hogy vissza fognak térni, a dél-vietnami rendszer órákon belül összeomlott. Érdekes visszagondolni arra, hogy nemcsak a dél-vietnamiak, hanem a Vietnamban maradt diplomaták és néhány katonai szakértő szintén abban hitt, hogy tulajdonképpen a párizsi egyezmény révén kialakult egy új rend, amely megmenti Dél-Vietnamot, és az amerikai pozíciók meg fognak maradni, a háborúban kivérzett Észak-Vietnam és a Viet Minh megelégszenek azokkal az egyébként valóban nagy sikerekkel, amelyeket a párizsi tárgyalásokon elértek. Hogy mennyire meglepetésként érte az amerikaiakat az, ami történt, demonstrálja, hogy miután a dél-vietnami csapatok 1975 tavaszára összeomlottak, és a Vietnami Felszabadítási Front egységei 1975. április 30-án szinte ellenállás nélkül foglalták el Saigont, az ameri-

kaiak nem készítették elő szervezett kivonulásukat. A rendelkezésükre álló repülőgépeket, helikoptereket sebtében szállították el, és az amerikai nagykövet, megalázó módon, csak néhány órával (egyesek szerint néhány perccel) a vietnami csapatok megérkezése előtt tudott elmenekülni a nagykövetség tetején létesített helikopter-felszállóhelyről. Ezzel a II. indokínai háború az észak-vietnamiak és szövetségeseik teljes győzelmével fejeződött be.

Megszületett az egységes és szuverén vietnami állam.

Julien Papp

A magyar köztársasági viták 1946-ban

A hitleri Németország és szövetségeseinek katonai vereségével összeomlott a „királyi-úri" Magyarország állama és társadalmi rendszere is, és az a tény, hogy a szovjet Vörös Hadsereg foglalta el az országot, forradalmi jellegűvé tette ezt az eseményt. A sok ellentmondás ellenére így volt ez a valóságban, és így látták sokan a kortársak közül. A kisgazdapárti Saláta Kálmán például ezt írta 1945-ben egy belső használatra készült tanulmányában: „A háborúvesztés és a forradalom következtében a régi magyar vezetőosztály összemorzsolódott, helyén űr van [...] és így a magyar nép abban a helyzetben van, hogy jövőjét saját maga alakíthatja ki."[1]

Valójában, a tiszántúli területek lakosságának önszervező mozgalmai[2] 1944 őszén előre mutatták az átalakulás irányát az államforma kérdésében is. A radikális párt lapja szerint „már magával a felszabadulás tényével lényegében kezdetét vette a magyar köztársaság újabb története, s a változások után összeülő nemzetgyűléstől ennek a realitásnak a törvényesítését várja".[3]

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány gyakorlatában a királyság intézményével való szakítás úgy nyilvánult meg, hogy – amennyire lehetett – levakarták a pecsétekről, illetve áthúzták a hivatalos papírok fejlécein a „királyi" jelzőt és koronát. A koalíció részéről, miután a szociáldemokrata párt 1945 augusztusában elsőként vetette fel az államforma kérdését, a többi párt is elfogadta a királyság eltörlését. 1946 januárjában a kisgazdapárt

---

1 Csicsery-Rónay István – Csernyey Géza (1998): Koncepciós per a Független Kisgazdapárt szétzúzására, 1947. Tanulmány és válogatott dokumentumok. 1956-os Intézet, Bp., 24–25. o.
Hasonlóan értékeli a helyzetet a szociáldemokrata Böhm Vilmos az Egyesült Államok magyarországi missziójának vezetőjéhez, Arthur Schoenfeldhez 1946. április 30-án küldött Pro Memoria-jában: „Belügyeinket meghatározza a háború után lezajlott, Magyarország történetében példátlan szociális és politikai forradalom. Noha e forradalom során nem folyt vér, igazi forradalom volt, egy olyan országban, ahol a középkori jellegű feudalizmus a háború végéig uralkodó erő volt."
Szabó Éva – Szűcs László (Szerk., 1997): Böhm Vilmos válogatott politikai levelei 1914–1949. Napvilág, Bp., 285. o.

2 „Ahogy bevonult a Vörös Hadsereg, másnap-harmadnap mindenütt megalakult valamilyen tanács vagy bizottság, amely kezébe vette a közügyek intézését. [...] Néhány hónapig tartott ez az állapot, amikor a nemzeti bizottság szinte maga volt az állam." Márkus István (1945): Az átalakulás nyomában. Cikksorozat az élet újjászerveződéséről a Tiszántúlon. Szabad Szó, 1945. július 3. 79. sz.
Vas Zoltánnak, aki az 1944. október 16-át követő napokban végigjárta a Viharsarok nagyobb lakóhelyeit, az volt a legszembetűnőbb, hogy „nincs központi hatalom. De még vármegyei, sőt járási sem. Minden falu, minden város szinte egy-egy árvíztől körülvett köztársaság." Vass Zoltán (1980): Viszontagságos életem. Magvető, Bp., 685. o.

3 A magyar 4. Köztársaság elé. Haladás, 1945. november 17. Idézi Balogh Sándor: Parlamenti és pártharcok Magyarországon 1945–1947. Kossuth, Bp., 157. o.

lapja közölte: „A demokratikus nagy pártok a közelmúltban tartott értekezleteiken egymás után szögezték le magukat a köztársasági államforma mellett úgy, hogy ebben a tekintetben semmi eltérés nincs. Ugyancsak a pártközi értekezlet is egyhangúan állást foglalt a köztársaság kikiáltása mellett."[4] Ezt követően, a január 23-án este tartott rendkívüli minisztertanácson terjesztette elő Tildy Zoltán miniszterelnök az államforma kérdésében kidolgozott törvényjavaslatot, amit több hozzászólás és néhány módosítás után a tanács elfogadott és másnap benyújtott a Nemzetgyűlés Közjogi és Alkotmányjogi Bizottságához.[5]

Hogy a köztársaság elfogadása nem ütközött nagyobb akadályba, még a kisgazdapárton belül sem, ahhoz hozzájárultak a közelgő béketárgyalások. Ugyanis a vezető politikusok úgy gondolták, hogy a múlttal való szakítás intézményesítése kedvezőbbé tehetné Magyarország nemzetközi megítélését. A kérdés társadalmi-politikai fontosságát mutatta a katolikus egyház szembenállása; úgyannyira, hogy Mindszenty József bíboros, hercegprímás felvette a kapcsolatot Habsburg Ottóval, „s egyes források szerint állítólag az üresen álló magyar trónt is felajánlotta neki".[6] Az új államforma elfogadásában az is közrejátszott, hogy a térség országaiban a háború után sorra megdőltek a monarchiák, és kirívó lett volna nagyon ragaszkodni egy ilyen rendszerhez Magyarországon: Jugoszlávia (1945. november 29.) és Albánia után (1946. január 1.) Bulgáriában (1946. szeptember 15.) majd Romániában is (1947. december 31.) lemondtak a királyok. Görögországban, ahol az angol katonaság vérbe fojtotta az ellenállásból született népszuverenitást, az ezt követő „demokratikus" népszavazás 70%-os arányban a monarchia visszaállítása mellett döntött.

Magyarországon a köztársaság gondolatát és a szervezkedést már megjelenésük óta üldözték, mind monarchia-ellenességük, mind társadalmi küldetésük miatt.[7] A magyar jakobinusok eszméit magáénak vallotta a trónfosztó Kossuth Lajos „a 89-iki eszmék hajnalának pacsirtája"-ként, és Petőfi Sándor, aki a „szabadság gyermeke"-ként üdvözölte a köztársaságot.[8] Valójában az államformán túl egy komplex intézményről van szó, amely úgyszólván végigkísérte, fémjelezte az ország történelmének fordulópontjait.

4 Kis Újság, 1946. január 18. Kormánynyilatkozat az államforma kérdésében. Sajtóközlemény. Zalai Katalin és mtsai (Szerk., 2003): Pártközi értekezletek. Politikai érdekegyeztetés, politikai konfrontáció 1944–1948. Napvilág, Bp., 177–179. o.

5 G. Vass István (Szerk., 2005): Tildy Zoltán kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1945. november 15. – 1946. február 4. MOL, Bp., 591–594, 596–601. o.

6 Vida István (1986): Koalíció és pártharcok 1944–1948, Magvető, Bp., 163. o.

7 Ez utóbbi aspektus különösen előtérbe került a magyar polgári radikálisoknál annál fogva, hogy „a párt vezetői (Jászi Oszkár, Szende Pál, Polányi Károly és társaik) [...] zömükben szociológusok voltak, akiket elsősorban nem a formai, hanem a társadalmi mozgások érdekeltek [...]". Litván György (2007): A polgári radikálisok és a köztársaság. In: Feitl István (Szerk.): Köztársaság a modern kori történelem fényében. Tanulmányok. Napvilág, Bp., 236. o.

8 „Respublika, szabadság gyermeke [...]
Most hódolok, midőn még messze vagy,
Midőn még rémes átkozott neved van, [...]" Petőfi Sándor, Respublika. Pest, 1848. augusztus.

Az Osztrák–Magyar Monarchiában a köztársasági eszme terjesztése és a ráalapított szervezkedés bűncselekménynek számított.[9] Így a XX. sz. eleji politikai válság idején, amikor fellendülőben volt a mozgalom, sorozatosan indult bírósági eljárás a Magyar Köztársaság c. lap szerkesztője, Nagy György ellen.[10] Az 1849-es „félbemaradt köztársaság"[11] után zátonyra futott az 1918. november 16-án kikiáltott polgári demokratikus Népköztársaság, majd 1919. augusztus 1-jén elbukott az ezt követő Tanácsköztársaság is. E rendszerek szellemi-politikai öröksége azonban lidércnyomásként nehezedett a Horthy-éra király nélküli királyságára. Magyarországon ebben az időben a köztársaság követelése az „állami és társadalmi rend erőszakos felforgatásának minősült." (A Népszavának nem egy számát kobozták el ezen a jogcímen.) „A dolgozó tömegek között – nemcsak a munkások, de a városi kispolgárság és a parasztság egyes rétegeiben – a köztársaság jelszava igen népszerű volt: egyet jelentett a szabadsággal, a demokratikus jogok gyakorlásának lehetőségével, az ország európaizálódásával."[12]

Nagy múltja volt tehát a magyar köztársaságról szóló vitáknak, amikor 1946. január 30-án és 31-én a nemzetgyűlés 11., 12. ülésein tárgyalásra került az ország államformájáról szóló törvényjavaslat. A felszólalásokból mindenekelőtt kitűnt a képviselők erkölcsi hozzáállása és véleménye az akkori helyzetről.

Így, összehasonlítva a Horthy-rendszer kezdetével és végével az előforduló „kilengéseket" és a „vidéki kiskirályok túlkapásait", Sulyok Dezső kijelentette: „csak azon lehet csodálkozni, hogy ilyen jelenségek Magyarországon az uralomváltozással kapcsolatban csak szórványosan és elvétve fordultak elő, mert azok után, amik itt történtek – tömeges deportálások, emberek tömeges kivégzése –, én bensőleg el voltam készülve arra, hogy sokkal nagyobb felfordulás és sokkal több kegyetlenkedés lesz majd nálunk abban az időben, amikor a németek kivonulnak".[13] (A Balogh Sándor által szerkesztett kötetből származó idézetek lelőhelyét a továbbiakban az egyszerűség kedvéért zárójelben tüntetem fel.)

A szintén kisgazda párti Parragi György „a tegnapi üldözöttek és megkínzottak, a börtönök és koncentrációs táborok tegnapi lakói" és a „hazátlan bitangnak becsmérelt mun-

---

9 Varga Lajos: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és a köztársasági gondolat. In: Feitl I.: i. m.: 220. o.

10 A budapesti francia konzul rendszeresen beszámolt a mozgalomról, amely Debrecen és Szeged környékén volt a legjelentősebb. 1912 júniusában, amikor a „kettős államcsíny"-re reagálva Kovács Gyula képviselő rálőtt Tisza Istvánra, majd öngyilkosságot kísérelt meg, „a szanatórium, ahol ápolták, tele volt virágadományokkal [és Kovács] politikusoktól, diákoktól, hölgyektől stb. kapott gratuláló táviratokat. Egyetemisták járták az utcákat éltetve a Köztársaságot és énekelve a Marseillaise-t". 1913 júniusában egy „törvénytervezet a királyt sértő és királyellenes cselekményekről" öt évi börtönbüntetést, 4000 korona bírságot, a politikai jogok felfüggesztését és állásvesztést helyezett szankcióként kilátásba. Archives du Ministère des Affaires étrangères. Correspondance politique et commerciale 1897–1918. Vol.11. Rap. N° 169, 12 juin 1912 ; n° 90, 16 juin 1913.

11 Ripp Zoltán (1993): Köztársaságok Magyarországon. História, 1993/7.

12 Borsányi György (1979): Kun Béla. Politikai életrajz. Bp., 296. o.

13 Balogh Sándor (Szerk. 1989): Földet, köztársaságot, állami iskolát! Viták a magyar parlamentben 1944–1948. (A Nemzetgyűlés Naplója 1946-os Hiteles kiadása alapján.), Bp., 163. o.

kásság, a kihasznált, elnyomott parasztság, a szellemi szabadságban megfojtott és megsértett haladó értelmiség" nevében ígéri, hogy a képviselők „nem a bosszútól és a megtorlás lihegő vágyától vezettetik magukat". (247. o.)

A felszólalók közül[14] kifejezetten csak Slachta Margit, a Keresztény Női Tábor vezetője vette védelmébe a királyságot, de a múltra való hivatkozás, a történelem tényeinek, tanulságainak a felidézése az ókortól kezdve a legfrissebb tapasztalatokig, jelen volt szinte minden szólásra emelkedett képviselő okfejtésében. Jórészt a történelmi emlékezethez tapadnak tehát a különböző, lélektani, társadalmi, külpolitikai, alkotmányos és jogi, illetve vallásos alapokon nyugvó, az ülés két napján elhangzott argumentumok.[15]

Mindjárt az ülés kezdetén Athén szabad városállama, szembeállítva Spárta katonaállamával, és a „királyok zsarnokságát" felváltó római köztársaság indítja Sulyok Dezső „általános szempontokat" ismertető bevezetőjét (141–165. o.). Az előadó eléggé zavaros, amikor a keresztény középkort és az akkori „szabadság eszmét" dicsőíti az ókori pogány kultúra rovására, mert ugyanakkor azt állítja, hogy „a reneszánsz nem más, mint a szabadság- eszme reinkarnációja". A francia forradalomnál[16] látszólag több figyelmet érdemelnek a köztársasági államformát „élő valósággá" teremtő „ősi svájci kantonok", amelyek a parasztot tették meg az államélet alapjává; és úgyszintén „Washington György mozgalma [...] odaát Amerikában".

Ellenpéldaként jelenik meg a XX. században Mussolini a totális állam misztikus ködével, és Schopenhauer „alapvetően téves" filozófiája, ami szerint az „egyes egyénnek nincs önálló léte [...] csak a fajtól kölcsönzött élete", és amely a nácizmus államrendszerét inspirálta. Az Atlanti Charta szellemét idézve hangsúlyozza az előadó a magyar köztársasági törvénytervezet preambulumának jelentőségét, hisz – amint mondja – az emberi szabadságjogok védelme nélkül „a történelem kereke [...] csak nyikorogni tud".

---

14 Sulyok Dezső előadón kívül a Független Kisgazda, Földmunkás és Polgári Párthoz tartozott még Erőss János és Parragi György; rajtuk kívül bejelentett szónokok voltak: Kéthly Anna és Kisházi Ödön (Szociáldemokrata Párt), Slachta Margit (párton kívüli), Rajk László és Szabó Imre (Magyar Kommunista Párt), Darvas József és Hegyesi János (Nemzeti Parasztpárt), Szent-Iványi Sándor (Polgári Demokrata Párt), Eckhardt Sándor (Demokrata Néppárt). Tekintettel a kisgazdapárti többségre, érdemes idézni Nagy Ferenc véleményét: „A Független Kisgazdapárt képviselői csoportja, elenyésző kivételtől eltekintve, köztársasági érzelmű volt". Küzdelem a vasfüggöny mögött, 1. Európa-História, Bp., 1990. 226. o.

15 Szembetűnő azonban, hogy a „keresztény állameszmét" képviselő Eckhardt Sándor és a royalista Slachta Margit érvelésében túlsúlyban vannak az általános, jogi-ideológiai elemek, míg a kisgazda-, munkáspárti és paraszt képviselők legtöbbször konkrét történelmi tényekre vagy személyes tapasztalatokra hivatkoznak.

16 A XIX. század első évtizedeiben Európa szerte a francia forradalom hatása volt a legérezhetőbb a köztársasági eszme kisugárzása terén. Jellemző, hogy a magyar „köztársasági induló" (Elnyomás, szolga sors, Ez volt a rend ezer évig...) 1946-ban a sztálinizmus berendezkedéséig a Chant du départ (Indulás) c. francia forradalmi induló lett, de az eredetitől teljesen különböző magyar szövegre átköltve. Ennek a szabadság himnuszaként ismert dalnak a zenéjét Étienne Nicolas Méhul komponálta Marie-Joseph Chénier szövegére, és 1794-ben, a Fleurus-nél aratott győzelem ünneplésekor játszották legelőször, majd 1794. július 14-én a Bastille bevételének évfordulóján a Népjóléti Bizottság felkérésére.

Magyar történelmi hivatkozásaiban Sulyok idézi a nagy dátumokat (1241, 1526, 1849, 1918), bírálja a Habsburgokat és a kiegyezési korszakot „a maga látszólagos fejlődésével", majd megemlíti az 1919-es kommunista kormány kisebbségi akaratra épített politikáját és irredenta háborúját; nagy negatívum a „nyugatról idetelepített svábság", amely „állandóan megmérgezte ennek az államnak az életét" és hozzájárult az 1939–1945-ös katasztrófához. Itt kerül terítékre a fő vétkes, a Horthy-féle véres uralmat megalapozó „szegedi gondolat": „Ez az uralom ugyanis Orgovánnyal, Izsákkal és Siófokkal kezdődött, Auschwitzcal folytatódott és azzal végződött, hogy Magyarország belezuhant egyik legnagyobb történelmi tragédiájába." (162–163. o.)

A felszólalók közül többen visszatérnek a Sulyok által felidézett eseményekre, és olykor kibővítik a történelmi példatárat. Legjellemzőbb talán erre Parragi György „sötét és komor" visszapillantása: „Ennek [...] során lepereg lelkünkben a régmúlt és közelmúlt korszak minden embertelensége, barbársága és kegyetlensége. Visszatekintünk [...] a jobbágyság nyomorult világába, a deresnek, a kalodának világába, az úriszékek, a főszolgabírói uralom erőszakosságába és felmerül előttünk ismét az a korszak, amely elkezdődött Szegednél és amely megteremtette Magyarországon első ízben a zalaegerszegi és a hajmáskéri internaló táborokat, megszerezvén ezzel magának azt a kétes dicsőséget, hogy a szabad Európában először teremtett meg internáló táborokat, ahová bírói ítélet nélkül lehetett embereket tisztán politikai meggyőződésük miatt is bezárni." (243–244. o.)

Ami az államformát illeti, Erőss János elnéző a nemzeti, patrimoniális és vegyesházi királyainkkal szemben, de annál szigorúbban ítéli meg a Habsburgok uralmát, amiről „a magyar történelem legvéresebb lapjai, a bitófák, a gályák ezrei és százai beszélnek" ébren tartva „500 év lázadását". Rajk László határozottabban védi a „haladó szellemű" nemzeti királyokat az országot „német gyarmattá" süllyesztő Habsburgokkal szemben, és a függetlenségi harcokat egybeköti a köztársasági gondolattal, idézve a nagy hadvezérek, politikusok és vértanúk neveit. Egyben reagál Sulyok kommunistaellenes megjegyzésére azzal, hogy pártjuk 1919-es hadjárata nem irredentizmus, hanem „a magyar nemzet jogos önvédelmi harca volt". Külön szó esik mind Rajk, mind az őt követő Kéthly Anna felszólalásában „az 1918-as népköztársaság megrágalmazott és bemocskolt" elnökéről, Károlyi Mihályról. Kéthly egyben visszatér a letűnt negyedszázad rendszerére, „amely az európai fasizmus kísérleti telepéül szolgált", majd emlékeztet arra, hogy „az októberi forradalomban kifejeződő köztársasági gondolat az elmúlt korszak leggyűlöltebb fogalma volt".

Több képviselőtársával együtt Kéthly válaszol „a legutóbbi hónapokban támadásba lendült reakció" azon híresztelésére, miszerint a köztársaság ellentétben állna a magyar nép lelkületében élő királyság ideáljával. Szerinte a királyságeszmény egy legenda: „A magyar nép lelkében a modern idők két hőse él, az egyik Kossuth Lajos, a másik Károlyi Mihály".

Hegyesi János a maga részéről elmondja, hogy a falvakat járva mindenütt megkérdezte a népet, mit szeretnének, királyságot vagy köztársaságot, s ennek alapján állítja: „Egyetlen egy esetben sem hallottam a parasztok szájából olyan kijelentést, hogy királyságot akarnak."

Szabó Imre a földhözjuttatottak nevében szól: „Amikor a köztársasági államforma kérdése napirendre került, egyes jólértesültek azt rebesgették, hogy a parasztság, főleg a dunántúli parasztság idegenkedik a köztársaságnak még a gondolatától is. Én, aki a Du-

nántúlon, Vas megyében zselléreskedtem és cselédeskedtem, nagyon jól tudom, hogy ez hazugság." (255. o.)

Erőss Jánost kell még itt idézni, aki beteges nosztalgiának nevezi a dinasztiához való kötődést, és „népünk életének ősibb forrásához és valódi alapjaihoz" visszatérve bizonyítja: „Kézai Simon már megállapítja krónikájában, hogy a 108 magyar lovag nemzetségük ősei a scythiai 108 tartományból még Attila előtt, Krisztus után 370-ben rektort választottak, kapitányokat választottak, akik felett a választóközönség, a communitas állott. Ez volt az igazi magyar államforma és ez maradt meg Kézai Simon szerint Gézáig, Szent István atyjáig, a második honfoglalás korában is." (170. o.)

A lélektani tényezőhöz közel áll a vallásos alapon nyugvó érvelés, amit Slachta Margit egyedül képviselt. Szerinte „az alkotmányforma csak akkor jó, ha transzcendentális alapon áll", vagyis az „Úristen [...] minden hatalom forrása", ellentétben a Rousseau-féle felfogással, azaz a társadalmi szerződés és a népszuverenitás elvével. Elismeri ugyan, hogy mind a királyság, mind a köztársaság lehet jó vagy rossz és összeegyeztethető a demokráciával, de csak úgy ha a köztársaság is elismeri az „alattvalók [!] természetjogát [...] mint, amelyet az Úristen adott nekik".

Kéthly szerint az uralkodói jog isteni eredete fikció, amely megtört már Stuart Mária kivégzésével, és amellyel szemben áll az élethez való jog és az emberi kapcsolatok társadalmi szabályozása.

Szent-Iványi a királyságot a tekintélyelv miatt tartja károsnak. Ez elszoktatja ugyanis az embereket az önálló gondolkodástól, a politikai érzék és bátorság kifejlesztésétől. Ennek tudja be, hogy „ez a nemzet, amelyet arról ismertünk meg a múltban, hogy sokszor inkább fejjel is a falnak rohant, de eszményeiért és ideáljaiért kiállott, március 19-én eltűrte, hogy nemcsak a deportálások szégyenletes eseményei történhettek meg Magyarországon, de az is, hogy elvigyék kormányának minisztereit és elvigyenek törvényhozókat". (211. o.)

Slachta szerint (Arisztotelészt idézve) az is hátránya a köztársaságnak, hogy a választott elnök a pártok embere, és rövid ideig áll az ügyek élén, ami rendre megzavarja a politikai életet. Szent-Iványi ellenben úgy véli, hogy az időszakos választásokkal járó izgalmak nagyon is hasznosak, kitűnő iskolát jelentenek a politikai tájékozatlanság ellen.

A királyságpárti képviselőnő hosszasan elemezte a Szent Korona tant és a koronának tulajdonított kvalitásokat, sok zaj, derültség és felkiáltások közepette: „Múzeumba kell tenni!" – „Szép muzeális érték!", – „A reakció jelvénye!", – „A koronából csak egy jutott a parasztnak: a Dózsa György koronája!", – „Elég lesz nekünk kalap is, nem kell a korona!" –„Dózsa fejéről beszéljen! Dózsáéról!", – „Mondjuk, egy református királynak tesszük a fejére!", – „Zálogban is volt!", – „Ki ad többet érte?", – „Dózsának vaskoronája volt!"

Slachta a szociális kérdések terén szintén nem volt hiányában az érveknek, de Szent István Intelmeinek taglalása és a céhrendszer dicsérete a paternalizmus eszményesítéseként hatott egy olyan időszakban, amikor a földhöz juttatott parasztság tömegei egybekapcsolták a földreformot és a köztársaságot. Ilyen értelemben szólt Rajk, Darvas és Szabó Imre.[17]

Slachta egyébként afféle utánzási mániának tartotta a szomszédos országok példáinak a követését, és nem tulajdonított nagyobb jelentőséget az államforma kérdésének a béketárgyalások szempontjából sem. Tovább menve a katolikus Eckhardt Sándor ötletén, aki

népszavazást javasolt, Slachta a békekötés utáni időkre tette volna a kérdést, „azért is, mert visszavárunk magyar területeket", és mert sokan nincsenek itthon. Vannak sokkal fontosabb megoldásra váró problémák, mondta, és egyáltalán: érdekli-e ez Angliát, Amerikát vagy Sztálint, aki „nemrégen küldött a román királynak győzelmi rendjelet?".

Ellentétben Slachta állításával, a magyar politikai vezetőket az elkövetkező béketárgyalások miatt is foglalkoztatta az államforma kérdése. A parlamenti vitában Rajk és Darvas vetették ezt föl annak bizonyítékaként, hogy Magyarország komolyan veszi a demokratikus átalakulást. Rajk felszólalásában különösen nagy teret szentelt ennek a témának, ami egyben jól tükrözte a magyar kormány szándékát a szomszédos népekkel szembeni politikát illetően: „A magyar köztársaság törvénybe iktatásával Magyarország visszatalál az európai népek szabad családjába, a köztársaságok családjába is. Magyarországot demokratikus államok, demokratikus köztársaságok övezik [...] Elképzelhetetlen az, hogy Magyarország idegenül álljon a Duna völgyében, amikor köztársaságok koszorúzzák. [...] A magyar köztársaság törvénybe iktatása növeli a magyar demokrácia hitelét szomszédainknál, s megerősíti nemzetközi súlyát és tekintélyét. Örömmel üdvözöljük ezen javaslat bevezető sorainak azt a megállapítását, hogy a magyar köztársaság más népekkel való békés együttműködésre törekszik. Elengedhetetlen előfeltétele ez az önálló, független magyar állam megmaradásának, és legjobb előkészítési módja a magyar békeszerződésnek. A magyar köztársaság törvénybe iktatásával a magyar nemzet éppen ezért egyszersmind kinyilvánítja azt is, hogy szakítani akar a múlttal, fel akarja számolni a sovinizmus maradványait, baráti viszonyban akar élni szomszédaival, és velük egyetértésben akar részt venni a Duna völgyi kérdések rendezésében." (177. o.)

A vitatott törvényjavaslat külpolitikai aspektusa elevenítette fel a weimari köztársaság sorsát. Rajk, Kéthly és Parragi erélyes szavakkal emlékeztettek arra, mi volt a veszte a fiatal német köztársaságnak: szembefordulás a néppel, a munkássággal és kacérkodás a Junkerekkel, a nagytőkével és a porosz militarizmussal. Ezek szabotálták a locarnói egyezményt és a Csicserin és Rathenau által megkötött rapallói egyezményt. Úgyhogy ne járjon semmi sem „annak, aki a demokratikus jogokat a demokrácia megdöntésére akarja felhasználni". És amint ismeretes, ez a törekvés vezetett a köztársaság büntetőjogi védelméről szóló törvényjavaslathoz és annak vitájához, amely még jobban megosztotta a képviselőket, mint a január 30–31-i ülések; mielőtt a Parlament azt 1946. március 12-én elfogadta volna.[18]

---

17 Bibó István írta 1946-ban: „A nemzetgyűlésben egyetlen képviselő szólalt fel a királyság történeti intézménye érdekében anélkül, hogy felszólalása az országban visszhangot keltett volna, s újból kiderült, hogy Magyarországon a Horthy-rezsim összeomlásával a múlthoz való bármiféle hamis ragaszkodás lehetősége is radikálisan összeomlott." Bibó István (1946): A magyar demokrácia mérlege. In: Demokratikus Magyarország. Válogatás Bibó István tanulmányaiból. Magvető, Bp., 127. o.

18 Lásd Palasik Mária (1946): A köztársaság kikiáltása és büntetőjogi védelme. Magyarország, 1946. Valóság, 1996/9., 57–75. o.

Palasik Mária

Azok az „ötvenes évek” *Társadalom a diktatúra prése alatt Magyarországon, 1950–1953*[1]

1947-re Európa politikailag Kelet- és Nyugat-Európára szakadt, aminek súlyos következményei lettek a kontinens keleti felén. Magyarországon az 1944 decemberétől többé-kevésbé működő demokratikus koalíciós kormányzás megszűnt. Az 1945. novemberi nemzetgyűlési választásokon legtöbb szavazatot szerzett Független Kisgazdapárt legbefolyásosabb politikusait – többek között Kovács Béla pártfőtitkárt és Nagy Ferenc miniszterelnököt – a Magyar Kommunista Párt (MKP) felső vezetésének nyomására és a Szovjetunió rejtett támogatásával és esetenként nyílt beavatkozásával eltávolították a hatalomból.[2] 1947 őszére az is kiderült, hogy a ratifikált békeszerződés alapján a szovjet megszállás állandósult az országban. 1948 közepére a Magyar Kommunista Párt magába olvasztotta a Szociáldemokrata Pártot, és az így létrejött Magyar Dolgozók Pártja (MDP) vezetésével radikális politikai fordulatot hajtottak végre. Ez a fordulat nem egy csapásra, hanem lépésről lépésre ment végbe 1947 és 1949 között. Ennek velejárójaként fokozatosan felszámolták a többpártrendszert, államosították a magántulajdont, és kiépítették a totalitárius rendszert, centralizálták a gazdaságot. A hatalom az MDP vezetői egy szűk csoportjának a kezébe került – élén Rákosi Mátyással,[3] akit személyi kultusz vett körül.

Az új, formális parlamenti választások után összeült országgyűlés 1949. augusztus 18-án elfogadta a Magyar Népköztársaság Alkotmányát.[4] Mint a cím is tükrözi, a köztársasági államformát népköztársaságra változtatta. A köztársasági elnöki pozíciót megszün-

---

1 A tanulmány az NKA által támogatott kutatás keretében készült (3802/04556).

2 Palasik Mária (2011): Chess Game for Democracy: Hungary between East and West 1944–1947. McGill-Queen's University Press, Montreal & Kingston–London–Ithaca, 101–135. o.

3 Rákosi Mátyás (1892–1971) 1945. január végén tért vissza a Szovjetunióból. Nemcsak az MKP, majd MDP elsőszámú vezetője, hanem 1949. szeptember és 1952. augusztus között a Minisztertanács elnökhelyettese, majd ezután 1953. július 4-ig a Minisztertanács elnöke is volt. Miután az 1956. július 18–21-i MDP KV ülésen – megromlott egészségi állapotára hivatkozva – leváltották első titkári pozíciójáról, „gyógykezelésre” a Szovjetunióba utazott, és ott is hunyt el. Személyéhez kapcsolódik a sztálini típusú diktatúra bevezetése Magyarországon. Rákosin kívül a szűk hatalmi csoport meghatározó személyisége volt Gerő Ernő (1898–1980), aki 1945 után Magyarországon kulcsszerepet kapott a kormányzásban, a gazdasági ügyekkel kapcsolatos döntésekben: volt kereskedelem- és közlekedésügyi, pénzügy-, állam-, és belügyminiszter, valamint miniszterelnök-helyettes. Rákosi Mátyás leváltása után, 1956 júliusától 1956. október 25-ig a Központi Vezetőség első titkára volt. Az 1956-os forradalom során tisztségéről leváltották, a Szovjetunióba menekült, de 1960-ban visszatérhetett.

4 1949. XX. törvény. Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye I. Törvények és törvényerejű rendeletek 1949. A Minisztertanács Elnökének Hivatala, Budapest, 1950, 3–9. o.

tette, helyette szovjet mintára létrehozta az Elnöki Tanács intézményét, amelynek élére elnököt állított. Az alkotmány formailag meghagyta a hatalmi ágak elválasztását: továbbra is volt parlament, kormány és bíróság, azonban a gyakorlatban minden hatalom a megmaradt egyetlen párt, a Magyar Dolgozók Pártjának kezében koncentrálódott. Kiépült egy kettős struktúra: az egy párt lett a kezdeményező, irányító és ellenőrző szerv, amelynek akaratát csak közvetíthette a törvényhozás, a végrehajtás és a közigazgatás. Az országgyűlést évente kétszer-háromszor hívták össze rövid időre, és feladata csak abból állt, hogy érdemi vita nélkül rábólintson a párt kezdeményezéseire. A rendszeres törvényhozó munkát az Elnöki Tanács által kibocsátott törvényerejű rendeletekkel pótolták, amelyeket vita nélkül hagyott jóvá a parlament. Bevezették a szovjet mintájú közigazgatást, a tanácsrendszert. A hétköznapok valamennyi színtere átpolitizálódott, a pártállami döntéshozatal és ellenőrzés az élet minden területére kiterjedt, azaz kiépült a totális állam.[5]

Az állampolgár számára megszűnt a jogbiztonság és a közhatalommal rendelkező szervek működésének kiszámíthatósága. Megszűnt a törvényhozás, a végrehajtás és a bíróságok egymást kölcsönösen ellenőrző és korlátozó funkciója. A hatalmi ágak elválasztását a hatalmi ágak egységesítése váltotta fel. A rendeletalkotással történő irányítás háttérbe szorította a törvényeket. Az alkotmányban csupán „a dolgozók érdekeinek megfelelően" biztosították „a szólásszabadságot, a sajtószabadságot, a gyülekezési szabadságot". Véget ért a többpártrendszer anélkül, hogy arról jogszabályban rendelkeztek volna. A választójog elveszítette értékét, mert az állampolgár számára nem létezett az alternatívák közötti választás lehetősége. A parlamenti és a helyhatósági (tanácsi) választások ismétlődő rítusként azonban megmaradtak, a rajtuk való részvétel lényegében kötelező volt, csak úgy, mint az MDP jelöltjeire leadni a szavazatokat – még ha azokat a népfront listáján indították is.[6]

Rákosiék diktatúráját az „állandó ellenségkeresés koncepciója" és a megfélemlítés tartotta életben (és részben ez okozta pusztulását is). Ekkor már a „szocializmust építették", s hűen másolták azokat a hibákat, amelyeket Sztálin az 1930-as években elkövetett a Szovjetunióban. Ennek mintájára – amikor Rákosiék már leszámoltak minden néven nevezhető polgári, kispolgári, jobboldali szociáldemokrata és klerikális ellenfelükkel – elkezdték a saját pártjukon belüli tisztogatást. Ennek volt kezdete a Rajk-per,[7] s az 1945 előtti nyugati kommunista emigráció háttérbe szorítása. Majd folytatódott a szociáldemokraták elleni perekkel, amelyek során vád alá helyeztek és elítéltek olyanokat, akik korábban a kommunisták útját egyengették a hatalomhoz: Ries Istvánt – volt igazságügy-minisztert –, Szakasits Árpádot és Marosán Györgyöt, akik a két párt egyesülésének szociáldemokrata kulcsfigurái voltak. Majd következtek a hazai illegális kommunista mozgalom vezetői: Kádár János, dr. Donáth Ferenc, Kállai Gyula. De Rákosiék a kiszolgáló államvédel-

---

[5] Palasik Mária (2000): A jogállam megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon, 1944–1949. Napvilág Kiadó, Bp., 311–314. o.

[6] Uo. 319. o., 322. o.

[7] Rajk László (1909–1949) 1945 novemberétől 1946 márciusáig az MKP főtitkárhelyettese, majd ezután 1948 augusztusáig belügyminiszter, ezt követően 1949. május 20-ig külügyminiszter. 1949. május 30-án koholt vádak alapján letartóztatták, halálra ítélték és kivégezték. 1955-ben rehabilitálták. 1956. október 6-án ünnepélyesen újratemették a Kerepesi temetőben.

mi apparátust sem kímélték, 1949 végétől a közreműködők egész sorát fogták perbe közülük is, ami végül a politikai rendőrség vezetőjének, Péter Gábornak a letartóztatásához vezetett 1953 januárjában.[8]

A Rákosi–Gerő-féle vezetés jövőről alkotott elképzelésében meghatározó szerepet játszott az egyenlőség eszméje. A nagy francia forradalomtól kezdve miden baloldali politikai mozgalomnak sajátja volt, hogy a társadalmi egyenlőséget pozitív értékként kezelte, tevékenységében pedig a leginkább igazságtalannak érzett egyenlőtlenség csökkentésére törekedett. A második világháborútól a hetvenes évek közepéig a nyugati társadalmakban is fontos helyet foglalt el az egyenlőség követelése. Ez egy plurális társadalom keretei között nem eredményez lényeges funkciózavarokat, mivel más politikai erők más társadalmi értékekre helyezik a hangsúlyt, és így bizonyos értékegyensúly jön létre. Magyarországon ez az értékegyensúly az MDP totális hatalomgyakorlásával végképp megbomlott. Az egyenlőség eszméje nevében pedig egy durva lefelé „nivellálási" folyamat kezdődött.[9]

A társadalom erőszakos átrétegzése

A gazdasági életben bekövetkező államosítások (előbb a szénbányáké, a nagybankoké, majd a száz, utóbb pedig a tíz munkásnál többet foglalkoztató üzemeké, a nagykereskedelemé, végül a kiskereskedelemé, a szolgáltató ágazaté és a házmagántulajdonoké)[10] együtt jártak a társadalom különböző csoportjainak két úgynevezett osztályba és egy „rétegbe" (munkás, paraszt, értelmiség) sorolásával. A földreform következtében 1945 után meginduló természetes középparaszttá válási folyamatot az 1948 végén kezdődő tömeges kollektivizálás és a magas beszolgáltatási kötelezettség állította meg. Az ötvenes évek elején elkezdődött a parasztok földtől való menekülése. A földet elhagyókat pedig elnyelték a többnyire szovjet nyersanyagra épülő ipari monstrum-beruházások (Sztálinváros, Kazincbarcika, Komló). A gyorsított kényszeriparosítással együtt járt a társadalom nagyfokú le- és felfelé való mobilitása. Ez szétzúzta a magyar társadalom addigi zárt, hagyományos szerkezetét.

A volt uralkodó elit néhány év alatt szinte teljesen eltűnt. Az arisztokrácia, a középbirtokosság, az állami köztisztviselők, a tisztikar tagjai jelentős számban eltávoztak az országból. Itthon maradt képviselőik korábbi pozíciójukat, tulajdonukat elvesztve – ha nem kerültek börtönbe, vagy nem lettek internálva és kitelepítve[11] szülőhelyükről – munkás-

8 Gyarmati György – Valuch Tibor (2009): Hungary under Soviet domination 1944–1989. Columbia University Press, Atlantic Research and Publications, Inc., New York, 166. o.; Gyarmati György (2011): A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956. ÁBTL -Rubicon-Ház Bt., Bp., 249–277. o.

9 Palasik Mária (1990): A Rákosi-rendszer hétköznapjai. Hitel, 1990. március. 27. XXI–XXV.

10 Pető Iván – Szakács Sándor (1985): A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 95–104. o.

11 Bank Barbara – Gyarmati György – Palasik Mária (2012): „Állami titok". Internáló- és kényszermunkatáborok Magyarországon, 1945–1953. ÁBTL –L 'Harmattan, Bp.

ként, alkalmazottként kerestek megélhetést. Az érintett családok száma 75 000–80 000 között mozog. Az International Refugee Organization statisztikája szerint 1946 és 1954 között Kanadába, az Egyesült Államokba, Izraelbe és Ausztráliába összesen 67 ezren érkeztek Magyarországról, míg további 16 államban 17 232 magyar települt le ebben az időben, de ebből a statisztikából hiányoznak az osztrák és a német adatok. Az Osztrák Belügyminisztérium adatai szerint az 1948–1955 között menedékjogot kért magyar állampolgárok száma 60 971. (Közülük 22 055 fő németnek vallotta magát, sokan 1945 utáni kitelepítettek voltak Magyarországról.) A németországi adatok nem állnak rendelkezésre, de nélkülük is megállapítható, hogy a Magyarországot véglegesen elhagyók száma meghaladhatja a 150 ezret.[12] A kivándorlók többsége értelmiségi volt, akiknek a kialakult új rendben – politikai, származási okokból – nem lehetett helyük.

Rákosiék a magánkisipart és kiskereskedelmet felszámoló intézkedései hatására gyakorlatilag társadalmi helyzetváltoztatásra kényszerült a körülbelül 350–400 ezret számláló kisipari réteg is.

A régi értelmiséget igyekeztek politikai megbízhatatlanságukra hivatkozva kiiktatni, és minél hamarabb felváltani új, rendszerhűnek deklarált munkás-paraszt származású értelmiséggel. A párt, az államhatalom, a közigazgatás, a hadsereg, a gazdaság és a szellemi-kulturális élet különböző szintű vezető posztjaira a munkásságból és részben a parasztságból kerültek ki nagy számban új káderek. Számuk – családtagjaikkal együtt – megközelíti az egymillió főt. A munkások vezető posztra történő kinevezése azt a látszatot keltette, hogy a munkásság ténylegesen uralkodó osztállyá vált. Egyéni és családi tragédiák sora bizonyította, hogy sokan nem voltak képesek megfelelni az új státusz szakmai és politikai követelményeinek.

Az oktatás és a vallás

A kulturális forradalomnak címkézett folyamat beindításával az oktatási rendszert is átalakították. 1945-ben megszüntették az addigi alapképzés 4–6 osztályos rendszerét és az erre épülő polgári iskolát, kötelezővé tették a nyolcosztályos általános iskolát; de ekkor még az alsó fokú iskolák kétharmada, a középiskolák fele a különböző egyházak kezelésében maradt. Ezeket 1948 júniusában államosították. Az államosítás itt sem egy polgári demokratikus követelés megvalósulását, az állam és egyház elválasztását, hanem a totális diktatúra kiépítésének újabb lépését jelentette.[13]

Ezt követték az egyházakra kényszerített, úgynevezett egyezmények, amelyek nem az állam és egyház szétválasztását, hanem az egyházak teljes kiszolgáltatottságát, tulajdonképpeni államosítását jelentették. Megkezdődött belső szervezetük szétzilálása: a régi vezetők, Mindszenthy József, Ravasz László és Ordass Lajos koncepciós perekkel törté-

12 Stark Tamás: Magyarország háborús embervesztesége. Rubicon, 2000/9. 44–48. o.

13 Balogh Margit – Knausz Imre (1988): Az iskolák államosítása 1948-ban. Párttörténeti Közlemények, 1988/2. szám.

nő félreállítása, s az úgynevezett „békepapi" mozgalomnak a kiépítése.[14] Ez utóbbiak képviselői kerültek vezető egyházi pozíciókba, s többségük derekasan segítette belülről az egyházak „szükségszerű" jelentéktelenné válását.

A vallásos meggyőződés és vallásgyakorlás mindenhol hátrányos helyzetet jelentett. Az aktív ateizmus durva érvényesítése egy alig szekularizált országban súlyos egyéni lelkiismereti válságot, családi és erkölcsi konfliktusok (lásd „kettős nevelés") sorozatát eredményezte.

Nemcsak a gazdaságban, hanem a tanügyben és a kultúrában is célul tűzték ki a párt totális uralmának megvalósítását. Ezért 1948-tól elkezdték szervezni a szakérettségikre előkészítő tanfolyamokat, amelyek a középiskolai képzésben nem részesült munkás- és parasztfiatalokat egy, majd 1952-től két év alatt készítették fel egyetemi és főiskolai tanulmányokra. Párhuzamosan egyre növekedett a közép- és felsőfokú oktatásban tanulók száma, ami önmagában nagyon pozitív fordulatot jelentett a társadalom szellemi színvonalának felemelésében. A munkás- és parasztfiatalok aránya az 1949–50-es tanévben a középiskolákban meghaladta, a felsőfokú intézetekben megközelítette az 50%-ot. 1953-ra ez az arány a középiskolákban 65%, a felsőoktatásban 55%-ra emelkedett.[15] Az 1953–54-es tanévben pedig több mint 15 000 dolgozó végezte tanulmányait a felsőfokú intézetek esti és levelező tagozatain. Fokozatosan csökkent az analfabetizmus. Sajnos a mindent uraló mennyiségi szemléletnek itt is súlyos minőségi következményei voltak. (Nőtt az egy pedagógusra jutó tanulók száma, a tantermek zsúfoltakká váltak, a nem szakmai képzést nyújtó oktatási intézmények fejlesztésére alig maradtak anyagi eszközök.) Az oktatás szellemét és módszerét is átalakították. Mindennek értékmérőjévé a politikai elkötelezettség vált, a szakmai tudás háttérbe szorult.

A koalíciós időkben az új értelmiség megteremtésének sajátos otthonai voltak a népi kollégiumok. Mozgalmukat, a NÉKOSZ-t (Népi Kollégiumok Országos Szövetsége)[16] 1949-ben feloszlatták. A népi kollégiumoknak eredetileg demokratikus hagyományai nem fértek össze a megkérdőjelezhetetlen párteszménnyel.

A művészeti-szellemi élet

Ez a rendszer nem tudta megtűrni a két világháború közötti progresszió szellemi sokszínűségét. A koalíciós időszak párbeszédre még képes magatartását a nyílt elnyomás vál-

---

14 Gergely Jenő: A katolikus egyház Magyarországon 1944–1977. Kossuth Kiadó, Bp., 1985 és Bánkuti Gábor – Gyarmati György (szerk.): Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1945–1989. L 'Harmattan Kiadó, Bp., 2010.

15 Pukánszky Béla - Németh András (1994): Az 1945 utáni iskoláztatás története. In Pukánszky Béla - Németh András: Neveléstörténet. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., http://mek.oszk.hu/01800/01893/html/12.htm#fnB18 A letöltés ideje 2012. december 14.

16 A NÉKOSZ-legenda. Magyar dokumentumfilm. Rendezte Pataki Éva, operatőr Pap Ferenc. Budapest, 2005; Papp István: A NÉKOSZ legendája és valósága (2002). In Romsics Ignác (szerk.): Mítoszok, legendák és tévhitek a 20. századi magyar történelemből. Osiris, Bp., 309-338. o.

totta fel. A hatalom monopolizálását a szellemi életben is követte az alternatív irányzatok kiszorítása, a kultúra államosítása. Az MDP Révai József által irányított kultúrpolitikája a különböző művészeti ágak számára kötelező stílusként az úgynevezett szocialista realizmust írta elő. Betiltotta az úgynevezett pesszimista, dekadens, avantgárd műveket, a „polgári" művészet nem létezhetett. A Révai-féle irodalompolitika az írókat az osztályharc élharcosainak, tulajdonképpen propagandistáknak próbálta átnevelni. Az irodalmat a napi politika igényének rendelték alá. Lenin Pártszervezet és pártirodalom című cikkének irányelvei váltak alapvető követelménnyé, amelyben az irodalmat a pártmunka csavarjának, fogaskerekének nevezte.[17] A „művészet pártossága", elkötelezettsége alapvető kategória és általános követelmény lett.

A „polgári" kiszorításán túl a „baloldali" irodalmat is állandóan szabályozták. A megjelent irodalmi alkotások többsége megfelelt az „elvárásoknak". (Ennek végletes példái a különböző Sztálint és Rákosit köszöntő versezetek. 1949-ben például Zelk Zoltán A hűség és a hála énekében, így szólt Sztálinról: „Hajnali fénybe mártom tollam, úgy írom le nevét, / világteremtő századunk sugárzó címerét.")

Kivételek természetesen voltak. Illyés Gyula, Déry Tibor, Németh László, Sarkadi Imre és mások írásai között időtálló művek is születtek. (Nem beszélve az „íróasztal fiókjának" dolgozókról: Kodolányi János, Weöres Sándor, Mészöly Miklós stb.)

Az időszak kultúrpolitikája nemcsak a „magaskultúrába", hanem a „tömegkultúrába" is keményen beavatkozott. Zömmel egy hamis paraszti, részben bizonyos munkáshagyományokra támaszkodva kialakult egy mindent átpolitizáló szórakoztatóipar, amely megpróbálta kiszorítani a régi polgári szórakoztatás hagyományos formáit és tartalmait. A nyugati szellemi élet termékeitől szinte légmentesen elzárták az országot, s a magyar kultúrát is alaposan „megszűrték". Míg például Bartók Béla Csodálatos mandarin című táncjátékát, vagy Madách Imre Az ember tragédiája című drámáját nem engedték színpadra állítani, addig egymás után születtek a sematikus témájú operettek, amelyek primadonnái parasztlányok, bonvivánjai munkásfiúk voltak, akik a munka frontján hősiesen helytállva egymásba szerettek.

Még a népdal sem felelt meg tökéletesen Révaiék kultúrpolitikájának. (Révai a népdalról így nyilatkozott: „A népdal kifejezi a nép elégedetlenségét, a nép jobb iránti vágyát, de nincs benne a népdalban a szocializmus eszméje és ezt nekünk kell belevinni a népművészetbe.") Erre jó példa a Gábor Áron rézágyúja című népdal szövege, amelyben az „Édes rózsám, Isten véled, el kell válnom tőled" strófa helyett azt kellett énekelni, hogy „Édes rózsám a hazáért el kell válnom tőled".

Szovjet mintára megjelentek az alkalmi, agitációs rigmusok, a csasztuskák. Az egyik népszerű népdal *(Megismerni a kanászt)* dallamára például a következő csasztuskát énekelték:

---

17 Lenin, V. I. (1949): Pártszervezet és pártirodalom (1905). In: Lenin: Az irodalomról. Szemelvények Lenin műveiből, leveleiből. Szikra, Budapest, 9-15. o. Később arról is vitatkoztak, hogy itt a „partivnaja literatura" pártirodalmat vagy pártos irodalmat jelent-e.

„A Sztahanov mozgalom[18] *egyre jobban terjed.*
Újítóink segítik az ötéves tervet.
Sej! Küld a szovjet gépeket, így jutunk előre.
A Föld minden munkásának haszna lesz belőle.

Míg a tőkés-nyugaton fegyvert kovácsolnak,
Minálunk a Sztálin-hídon vígan kopácsolnak.
Sej! Épül már a földalatti, csodájára járnak,
Vesszenek el, akik itt háborúra várnak.

Vezet minket Rákosi, gondol a parasztra,
Annak, aki vele tart, nincs oka panaszra.
Sej! Pártunk egyre fokozza elért eredményét,
Szabad földön tanáccsal védjük meg a békét."[19]

A zenén és az irodalmon túl a film is politikai (át)nevelő eszköz lett. „Kosztümös" műparasztok és álmunkások nyüzsögtek a filmvásznon – a szovjet filmek mindent elsöprő áradatát változatosabbá teendő.

A könyvkiadás tömeges méretűvé, maga a könyv valóban olcsóvá vált. De az üdvözlendő mennyiségi gyarapodás mellett a koalíciós időkhöz képest is szűkült a választék. Egyoldalú válogatás jellemezte mind a magyar, mind a külföldi művek kiadását. A nyugati szerzők műveinek ismerete éppoly veszélyes volt, mint a nyugati nyelvek tanulása. Így inkább csak azoknak a polgári íróknak a művei jelentek meg, amelyekben fel lehetett fedezni vagy bele lehetett magyarázni az osztályharcot, az ilyen értelemben vett haladás eszméjét. Mivel csak kiváltságosok utazhattak Nyugatra, valójában nem volt mód az összehasonlításra.

A szocialista állam „gondoskodó" szerepe

A totális állam monopolizálta a foglalkoztatást, minden egyes állampolgár megélhetése teljesen tőle függött. Az állam „elvállalta" a lakás- és oktatási, az egészségügyi, a kulturális szükségletek kielégítését is. A korabeli elképzelés szerint az ezekre fordítandó kiadásokat a munkabéreknek csak minimális összegben kell tartalmaznia, mert az állam nagyobb részben fedezi azokat. Mindazonáltal az alacsony bérek mellett az árak emelkedése is megfigyelhető. (A munkások és alkalmazottak reáljövedelme 1953 első felében 20%-kal maradt el az 1949. évitől.[20])

[18] Szovjet mintára meghirdetett munkaverseny a brigádok vagy egyének között az 1950-es évek első felében.

[19] Stefány Judit: „...öltözzetek fehérbe" Felülről szervezett népi kultúra. http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/historia/87-056/87-056.docx A letöltés ideje 2012. december 11.

[20] Pető Iván – Szakács Sándor (1985): A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 218. o.

A társadalombiztosításba (nyugdíj, táppénz, anyasági segély) bevontak száma rendkívül gyorsan nőtt. Míg 1938-ban a lakosság csupán valamivel több mint 30%-a részesült a társadalombiztosításból, 1951-ben már több mint a fele, 1956-ra több mint a 60%-a. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy a nyugdíjak összege nagyon alacsony volt, és a biztosítási rendszer a mezőgazdasági dolgozókra nem terjedt ki.[21]

1949 és 1955 között az évi lakásszaporulat a 14 000-et sem érte el. A legkevesebb lakás 1951 és 1953 között épült, de az első ötéves terv egyetlen évében sem teljesítették a lakásépítési tervet. Míg az ország lakosainak száma 1951 és 1953 között 7,1%-kal, addig a lakásoké csak 3,9%-kal nőtt. Minden kinyilvánított politikai szándék ellenére az új lakások többsége magánerőből épült.[22]

Az alacsonyan tartott munkabérek következménye volt, hogy a családok nem tudtak megélni egy keresetből, a nők tömegesen kényszerültek munkát vállalni, ezért a bölcsődékben, óvodákban krónikus lett a férőhelyhiány.[23]

Az extenzív iparosítás következtében megnövekedett munkaerő-szükségletet nagy arányban a vidéki munkaképes korúak mozgósításával tudták biztosítani, kiragadva őket az addigi életkörülményeikből, családjukból. Ott, ahol a munkahely biztosított volt, általában nem állt rendelkezésre megfelelő számú lakás. Általános volt, hogy a családok széttszakítva éltek: a feleség és a férj külön-külön munkásszálláson, míg a gyermek a nagyszülőknél élt valahol vidéken. De széles körben elterjedt volt az albérlet, az ágybérlet, valamint az átmeneti megoldásnak szánt társbérlet. Ez utóbbi sok családra kényszerű együttélést erőltetett azáltal, hogy hatósági rendelkezésre – a lakásínség enyhítése céljával – a nagyobb szobaszámú lakások egy-egy szobájába idegen családokat költöztettek be kizárólagos használati joggal, míg a konyhát, fürdőszobát közösen voltak kénytelenek használni a lakásban élők.

A politikai vezetés durván beavatkozott a családok legbensőbb ügyeibe, a születésszabályozásba is. A háború utáni viszonylag „megengedő" szabályozást 1952-re felváltotta az abortusz teljes tilalma. Tilossá vált az abortusz általában; két esetben volt kivétel: ha a magzat előre láthatóan súlyosan károsodott, vagy ha az anya egészsége veszélyben forgott. Tehát nem volt lehetőség az abortusz elvégzésére sem bűncselekmény (nemi erőszak, vérfertőzés), sem szociális indok (már sok gyermek, lakásgondok) esetén. De nem voltak tekintettel az anya életkorára sem. Az abortusz engedélyezése hosszadalmas és megalázó procedúra lett, amelyet párhuzamosan két szinten folytattak le.[24] 1953-ban Ratkó

21 Kollega Tarsoly István (főszerk., 1998) – Balogh Margit et al. (szerk.): Magyarország a XX. században. Babits Kiadó, Szekszárd, II: 260. o.; Pető Iván – Szakács Sándor (1985): A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 223–224. o.

22 A lakásállomány, valamint a lakásviszonyok alakulásáról és az 1955. évi lakásépítésekről. Központi Statisztikai Hivatal, Bp., 1956.

23 Palasik Mária: A nők tömeges munkába állítása az iparban az 1950-es évek elején. In: Palasik Mária – Sipos Balázs (szerk., 2005)): Házastárs, munkatárs, vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon. Napvilág Kiadó, Bp., 78–100. o.

24 Palasik Mária (2007): A női egyenjogúság szabályozása Magyarországon a 20. század második felében. In Palasik Mária (szerk.): A nő és a politikum. Napvilág Kiadó, Budapest, 99–121. o.

Anna mint egészségügyi miniszter adta nevét ahhoz a kormányhatározathoz, amely az abortusztilalmat bevezette. Általánossá váltak a tiltott abortuszt végző orvosok és bábák, illetve az azt végeztető nők ellen lefolytatott perek.[25]

A „szabadidő"

A pártvezetés az emberek szabadidejét is felülről kívánta megszervezni. Elsődleges közösséggé a munkahelyi közösséget akarták tenni. A szabadidő-szervezés többnyire itt történt, amelynek programjai alól senkinek nem volt ajánlatos kivonnia magát. A Szabad Népet, a párt napilapját a munkahelyeken a napi munka kezdete előtti félórában kötelező volt a kollektíváknak felolvasni vagy ismertetni. Ezenkívül a rendszeres politikai szemináriumok, énekkari foglalkozások, színjátszó körök, falujárás, vashulladék-gyűjtés, a Munkára Harcra Kész-mozgalom – amely a munkahelyi és iskolai sportéletet szervezte versenyszerűen, kötelező részvétellel – gondoskodott arról, hogy az embereknek ne maradjon tényleges szabadidejük.

A család teljesen háttérbe szorult. Még a szakszervezeti beutalók kiosztásánál is a munkahelyi kollektívát állították előtérbe, amelynek következtében a házaspárok, a családok tagjai külön jártak nyaralni. Sőt a nyaralás programja is szervezett volt, kötelező reggeli tornákkal, továbbá társadalmi munkával, üzem- és téeszlátogatásokkal.

Mivel a magyar ipar csak hatalmas szériák gyártását vállalta ruházatból, lábbeliből, edényekből, az emberek fogyasztása, öltözködése is uniformizálódott.[26] Aki öltözködésében eltért a korabeli tömegtermékektől (lódenkabát, micisapka), azt kiszerkesztették az iskolai, munkahelyi faliújságon. Az üzletekben kapható bő szárú konfekciónadrág nyugati divat szerinti leszűkítését pedig kifejezetten politikai állásfoglalásnak minősítették. Viselőjét jampecnek, kozmopolitának bélyegezték.

Az ünnepek is megváltoztak. Március 15. (1848. március 15-ének az emlékére), amely 1945-től munkaszüneti nap volt, 1951-től munkanappá vált.[27] Április 4-ét a felszabadulás napjaként (1945. április 4. emlékére) 1950-től nemzeti ünneppé, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom napját, november 7-ét pedig állami ünneppé nyilvánították. Majd rendes munkanap lett karácsony és húsvét másnapja, viszont fizetett munkaszüneti nap lett május 2. Ekkor alakultak ki az 1990 után eltűnő „szocialista" ünnepi rituálék: felvonulások, vastapsok, fellengzős, semmitmondó ünnepi beszédek stb.

Egyre fogyatkozó számban ugyan, de voltak, akiket megszédítettek a felemelt tervszámok, és hittek abban, hogy azzal az áldozatvállalással, amit Rákosiék követelnek tőlük, egy valóban jobb világ, az elképzelt kommunizmus építéséhez járulnak hozzá. Ennek végletes lélektani esete a kommunista koncepciós perek vádlottjainak sokak számára érthetetlen viselkedése. Nagy részük azzal a meggyőződéssel vállalta a legképtelenebb

---

25 Pető Andrea: Abortőr perek és „bajba jutott nők" 1952-ben. In: Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon. 300–320. o.

26 Palasik Mária (2006): Új nőideál. A nő helye az ötvenes években. História, 2006/11. 39–41. o.

27 Gyarmati György (1998): Március hatalma – a hatalom Márciusa. Fejezetek 1948. március 15. ünneplésének történetéből. Paginarum, Bp.

vádakat, hogy ezzel a világkommunizmus ügyének használnak. Hiszen a párt tévedhetetlen... Erről a pszichológiáról először Arthur Koestler számolt be Sötétség délben című világhírű regényében. A korszak megértéséhez ez is hozzátartozik.

Rákosi bukása, az új szakasz politikája

Az MDP vezette diktatúra megvalósításához ekkor még a társadalom egy része asszisztált. Azok, akikkel sikerült elhitetni, hogy tényleg munkás-paraszt államot építenek. A „szocializmus" sokat ígérő eszméi és gyakorlati létezésének valósága azonban lassan még azok többsége számára is ellentmondásba került, akiknek a Rákosi-rendszer eredetileg reményt jelentett. Rákosiék az emberek bizalmával éltek vissza, hiú reményeket ébresztve bennük egy jobb világ iránt. A közvéleményt azonban nem lehetett sokáig félrevezetni, 1951–1952-ben már egyértelműen terhes volt a diktatúra munkásnak, parasztnak egyaránt.

Rákosi Mátyás teljhatalma (1952-től már miniszterelnök és a párt első embere is volt) egy rövid időre megszakadt. Ugyanis Sztálin halálát követően, 1953 júniusában a szovjet pártelnökség a magyar pártvezetést Moszkvába rendelte, és elsősorban Rákosit megalázó bírálatot zúdított vendégei nyakába. Nemcsak a túlzott iparosítást, a hadsereg fejlesztésének tervét, az erőszakos téeszszervezést hányták a magyar pártvezetés szemére, hanem a koncepciós pereket, az életszínvonal esését és a személyi kultuszt is. A vendéglátók új magyar kormány összetételére tettek javaslatot, Nagy Imrét jelölték miniszterelnöknek, és meghatározták egy új kormányprogram sarokpontjait is, amelynek leglényegesebb eleme a hibák kijavítása volt. Annak ellenére, hogy minden jelentős változásról Moszkvában döntöttek, a Nagy Imre-féle „új szakasz" politikájának nevezzük az 1953. július 4. és 1955 tavasza között bekövetkezett pozitív változásokat, amelyeket az új miniszterelnök szívvel-lélekkel képviselt Rákosival szemben. Kihasználva a legfelső szovjet vezetésben a sztálini örökségért Ny. Hruscsov, L. Berija és G. Malenkov között zajló hatalmi harcot, Rákosi, az őt a moszkvai tárgyaláson legkeményebben bíráló L. Berija letartóztatásáról értesülve, azonnal szembe is fordult Nagy Imrével. Amint sikerült Hruscsovnak Malenkov miniszterelnököt eltávolítania a szovjet vezetésből, Rákosi azonnal frontális támadást indított Nagy Imre ellen, és nem csupán a miniszterelnöki posztról váltatta le, hanem a pártból is kizáratta. Rákosi ismételt egyeduralma, ugyan már közel sem az 1953 előtti formájában, de még eltartott 1956. július 18-ig, mikor is az MDP Központi Vezetősége – szovjet hozzájárulással – egészségi okokra hivatkozva felmentette első titkári és politikai bizottsági tagsága alól. De míg ez bekövetkezett, a diktatúra katasztrófát okozott az egész országban.

Kósa László

Egyház a pártállamban. A Magyarországi Református Egyház történetének kutatása 1945–1990[1]

Elöljáróban néhány speciális szempontot vetek föl. A szovjet bolsevik típusú diktatúra a Baltikum és a Balkán közötti térséget – tudvalévően – 1940 és 1990 között tartotta uralma alatt. E fél évszázad alatt egyház, állam, társadalom – egyetemes történeti perspektívában tekintve immár tizenhét évszázada változatosan alakuló – viszonyában számos új, addig nem tapasztalt vonás jelent meg. Egy ázsiai eredetű despotizmus a modern korban először ütközött a nyugati kereszténységgel, az európai kultúra egyik meghatározó részével.

Jól ismert, hogy a kommunista diktatúrák kezdettől fő ellenségeik körében tartották számon az egyházakat, és nyíltan hirdették belátható időn belüli fölszámolásuk célját, melynek eszmei, ideológiai gyökerei – paradox módon – a nyugat-európai fölvilágosodás radikális antiklerikális ágához nyúltak vissza. Vajon volt-e a cél megvalósításának központilag átgondolt, egységes terve, amit a bábállamokra, illetőleg az egyházakra forgatókönyvenként bontottak volna le, vagy az önkényuralmi rendszerek működéséből adódóan, az állandó ellenségkeresés és megsemmisítés folyamatába illeszkedve, akár automatizmusként érvényesült az egyház- és vallásüldözés? Valószínű a szovjet irányítás és mintaadás, ám a kutatások egyelőre nem teszik lehetővé a részletesebb választ.

A protestánsokra fókuszálva, a kommunista ideológusok velük mint az angolszász–német–skandináv világ ugyancsak fontos újkori alkotóelemével kerültek szembe. A túl távoli dimenziók helyett a következőkben a magyarországi reformátusokra összpontosítunk. Miért is kellett a teljes hatalomra törekvőknek mindenképpen odafigyelni rájuk?

1. Az 1930–1940-es években a magyar református egyház – csaknem négyszáz éves múltját összehasonlításként figyelembe véve – minden korábbinál jobb, értékes szellemi kondícióval rendelkezett, számos tehetséges, jól fölkészült vezetője és véleményformálója volt.

2. A protestánsok tradicionálisan a függetlenségi hagyomány legközvetlenebb képviselőiként tekintettek magukra, és sokan mások ugyancsak így tekintettek rájuk, amit a reformátusok egységes magyar etnikumukkal nyomatékosítottak, majd az első világháború után szociális érzékenységük is erősödött.

3. Több körülmény következtében 1948-ban a diktatúra vezetői a reformátusokra osztották a pártállami kívánalmaknak megfelelő „jó tanuló egyház szerepét" (Kiss Réka

---

[1] A címben a hivatalos nevet használom, a szövegben váltakozva vele azonos jelentésű a „magyar református egyház", a „református egyház" és ha nincs a szónak jelzője, az „egyház" is. Írásom első változata előadásként hangzott el Esztergomban 2012. szeptember 14-én a „Levéltárak és a kommunizmuskutatás" címet viselő konferencián.

többször használt kifejezése), ami kevés megszakítással az 1956-os forradalom leverése után új elemekkel gyarapodott.

Összegezve a fentieket: bár a lakosságon belül a protestánsok, köztük a legnépesebb csoport, a reformátusok vallási kisebbséget alkottak, 1945-ben fontos társadalmi és kulturális tényezőként voltak jelen az ország életében.

Tanulmányomban nincs lehetőség összehasonlító vizsgálatra, ez azonban nem jelenti azt, hogy a református egyház története elszigetelhető más hazai egyházakétól. Például abban, a fentebb áttételesen már érintett kérdésben, hogy a magyarországi kommunista egyházpolitikának léteztek-e a különböző tradíciójú egyházakra specializált, markáns elképzelései, vagy alkalmanként és esetenként alakult, hogy egyenként, illetőleg együtt miként viszonyulnak hozzájuk. Mindkét lehetőség mellett szólnak adatok és érvek, de kielégítő választ erre a kérdésre sem tudunk még adni. A világegyház, a pápaság, a hierarchikus szervezet, a legnagyobb lélekszámú hazai felekezet fontos tényezőkként indokolják a katolikusok iránti fokozott érdeklődést a térségben kisebb lélekszámú és az egész földrészt tekintve, szigetprotestantizmussal szemben.[2]

Tanulmányom terjedelmi korlátai a megközelítő teljességet sem engedik meg. Könyvészete ennek megfelelően csupán tájékoztató jellegű. Igyekszem a kutatásoknak legalább a legfontosabb csomópontjait számba venni. A szakirodalmi eredmények áttekintése előtt mintegy munkahipotézisként az eligazodást segítendő, kísérletet teszek a címben megjelölt 45 év református egyháztörténetének vázlatos periodizációjára.

I. 1945–1948: Az 1919-es azonnali teljes kommunizálással szemben, a szovjet megszállás első időszakában a kommunista politikában egyfelől a vallásos híveket nyugtató, az egyházak működését biztosító nyilatkozatok dominálnak, másfelől azonban éppen a kommunista párt által kezdeményezett radikális társadalompolitikai döntések súlyos csapásokat jelentenek az egyházakra (földosztás, iskolaállamosítás, egyesületek betiltása stb.). Ez a taktika minden történelmi egyházzal szemben érvényesül. A folyamat a kényszeregyezménybe torkollik, amit a református egyház illetékesei 1948. október 7-én írnak alá.

II. 1948–1955: Befejeződik az egyházak csaknem teljes ellehetetlenítése, működésük beszűkítése, intézményeik, vagyonuk államosítása. Rendszerhez lojális személyekre cserélik a vezetésüket, de ezekben az években a középszintre vagy annál mélyebbre még viszonylag kevéssé hatol a pártállami befolyás. Megalapítják az Állami Egyházügyi Hivatalt (1951). Ezekre az évekre esnek a békepapság kezdetei és az első megfélemlítő „református" koncepciós perek. Nem erős, de nem is elhanyagolható mértékű az állami egyházpolitikával való szemben állás.

III. 1955–1957: Az ellenállás 1955-től megerősödik, hangsúlyozottan spirituális mozgalommá válik, amely meg akarja újítani az egyházat, de nem jelöli célnak a társadalmi rendszer megváltoztatását. A Református Megújulási Mozgalom már a forradalom előtt nyilvánossághoz jut, majd alatta ér a csúcsára. A forradalom idején a kompromittálódott

2 Állításomat illusztrálja a közelmúltban Kiss Réka, Soós Viktor Attila, Tabajdi Gábor által közzé tett belügyi brosúra, mely túlnyomóan a katolikus egyházzal foglalkozik: Hogyan üldözzünk egyházakat? Állambiztonsági tankönyv tartótiszteknek. Bp., 2012.

egyházi vezetők nagy része lemond vagy lemondatják. A bukás után, 1957 tavaszán a restaurálódó állami egyházpolitika azonban erőszakosan fölszámolja. A restauráció, a megfélemlítés, a megtorlás esetei ismétlődnek, ezek legsúlyosabb történése a koncepciós perben elítélt Gulyás Lajos levéli lelkész kivégzése (1957. december 31).

IV. 1958–1968: A régi, lemondott-lemondatott, kompromittálódott egyházi vezetés helyére ismét pártállami szempontból feltétlenül megbízható személyek kerülnek. A külső, direkt egyházirányítás és ellenőrzés az egyházszervezet minden szintjén teljessé válik. Egyidejűleg lassanként új, a korábbitól némileg eltérő politikai taktika érvényesül: az állam érdekeit közvetlenül a bizalmát élvező egyházvezetők képviselik, ők a végrehajtói a politikai hátterű fegyelmezésnek is. További koncepciós perek zajlanak le. Az ellenállás lényegében megszűnik vagy passzivitásba szorul.

V. 1968–1990: nem kerül sor újabb református perre, a rendőri beavatkozás megszűnik. Az így kialakult helyzet lényegében alig változva majdnem negyedszázadra rögzül, benne az egyház élete csaknem vegetál. A kommunista antiklerikális retorika ugyan csillapodik, bár a vallás megszűnésének tételét nem adják föl, ám annak bekövetkezését távolabbi időre prognosztizálják. Helyére az állam és az egyház jó viszonyának hangoztatása lép, ami ugyan alig leplezetten aszimmetrikus, azonban a nemzetközi enyhülés szelleméhez némileg igazodik. Ennek eszköze a propagandisztikus keretű marxista-keresztyén (látszat) párbeszéd is. A 80-as évek elején jelentéktelen egyházpolitikai engedmények tagadhatatlanul születnek, ám igazi változást csak az Állami Egyházügyi Hivatal megszűnése (1989) és a kényszeregyezmény fölbontása hoz (1990), ami egyidejűleg a rendszer és a korszak végét jelenti.

A periodizáció szakaszainak hátterében nem nehéz fölfedezni a diktatúra történetének politikai, társadalmi, gazdasági változásait, amelyeket az említett terjedelmi korlátok miatt ezúttal nem részletezhettem. Rájuk utalással azonban arra is emlékeztetek, hogy a periodizáció egy erőteljesen politikai nyomás alatt álló egyház történetét tükrözi. Elsősorban nem is az egyház története rajzolódik ki belőle, hanem a pártállami egyházpolitikáé, az egyház életébe folytonosan beavatkozó államé. A tagolást külső események és külső szempontok alakítják, nem az egyház belső élete és történései.

Milyen jelentősebb kutatási eredményekkel számolhatunk mostanáig? Áttekintésem nemcsak a fentebb hivatkozott idő- és terjedelmi korlátok miatt vázlatos, hanem a vonatkozó kutatások hiányai és egyoldalúságai miatt is. A periodizációt az imént leginkább ezért neveztem kísérletnek. Melyek a historiográfia szegényességének, viszonylag szerény voltának a főbb okai?

1. Időbeli közelség, aminek zavaró volta nehezen vitatható, de mindig kézenfekvő, kényelmes kifogás is a jelenkortörténet számára.

2. Az 1990 utáni református egyházi vezetés döntő hányadának nem állt érdekében a múltföltárás. Jóllehet a református zsinat – az egyház legfőbb tanácskozó és törvényhozó szerve – hosszú halogatás után 2010-ben létrehozta saját múltföltáró bizottságát, ez az attitűd lényegében azóta sem változik. A felügyeletét ellátó egyházi vezetők időnként beszélnek róla, de munkáját kevéssé serkentik. Véleményem szerint azért, mert a kollaboráció valamilyen formájában viszonylag sokan érintettek voltak, és 1990 után személyükben számosan tovább is képviselték azt az egyházi életet, amelyben korábban működtek. Másrészt mert a politikai fordulat váratlanul érte a református egyházat. Nincs nyoma, hogy közeledtét érzékelték volna, készültek volna rá. Ugyanakkor tény, hogy

az egyházi életben hirtelen jelentkező cselekvési szabadság és a megnyílt nagy lehetőségek más fontos ügyekre sok energiát lefoglaltak.

3. Ismert, hogy a diktatúra alatt, sőt annak föllépésekor szinte azonnal, a hazai egyháztörténet-írás kedvezőtlen helyzetbe került. Két nemzedéknyi időben igen alacsony szintre süllyedt a kutatás és az utánpótlás-nevelés. 1990 után a kibontakozás, a hátrányok fölszámolása nem mehetett végbe máról holnapra.

4. A fentiekkel összefüggésben a forrásfeltárás messze elmaradt nemcsak a kívánt foktól, hanem a lehetőségektől is.

Mielőtt először a teológiai alapú egyháztörténet teljesítményeit szemléznénk, a teljesség kedvéért említünk két marxista eszmetörténeti művet, melyek azt tanúsítják, hogy a pártideológusok fontosnak tartották a hazai, kortárs protestáns teológiát saját szempontjaik szerint elemezni. Poór József és Kónya István könyvei azonban ma már inkább kortörténeti dokumentumok, mint továbbgondolásra alkalmas eredményeket tartalmazó munkák.[3]

Az 1990 után a korlátozások alól fölszabaduló teológiai alapú egyháztörténet kezdetei kimondottan biztatóak voltak. Jos Colijn holland szerzőnek a magyarországi református teológia és egyházi élet kommunizmus alatti történetéről Hollandiában német nyelven jelent meg kötete, amit néhány év múlva magyarul is kiadtak.[4] Ugyanekkor ugyanezen témáról készült el Bogárdi Szabó István könyve.[5] Mindkét mű kitűnő kritikus elemzés. Fontos, hogy tárgyukat nemzetközi kontextusban helyezik el. A magyar református egyháznak története során az adott korszakban létezett először – a protestáns gondolkodástól különben idegen módon – „hivatalos" teológiája, amit „szolgálat-teológiá"-nak neveztek. Világszerte elterjedt párhuzamait, köztük evangélikusokat és katolikusokat is, hol „baloldali", hol „balliberális", „neoliberális" vagy éppen „felszabadulás" (stb.) teológiaként emlegették és tartják számon ma is. A hazai szolgálat-teológia (önigazoló) feladatának jelölte – tudatosan leegyszerűsítve fogalmazok – a kommunista rendszer helyeslését („kiszolgálását"), mint a világtörténelemben addig megvalósult legigazságosabb társadalmi rend igazolását. Az úttörő műveket követő évekből kiemelkedő Fodorné Nagy Sarolta sajátosan érdekes megközelítésű könyve. Az 1948-as egyezmény következményeit és hatástörténetét vizsgálja teológiai és neveléstörténeti aspektusból.[6]

A társadalom- és művelődéstörténeti alapú egyháztörténet területén jóval több munka készült, de átfogó igényű viszonylag kevés, könyv terjedelmű értekezésről, monográfiáról nem tudunk számot adni. Ezek három nagyobb csoportra oszthatók.

---

3 Poór József (1986): A protestáns teológia Magyarországon 1945–1985. Bp.; Kónya István (1988): A „keskeny úton" a „szolgáló egyház felé". Bp.

4 Colijn, Jos (1996): Wer mag wider und sein? Bruchstellen in der Kirchen- und Theologiegeschichte der Reformierten Kirchen Ungarns nach dem II. Weltkrieg. Kampen, 1992.; Magyar kiadása: „Kicsoda ellenünk?" Törésvonalak a második világháború utáni magyar református egyház- és teológiatörténetben. Kiskunfélegyháza.

5 Bogárdi Szabó István (1995): Egyházvezetés és teológia a Magyarországi Református Egyházban 1948 és 1989 között. Debrecen–Bp.

6 Fodorné Nagy Sarolta (2006): Történelmi lecke. A Magyar Köztársaság és a Magyarországi Református Egyház között 1848-ban létrejött „egyezmény" megkötésének körülményei és hatása, különös tekintettel a nevelésre. Bp.–Nagykörös.

1. Ahogyan hivatalos teológiája, úgy „hivatalos" jelenkortörténete is korszakunkban volt először a magyar református egyháznak. Szakszerűség szempontjából nehezen lehet történeti munkának nevezni, valamelyest mégis az, mert jegyzetelt és nyomtatott forrásokat idéz a kalandos életű Kádár Imre könyve, amely első felében a két háború közötti református egyházat marasztalta el méltánytalanul, utána vállalta a kiadása előtt nem sokkal korábban elfojtott Református Megújulási Mozgalom és a református egyház forradalom alatti történetének rágalmazását is.[7] Tudományos igényű sokszerzős kiadványsorozat, amelyet a magyar református egyház alapításának négyszázados ünneplése alkalmából jelentettek meg. A bennünket érdeklő, az 1867–1978 közötti éveket tárgyaló ötödik kötet az egyháztörténet számos részletével elsőként foglalkozik, de különösen az 1945 utáni fejezetek erősen irányított és szelektált szempontok szerint készültek, megállapításaik csakis fenntartással olvashatók.[8]

2. Az emigrációban született Gombos Gyulának korszakunk első harmadát értékelő, a behódolt és föltétlenül együttműködő egyházi vezetést élesen bíráló könyve.[9] Évtizedekkel később, a forradalom harmincadik évfordulójára az ugyancsak emigráns Bárczay Gyula készített történészi indíttatású, terjedelmes tanulmányt, amelybe saját emlékeit és sorsát is belefoglalta. Mindkét mű érthetően nélkülözi a hazai forrásokat, de historiográfiai értékük vitathatatlan.[10]

3. 1990 után arányaiban, tartalmában, tematikájában egyaránt gyarapodott a szakirodalom. Ladányi Sándor elsőként publikált összefoglaló, ám a levéltári kutatást mellőző tanulmányt az 1956-ig terjedő időszakról.[11] Utóbb a témakörben több kisebb dolgozat és egy terjedelmes szöveggyűjtemény szerkesztése fűződik még a nevéhez.[12] Vele szemben teljességgel publikálatlan iratanyagból készült forráskiadást rendezett sajtó alá Kiss Ré-

---

7 Kádár Imre (1957): Egyház az idők viharaiban. A Magyarországi Református Egyház a két világháborúban, a forradalmak és ellenforradalmak idején. Bp.

8 Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház 1867 és 1978 közötti történetéből. (Főszerk.: Bartha Tibor és Makkai László, 1983) Bp., Studia et Acta Ecclesiastica V. (Elsősorban Jánossy Imre, Szabó László Ambrus, Kocsis Elemér, Adorján József, Kormos László fejezeteire gondolunk).

9 Gombos Gyula (19609: Szűk esztendők. A magyar kálvinizmus válsága. Washington.

10 Bárczay Gyula (1986): Megújulás – megdermedés – megmozdulás. A Magyarországi Református Egyház harminc éve. In: Harminc év 1956–1986. Bern, 328–363. o.

11 Ladányi Sándor (1994): Vázlatos történelmi áttekintés a Magyarországi Református Egyház közelebbi múltjának alakulásáról. Valóság 1994. 4. 3–30. o.

12 Az 1956–1957-es egyházi események dokumentumaiból válogatott összeállítás azonban nem levéltári forráskiadvány, igen különböző eredetű, részben korábban megjelent, részben kéziratos anyagokat tartalmaz: Ladányi Sándor (szerk., 2006): Adalékok a Magyarországi Református Egyházban az 1956–1957-es esztendőben történtekhez. – Dokumentumok a Református Megújulási Mozgalom és az Országos Intézőbizottság tevékenysége, valamint a megtorlások történetéből. Bp., Megemlítem, hogy 1997-ben levéltáros fórumon Ladányi Sándor ugyanerről a témáról tartott előadást, mint most én: Az 1945 utáni református egyháztörténeti kutatás jelenlegi állása. Magyarországi Egyházi Levéltárosok Egyesülete konferenciája. Szerk., (1998): Janka György. Nyíregyháza, 87–92. o.

ka, a Megújulási Mozgalomból intézményesült Országos Intézőbizottság fölhívásához csatlakozó presbitériumok nyilatkozataiból összeállítva. A kötethez írt bevezető tanulmánya a mozgalom történetét is tartalmazza.[13] Ugyanő írt a református perekről, az állambiztonsági iratok különböző református vonatkozásairól, a budapesti reformátusok korszakunkbeli életéről, úgyszintén kiemelkedő lelkészi és laikus szereplőkről.[14]

Tibori János a Tiszántúli Egyházkerület második világháború utáni negyed százada történetének teológiai értelmezésekkel és források közlésével gazdagon illusztrált, sajátosan egyéni hangvételű megírására tett kísérletet. Dokumentumkiadásai kiemelkedő értékűek.[15] A Baráth Béla, Dienes Dénes, Missák Marianna szerzői hármas a Tiszántúli Egyházkerület Rákosi-korszak alatti történetét reprezentáló forrásgyűjteményt adott közre.[16] Mint fentebb és alább, itt sem tarthatjuk feladatunknak az egyes szerzők témakörünkbe vágó, teljes könyvészetét megadni, hanem a teljességre törekvést szükségszerűen mellőzve, még néhány kutatót és tanulmányt említünk meg. Barcza József az 1948–49-es és az 1956-os eseményekkel foglalkozott,[17] az 1950-es évek elejének egyházi ellenállásának jelentős eseményeit dolgozták föl Kovács József és Csűrös András Jakab, elkészült a mártírsorsú Gulyás Lajos életrajza is.[18] Végül két saját szerzőségű tanulmányra utalok. Az egyik a református egyházban működő belügyi hálózatot próbálja föltárni, és a keletkezett iratok forrásértékéről tesz megjegyzéseket. A másik az egyházüldözés jellemző területéről, az ifjúsági bibliakörök bomlasztásáról készült fővárosi esettanulmány az 1960-as évekből.[19]

---

13 Kiss Réka s.a.r. (2007): Kelt mint fent. Iratok a Református Megújulási Mozgalom történetéből (1956_1957). Bp. A jelentékeny nagyságú, értékes iratanyag levéltári őrzésen kívül maradt fenn egy hivatali páncélszekrényben elzárva.

14 Kiss Réka (2002): A „református reakció" az állambiztonsági iratokban (1956–1967). Hagyomány, közösség, művelődés. Szerk.: Ablonczy Balázs – Ifj. Bertényi Iván – Hatos Pál – Kiss Réka. Bp., 222–248. o.; Kiss Réka (2006): Fejezetek a budapesti reformátusság második világháború utáni történetéből az 1970-es évekig. In: Reformátusok Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról. Szerk.: Kósa László. Bp., II. k. 1369–1421. o. Ugyanebben a műben Ravasz Lászlóról, Bereczky Albertről, Muraközy Gyuláról, Dobos Károlyról, Soos Gézáról ugyanő írt jelentős részben korszakunkat érintő dolgozatokat.

15 Tibori János (1995): A Tiszántúli Református Egyházkerület története 1944–1957. Debrecen; Uő. (1995): A Tiszántúli Református Egyházkerület története 1957–1965. Debrecen.

16 Baráth Béla – Dienes Dénes – Missák Marianna (2006): A Tiszáninneni Református Egyházkerület babiloni fogsága. Dokumentumok 1948–1957. Miskolc–Sárospatak.

17 Barcza József (1997): Egyházunk az 1956. évi forradalom idején és Ravasz László jelentősége. In: Barcza József – Dienes Dénes szerk.: A Magyarországi Református Egyház története 1918–1990. Sárospatak, 173–190. o.

18 Kovács József (2004): A sárospataki teológusok exodusa 1951-ben. Debrecen; Csűrös András Jakab (2007): Pap Béla zsinati tevékenysége, különös tekintettel az 1951. október 24-i ülésre. Confessio 2007. 4. 109–126. o.; Kövy Zsolt (1999): Hazádnak rendületlenül. Gulyás Lajos emlékezete. Bp.

19 Kósa László (2010): Az állambiztonsági szervezet hálózata a református egyházban a diktatúra idején. THÉMA 2010. 1–2. 1–45. o.; Kósa László (2010): Református ifjúsági körök bomlasztása Budapesten az 1960-as évek első felében. In: Soós Viktor Attila – Szabó Csaba – Szigeti László szerk.: Egyházüldözés és egyházüldözők a Kádár korszakban. Bp., 270–288. o.

Bár nem nagy számmal, forrásértékű naplók és visszaemlékezések is napvilágot láttak. A budapesti egyházmegye első esperese, az 1951-ben távoli, kis faluba száműzött Szabó Imre naplói a kommunista egyházpolitika első éveinek és az ellenállási kísérletnek igen fontos krónikája. A büntetésből ugyancsak félre eső településre helyezett Balla Árpád, az Országos Református Lelkészegyesület utolsó főtitkára az 1950-es években titokban rögzített egyházpolitikai feljegyzései a közelmúltban kerültek elő.[20] Ravasz László memoárja korszakunkról is szóló fejezetekkel – sajnálatosan csonkán – ugyancsak 1990 után talált kiadót.[21] A meghurcolt lelkészek nem nagy számú visszaemlékezései közül példaként említünk néhányat. A Megújulási Mozgalom vezető alakjának, az állampárti restauráció idején súlyos háttérbe tételt szenvedő Pap László püspökhelyettesnek, a budapesti teológia dékánjának az önéletírását már a politikai fordulat után, de még az emigráció adta ki. Az egyéni életút és az egyházpolitikai szerep mellett a „hétköznapi" egyházüldözés részleteit is rögzítő könyv Kovács Tibor és Berényi József műve.[22] A hajdani „másik oldal"-ról eddig ritkán szólaltak meg. A szereplők önkritikus számvetése hiányzik. A korszak egyházi vezetői napjainkban vagy már nincsenek az élők sorában, vagy változatlanul hallgatnak.[23]

Végül megjegyzem, hogy ezúttal nem tartottam feladatomnak azokat a munkákat fölsorolni, amelyek a korszak egyház–állam kapcsolatát és az egyházpolitikát általában, nem pedig felekezetekre bontva tárgyalják, például az Állami Egyházügyi Hivatal működésével foglalkoznak, vagy a központi pártszervek vonatkozó állásfoglalásait, direktíváit adják közre, illetőleg a politikai rendőrség egyházi elhárítással foglalkozó tevékenységét tárják föl, holott ha nem is a református egyházra koncentrálnak, számos fontos vonatkozást tartalmaznak róla.[24]

Jelenkutatásról lévén szó, nagy lehetőségei vannak (volnának) az oral history-nak, ami kiegészíthetné vagy ellenőrizhetné is a memoárokat, vagy akár az egyszerű egyháztagokat (természetesen laikusokat is) megszólaltathatná például a világháború alatt és után minden tekintetben megélénkült hitéletről, belső egyházi nyelven ébredésről vagy a „hétköznapi" egyházüldözésről, eddig azonban ezen a téren alig történt valami. A korszakun-

20 „Ég, de meg nem emésztetik". Szabó Imre a Budapesti Református Egyházmegye első esperese: Naplók 1914–1954. A szöveget gondozta Szabó Julianna. Bp., 2001; „Szorultságomban tág tért adtál." Balla Árpád református lelkipásztor hagyatéka. Szerk.: Szabadi István. Debrecen, 2012.

21 Ravasz László (1992): Emlékezéseim. Bp.

22 Kovács Tibor (1989): Orando et laborando. Visszaemlékezések régi naplók épen maradt lapjai alapján. Debrecen; Berényi József (2008): ...de már tudom – Emlékek, vallomások. Bp.; Pap László (1992): Tíz év és ami utána következett. 1945–1963. Adalékok a Magyarországi Református Egyház történetéhez. Szerk.: Bárczay Gyula. Bp.–Bern.

23 Jellemzően önfölmentő, önsajnáltató mű: Kenéz Ferenc (2011): Aki soha nem kellett. Önéletrajz. Bp.

24 Kivételt teszünk Kiss Réka református szempontból fontos gondolatokat fölvető tanulmányával: Néhány megfontolás az egyházi közelmúlt vizsgálatának kérdéseihez. Kommentár 2006. 3. 76–86. o.

kat átfogó tematikájú „Isten vagy történelem" címmel forgatott, két részes, forrásértékű dokumentumfilmet itt említjük meg (rendező: Szabó Eszter, 2000–2001).

A következőkben néhány nagyobb témakört sorolok föl, amelyek kutatása a szakirodalom és a források ismeretében véleményem szerint fontos, ezért kívánatos lenne előtérbe kerülésük. Kutatásuk eddig vagy hiányzik, vagy csekély eredményt mutat föl, illetőleg mozaikszerű.

1. A történeti mellett lélektani és bölcseleti aspektusú jelentős kérdés, hogy az általam fentebb jó szellemi kondíciójúnak mondott református egyházat hogyan és miért sikerült Rákosiéknak viszonylag gyorsan legyengíteni, a társadalom életéből csaknem teljesen kirekeszteni.

2. Hasonlóan nagy jelentőségű kérdés, hogy mindezek ellenére mégis miért és hogyan maradt meg az egyház. Most természetesen nem a transzcendens és lelki tényezőre, hanem történészi szempontból a racionális oldalra, elsősorban az intézményes működésre gondolok. Különösen fontos kérdés, hogyan próbált az egyház megfelelni, ha próbált egyáltalán kétezer éves küldetésének, a missziónak, azaz hogyan kommunikált az emberekkel az ezelőtt egyáltalán nem ismert történelmi helyzetben.

3. Mik voltak az iskolák államosításának történései és következményei, vagyis helyi szintekre lebontva mi történt, hogyan zajlott le a pedagógusok „átállása", mit ért a szülők ellenállása.

4. A hittanítás erőszakos állami fölszámolása (az esettanulmányok itt is hiányoznak).

5. Ifjúság és egyház kapcsolata, amit a mindenkori pártideológia a központi problémák között tartott számon, és folytonosan bomlasztotta. Vallásos nevelés alakulása a családban.

6. A diktatúra totálissá válásával csaknem azonnal és szinte teljesen megszűnt az egyházi könyvkiadás, sajtó és iratterjesztés. Igen gyorsan a helyükbe lépett az egyházi „szamizdat". Ennek története (eredeti szövegek létrehozása, fordítás, sokszorosítás, forgalmazás). Nincs tudomásom róla, hogy az illegálisan keletkezett kéziratos-sokszorosított anyagok össze lennének gyűjtve.

7. A kollaboráció széles skálája (beleértve a teológiai és filozófiai vonatkozásokat).

8. A teljesnek látszó egyházi és állami ellenőrzés dacára időnként mégis jelentkező ellenállás esetei – ismereteim szerint – elsősorban helyi szinteken és félig illegalitásban ragadhatók meg.

9. A felekezeti népmozgalom alakulása.

Legvégül nem hagyhatjuk figyelmen kívül a nemzetközi vonatkozásokat. Az első időszakban, ami részben egybe esett a hidegháborús évekkel, a nyugati székhelyű nemzetközi protestáns szervezetek és a nemzeti (vagy tartományi) egyházak vezetőinek többsége kommunista-ellenesként bírálta a magyarországi egyházpolitikát és annak szövetségeseit. A kapcsolattartás óvatos és mérsékelt intenzitású lehetett és volt. A hatvanas évek végétől a nyugati szervezetek vezetői a nemzedékváltás és szemléletváltás nyomán liberálisabb nézetűekre és a politikai baloldallal ellenségesnek nem mondhatókra cserélődtek ki. Figyelmük elsősorban az Európán kívüli térségekre tevődött át. Minek következtében a szovjet zóna kritikája lassan letompult. Sőt a kapcsolattartásnak olyan formái alakultak ki, amelyek valójában legitimálták a pártállami egyházpolitikát és a vele kollaborálókat. Nem

tudok róla, hogy egy újabb nemzedék letűnésével önkritikus számvetés készült volna a nyugati egyházak keleti politikájáról.[25]

A világbirodalmi célokat szolgáló szovjet elhárítás valószínűleg eredményesen épült be a nemzetközi egyházi szervezetekbe. Ma már tudjuk, hogy a Magyarországról választott vagy kiküldött tisztségviselők és képviselők, föltehetően majdnem mindnyájan beszervezett ügynökök voltak.[26] Föltárásra vár, hogy feladatuk az információszerzés vagy a befolyásolás, esetleg mindkettő lehetett. Időközben a „keleti blokk" a protestánsok és az ortodoxok részvételével prágai Keresztyén Békekonferencia néven külön világszervezetet hozott létre (1958), melynek időközben lezárult története ugyancsak földolgozásra vár.

A nemzetközi vonatkozások folytán a magyar református egyház 1945–1990 közötti története kutatásának számolnia kell a svájci, németországi és hollandiai református egyházak és protestáns egyházi segélyszervezetek, illetőleg az egykori NDK és Csehszlovákia állambiztonsági levéltárainak anyagaival is.

Nem ennek az írásnak a feladata Magyar Országos Levéltár és az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára mint a kérdéskör központi forrásait őrző hazai közgyűjtemények korszakunkra és tárgyunkra vonatkozó bemutatása. A kutatások további fontos, központi bázisa a Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára és a négy református egyházkerület levéltára (Budapest, Debrecen, Sárospatak, Pápa). A református egyházmegyék levéltárairól nincs áttekintésem, de valószínű, hogy a kerületekéhez képest jóval kevésbé érdemesek a figyelmünkre, egyébiránt anyagukat a hivatali rend szerint a kerületi intézmények fogadták/fogadják be. A helyi, egyházközségi irattárak teljessége, állapota, kutathatósága – részleges ismereteim szerint – igen változó és esetleges.

Kérdéskörünk vidéki történetének legfontosabb forrásai a megyei levéltárakban találhatók, amelyek befogadták a megyei szinten egyházpolitikával foglalkozó szervek, a tanácsok, pártbizottságok, politikai rendőrség iratait. Ezek között alighanem a legfontosabbak az egykori megyei egyházügyi előadók vagy titkárok iratai.

Összegzésül megállapítható, hogy a református egyház 1945–1990 közötti történetének kutatása számos értékes eredmény ellenére mégis szinte a kezdeteknél tart, kibontakozása kérdéses, nagyobb ütemben nem várható.

---

25 Legyen szabad itt egy saját, személyemmel összefüggő esetet illusztrációként ismertetnem. 2005-ben Lucas Vischer svájci református teológus, aki korábban vezető tisztségeket töltött be egyházi világszervezetekben, és a magyarországi viszonyokat nemcsak ezért, hanem itteni rokonsága révén is jól ismerte, együttműködésre kért föl az önkényuralmi rendszerekkel szembeni református ellenállásról (a mártíromság elszenvedését is beleértve) készülő munkában. Neki átadott írásomból a hazai kollaboránsok említését tartalmazó és a nyugati egyházi szervezetek felelősségét fölvető részeket utólagos hozzájárulásomat kérve, törölte. Mivel így szövegem lényegesen fontos mondatok kihagyásával jelent meg, nevem közléséhez nem járultam hozzá. (Commemorating Witness and Martyrs of the Past. Edited by Lucas Vischer. Geneva, 2006. Center International Réformé John Knox. Magyarország Koreával, Madagaszkárral és Szudánnal együtt szerepel: 84–93. o.).

26 Kósa László i. m. 2010 passim

Wolfgang Geierhos

NDK – a desztalinizáció hosszú útja

Gorbacsov forradalmának és annak nemcsak Oroszországra és a Szovjetunió utódállamaira, hanem a korábbi szocialista országokra is gyakorolt hatásának hátterében a szocializmuson belüli alternatív gondolkodás története, valamint hogy a pártvezetés reagált ezekre a kihívásokra, nagy érdeklődésre tart számot. Itt nemcsak a korábbi NDK, Magyarország és Csehszlovákia példáján megvalósított szovjet uralom biztosításáról van szó, hanem a hatalmi elit és a tudományos elit közötti dialógus elmulasztott, a „humánus" szocializmus, az „emberarcú" szocializmus vagy „demokratikus" szocializmus elképzeléseire vonatkozó lehetőségéről is. Az NDK példáján ezt fejlődést meg kell vizsgálni.

Amikor Lengyelország újraalapítása a második világháború végén azzal a sanda gyanúval kapcsolódik össze, hogy a hajdani agresszor a Szovjetunió, aki 1939-ben a náci Németországgal az országot leigázta és felosztotta, most a fasizmus alóli felszabadítóként és társalapítóként lép fel, milyen súlyosan terhelt az az ország, amely alapítását kizárólag külső segítségnek köszönheti. A kommunizmusnak nem voltak hagyományai Németországban, ezen felül az NKP-t nemcsak Hitler, hanem Sztálin is erősen megtizedelte vagy megsemmisítette. Sztálin révén tehát létrejött egy új rész-állam, amely belül attól szenvedett, hogy a Szovjetunió a többi győztes hatalommal együtt 1990-ig ragaszkodott Németország, mint egész feletti felelősségéhez, és német-politikáját mindig két pályán folytatta, az NSZK-hoz és az NDK-hoz kapcsolódóan, amikor is Nyugat-Berlin valójában nem az NSZK-hoz tartozott, a Berlini Megállapodás azonban a vele való kapcsolatok fejlesztését megengedte.

Ezt a Szovjetunióhoz orientálódó államformát, amelyet félmillió szovjet katona jelenléte biztosított, az 1953. évi népfelkelés leverésével és a fal 1961. évi felépítésével még inkább megerősítették. A kommunista uralom elleni felkelés traumája mély nyomokat hagyott a NSZEP vezetésében, és okot szolgáltatott sok további, esetenként hibás döntésre, különösen a belső biztonság minden formájának túlhangsúlyozására, amely kiterjedt a lakosság felügyeletének és ellenőrzésének minden módjára.

A Szovjetunió felszabadító szerepéhez szorosan kapcsolódott az NDK, mint antifasiszta állam megalapításának mítosza. Ez megakadályozta a konfrontációt a sztálinizmus erőszak-struktúráival az SZKP XX. és XXII. kongresszusa után. Nem kellett volna itt a Hotel Lux, Moszkva német túlélőinek szerepéről beszélni? Ugyanez vonatkozik a német Hitler-ellenállókra, akik a sztálini terror áldozatai lettek. Amikor a harmincas évek közepén a sztálini terror elkezdődött, több mint nyolcezer német politikai munkás-emigránst regisztráltak a Szovjetunióban. Ebből bizonyíthatóan ezerkétszázan jöttek vissza Németországba 1945 után. Az Oroszországban 1991 óta ismertté vált, a Nagy Terror idejéből származó halállista 1936 és 1938 között több mint 760 németet tartalmaz. Tanja Walenski így ír az indítékról:

„Ulbricht az értelmiségen belül úgy stigmatizál számos reformkövetelőt és a haladás iránt elkötelezettet, mint destruktív és patológikus kisebbséget. Közvetve, de világosan kifejezésre jut, hogy a sztálinizmusról és a személyi kultuszról szóló viták ellenvitát generálnak és váltanak ki az NDK egyidejű potenciális veszélyeztetésével." Az író idéz

a Neues Deutschland 1963.04.04-i számából: „Azok, akik a személyi kultuszról való vitákra hívnak fel, nálunk a művészek és írók között ellentmondást is kiváltottak. Ezek az írók fel vannak háborodva, hogy egyesek demagóg módon megpróbálnak folyamatosan kérdéseket felvetni a múltból, nyilvánvalóan azzal a céllal, hogy bomlasztó tevékenységet fejtsenek ki az állam ellen. Alapvetően a dolog abból indul ki, hogy csekélyszámú kispolgári nihilista nem tud megküzdeni a saját depresszióival és belső ellentmondásaival. Ezért a felelősséget a pártra és az államra hárítják."

Walenski úgy kommentálja ezt a jelenséget: „A funkcionáriusok, mint pl. Ulbricht és Kurella beszédei és cselekedetei arra a felismerésre juttatják az embert, hogy a rendszer stabilizálása és a hatalom megtartása masszív nyilvánosság-deficitet feltételez. A sztálinizmus és a hasonló NDK-beli struktúrákkal szembeni ellenállás tabuvá tétele, ezen belül a sajtócenzúra mint súlyosbító intézkedés, Honecker alatt végig virulens marad.

A harmadik elem, amely a másik kettővel szoros összefüggésben van, a történelemhamisítás. Ez vonatkozik a Kultúrszövetség és a „Szabad Német Ifjúság", mint „a Németország megújítására szolgáló erők" elnevezésű szervezetek megalakításának történetére. Honecker maga írja így a „Szabad Német Ifjúság" alapításáról szóló „Felkelő nap szimbóluma" című fejezetben. 1946. február 26-án Theo Wiechert, Paul Verner és a Központi Antifasiszta Ifjúsági Bizottság további tagjai, köztük Edith Baumann, Oswald Hanisch evangélikus pap, Heinz Keßler, Robert Lange katolikus plébános és Rudolf Mießner aláírtak egy beadványt az SMAD-hoz, amelyben kérték jóváhagyását egy saját, demokratikus ifjúsági szervezet megalapításához Freie Deutsche Jugend néven. Szimbólumuk a felkelő nap, kék háttérrel. Ezzel azt szeretnénk jelképezni, hogy az ezen szimbólum alatt egyesülő és szerveződő német ifjúság számára a fasizmus sötét éjszakája után új nap köszönt be. Ez olyan jövő lesz, amelyet a múlt végzetes árnya nem sötétít el, hanem mint a felkelő nap a felhőtlen, kék égbolton, fényesen sugárzik. Ez szép lehetett volna, ha az ifjúság együttesen lép fel, a vészjósló múlttal következetesen elszámol, és ráeszmél saját erejére. Amikor valamivel később, 1946. március 7-én az SMAD a Freie Deutsche Jugend megalapítását jóváhagyta, ez a német történelemben az első egységes demokratikus ifjúsági szervezet születésének órája volt."

Miért nem nyúl vissza Honecker a FDJ történetének előzményéhez, a kezdetekhez Párizsban, Csehszlovákiában és Nagy-Britanniában? A zászló – arany nap kék alapon – mégiscsak a London melletti Hoddesdonban 1939-ben rendezett nyári FDJ-táborból származott. Karsten Schröder és Hans Herzberg csodálkoztak, hogy ezt a tényt az NDK-ban elhallgatták: „Az eredetre vonatkozó általános ismeretet a FDJ fennállásának több mint 40 éve alatt hivatalosan sohasem terjesztették. Ugyancsak Hoddesdonban jelent meg először a Freie Deutsche Jugend nevű újság."

A Freie Deutsche Jugend-et Nagy-Britanniában 1939. június 2-án London Kensington városrészében alapították, legalább 600 tagja volt. Elnöke akkor Adolf (Appel) Buchholz, helyettesek Hans Mottek és Josef Schleifstein. Emellett megnevezték még Wilhelm Bambergert, Kurt Barthelt (KuBa), Horst Briet, Georg Friedländert, Dorrit Goldmannt, Ernst Ichenhäusert, Franz és Brigitte Krahlt, Paul Lindnert, Wolfgang Münzert, Gerda és Theo Naujockst, Rudolf Schmergalt és Josef Zimmeringet. Liselotte (Luky) Wolf, született Schaps, 1939 novembere óta az angliai Freie Deutsche Jugend tagja, tagkönyvének száma 252., Angliából való 1948-as hazatérése után Pankowban dolgozott. Sok angliai emigráns végső nyughelye a pankowi temetőben van. A két sorban fekvő egyforma

nagyságú sírkövek az NKP-hez tartozók különleges szerepét hirdetik, akik a nyugati emigrációból hazatértek a szovjet megszállási zónába.

Még az NDK 1949. október 7-ei megalapítása előtt Sztálin fordulatot hajtott végre azokban az országokban, amelyekben a kommunista pártok hatalomra kerültek, és a változásokat a szovjet modellnek vetette alá. Így Anton Ackermann-nak is korrigálnia kellett a „szocializmus egyedi német útjáról" szóló elképzelését. Sztálin halála után azonban az 1953 áprilisa és augusztusa közötti tiltakozó akciók tapasztalatai alapján az új szovjet vezetők utaltak arra, hogy nem kell rohanni a fejlődéssel. Mikojan 1954-ben emlékeztetett rá, hogy Kautzky – Leninnel szemben – azon a véleményen volt, hogy a szocializmus sikeres fejlődése csak egy fejlett iparral rendelkező országban lehetséges és akkor, ha a lakosság többsége előzetesen támogatja a szocializmusra való áttérést.

Mivel azonban az SZKP XX. Kongresszusa után a NSZEP-ben is követelték a pártok közötti demokratikus egyetértést, amit különösen Wolfgand Harich 1956. november 25-ei platformja támogatott az „A NSZEP feladatai a sorainak megerősítéséért folytatott harcban, az NDK szocialista demokratizálásáért és a békés újraegyesítésért" címmel. Ezeket a tételeket „nemzeti kommunizmusként" vagy „humánus szocializmusként" ítélték meg, képviselőit letartóztatták, Harich-on kívül Walter Jankát is, aki az Aufbau Kiadó vezetője volt, a spanyol polgárháború nemzetközi brigádjainak legfiatalabb tisztje – és még 87 tudóst és egyetemi hallgatót Berlinben, Halle-ban és Lipcsében.

Ezzel befejeződött a német történelem egy korszaka, ami reményteljesen kezdődött. A Hitler-rezsim áldozatai és a sztálinista terror túlélői azt gondolták, hogy a Harmadik Birodalom katasztrófája után most már felépíthető egy demokratikus Németország. A mexikói emigránsok, mint pl. Anna Seghers, az USA-beliek, mint Bertold Brecht, Nagy-Britanniából Helmut Herzfeld (John Heartfield), Svájcból, Svédországból, hazatértek Németországba, gyakran szovjet támogatással, főképpen a szovjet megszállási zónába, ahol lelkesen fogadták őket. Így érkezett meg a szovjet zónába Bertold Brecht 1948. október 23-án, egy nappal korábban pedig Arnold Zweig, a zenész Hanns Eisler és Paul Dessau. Seydewitz-et szabályszerűen kísérték Stockholmból Berlinbe, ahol először a Berlini Rádió intendánsa lett, ezután pedig Szászország miniszterelnöke. Számos tanszéknek új vezetője lett. Így kapott tanszéket Hans Meyer és Ernst Bloch a Lipcsei Egyetemen. Thomas Mann megtartja 1949-es Goethe-díj beszédét nemcsak Frankfurt am Mainban, hanem 1949. augusztus 1-jén, a Goethe-évben Weimarban is, ahol a Goethe-díjat is megkapja. Később, 1955-ben a Schiller-jubileum alkalmából a Weimari Nemzeti Színházban beszédet mond.

„Azonban a lengyel és Magyar felkelések után bebizonyosodott, hogy nem volt olvadás", írta Mayer. „A tavaszt sokan csak beképzeltük magunknak. Most újra jéghideg van. Ernst Bloch munkatársait letartóztatták, miután Wolfgand Harich és a Zeitschrift für Philosophie újság más munkatársainak letartóztatása erre jelt adott. Az volt az ok, hogy a NSZEP-et kezdettől fogva nem egy demokratikus államban, hanem szovjet minta szerint a kommunista párt uralmához való fokozatos áttéréssel akarták megvalósítani. Ezért a látható kezdeti ragaszkodás Németország egységéhez, ahol a „szocialista" szót kerülték és „antifasiszta-demokratikus" forradalomról beszéltek. Rudolf Herrnstadt így ír: „1953. június 17-vel kapcsolatban jelentette P. A. Judin, Szemjonov helyettese, a szovjet ellenőrző bizottság elnökének tanácsadója, hogy megrótták Moszkvából, mivel megengedte, hogy Walter Ulbricht az NDK-ra való hivatkozással a proletariátus diktatúrája kifejezést a nyilvánosság előtt használta."

1956-ban azonban Lengyelországban és Magyarországon a hatalom kérdéséről folyt a szó. Az „antifasiszta-demokratikus átalakítást" az NDK-ban befejezettnek nyilvánították, vagyis a kommunista párt, az SZKP-ra támaszkodva rajta tartotta a kezét a hatalom minden sebességváltóján.

A fegyház elrendelése a vélemény-nyilvánításért azonban a civilizáció összeomlását jelentette. Amiért a szociáldemokrácia és Rosa Luxemburg is harcolt és kinyilvánította: „A szabadság mindig a másképp gondolkodás szabadsága", vagyis a szabad véleményt likvidálták, a Weimari Alkotmányt, ami ellen az NKP kezdettől fogva végig harcolt, újra eltemették." A Német Bundestag Enquete-Bizottságának Wilfriede Otto így fogalmazott: „Az NKP történelmi gyökereivel, az alapítása körüli egyetértéssel, társadalmi ideáljaival és tagságának potenciáljával a német pártmozgalom része volt. A vezető grémium döntése, hogy az NKP-t egy „új típusú" párttá alakítsák, a német munkásmozgalom demokratikus tradícióit adta fel. Az egyesített munkásmozgalom új esélyével szemben az NSZEP-ben azt a pártmegértést oltogatták, amiből Lenin is kiindult, abszolutizálva a bolsevikok harcának történelmi specifikumát és kritikátlanul tisztelve Sztálin koncepcióját a KOMINTERN pártokra vonatkozóan."

Hans Mayer ezt írta az új helyzetről: „1956 vége felé minden megváltozott. 1956. október 16-án éjszaka kelet-berlini lakásán letartóztatták a Humboldt Egyetem filozófiaprofesszorát, Wolfgang Harich-ot, Becher pártfogoltját. Nem sokkal ezután a Der Sonntag folyóirat főszerkesztőjét (Heinz Zöger) és a Becherrel együtt alapított Aufbau Kiadó vezetőjét (Walter Janka) is letartóztatták. Janka letartóztatása különösen nagy felháborodást váltott ki.

Thomas Mann becsülte Jankát. Brecht is teljes bizalommal dolgozott együtt a fiatal forradalmárral és egyben ragyogó kiadóval. De Thomas Mann és Brecht is halottak voltak már. De ekkor életben volt még Melsheimer legfőbb államügyész, aki a sztálini kirakateljárások legjobb hagyományait követve – a letartóztatottat előzetesen becsmérelve – benyújtotta a letartóztatásra vonatkozó előterjesztését az „állam elárulásáért". Melsheimer – amint azt ma tudni lehet – elfogató parancsot készített elő Ernst Bloch ellen, aki a lipcsei Karl Marx Egyetem Filozófiai Intézetének igazgatója volt. Bloch – Wolfgang Harich-hal együtt – a Zeitschrift für Philosophie című folyóirat kiadója volt az NDK-ban.

Azt az óhaját, hogy az akkor 71 éves Ernst Bloch-ot letartóztassa, akit 1 évvel korábban, 1955 júliusában mint a marxista tudomány példaképét ünnepeltek az NDK-ban, nem tudta keresztülvinni. A Moszkvából hazatért Walter Ulbricht megtiltotta a látványos akciót. Harich – mint fő áruló – 10 év fegyházbüntetést kapott, amiből hatot leült, ezután az NDK államtanácsának elnöke , Walter Ulbricht kegyelmet kellett, hogy adjon neki. Nem szívesen tette, mivel sosem felejtette el, hogy Wolfgang Harich egy megbeszélésen a NSZEP első titkárát – röviddel a letartóztatása előtt – kinevette és anakronisztikus politikusnak nevezte.

A vezető NSZEP-káder felelős politikusként hiányzó gyakorlata ahhoz vezetett, amit az oroszok maguk mondtak: „pápább akart lenni a pápánál". A szovjeteknek többször kellett – gyakran hiába – az NSZEP vezetését figyelmeztetni, hogy túl gyorsan, túl ideologikusan, túl doktriner módon cselekszenek. Másrészt a szovjetek irányították a NSZEP vezetésének személyügyi politikáját. Rudolf Herrnstadt, akkoriban a Neues Deutschland főszerkesztője, így ír: „Amikor újból megjelent a politikai bizottság ülésén (W. S. Szem-

jonov/Judin elvtárs idején) egy sor kérdésben állást foglalt, bedobott egy megjegyzést, amiből ki lehetett venni, hogy ő is amellett van, hogy minket távolítsanak el a PB-ból. A megjegyzés valahogy így hangzott: „Úgy gondolja, hogy a PB jobban tudna dolgozni, ha néhány elvtárs, akik megnehezítik a munkát, kiválna és másrészt néhány jó gazdaságpolitikus jönne a PB-be. A szünetben Oelssnerrel láttuk tanácskozni. Zaisser, Ackermann, Elli Schmidt és én számára levegő voltunk." Hogy miként befolyásolták a gyakorlatban a szovjetek az NDK vezetését, az a Fechner-ügyből világlik ki. Max Fechner igazságügyi miniszter, egykori NSZP-tag, 1953. július 2-án írt egy cikket a Neues Deutschlandnak, amelyben messzemenő büntetlenséget követel a június 17-ével összefüggésben letartóztatottak számára, és utal az alkotmányos sztrájkjogra is. Emiatt Fechnert a NSzEP PB behívatta. Az ezt követő szituációról Herrnstadt azt írja: „Miután Fechner a szobát elhagyta, általános volt a felháborodás a viselkedése miatt. Judin elvtárs (ő és Szemjonov voltak jelen), aki egyébként alig szólt hozzá, felugrott és izgatottságtól remegve így szólt: – Nálunk a Szovjetunióban ilyesmiért 12 év fegyház jár. Walter Ulbricht halkan mondott valamit Zaissernek, aki az ÁVH főnöke volt. Wilhelm Zaisser felemelkedett és kiment. Az volt a benyomásom, hogy parancsot ad a letartóztatásra." Fechner letartóztatását 1953. július 15-én jelentették be.

Amikor ez Rudolf Herrnstadtot magát érintette és észrevette, hogy Ulbricht szankcióinak kritikusaihoz számítják, kereste a beszélgetést vele. Végül ezt mondta neki: „Kedvesem, visszatartottam magam. Kezdetben szándékosan nem mondtam semmit. Ők kezdték el!" – Ilyen módon tudtam meg, hogy a Zaisser/Herrnstadt ügy kezdeményezése Karlshorst elvtárstól indult ki". Ez a téma vörös fonálként húzódik végig az NDK történetén egészen Erich Honecker utolsó, Gorbacsovval folytatott beszélgetéséig, amely 1989. október 7-én, az NDK megalapításának 40. évfordulóján volt.

Ulbricht derékba tört a szocializmus saját útjának alternatívájáról szóló minden nekifutást. Amikor 1970-ben Ulbricht maga alkotott eredeti gondolatokat, már túl késő volt és Honecker a SZKP KB fedezése mellett leváltotta. Alternatív gondolatokban az NDK-ban nem volt hiány. Még 1956. július 8-án Robert Havemann, NSzEP-tag, a Humboldt Egyetem Fizikai-Kémiai Intézetének igazgatója, a Német Tudományos Akadémia levelező tagja a Neues Deutschlandban publikált egy cikket A véleményszabadság támogatja a tudományt címmel. Amikor is hivatkozik Herakleitosz mondására – „A vita minden dolog atyja" –, megállapította: „Egy valóban termékeny, áldozatkész vita alapja döntően az ellenoldal által felhozott komoly, tényszerű ellenérvek tisztelete – mi több, az ellenkező nézet tisztelete." Nem kell hozzá sok fantázia, hogy felismerjük, mi ellen irányul, amikor azt írja: „Az olyan gondolatok és nézetek, amelyek kimerültek és már nincs erejük, hogy a problémákat megoldják, amelyek napirenden vannak, úgy hatnak, mint a kövületek, mint ősmaradványok, amelyek a valamikori élet visszamaradt, élettelen burkai. A gondolat eredeti gazdagsága élettelen dogmává és tanokká merevedett, amely bornírt patriotizmusával az élet és a természet végtelen sokszínűségét az ő prokrusztészi ágyába (Plechanov kedvenc szava) akarja kényszeríteni."

A dogmatikusok az 1956-os magyarországi felkelés után már kemény menetre kényszerültek kritikusaikkal szemben. A szó hatásától, az alternatív gondolkodástól való félelem volt a döntő motiváció a kritikusok sztálinista mértékadáshoz igazodó, a történelmi törvényesség igényeinek ismeretére alapozott célzatos üldözésére, mindenekelőtt az NSZEP-n belül. Így zárták ki Erich Loest írót 1957 novemberében az NSZEP-ből,

ezután a demokratikus újítások iránti nézetei miatt letartóztatták, és „reformizmus és ellenforradalmi platformépítés" miatt hét és fél évi fegyházra ítélték.

Robert Havemann megpróbálta sorozatos előadásaiban – amelyek gyorsan igen kedveltté váltak a hallgatók körében, még Halle-ból és Lipcséből is utaztak oda hallgatók, hogy meghallgassák – a politikai viszonyok kritikáján keresztül az NSZEP vezetését reformokra kényszeríteni. Így pl. a Filozófiai problémák természettudományos vonatkozásai c. előadásában 1963. október 18-án a természettudományos mozgást a dogmatikus filozófiai gondolkodással állította szembe. Azt írja, és úgy tűnik, már védekeznie kell: „Ellenkezőleg, azt gondolom, hogy a filozófia rendkívüli jelentőségű a természettudomány elméleti kérdéseinek megoldásában is. Ennek ellenére, az előadásom kéziratának néhány olvasójánál – különösen bizonyos kivonatok esetében, amelyek nyilvánosságra lettek hozva, valóban nagyon korlátozott kivonatokról van szó, amelyeket nem is én készítettem –, részben hamis benyomások keletkeztek, éspedig olyan benyomás, mintha én általában a filozófiát alkalmatlannak tartanám bármilyen segítségnyújtásra a természettudományok elméleti problémáinak megoldásában, hanem hogy én különösen a dialektikus materializmust alkalmatlan filozófiának tartom ebben a kérdésben. [...] Ennek az az oka, hogy tágabb körben a természettudósok, és egyáltalán világszerte valamit tartanak a dialektikus materializmusról, ami egyáltalán nem az. A dialektikus materializmus lényege szerint a felelősséget ezért a hamis elképzelésért valóban nem a természettudósok, hanem már azok viselik, akiket a dialektikus materializmus „hivatalos képviselőiként" kell megjelölni.

A hivatalos képviselő válasza kizárás a NSZEP-ból, azonnali elbocsátás az egyetemről, szabályzat-ellenesen törlés az Akadémia levelező tagjai közül, végül házi őrizet. Ilyen körülmények között nem maradt más számára, mint a külföldön – Nyugaton, különösen az NSZK-ban való – publikálás. A Prágai Tavaszra eufórikusan reagált és a Die Zeit 1968. május 31-i számában így írt: „A szocialisták és kommunisták az egész világon, a mai napon a legmelegebb szimpátiával és nagy reményekkel eltöltve követik a csehszlovákiai fejleményeket. Ami itt történik, nemcsak ennek az országnak a jövőjére lesz döntő jelentőségű, hanem világraszóló kihatása lesz, és már ma is az van. Először történik próbálkozás arra, hogy a szocializmust és a demokráciát összhangba hozzák. Eddig a szocialista országokban számos próbálkozás volt, hogy a sztálinizmus ördögi körét egyfajta lopakodó demokráciával áttörjék. De a pártbürokrácia ólomsúlya a kevéssé reményteljes próbálkozásokat mindig újra megbénította és leállította. Csehszlovákiában most a szocialista demokrácia radikális és kompromisszum nélküli áttörésének grandiózus kísérletét éljük meg. Ha ez a próbálkozás sikerül, ez a siker történelmi horderejű lesz, amely csak a NSzOF-hoz lesz hasonlítható."

Valójában a csehszlovákiai események az NDK-vezetés számára is a vég kezdetét jelentették. Manfred Sapper és Volker Weichsel az eseményekkel kapcsolatban utaltak rá: „Közvetlen kapcsolat van 1968 és 1989 között. Ez az egyenjogúvá válás, az autonómia és a szabadság enzimje. Ez az erjedés gerjedt Lengyelországban 1956 óta és tört utat magának végérvényesen 1968-ban. Ezt a függetlenségi törekvést elnyomással többé már nem lehetett visszaszorítani – sem Lengyelországban, sem Csehszlovákiában, sem a Szovjetunióban. A „lengyel március" egy olyan fejlődés kiinduló pontja, amely a Prágai Tavaszon, a Charta 77-en, és mindenekelőtt a Szolidaritáson át vezetett az autoriter kommunista rezsimek legyőzéséhez." A tanulságot megvonva: „Ha hosszútávon visszatekintünk,

azt látjuk, hogy a kommunista rezsimek, amelyek átmenetileg Lengyelországban és Csehszlovákiában érvényesülnek, maguk járulnak hozzá a legnagyobb mértékben a saját felszámolásukhoz. Diszkreditálták a szocializmust és elvették a legitimáció fenntarthatóságát. Elnyomó apparátusuk révén átmenetileg ugyan kitartottak. De hatalmat nem lehet kényszerre és erőszakra alapozni. Ezek a rezsimek politikai legitimitásukat 1968-ban eljátszották, a kommunizmus, mint politikai gondolat, azóta már klinikai halott.

Ezzel a szocialista államok története a szovjet társadalmi modell egyenjogúsításává is válik. Az „emberarcú szocializmus" 1968-as vereségének jelentősége azonban abban áll, hogy a rendszer reformálhatóságának hitét véglegesen feladták. Volker Braun ezt az eseményt így nevezi: „Bemetszés az életrajzon, a remény – hogy a társadalmat megváltoztassuk – véget ért." Számára ez fordulat volt a magányos dacolásban: „Innen datálódik a hatalom monológjával szembeni válasz-szöveg."

1968 óta sok NDK-s polgár saját alternatívája szerint élt és létezett. Napközben az egyetemen ültek és történelmi szemináriumot hallgattak, este pedig titkos naplóba írták le gondolataikat. A 1968–70 közötti krízis naplója című írás ezért kettős jelentőségű, jelentős az NDK mint állam és az egyén számára. Hartmut Zwahr, a Lipcsei Egyetem Történeti Intézetének asszisztense tudományos pályája kezdetén a két párhuzamos világ létezését naplójában így dokumentálja, „élet a meghasonlásban", ahogy fogalmaz: „egy egész nép hazudik", jegyzi meg, „mert ezt várják el tőle. Aki nem akarja az igazságot hallani, meg kell elégednie a hazugsággal. Az emberek két felfogásban élnek, mesterei ennek, az üzemekben kétszínűsködnek, s a pártban is. Egy részük vakon odaadó, a másik gyáva vagy elég okos, hogy színleljen."

Hartmut Zwahr feljegyzéseinek különlegessége, hogy ő, aki beszél csehül, a prágai rádió adását és az újságból nyert információt össze tudja hasonlítani az NDK-s újságok Prágai Tavaszról írt cikkeivel. Az eredmény egy történelmi helyzet dokumentuma. Nemcsak azt mutatja, hogy a NSZEP nem tudja, hogy fogadja a történelmi lehetőséget, hogy nyisson a demokratikus szocializmus irányába, de ebből kifolyólag bizonyíték is a vezetés tehetetlenségére, aki a helyzet kiéleződésekor csak mentést ígér. Az 1969. január 30-ai bejegyzés így hangzik: „A hatalmat biztosítani, ez a fő cél. Alapjában ez csak néhány ember hatalma, akikért az egész társadalom be van vetve és a kifejlesztett rendszer olyan szörnyűre sikerült." Előtte nem sokkal, január 21-én: „Miközben az egyetemeink azzal foglalkoznak, hogy az új munkatársi szabályozás megfelelő besorolásával foglalkoznak, Csehszlovákiában felgyújtja magát Jan Palach."

Hartmut Zwahr kimondja a kulcskérdést: „Ki és mi az a munkásosztály?" És 1968. augusztus 23-án az invázió láttán megjegyzi: „Ezek történelmi órák. Itt szakadás lesz a stábban a szocializmus sztálini értelmezéséről, akkor is, ha a csehek és a szlovákok elsüllyednek a vér- és könnytengerben." Az okkupációs országokra gyakorolt hatásról: „Lélekben ez a megrázkódtatás talán már a vég kezdete." A CSKP-ban a krízissel kapcsolatban áttörő a csodálkozás: „Ha valahol, akkor itt a pár vezet. A párt vezető szerepe itt nem egy frakció vezető szerepét jelenti, ami eltávolodott a néptől, itt a párt szava a demokráciáról és a szocializmusról valóban azt jelenti." Ehhez reményteljesen hozzátéve: „Ez a prágai revizionizmus valójában a szocializmus jövője. Ennek alapján elképzelhető egy egységes, szocialista világmozgalom." Végkövetkeztetésként 1969. február 1-jén még megállapítja: 1968. január óta van egy valóságos alternatíva, és minél inkább keressük a menekülést, annál közelebb érünk hozzá. Egy egész dimenzióval gazdagabbak lettünk,

életünk, gondolkodásunk, reményeink immár fix gyökeret kaptak. És ha belül (Csehszlovákiában – W. G.) még vissza is dobják azt, ami olyan sok embert felkavar és a tiltása miatt vonz, tovább fog növekedni. Ami olyan sok ember fejében rejtőzik, nem marad mindig csak tervezet, nálunk sem."

Havemann már olyan gondolatokat nyilatkoztat ki, amelyek csak az 1983-as Novoszibirszki Tanulmányokban tűnnek fel: „Ma a Szovjetunióban hatalmas ipar létezik. Az eredeti ellentmondás a termelési viszonyok és a termelőerő között messzemenően eljutott odáig, hogy a sztálinista felépítményt modern, demokratikus felépítménnyel lehet és kell felváltani. Ugyanez érvényes ma minden szocialista országra, ahol a sztálinista felépítmény egyre inkább

bilincsbe köti a termelőerők fejlődését." És ezzel a probléma eljut a következő pontig: „A sztálinizmus a bizalmatlanság és a színlelés rendszere, a demokrácia pedig a bizalomé és a szabad, kritikus vélemény-nyilvánításé. A sztálinizmusban az állam birtokolja az embert, a demokráciában az embereknek van államuk." És idéz, mint a Schatrow Glasnost-időben Rosa Luxemburg: „A szabadság a másként-gondolkodás szabadsága." Szavai égetően aktuálissá váltak. Mégpedig a polgári demokrácia eltér a szocialista demokráciától, amelyben megszűnik a tőke előjoga, azonban védi a hatalmi ágak szétválasztását: „A demokráciában döntő a kormányzás alulról történő ellenőrzése. Ez jogot jelent az oppozícióra a nyilvánosságban: a sajtóban, a rádióban és a televízióban, valamint a parlamentben és a népképviseletekben, amelynek tagjait szabad és titkos választás útján választják. Ez jelenti a bírói függetlenséget, a közigazgatási bíróságok létrehozását, amelyek előtt a polgár a hatósági önkénnyel szemben perelhet. A demokrácia éppen azt jelenti, hogy a kormányzás nehezebbé, kormányzottnak lenni könnyebbé válik."

Joggal írja Wilfriede Otto, hogy az általános apatikus időre vonatkozó felfogás felülvizsgálatra szorul. „Tipikus volt a politikai közömbösség, azonban a NSZEP-ból érkeztek érdekes politikai koncepciók, amelyeket már csírájukban elfojtottak. Emellett szól Robert Havemann szerepe, a NSZEP-KB kultúrplénuma, a Prágai Tavaszra adott reakciók, Rudolf Bahro bátorsága, Fritz Behrens alternatívája és egyéb még nem kutatott tevékenységek." Christoph Kleßmann felhívja a figyelmet arra is, hogy az NDK néhány későbbi, ismert ellenzéki személyisége – Robert Havemannt, Rudolf Bahrot és még Reiner Kunze-t nevezi meg, aki a lipcsei KMU-n Ernst Blochnál és Hans Mayernél tanult és számos verset fordított cseh nyelvről németre, Jürgen Fuchs és Wolf Biermann – a Prágai Tavasz szimpatizánsai közül származtak. „A Dubcek iránti szimpátia és a páncélosok elleni tiltakozás viszonylag elterjedt volt a fiatal munkások között – írja. 1290 – a tiltakozások miatt indított – nyomozati eljárásnak 70%-a fiatal munkásokra esett.

Robert Havemann azonban a rendszerkritika kiemelkedő alakja. Ahogy Milovan Djilas az Új osztály című munkájában, Havemann először a NSZEP hibás irányú fejlődését, annak a NDK társadalmi és állami struktúráira gyakorolt hatásait bírálta, időt szentelt a környezeti problémáknak is, hogy végül a központi problémánál, az októberi forradalomnál lyukadjon ki. Azt írja: „Mi kommunisták kénytelenek vagyunk a történetünket, amit magunk csináltunk, a marxizmus boncolókésével elemezni, ha meg akarjuk érteni. Nem csak egyszerűen erkölcsi diszkrimináció és diszkvalifikáció kérdése, hogy ennek az ocsmány hibás fejlődésnek a kérdését megértsük, hanem tanulni is kell belőle, fel kell fogni, hogyan és milyen módon keletkezett és hogyan fejlődött tovább, nagyjából következetesen, lépésről lépésre. Ha ezt nem tesszük meg, ha nem vagyunk készek rá, elve-

szítjük mindazokkal szemben a hitelességünket, akik azt mondják: Talán megvan bennük a jó szándék, de valószínűleg ugyanabba a hibába fognak esni, mint talán nem kevésbé jó szándékú elődeik."

Aztán a következő felismerésre jut: „Azt gondolom, hogy az októberi forradalom nem a modern szocialista forradalom modellje. Az októberi forradalom véleményem szerint rossz időben és rossz helyen zajlott le." És: „Úgy gondolom, hogy egy ilyen forradalom, mint az októberi forradalom, önmagában ellentmondásos, nem csak az ezekben az országokban előtte meglévő politikai és gazdasági viszonyok miatt – sem a Szovjetunió, sem a régi Oroszország nem ért el olyan fejlődési fokot, amely Marx szerint a társadalom felforgatásának/átalakításának előfeltétele. Az átalakítás módja és módszere egyáltalán nem felel meg annak a koncepciónak, amely a történelem marxista elemzéséből következik."

Ez azt jelenti, hogy az NDK állapotára vonatkozó kritika átugrotta az okokat, a Szovjetuniót. Már kezdetben is fordítva volt. A gondolkodás ezért az uralkodó rendszer alternatívája után kiáltott. Tehát nem volt véletlen, hogy Rudolf Bahro könyve, az Alternatíva, a létező szocializmus kritikája bombaként vágott be. Ernst Mandel a könyvet a „legfontosabb elméleti munkának nevezte, ami hozzánk a II. világháború vége óta a keleti blokkból az átmeneti társadalom jellegéről eljutott." Bahro a könyvéért 8 évet kapott Bautzen II.-ben, amiből 1 évet leült, majd az addig soha nem látott nemzetközi tiltakozások miatt kiengedték a NSZK-ba.

Már egyetemi hallgatóként kitűnt azzal, hogy a SZKP XX. Kongresszusa, a lengyelországi zavargások és a magyar felkelés után egy vándorújságban felszólította a KB-ot, hogy értékelje ki a XX. Kongresszust és állítsa helyre a „történelmi igazságosságot." De nem állt meg ennél. 1967. december 3-án írt egy 9 oldalas levelet Walter Ulbrichtnak, az NSZEP KB első titkárának, az NDK Államtanácsa elnökének. Az életrajzírók így jegyzik: „A levél tartalmaz egy tömör okozati elemzést az iparban tapasztalható letargikus állapotokról, és veszi a bátorságot ahhoz, hogy mindezt az önfejű, doktriner elnöknek kozmetikázás nélkül leírja. Bahro mindezt szuverén módon teszi; néhány bevezető mondat, amelyben magát, mint társadalmi tapasztalattal rendelkező embert mutatja be, ezután az elemzés magjaként ír a gazdaságban hiányzó motivációról, aztán egy aggódó pillantás az ifjúság hiányzó fejlődési lehetőségeire, hogy ezután áttérjen egy politikai szentségre: hogyan kellene átgondolni a politikailag megkövesedett témát, az októberi forradalmat. Ezt követően volt egy megbeszélés a KB-ban. Azonban a sokkot az jelentette, hogy a Varsói Szerződés csapatai 1968. augusztus 21-én megfojtották a Prágai Tavaszt. Augusztus 24-én Bahro felhívta a Prágai Nagykövetséget, és elmondta, hogy neki mint kommunistának (1952. óta a NSZEP tagja) szégyenletes, hogy az NDK csapatai a csehszlovák szocialista megújulás elleni katonai akcióban részt vettek."

Mint ahogy Beethoven, olyan személynek látja magát az NDK társadalmában, aki nem akarja saját lelkiismeretének magas mércéjét kompromisszumok révén leszállítani. Esszéje, amelyet ekkor készített el, a Filozófia kérdései című folyóiratban ironikusan az alábbi címmel kerül nyomtatásba: Mire tanít Beethoven példája?

Azonban az ő egész, az uralkodó rendszer kritikája iránti elkötelezettsége kommunista perspektívából érvényes. Tanulmányozza az alapító atyákat és minden releváns irodalmat, amit be tud szerezni vagy könyvtárban meg tud nézni. Igénye abban áll, hogy Marx A politikai gazdaságtan kritikájáról című művét elutasítva egy elemzést hozzon létre Egy társadalmi formáció analízise forradalmi szemszögből címmel. Az eredmény nemcsak

találó elemzése az aktuális szocialista „valóban létező" rendszernek, hanem próbálkozás, hogy egy új „kommunista szövetség" által eljussunk egy igazságos, humánus társadalomhoz. Azzal kezdi, ahol az egykori „Igazak Szövetségé"-nek tagjai, mint „Kommunisták Szövetsége" 1848-ban Brüsszelben Marx Károllyal találkoztak, hogy kidolgozzák a Kommunista Kiáltványt és magukkal vigyék Angliába.

Bahro az igények és a hivatalos kelet-európai kommunizmus realitása közötti ellentmondásból indul ki. Miközben a világ radikálisan megváltozott, a kommunisták kitartottak annak fél évszázaddal korábbi lenini interpretációja mellett. „Ma a Szovjetunió és a kelet-európai országok népei egyre inkább felismerik, hogy az új rendszer kevéssé felel meg a kinyilatkoztatott elveknek, tényleges céljait elhibázza, már nem nyúlik határokon át. Az ideális szubsztancia kiürült. A következtetéskor mindenütt megmutatkozik – utoljára magában a Szovjetunióban –, hogy minden egyes fennálló hatalmi struktúra katasztrofális ideológiai csőd, ami 1968 óta Csehszlovákiában láthatóvá vált." Aztán „a csehszlovákiai átalakítás" tartalma nem hozott mást napvilágra, mint a tényleges társadalmi struktúrát, amely a kelet-európai forradalmakból és korábbról az októberi forradalomból kitűnt. És az átalakítások tempója, elsősorban a kommunista párt gyors alakváltozása bebizonyította, milyen sürgetően vár ez a struktúra – legalábbis az iparilag legfejlettebb országokban – arra, hogy eldobja a páncélját, amely lárva állapotban védte, most azonban már fulladással fenyegeti. A bilincseit 1968-ban ledobott társadalmi potenciál, amelyet erőszakkal újra az elavult kényszerzubbonyba rejtettek, ottmarad és fel fog lázadni – most még passzív ellenállással – az inadekvát felépítmény ellen, amíg egy napon a rendszer anakronizmusa a Szovjetunióban is történelmi véget fog érni. Ekkor Hruscsov félreformját – írja prófétikusan – ott is egy alaposabb népi reform fogja követni, amely nemcsak hogy adaptálni fogja az uralkodó politikai struktúrákat, hanem társadalmi struktúrájukban meg is változtatja őket."

Ez a válság felölelte a szovjet blokk minden országát – és ő is elővesz az 1983-as Novoszibirszki Tanulmány megfogalmazását – „végülis ez a krízis annak a minden marxistánál a saját jelentőségében gyakori ellentmondásán alapul, amely a modern termelőerők és a számukra akadállyá vált termelési viszonyok közt áll fenn." És ezt követi a felismerés: „A termelőeszközök magántulajdonának felszámolása éppen hogy semmiképpen nem jelenti azok népi tulajdonba való átkerülését. Sokkal inkább az egész társadalom tulajdon nélkül áll az államgépezettel szemben." Ez azonban azt jelenti: „A termelőeszközök magántulajdonának megszüntetése és az emberek általános emancipálása egy egész korszakra vannak egymástól" Mivel a szocializáció, mint a szocializmus döntő formajegye, még teljesen lárva állapotban van (lárvaállapotú szocializmus), jellemzésére „a szocializmus prototípusa" a legjellemzőbb.

Következetesen ezt írja: „Gondoljunk most a reálisan létező szocializmusra, a társadalmi egyenlőtlenségeknek a pénzügyi lehetőségek spektrumán messze túlterjedő megmunkálására; a bérmunka megmaradására, az árutermelésre és a pénzre; a korábbi munkamegosztás racionalizálására; a kvázi egyházi családokkal és a szexuál-politikával; a főállású káderekre; a fennálló hadseregre és rendőrségre, amelyek mind csak felfelé tartoznak felelősséggel; a hivatalos testületekre, amelyek a lakosság besorolására és gyámság alá helyezésére szolgálnak; az idomtalan államgépezet megduplázására az állam- és pártapparátusban; az elszigetelésre az államhatárokon – így a szocializmusnak Marx–Engels tanaival való összeférhetetlensége nyilvánvaló."

Bakunyinnak mégis igaza volt a Államiság és anarchia című könyvében, amikor Marxot „az államszocializmus megtestesült prófétájának" nevezte? Bahro idéz Marxtól egy kivonatot Bakunyinról: „Bakunyin látta, hogy a kormányzó kisebbség despotizmusa sokkal inkább veszélyes, mivel úgy jelenik meg, mint az ún. népakarat kifejeződése. De ez a kisebbség, mondják a marxisták (Marx kérdezi: Hol?) munkásokból fog állni. Igen, engedelmével, volt munkásokból, akik azonban, amint képviselők vagy a nép kormányzói lesznek, megszűnnek munkások lenni, és az államiság magasságából vágyódni fognak a munkásvilág után; többé már nem a népet fogják képviselni, hanem magukat és az ő népi kormányzás iránti igényeiket. Ez az intelligens és privilegizált kisebbség kormányozna, mintha ő a nép valódi érdekeit jobban felfogná és értené, mint a nép maga. Az ilyen igények megindokolásához visszaélnek a tudományos szocializmus fogalmával."

Az 1917. októberi orosz forradalom óta történt események igen részletes és kritikus kifejtése után Bahro kérdést tesz fel a párt élet- és fejlődési formáira vonatkozóan, túl a sztálini megszilárduláson. Ezt írja: „Lenin a kommunizmus három fázisára gondolt: a proletariátus diktatúrája (a szocializmus alapjainak lerakásáig), a szocializmus és a kommunizmus. A kritikát a szovjet államiság jelen állapotában egyszerűen a megnevezőre tudja hárítani, hogy még egyetlen lényeges lépés sem sikerült a struktúrán túl, amely a 20-as évek nagyon speciális körülményei között az említett fázisok közül az elsőt megteremtette volna. Már ebben a megszilárdult folytonosságban is a Szovjetunió nehezen tudja befejezni a szocializmus alapjainak lerakását, mivel az nem pusztán technikai feladat. A szovjet társadalomnak megújult kommunista pártra van szüksége, amely vezetésével az erőszakos iparosítás évtizedei alatt kidolgozott termelőerőket az új partra való kitöréshez, a tényleges szocializmusban ki tudja használni. Amikor Sztálin hipotetikus alternatíváját ironikus módon egy másik személyi kultuszra, egy túlélő Leninre utalva hivatkozni látja, így tudja a mai pártpolitika a haladó erők és érdekek erős blokkjában az iparosodott szocialista társadalom prototípusát támogatni. Az új politika objektív bázisa és szubjektív tényezője, mindkettő tömegében rendelkezésre áll. Ezen szubjektív erők adekvát lelki és politikai megszervezése a feladat, amelyben a pártnak meg kell magát újítani."

Természetesen a pártot fundamentális kritikának vetik alá: „Azt feltételezem, hogy a pártszervezet, ahogy most konkrétan előttünk áll, egy elavult világképet és viselkedési modellt konzervál, hogy a társadalmi megismerés szerve fiziológiai szinten szklerotikusan, pszichológiailag neurotikusan működik. Ilyen csökkent teljesítményű, működészavaros agyak fogják előbb vagy utóbb csődbe vinni a szervezetet, mivel a döntések, amelyeket hoznak, messze vannak az optimálistól, gyakran csak arra alkalmasak, hogy az egész rendszert még mélyebb válságba taszítsák. A mai pártszervezet olyan struktúra, amely aktívan masszív, hamis tömegtudatot produkál. A csúcson ez a tudat olyan döntéseket és határozatokat hoz, amelyek együttesen nem tudják megfelelően megtestesíteni a társadalmi igények, szükségletek és lehetőségek interpretálását. Úgy vannak kondicionálva, mint Pavlov kutyája, amelynek hosszú időre van szüksége, hogy az egyszer már begyakorolt reakciót valamilyen jelre elfelejtse, ha ennek a jelnek megváltozik a jelentése.

(Fordította: Benedek Júlia)

Bodonyi Ilona

Kisebbség, önrendelkezés, önkormányzás

„Az autonómia a megélt demokrácia."
Andreas Gross

Európa térképére tekintve jól látható, hogy népessége milyen sokszínű, s hogy ez a sokszínűség mennyire nem tartja tiszteletben az államhatárokat. Nem találunk etnikailag homogén nemzetállamokat, hanem csak olyan politikai nemzeteket, amelyekben a többség és különböző nemzeti, etnikai és vallási kisebbségek élnek együtt. Az együttélés kereteinek és a kisebbségek jogainak meghatározása döntően az államok kompetenciájába tartozik. Az Európai Unió jogrendszerének egyelőre nem vált meghatározó elemévé a kisebbségi kérdés szabályozása, az alapelvek és a legfontosabb részletkérdések megfogalmazásában az 1949-ben, Londonban alakult Európa Tanács sokkal többet tett és sokkal előrébb jár, mint az EU. Ez annak ellenére így van, hogy az 1994-ben elfogadott Keretegyezmény a nemzeti kisebbségek védelméről 1. fejezete 1. cikkében lefektetett elvekkel minden demokratikus döntéshozó azonosul: „A nemzeti kisebbségek, és az ezen kisebbségekhez tartozó személyek jogainak és szabadságjogainak védelme az emberi jogok nemzetközi védelmének szerves részét képezi, és mint ilyen, a nemzetközi együttműködés keretébe tartozik." Ugyanezen dokumentum 3. cikke azt is kimondja, hogy: „A nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek jelen Keretegyezménybe foglalt elvekből származó jogaikat és szabadságjogaikat egyénileg, valamint másokkal közösségben gyakorolhatják."[1] – tehát egyéni és kollektív jogokkal egyaránt rendelkezhetnek.

A kisebbségek eredetüket, jellemző vonásaikat, történelmi, politikai és gazdasági jelentőségüket illetően rendkívül különbözőek, ezért a kisebbség fogalmának meghatározása sem egyszerű. A kisebbségek lehetnek nemzeti kisebbségek, nemzetek közötti kisebbségek, bennszülött kisebbségek és bevándorló kisebbségek.[2]

Más felosztást alkalmazva, Teleki Pál tradicionális és önkéntes kisebbségekről, illetve kényszerkisebbségekről beszélt, hozzátéve, hogy: „Európát úgy rendezni, hogy kisebbségek ne legyenek, nem lehet. [...] Ezért nem lehet a kisebbségek helyzetének teljesen kielégítő rendezése nélkül Európa sorsát, jövőjét megalapozni."[3] Azt már mi tesszük hozzá a megállapításhoz, hogy helyzetüket a történelmi körülmények változásával újra és újra rendezni kell.

---

1 Az Európa Tanács válogatott egyezményei. Conseil de l'Europe–Osiris, Budapest–Strasbourg. 1999. 155. o.

2 Wolff, Stafan: Ethnic Minorities. In Europe: The Basic Facts http://www.stefanwolff.com/files/min-eu.pdf

3 Teleki Pál (1931): Időszerű nemzetközi politikai kérdések a politikai földrajz megvilágításában. Különnyomat a „Jancsó Benedek Emlékkönyv"-ből. Bp., 16–17. o. http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszagi_nemzetisegek/altalanos/a_magyar_allam_es_a_nemzetisegek_1848_1993/pages/019_fuggelek_021.htm

Bár a szabad identitásválasztás joga mindenkit megillet az EU demokratikus tagállamaiban, ha az önrendelkezés és az önkormányzás lehetőségéről beszélünk, fel kell tételeznünk olyan kisebbségi csoportok meglétét, amelyek közösséget alkotnak, és amelyek a kollektív és egyéni jogok teljességével rendelkeznek, vagy egyaránt igényt tartanak rájuk. Ebben az esetben a bevándorló közösségek helyzete más megítélés alá esik, annak ellenére, hogy integrációjuk nem csak egyénenként, de közösségekként is lehetséges volna. Erre egyelőre a befogadó államok nem mutatnak nagy hajlandóságot.

A kisebbség fogalmának meghatározása sok fejtörést okozott, és különösen a folyamatos történelmi és politikai változások tükrében okoz is. Az Európa Tanács (ET) Parlamenti Közgyűlésének 1201 (1993) sz. ajánlásában rögzített változat szerint „nemzeti kisebbség alatt az embereknek egy államon belüli olyan csoportja értendő, amelynek tagjai:

a) ennek az államnak a területén laknak és annak állampolgárai;
b) régi, szilárd és tartós kapcsolatot tartanak fenn ezzel az állammal,
c) sajátos etnikai, kulturális, vallási vagy nyelvi jellegzetességekkel rendelkeznek;
d) kellően reprezentatívak, bár számszerűleg kisebbségben vannak ezen állam egy körzetének lakossága körében,
e) arra törekednek, hogy közösen megőrizzék azt, amiből közös identitásuk fakad, nevezetesen: kultúrájukat, hagyományaikat, vallásukat vagy nyelvüket."[4]

Ehhez képest a Gross-jelentés a következőképpen határozza meg a kisebbség fogalmát: „A kisebbség olyan csoport, mely egy állam lakosságának jelentős részét alkotja, és igényt formál arra, hogy az állam vagy engedje meg kultúrájának, vallásának és nyelvének ápolását, vagy pedig, ha az állam nem adja meg ezeket a jogokat, tegye lehetővé számára az önrendelkezést."[5]

Az önrendelkezés mértéke és formája rendkívül változatos képet mutat, attól függően, hogy az egyes államok miként tekintenek önmagukra és kisebbségeikre. Homogén nemzetállamnak tartják-e önmagukat, vagy ellenkezőleg, elismerik a nemzeti, etnikai és vallási kisebbségeket, és államalkotónak tartják azokat. Ez a mentalitás nagyban befolyásolja, hogy csak egyéni, vagy kollektív jogokat is adnak-e a kisebbségekhez tartozó polgáraiknak, és hogy az önrendelkezés mértékébe beleértik-e az esetleges autonómia-törekvéseket. A kulturális és nyelvi jogok, általánosságban a kulturális autonómia egyéni jogok megadását jelenti, a kollektív jogok biztosítása jobban magába rejti a valódi önigazgatás lehetőségét.

Az önigazgatás, a már megvalósult európai kisebbségi autonómiák formái és tartalma gyakorlatilag egy korlátozott, a kulturális különállást el nem ismerő területi kisebbségi önkormányzattól – korzikai autonómia – a valódi állami hatalommegosztásig – Åland szigetek – terjednek. Az autonómiát tekintve természetesen nem csodaszerrel van dolgunk, amely a kisebbségi kérdés minden eddigi létező és elfojtott konfliktusát megoldja,

4 http://www.mtaki.hu/docs/cd2/nemzetkozi/rec1201h.htm

5 THE GROSS REPORT Parliamentary Assembly Council of Europe Resolution 1334 (2003)[1] / 24 June 2003 (19th Sitting) http://www.hunsor.se/dosszie/thegrossreport.pdf
Görömbei Sára: A Gross-jelentés – Az autonómia, mint megoldás az európai konfliktusokra. http://epa.oszk.hu/02100/02169/00023/pdf/2003_2-3_350-367.pdf

sőt sok esetben a területi autonómia megvalósíthatatlan, nem járható út egy adott kisebbség számára.

Az Európai Unió döntési szintjei, vagyis az Unió, a nemzetállami és a regionális politikák szintje, meglehetősen ellentmondásos helyzetbe hozzák a különböző történelmi és bevándorló kisebbségeket. Ez a fajta felosztás egyfelől alkalmas lehet a kisebbségi problémák negligálására, amennyiben a kisebbségi érdekérvényesítésből kizárja a kollektív, bizonyos értelemben a területi szintet is. Ugyanakkor a kulturális autonómia, vagyis az egyéni identitás választásának elismerése a kollektív jogok biztosítása nélkül felgyorsítja az asszimilációt. Ilyen módon egyfelől a különböző kisebbségi problémák egységesítésére, és egységes kezelésére is alkalmas lehet, egyenlőségjelet téve a különböző kisebbségi érdekek közé, elismerve az egyéni, kulturális identitást, és azonosítva a kisebbségi jogokat a liberális polgári jogok biztosításával. Másfelől, ha valamelyik szinttel, például a regionális szinttel, azonosítható a kisebbségi érdek, és ezen a módon egyaránt biztosíthatók az egyéni és a kollektív jogok, akár a nemzeti identitás és érdekérvényesítés felerősítésére is szolgálhat. Ez a felfogás így akár a kisebbségi területi autonómia megteremtésének alapja is lehetne.

Bizonyos értelemben talán ezzel az értelmezéssel ki lehetne védeni a kisebbségi területi autonómiával szembeni ódzkodást, amely a többségi nemzet szempontjából a szeparatizmus, a kisebbség részéről pedig a bezárkózás veszélyét veti fel. Ugyanakkor a regionális politika tartalmának meghatározásában rendkívül nagy szabadságot jelenthetne, megkönnyítve annak a problémának a megoldását, hogy teljesen mást jelent például a magyar kisebbség számára a Vajdaság autonómiájának, vagy a székelyföldi autonómiának a megvalósulása, de minden formájában, egyébként általában a kisebbségi kérdéstől elvonatkoztatva is, a közösségi társadalmi építkezés eszköze lehet. Az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlésének 1993-ban született 1201-es ajánlásából ugyan nem lett jogi dokumentum, mégis számos kétoldalú egyezményben hivatkoznak rá az államok, a magyar–román alapszerződésnek is részét képezi. 11. Cikke kimondja: „Azokban a régiókban, ahol többséget alkotnak (a nemzeti kisebbségek) a nemzeti kisebbséghez tartozó személyeknek rendelkeznie kell számukra megfelelő helyi vagy autonóm hatóságokkal vagy különleges státusszal, összhangba hozva a sajátos történelmi és területi helyzetet a hazai állami törvényhozással."[6] Az Európa Tanács 1995-ös Kisebbségvédelmi Keretegyezménye, amely elismeri a kisebbségek jogát kultúrájuk, vallásuk, nyelvük és hagyományaik megőrzésére és a közügyekben – és különösen az őket érintő közügyekben – való részvételre, ugyanakkor nem tartalmaz utalást az autonómia semmilyen formájára. Az autonómia kérdését illetően a már említett, ún. Gross-jelentés hozott fordulatot.[7] Először fo-

[6] RECOMMENDATION 1201 (1993) on an additional protocol on the rights of national minorities to the European Convention on Human Rights. file:///C:/Users/Bodonyi/Documents/Council%20of%20Europe%20Parliamentary%20Assembly.htm

[7] Andreas Gross svájci képviselő az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlésének alelnöke. Négyéves munkával kidolgozott jelentésének címe: „Az autonóm régiók pozitív tapasztalatai, mint az európai konfliktusok megoldását ösztönző forrás" „Positive experiences of autonomous regions as a source of inspiration for conflict resolution in Europe" (Doc. 9824) http://www.hunsor.se/dosszie/thegrossreport.pdf

galmazta meg, hogy az állam területi integritásának elve összeegyeztethető a különböző kisebbségi identitásokban megnyilvánuló kulturális sokszínűség elvével; hogy az autonómia a kisebbségek számára lehetővé teszi jogaik gyakorlását és kulturális identitásuk megőrzését, miközben ezzel egyidejűleg garanciákat biztosít az állam egységére, szuverenitására és területi integritására is; hogy az autonómia a konfliktusok megoldásának forrása.[8]

A jelenlegi vagy a korábbi területi autonómiák többsége két- vagy többoldalú nemzetközi egyezményeken alapul. (Pl.: Åland szigetek–Svédország, Finnország 1921, Dél-Tirol, Trentino–Olaszország, Ausztria 1969, 1971, 2001). Ezek a kétoldalú szerződések nem azért születtek, mert lenne erre általános lehetőség a nemzetközi jogban, hanem más tényezők következményeként. Az EBEÉ (Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet) és annak Koppenhágai Dokumentuma, bár széleskörűen tekintetbe veszi a kisebbségi jogokat, az autonómiáról csak mint a kisebbségek identitása védelmének egyik lehetséges eszközéről, és nem mint kisebbségi jogról beszél. Egyfelől: ez a politikai dokumentum nem ad az autonómiának olyan státuszt, amely megengedné a kisebbségeknek politikai vagy jogi igényeik kifejezését. Másfelől: tény, hogy az autonómia lehetőségének említése fontos, mert azt bizonyítja, hogy az autonómia növekvő fontosságú a kisebbségek önazonossághoz való jogának érvényesítésében.[9]

Az önkormányzás valamilyen formája, az autonómia kérdése a határon túli magyar kisebbségek politikai törekvéseiben is megfogalmazódik. A kisebbségi magyarság autonómia-törekvéseivel kapcsolatban modellként legtöbbször Dél-Tirol autonómia-formája vetődik fel, de vajdasági politikusok többször ajánlották megfontolásra a Vajdaság Autonóm Tartomány Statútumában foglaltakat is.

Kétségtelenül vannak bizonyos közös vonások a történelmi előzményekben, ugyanakkor nagyon jelentős különbségekkel is számolni kell. Dél-Tirol szintén az első világháborút követően került Olaszországhoz Ausztriától, ahogyan Magyarország is ekkor veszítette el felvidéki, erdélyi és délvidéki területeit. A kisebbségvédelem, illetve az önrendelkezés és önigazgatás igénye rögtön felmerült, azonban helyette a legkeményebb asszimilációs politikák és diszkrimináció következett. A második világháború után Dél-Tirol, a Vajdaság és Erdély esetében is létrejöttek bizonyos autonómiaformák. Dél-Tirol autonómiájának kivívása közel 60 éves folyamat volt, amelyben a nemzetközi diplomácia és a véres merényletsorozatok egyaránt szerepet játszottak. Az 1945-ben kezdődő küzdelem 1969-ben jutott fordulóponthoz, majd 1971-ben Ausztria védhatalmi szerepvállalásával született meg a tartomány statútuma, amelyet 2001-ben tovább bővítettek.

---

8 Görömbei Sára: A Gross-jelentés – Az autonómia, mint megoldás az európai konfliktusokra. http://epa.oszk.hu/02100/02169/00023/pdf/2003_2-3_350-367.pdf

9 Norbert Pál: Self-determination and minority rights – a dead end for nationalminorities in post-communist European states to preserve their cultural identity. Is there hope? Leiden University LLM Public International Law
http://www.academia.edu/2215635/Selfdetermination_and_minority_rights__a_dead_end_for_ national_minorities_in_post-communist_European_states_to_preserve_their_cultural_identity._Is_there_hope

A Vajdaság 1945-től kezdve különböző szintű autonómiával rendelkezett, amely 1974-től 1990-ig gyakorlatilag megegyezett a tagköztársaságok helyzetével és önállóságával. Az erősödő szerb nacionalizmus 1988-ban államcsínnyel megdöntötte, amelynek közjogi megerősítése 1990-ben következett be, és az 1990-es szerbiai alkotmány értelmében Vajdaság autonómiája teljesen formálissá vált. A 2002-es, ún. Omnibusz törvény és Szerbia 2006-os új alkotmánya sok szempontból megerősítette a tartomány helyzetét, de változatlanul nem biztosította az önálló törvényhozás jogát a számára.[10] A szerb parlament hosszas huzavona után 2009. november 30-án elfogadta Vajdaság Autonóm Terület (AT) Statútumát a 2006-os Alkotmány alapján, amely két autonóm területet nevezett meg, Koszovót és Vajdaságot. A dokumentum kinyilvánítja:

„Vajdaság olyan régió, melyben hagyományosan ápolják a multikulturalizmust, multikonfesszionalizmust és az egyéb európai elveket és értékeket.

Vajdaság AT a Szerb Köztársaság elválaszthatatlan része.

Vajdaság AT jogi személyiséggel rendelkezik.

Vajdaság AT területét a földrajzi tájegységiben (Bácska, Bánát és Szerémség) levő helyi önkormányzatok törvényben megállapított területei képezik.

Vajdaság AT területe polgárainak népszavazáson kinyilvánított jóváhagyása nélkül nem változtatható meg."

Amint látható, a Statútum nagy hangsúllyal emeli ki a tartomány multikulturális jellegét, ami rendkívül indokolt, tudván, hogy 25 etnikai csoport lakja, és hat hivatalos nyelve van. A 2011-es népszámlálás adatai szerint Vajdaság Autonóm Tartománynak 1 916 889 lakosa van, ebből szerb: 66,76% (1 289 635 fő), magyar: 13% (251 136 fő). A legtöbb magyar (6,52%-a a teljes magyarságnak) a Vajdaság északi részén nyolc községben él, ahol abszolút vagy relatív többséget alkot.[11]

Erdélyben a magyar autonómia-törekvéseket több tényező táplálta a II. világháború után. Végül 1952-ben alakult meg a Magyar Autonóm Tartomány, amely korlátozott jogokat adott, pl. a magyar nyelvhasználatot, de csak a tartomány területén, de önállóságot nem. Ennek a jogkörét és területét is tovább szűkítették 1962-ben, a Maros Magyar Autonóm Tartomány létrehozásakor, míg végül 1968-ban, a megyerendszer visszaállításakor megszűntették. Hivatalosan az erdélyi autonómiáról többé nem esett szó.[12] A rendszerváltozás folyamatában került újra napirendre, megvalósítása azonban máig nem történt meg. A politikai helyzet, a koncepció és a politikai eszközök tekintetében hiányzott hozzá a magyar–magyar egység, és a magyar–román megértés.

Románia teljes népessége a 2011. évi népszámlálás szerint 19 042 936 fő, ebből a magyarok aránya 6,5%, 1 237 746 fő. A népszámlálás regionális adataiból két tendencia látszik: egyfelől a népességfogyás, másfelől a szórványból a székelyföldi tömbbe való beköltözés.[13]

---

10 Korhencz Tamás: A vajdasági tartományi autonómia és nemzetiségi önkormányzat. http://www.mtaki.hu/data/files/87.pdf

11 http://vajdasag.rs/images/e/eb/Nacionalna_pripadnost-Ethnicity.pdf

12 Lipcsey Ildikó: Az autonómia Erdély történetében. A szuverenitás változatai. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/az_autonomia_erdely_torteneteben_a_szuverenitas_valtozatai/

Az etnikai arányok is jól mutatják, hogy amennyiben erdélyi autonómiáról beszélünk, az egészen más etnikai hátteret jelent, mint a vajdasági, illetve hogy még Erdélyen belül is jelentős különbségek vannak a szórványban élő, a jelentős számarányban jelen lévő és a Székelyföldön egy tömbben élő magyarok területi autonómiára vonatkozó lehetőségei között. Gyakorlatilag az egy tömbben élő székelyföldi magyarságnak van reális esélye arra, hogy jól körvonalazható területi autonómiáért folyamodjon. Az 1989-től újra kezdődő autonómia-küzdelmek 2003-ban az ún. Autonómia-csomagterv megalkotásához vezettek, amely három összefüggő tervezetet tartalmaz a regionális autonómiára vonatkozóan: Kerettörvény a régiókról, Törvénytervezet Székelyföld különleges jogállású régió létrehozásáról, Székelyföld különleges jogállású régió autonómiájának statútuma.[14] A tervezet elfogadására mind a mai napig nem került sor.

„Az autonómiák tehát a többségek és a kisebbségek közötti, konszenzusra alapozott együttélésnek változatos, helyzetfüggő politikai alakzatai, amelyek – szakszerű tervezés és működtetés esetén – a kisebbségek védelmét ellátó, hatékony eszköznek bizonyulnak a világ szinte valamennyi térségében."[15] Ugyanakkor megvalósításuknak nagyon szigorú feltételei vannak. A határon túli magyarok politikai módszereihez nem tartoznak hozzá az olyan erőszakos eszközök, amelyeket például a korzikai, baszk, dél-tiroli stb. küzdelmek során használtak. Ugyanakkor, bár a tárgyalásos, megegyezéses módszer szinte az egyedül járható út, a demokratikus eszközök, a parlamenti harcok, a többségi társadalommal és politikai erőkkel való egyet nem értés, sőt néha a belső küzdelmek miatt sokszor nem vezetnek eredményre. Ezeknek a tényezőknek a figyelembevételével bizonyosan szükséges volna az Európai Unió döntési szintjén bizonyos általánosan alkalmazandó elvek elfogadása, és az európai joggyakorlatba való beemelése, hogy a többségi államok bizonyos szabályok mellett nagyobb hajlandóságot mutassanak a hatalommegosztás igényének elfogadására. Annál is inkább, mert a rendszerváltozás a kisebbségek szempontjából minden volt szocialista országban a polgári és nemzeti értékekhez való visszatérést is jelentette, azzal a kettősséggel, hogy az EU-hoz való hasonulás szándéka mellett megmaradt a többségi nemzettől való különbözés igénye; sőt a többségi nemzet politikai gyakorlatával szemben az Uniótól való támogatás igénye is, a kisebbségi politika és a demokratikus joggyakorlat előmozdítását illetően.

Elgondolkodtatóak és megfontolandóak az eddig megvalósult autonómiák történelmi tapasztalatai is:

„Az autonómia kivívásának az esélyei rendszerint a rendszerváltásokat követően, azok közvetlen környezetében a legjobbak. Az autonómiák kivívásának az esélyei akkor számottevőek, ha az államok nemzetközi közössége is szerepet vállal valami módon an-

13 Kiss Tamás: A 2011-es Romániai népszámlálás tanulságai és következményei. http://www.prominoritate.hu/folyoiratok/2012/ProMino12-3-02-Kiss.pdf

14 Nemes Előd: Székelyföldi autonómiaküzdelem az elmúlt 22 évben – kötelező olvasmány a fiataloknak.http://www.nemeselod.ro/1305/hirek/autonomiakuzdelem-az-elmult-22-evben-kotelezo-olvasmany-fiataloknak.emnp

15 Salat Levente: Az autonómiák évadja Erdélyben. http://figyelo.transindex.ro/?cikk=1275&nyomtat=1

nak életbeléptetésében, illetve felügyeletében. Az autonómiát könnyebb kivívni és fenntartani olyan esetekben, ahol az autonómia-törekvések nem veszélyeztetik az állami keretek szuverenitását. Az autonómia intézményrendszerét könnyebben lehet megegyezés tárgyává tenni és működtetni, ha abban több mint két etnikai közösség érintett. Azok az autonómia-berendezkedések, amelyeket demokratikus, és mindegyik érintett fél részvételével lefolytatott tárgyalások hívtak életre, rendszerint életképesebbek azoknál, amelyeket külső hatalmi viszonyok kényszerítettek rá az érintettekre. Az autonómia nem eredményez szecessziót; ellenkezőleg: a sikeres, működőképes autonómia elejét veszi a szecessziós törekvéseknek."[16]

16 Lásd ugyanott.

Harmadik fejezet

Rendnek kell lenni?

Finszter Géza

A társadalom kontrollmechanizmusai

A társadalmi kontroll a legáltalánosabb értelemben nem csupán az egyének és közösségeik azon képességét jelenti, amellyel felismerik és uralják a létüket fenyegető veszélyeket, továbbá képesek dönteni vállalható és vállalhatatlan kockázatok között, hanem magában foglalja mindazokat az intézményeket is, amelyek alkalmasnak bizonyulnak a társadalmak fennmaradásához és továbbfejlődéséhez.

Idézünk Gönczöl Katalin tanulmányából: „A longitudinális analízisen alapuló kutatásokból markáns érvanyagot merített az 1950-es évektől kezdődően kialakuló kontrollelmélet, amely a társadalmi esélyek helyett a közösségek megtartó képességét vizsgálta. Nem az integrációs adottságokkal foglalkozott, hanem a kontrollmechanizmusokkal. Azt minősíti, hogy a kontrollok az adott körülmények között mennyire képesek normakövetésre ösztönözni. A kontrollelmélet szerint a személyiség nem kiszolgáltatott rabja az őt körülvevő tényezőknek, hanem racionális, döntésképes lény, aki mérlegeli, hogy az éppen felmerült szükségletének kielégítésében vagy konfliktusának feloldásában mit kockáztat akkor, ha a deviáns megoldást választja".[1]

A kontroll kriminológiája merőben ellentétes irányú kriminálpolitikai elméletek megalapozására alkalmas. Miközben az „[...] amerikai modellt az ismertté vált bűnelkövetőkkel szembeni szigorúság, a szabadságvesztés alkalmazásának hihetetlen mértékű kiterjesztése és a zéró tolerancia elvének érvényesítése jellemzi", addig Európában ez a szemlélet a bűnözés féken tartására rendelt állami apparátusok kritikai elemzésre adott lehetőséget.[2] A kontrollelméletek adhatnak muníciót a demokratikus változathoz, de lehetnek ideológiai támaszai a retotalizációnak is.

A kontrollfelfogás egyik lehetséges interpretációját olvashatjuk Jean Louis Loubet del Bayle munkásságában, aki kapcsolatot talált a rendőrség rendeltetésének értelmezése és a társadalmi kontrollok működése között.[3]

Del Bayle különbséget tesz pozitív és negatív kontrollok között. Kiindulási pontja az emberi közösségeknek az a sajátossága, hogy magatartási szabályok megalkotásával és követésével képesek az alkalmazkodásra és a közös cselekvésre. A normák egy jelentős és dinamikusan változó része pozitív kontrollként funkcionál, és értékek létrehozását teszi lehetővé. A magatartási szabályoknak egy másik, lényegesen szűkebb, de jóval időt ál-

1 Gönczöl Katalin (2009): A bűnözés társadalmi reprodukciója, deviancia-kontroll, bűnözéskontroll, In: Borbíró Andrea – Kerezsi Klára (szerk.): A kriminálpolitika és a társadalmi bűnmegelőzés kézikönyve. I. kötet. IRM, Bp., 21–36. o.

2 Kerezsi Klára (2006): Kontroll vagy támogatás: az alternatív szankciók dilemmája. Complex Kiadó Jogi és Üzleti tartalomszolgáltató Kft., Bp., 69. o.

3 Loubet Del Bayle, Jean-Louis: Sécurité et controle social. In: Cusson, Maurice – Dupont, Benoît – Lemieux, Frédéric (eds.): Traité de securité interieure. Éditions Hurtubise, Montréal, Canada, 2007

lóbb köre negatív kontrollként a már meglévő anyagi és szellemi értékek védelmére szolgál. (Csak megjegyezzük, hogy a pozitív tartományban a jognak csupán segítő-támogató szerep jut, míg a tiltáshoz és a szankcionáláshoz a jognak adekvát eszközei vannak.)

A vezetéselméleti megközelítés

A kontroll az elmúlt években nagy karriert befutott fogalom, amelynek tartalma már régen nem azonosítható a magyar megfelelőjével, az ellenőrzéssel. Népszerűsége részben a vezetéselmélet eredményeinek köszönhető, annak a törekvésnek, amely minden szervezeti tevékenységet szeretne sikeressé tenni. Eredményre pedig csak akkor lehet számítani, ha a szervezet működése megfelel az eléje állított céloknak. Előzetesen ezeket a célokat kell meghatározni, majd pedig kialakítani azokat a személyi, tárgyi és szervezeti feltételeket, amelyek segítségével a célok valóban elérhetők lesznek. Ezt hívjuk a kontrollált egység standardjainak, olyan kritériumoknak, amelyeknek a meglétét visszatérően ellenőrizni szükséges. A feltételek a szervezettel szembeni követelmények, amelyek ismerete nélkül nem világos, hogy mit kérünk számon a revízió során. A kontroll ugyanakkor kifejezi a szakmai tevékenységek feletti uralmat is, minthogy a standardoktól történt eltérés esetében elvárható a beavatkozás, a szervezeti működés helyes útra történő visszaállítása. A szervezéstudomány megkülönböztet piaci, bürokratikus és úgynevezett klánkontrollokat. A piaci kontroll esetében a hangsúly a jövedelmezőségen van, míg a bürokratikus kontroll fő szempontja a szabályszerűség. A piaci mechanizmusok a végtermék eladhatóságát, a jövedelmezőséget értékelik, a bürokrácia működésében pedig maga a folyamat, az eljárás vár minősítésre. A klánszerű kontroll olyan közösségekben működik, ahol a szocializáció kulturális normákon, szokásokon, tradíciókon alapul.[4] Az említett formák gyakorta keverednek, és vegytiszta állapotukban nem is találhatók meg. A piaci szabályoknak alávetett vállalkozások belső életükben hasonlítanak a bürokratikus gépezetekhez, a hivatali működés pedig átvesz jövedelmezőségi és hatékonysági szempontokat, amelyeket korábban csak a kereslet-kínálat és a költség-haszon relációknak alávetett struktúráktól vártak el. Azok a szervezetek, amelyek nagy változatlanságot mutatnak és erősen konzerválják a létrejöttük időszakában kialakult tradíciókat, gyakorta a klánkontrollra emlékeztető formákat alkalmazzák sikerrel a szervezeti célok megvalósítása érdekében. (A fegyveres testületek tipikusan ilyenek.)

A közigazgatási jog tudománya ragaszkodik az ellenőrzés és a felügyelet kifejezésekhez, jelezve, hogy ezek nem tartanak igényt arra a szélesebb értelmezésre, amelyre a kontroll utal, noha hasonló funkciókat látnak el. Egyfelől a szervezetek irányításában a vezetői folyamat részeként jutnak szerephez, mint a végrehajtás ellenőrzése, és mint hierarchián belüli felügyelet. „Az ellenőrzés önálló közigazgatási jogi (és szervezéstani) intézményként is értelmezhető, itt azonban az irányítás eszközeként tárgyaljuk. Ebben az értelemben az ellenőrzés mintegy előfeltétele az irányítás többi eszköze alkalmazhatóságának. Célja ugyanis az információszerzés az irányított működésről, viszonyairól a megfe-

[4] Dobák Miklós: Szervezeti formák és vezetés, KJK, Bp., 1998, 160. o.

lelő irányítói intézkedések megalapozásához."[5] Másfelől pedig a szakirányú működés során a hierarchikusan alá nem rendelt szervezetek meghatározott működési területeinek a felügyeletét értik rajta (kereskedelmi és pénzpiaci felügyelet, a közbeszerzés felügyelete, adó- és vámellenőrzés, versenyhivatal, frekvenciafelügyelet, az állami költségvetés számvevőségi felügyelete stb.). További felosztásként kínálkozik a társadalmi, az állami és az önkormányzati felügyeleti formák megkülönböztetése. A felügyelet szakterületei szerint, egyebek mellett, szólhatunk gazdasági, kereskedelmi, pénzügyi, munkaügyi és fogyasztóvédelmi felügyeletekről.

Nagyjából az előbbi értelmezések megszületésével egy időben a szociológia is létrehozta a maga társadalmikontroll-elméletét, amely „azokra a technikákra és stratégiákra összpontosít, amelyek az emberi magatartást szabályozzák, megteremtik a konformitást, vagy motiválják a társadalmi szabályok betartását".[6] Ennek a megközelítésnek a fontosságát nem kívánjuk tagadni, de számunkra ez az értelmezés nem eléggé „nagy felbontású". A pozitív és a negatív kontroll között azért érdemes különbséget tenni, mert pozitív esetben nem egyszerűen a szabályok betartása történik, hanem a magatartás feletti uralmat szerezzük meg, amellyel azután alkotófolyamatokban vehetünk részt. Azáltal például, hogy megtanulunk olvasni, számítógépet kezelni, idegen nyelveket beszélni. Amikor pedig szakmát sajátítunk el, magatartásunk lehetőségeinek olyan tartalékait mozgósítjuk, ami egyben a kontrollnak a legmagasabb szintjeit jelenti. (Az orvos ezáltal lesz képes operálni, a pilóta repülőgépet vezetni, de itt most felsorolhatnánk az összes szakmaként űzött foglalkozást.) Ugyanez történik akkor, amikor valaki sportolni kezd, és ha elég ügyes, akkor nem csupán testének egyes funkciói felett szerez uralmat, de ezáltal olyan teljesítményre lesz képes, amit a tréningek nélkül soha nem tudna elérni. A magatartás feletti uralom a tudatos élet kialakításának, az értelmes célok állításának és azok megvalósításának az előfeltétele. Amennyiben pedig ezek az egyéni lehetőségek egy harmonikusan fejlődő, heterogén társadalmi közegben összegeződnek, akkor a kisebb és nagyobb közösségek a kooperációban a kollektív teljesítmények felett is uralmat szereznek, ezáltal képesek lesznek közösségi célokat állítani és megvalósítani. A pozitív kontrollok rendszere alkotja a sikeres társadalmak alapját.

A szociológiai értelmezésben világosan elkülönül az egyéni és a közösségi kontroll. Ami az emberi magatartást illeti, ott egyfelől a külső korlátokat, másfelől pedig a személyiség önszabályozó szerepét kell szemügyre vennünk. A belső kontroll lehet fizikai, pszichikai, intellektuális és morális, aszerint, hogy hol tart a személyiség kialakulása és milyen belső erőforrásokra támaszkodhat az, aki a saját magatartását irányítja. Ne feledjük ugyanakkor, hogy a személyes kontroll önmagában nem értékkategória. Lehet valaki erős akarattal megáldott, belülről szabályozott karakter, ám az, hogy ezek együttesen értékesek vagy értéktelenek, már csak a tanúsított magatartás beszámításakor dönthető el. (Az erős, de értéktagadó belső kontroll híres példája III. Richárd „úgy döntöttem,

---

5 Ficzere Lajos – Forgács Imre (szerk.): Magyar közigazgatási jog. Különös rész. Osiris Kiadó, Bp., 2004, 230. o.

6 Adler, Freda – Mueller, Gerhard O. W. – Laufer, William S. (2000): Kriminológia. Osiris Kiadó, Bp., 2000, 228. o.

hogy gazember leszek" választása. A jót szolgáló erős belső kontroll mintáit a hősök és próféták életében találjuk meg, de szerényebb méretekben ez a lehetőség ott van minden becsületes emberben.) Továbbá az, hogy saját tevékenységünket kellően kontrolláljuk, még nem garancia arra, hogy ezáltal a céljainkhoz is közelebb jutunk, noha hajlamosak vagyunk ebben bízni. Ezt a jelenséget nevezhetjük a kontroll illúziójának.

A külső kontrollok, amelyek a neveléstől a tanuláson át egészen a szervezeti kényszerek, a szokás, az erkölcs és a jog működéséig vezetnek, szintén nem önmagukban hordozzák helyes vagy helytelen voltukat. Vannak kényszerek, amelyek nem devianciákra válaszolnak, hanem csupán a zavartalan kooperációhoz szükségesek, máskor a szakmai technikák jelentenek parancsot meghatározott foglalkozások gyakorlatában. (Ezeket nem is éljük át kényszerként.) Másfelől viszont idesorolhatók a szabályszegésre válaszoló szankciók, ahol a kényszer már egy időben jelent fizikai valóságában megjelenő joghátrányt, de átélhető lelki teherként is képes hatni. A kontroll az első esetben (amikor a tudásunkat ellenőrzi) az eredményességet méri, a második esetben (amikor büntet) a szabálykövetést kéri számon. Azt is látnunk kell, hogy ebben a megkülönböztetésben már benne van a pozitív és negatív kontrollok egymástól történő elválasztása. „[...] az emberek legtöbb cselekedetét a társadalmi struktúrák állította korlátok és az ugyancsak társadalmi struktúrák kínálta lehetőségek befolyásolják."[7]

Az önkontroll és a magatartás külső szabályozása viszonyában további felismerés, hogy az egyik nem válthatja ki a másikat, ugyanakkor a kettő soha nem oldódik fel egymásban, ami a tudattal rendelkező emberi minőség jellemzője. Az autonómia és az alávetettség, a rend és a szabad választás olyan reflexfogalmak, amelyek értelmet csak egymásra vonatkoztatva, az egymással kialakított viszonyban, relációban nyernek. Úgy látszik, hogy mindkettő az emberi lényeghez tartozik. A szabadság a legjobb tulajdonságai kibontakoztatásához szükséges, a rend pedig egyfelől a megszerzett készségeket és képességeket szervezi alkotófolyamattá (technológiák, szabványok, munkafolyamatok algoritmusai stb.), másfelől viszont a deviáns törekvéseket korlátozza a szükséges és lehetséges mértékig. Az a kérdés, hogy az ember alapvetően jó vagy alapvetően rossz, nem dönthető el. Ma sem tudjuk igazán, hogy Hobbesnak volt-e igaza, aki szerint a társadalmi szerződés a vadság szörnyű állapotából vezette ki az emberiséget, vagy Locke-nak, aki az embereket eredendően jóknak és együttműködőknek tételezte, úgy gondolván, hogy éppen ez a tulajdonságuk tette őket alkalmassá a társadalom magasabb szervezettségi szintjeinek létrehozására. A humánetológia nem érzi magát kompetensnek arra, hogy ezt a vitát lezárja, de felhívja a figyelmet az emberi önzetlenség, a szolidaritás és a fajtársak iránt mutatott önös motívumoktól mentes érdeklődésre, amely csak az embert jellemzi.[8]

A jog számára mindebből két következtetés adódhat. Az egyik szerint kétséges a szabadságjogoknak az emberi természetre való visszavezetése, mert ezzel a logikával meg lehetne indokolni a zsarnokság létjogosultságát is. A másik következtetés pedig az, hogy a demokráciát nem tekinthetjük az emberi lényeg természetes állapotának, ami automatikusan kész megteremteni magát. Ellenkezőleg, a demokrácia állandóan veszélyben van,

7 Dahl, Robert A. (1996): A pluralista demokrácia dilemmái. Osiris Kiadó, Bp., 1996, 27. o.

8 Csányi Vilmos: Az emberi természet. Vince Kiadó, Bp., 1999, 143. o.

azt szüntelenül építeni és óvni kell. A veszélyek növekedésével nő az önkény visszaállításának esélye, mert a zsarnokság hivatkozhat a rációra és a többség igényére. (A polgári alkotmányok nagyon is reális veszélyre figyelmeztetnek, amikor megtiltják a hatalom erőszakos megszerzését és megőrzését.) Ezért értünk egyet Sajó András jogosultság-felfogásával. Szerinte a szabadság és a kényszer értékelése konzekvenciáival, következményeivel történhet meg. Szükségesek tehát olyan intézmények és fórumok, ahol ez az értékelés újra meg újra elvégezhető. Demokráciákban a konzekvenciák tekintetében az államnak igazolnia kell döntéseinek következményeit, sőt ebben a tekintetben többletindokolási kötelezettség terheli.[9] Az alkotmányosság minősége nem az ünnepélyes deklarációkon, hanem a hétköznapok gyakorlatán ítélhető meg. Ez utóbbi összefüggést fejezi ki a közigazgatástan korábban már idézett figyelmeztetése, miszerint: „a szabadság összehasonlíthatatlanul jobban függ a közigazgatástól, mint az Alkotmánytól."[10]

Robert A. Dahl az autonómia és a kontroll összefüggéseinek vizsgálatát a legszélesebb társadalmi dimenziókba helyezi. A politikai rendszer leírható, mint az autonómiák és a kontrollok viszonya. Ahol túlsúlyos az autonómia, ott könnyedén anarchia alakulhat ki, ahol pedig a kontrollok hatalmasodnak el és megsemmisítik az autonómiát, ott a diktatúra hatalomgyakorlási technikái kapnak teret.

A demokratikus berendezkedések jellemzője, hogy a kétféle mechanizmus harmonikusan kapcsolódik egymáshoz, hasonlóan ahhoz, ahogyan a szabadság és a kényszer is csak egymásra vonatkoztatva értelmezhetők, az egyik nem létezhet a másik nélkül.[11]

A pozitív kontroll a szabadság birodalma

A szabadságot, mint a magatartás megválasztásának lehetőségét, azokkal a forrásokkal írhatjuk le, ahonnan a szabad cselekvés lehetőségeit meríti. Ilyen forrás egyfelől a külső tiltó, korlátozó szabályok hiánya (objektív szabadság), másfelől pedig a tiltó, korlátozó szabályok belsővé tétele, erkölcsi elfogadottsága, ami a szabadság élményével ajándékozza meg a cselekvő embert (szubjektív szabadság). Ahol egyáltalán nincsenek tiltó normák, ott nincs szabadságélmény sem. Ahol a szabadság abszolút, ott valójában annak elvesztése következik be. (Nem beszélhetünk tehát szabadságról az anarchia viszonyai között.) A szabadság a társadalom jellemzője, az emberi kooperáció terméke, annak a készségnek a megnyilvánulása, hogy az egyesek a szolidaritás alapján képesek közösségekbe szerveződni, ennek érdekében normákat alkotni és követni, ha pedig szükséges, azoknak érvényt szerezni.

A szabadság jellemzője a szabad cselekvés mennyisége, ami a választható magatartások számával azonos. Ettől függően beszélhetünk nagy és kis szabadságfokról. Az emberi tevékenységet befolyásoló különböző normacsoportokat (szokás, erkölcs, hatalmi

9 Sajó András: Jogosultságok. Seneca Kiadó, Bp., 1996, 39. o.

10 Wilson, Woodrow: A közigazgatás tanulmányozása. Közigazgatás-tudományi antológia, I. kötet. Államigazgatási Főiskola–ELTE Államigazgatási Jogi Tanszék, Bp., 1994.

11 Bibó István (1986): Válogatott tanulmányok I–II. kötet. Magvető Könyvkiadó, Bp.

parancs, jog) célszerű megvizsgálni abból a szempontból, hogy ezek mekkora szabadságot engednek az egyes ember számára. Ennek alapján elkészíthető a következő szabadság-mátrix (1. számú táblázat).

	Szubjektív szabadság – kismértékű	Szubjektív szabadság – nagymértékű
Objektív szabadság – nagymértékű	Szokás	Jog
Objektív szabadság – kismértékű	Hatalmi parancs	Erkölcs

1. számú táblázat: Szabadság-mátrix

Az erkölcsi szabályok nagymértékű szubjektív szabadságot engednek a cselekvő számára, de az objektív szabadságot szűkre szabják. (Emlékezzünk arra, hogy az erkölcs az emberi kapcsolatok mindegyikét átszövi, de ezek a normák kivétel nélkül belsővé tehetők.) A szokások az objektív szabadságot alig korlátozzák, de ahol érvényt szereznek maguknak, ott a szubjektív szabadság számára nem engednek teret. (A szokást illik követni, anélkül hogy bármiféle szabadságélményt nyújtana, az rendszerint cselekvési automatizmusként fog működni.) A hatalmi parancs jellemzője mind az objektív, mind pedig a szubjektív szabadság gyenge jelenléte, szélső helyzetekben annak teljes hiánya. (Az önkény az életnek minden területére igyekszik behatolni. Ugyanakkor parancsait alig lehet belsővé tenni, nincs tehát szabadságélmény.) A jogra jellemző, hogy amikor szélesre nyitja az objektív szabadság kapuit (csak azt szabályozza, ami a jog eszközeivel befolyásolható), akkor a szubjektív szabadságélmény is erőteljes (a helyes jog szabályai könnyen belső normává transzformálhatók), amikor viszont túlszabályozással csökkenti az objektív szabadságot, akkor ezzel együtt zsugorodik a szubjektív szabadság mértéke is. (A nem helyes jogi szabályozás nem tehető belső meggyőződéssé.) Ebből az következik, hogy amennyiben a jog sikeresen alakítja ki a maga erkölcsi aranyfedezetét, akkor az erkölcshöz kezd hasonlóvá válni, ha viszont morális fundamentumai gyengülnek, akkor a jog egyre inkább az önkényhez közelít.

Az objektív szabadság, a szabad magatartás-választás csak akkor értelmes, ha vannak értékeink, amelyeket e szabadság révén birtokba vehetünk. Másfelől viszont az ember számára fontos értékek termeléséhez múlhatatlanul szükséges a szabadság, ami itt úgy jelenik meg, mint a vállalkozás, az alkotás szabadsága. Az objektív szabadság hozza létre a társadalom értéktermelő ipari, mezőgazdasági, kereskedelmi, szolgáltató kapacitásait, amit a bevezetőben az emberi közösség pozitív kontrollmechanizmusának neveztünk. Mindezek a mechanizmusok a maguk szigorú technikáival a mesterségek szabályainak tömegét termelik, amelyek igazolhatóságuk és megtanulhatóságuk révén egyben a szubjektív szabadság elnyerésének lehetőségét nyitják meg. A szubjektív szabadság erkölcsi felemelkedést, a kultúra birtoklását, a természet és a társadalom ismeretét követeli. Mindezek megszerzése csak a pozitív kontrollmechanizmusok egy másik nagy csoportjának kiépítése által lehetséges. Idesoroljuk az individuális vagy kollektív úton előállított szellemi értékeket, a művelésüket szolgáló szervezeteket, a tudományok kialakulását és fejlő-

dését, a kutatás intézményeit, a vallásos nézeteket és az egyházakat, az oktatást és az iskolarendszert, a művészeti teljesítményeket, a műélvezetet és ezek színtereit, a szociális támogatás struktúráit, az egészségügyet, a természet- és környezetvédelmet, végül pedig a test, az egészség és a lélek építésének civil egyesüléseit.

Most már bátran meghatározhatjuk a társadalom pozitív kontrollmechanizmusának a fogalmát: mindaz az egyéni, illetve közösségi tevékenység, amely anyagi és szellemi értékeket állít elő, és amelynek működtetéséhez objektív és szubjektív szabadságra, teljesítményének javításához e szabadságok növelésére van szükség.

A szabadság és a kényszer nem csupán egymással lépnek kapcsolatba, alkotnak relációt, amennyiben kölcsönösen útját állhatják egymásnak, hanem önmagukban is csak relációként értelmezhetők. A szabadság viszonylagosságát a mások szabadságával ütköző konfliktus jelzi. (Szabadságunk határa ott van, ahol a mások szabadsága kezdődik.)

A kényszer a negatív kontroll birodalma

A kényszerről legáltalánosabb értelemben azt mondhatjuk, hogy a kényszer a hatalom egyik eszköze, amely lehetővé teszi mások magatartásának befolyásolását pszichikai vagy fizikai erőszak fenyegetésével, illetve alkalmazásával.

A kényszer minőségét ugyanazok a tényezők határozzák meg, mint a szabadságét. A magatartások külső normákkal való befolyásolását (előírását vagy tilalmazását) objektív kényszernek hívjuk, míg a magatartást alakító belső parancsok együttese a szubjektív kényszer. Ez utóbbi csupán azt jelenti, hogy erkölcsiségünk sem írható le egyszerű képlettel. Belső parancsainkat gyakran úgy követjük, hogy eközben az alkalmazkodást kényszernek éljük meg. Azt is mondhatjuk, hogy a külső presszió nélkül is átéljük a kényszerítés élményét.

Továbbá a kényszernek is lehetnek mennyiségi jellemzői, amit találhatunk erősnek vagy gyengének. Erős a kényszer akkor, ha abban súlyos fizikai vagy morális hátrányt helyeznek kilátásba engedetlenség esetén, és az annak nyomán tanúsított magatartásunk távol esik attól, amit a kényszer hiányában tettünk volna. A kényszer alatt tanúsított magatartás az egyén számára meghatározó jelentőségű. (Fontos dolgokban teszünk másként, mint ahogyan kényszer nélkül cselekednénk.) A kényszer nem csupán azért erős, mert komoly fenyegetést jelent, hanem azért is, mert olyan magatartást képes előhívni, ami idegen a személyiségünktől. A gyenge kényszer azt jelenti, hogy a kilátásba helyezett fenyegetés nem jelent számottevő hátrányt (vagy ha igen, akkor annak beváltására kicsi az esély), továbbá az imigyen szelíd hatásokkal kierőszakolt magatartás nem mutat jelentős eltérést attól, amit spontán módon is megtennénk.

Most már semmi akadálya annak, hogy az előbbiekben említett négy normarendszer (erkölcs, szokás, hatalmi parancs, jog) tekintetében leírjuk a kényszer mátrixát (2. számú táblázat).

	Szubjektív kényszer – gyenge	Szubjektív kényszer – erős
Objektív kényszer – erős	Hatalmi parancs	Jog
Objektív kényszer – gyenge	Szokás	Erkölcs

2. számú táblázat: A kényszer mátrixa

Az erkölcsi szabály érvényesülését gyenge objektív és erős szubjektív kényszer biztosítja. A szokások fennmaradnak akkor is, ha azok kikényszerítésében mind az objektív, mind pedig a szubjektív kényszernek jelentéktelen szerep jut. A hatalmi döntések akkor hatásosak, ha azokhoz erős objektív kényszer tapad, míg a szubjektív késztetés szinte elhanyagolható. A jog jelenti a legerősebb objektív kényszert, annak követése pedig a legmarkánsabb szubjektív kényszer eredménye. A jog tehát messze a leghatásosabb akaratérvényesítő mechanizmussal bír, de ennek tényleges funkcionálása attól függ, hogy az állam normái rendelkeznek-e erkölcsi fedezettel vagy nélkülözik azt. A képlet megegyezik a szabadság-fogalom feltárásánál már megismert összefüggéssel. Az erkölcsileg jól megalapozott jog a kényszer tekintetében is az erkölcsi szabályok jellemzőit viseli (magas szintű jogkövetés kevés kényszerrel). Morális fundamentumok nélkül a jog hasonlatos lesz az erőszak hatalmához, ahol az eredmény csak a kényszer szüntelen gyakorlásától várható, és szinte egyáltalán nem remélhető a jogi előírások meggyőződésből fakadó követése. Bibó István, akinek idézett munkájára gondolataink kifejtésénél támaszkodtunk, úgy jellemzi a jogi kényszert, mint a represszió legobjektívebb formáját. Tény, hogy az erkölcsileg leginkább megalapozott jog parancsait is megsértik, de még a legnyilvánvalóbban erkölcsellenes jogsértéssel szembeni szankciónak is egyedüli legitim forrása a tiltó jogi norma. Az annak nyomában járó jogi válasz, a szankció (büntetés) sem tekinthető erkölcsi elmarasztalásnak. Más kérdés, hogy – amint erre Szabó András rámutat – a büntető represszíónak van becsületfosztó ereje: „A büntetőjogi büntetés a sértettel szolidáris megtorlás, aminek alapja és kísérő jelensége nem pusztán a felháborodás és a bosszú, hanem az erkölcsi elítélés, a negatív értékítélet."[12]

A kényszer relációját a kényszerítő és a kényszert elszenvedő kapcsolata fejezi ki. A kényszer sikeréhez hatalomra van szükség az egyik oldalon, és annak hiányára a másik póluson. A hatalom birtokosa spontán módon cselekszik, viszont akit a kényszer érint, annak magatartása kauzálisan meghatározott. A spontán cselekedetek jellemzői között említjük a külső és belső kényszerektől való mentességet, az előre nem kiszámíthatóságot és azt, hogy nincs jogi előzménye, a jogi értékelés mindig utólag történik. Viszont: A cselekvés spontaneitása teljességgel nem jelent mentességet a külvilági hatások alól „[...] csupán a cselekvő spontaneitással szemben álló és az akarati állásfoglalást e szem-

12 Szabó András: A büntetőjog reformja. G. & G. Kiadó, Bp., 1992, 41. o.

benállásban meghatározó jelenségeket zárja ki, de a cselekvő spontaneitással eggyé lett külvilági eredetű lélektani elemeket nem."[13]

A kényszer alatt álló személy magatartásának oka a reá ható kényszer ténye. A kényszerítő céltudatosan él hatalmával (a spontaneitást mindig a cél vezéreli, másra nemigen figyel), míg az alárendelt éppen, hogy kénytelen feladni eredeti törekvéseit. A társadalmilag igazolt kényszer értékeket véd, a kényszer elszenvedője pedig ezeket az értékeket támadja. Az értékvédelemmel legitimált társadalmi kényszer lehet egyéni magatartás vagy közösségi cselekvés. Az igazolás eredhet a parancs kiadójának felelősségvállalásából, erkölcsi szabályból, szokásból vagy jogszabályból.

A társadalom negatív kontrollmechanizmusába tartozik minden egyén vagy közösség által gyakorolt kényszer, amely anyagi és szellemi értékeket védelmez az ezeket veszélyeztető emberi magatartásokkal szemben. A kényszerhez jogi, erkölcsi vagy hierarchikus hatalom szükséges, de a veszélyelhárítás önmagában a hatalom növelésével nem lesz hatékonyabb. A veszély nagyságától és természetétől függően, annak elhárításához a kényszer alkalmazásának anyagi, technikai és intellektuális profizmusára lehet szükség.

Vannak olyan védelmi rendszerek, amelyek nem tartoznak a negatív kontroll fogalma alá, mert például a termelési folyamatokat teszik biztonságossá, illetve a természeti vagy a társadalmi környezetet óvják. Az emberiség történetének eddigi tapasztalatai azt a figyelmeztetést küldik, hogy még a legnagyszerűbb alkotó tevékenység is hordoz veszélyeket, sőt az értéktermelés növekedése a járulékos veszélyeket is fokozza. Ezek ellen a veszélyek ellen elsősorban nem kényszerrel, hanem tudással lehet védekezni. A védelemnek ez a területe csak akkor működik, ha az ember képes megőrizni a kontrollt saját tevékenységének produktumai és következményei felett. Mindehhez tudásra, természettudományos ismereteken alapuló technikai megoldásokra, technológiai rendszerekre és eljárásokra van szükség. Utóbbiak hatékonysága attól függ, milyen mértékben tudja uralni az ember az értéktermelő folyamatokat. A védelemhez tehát itt is szükséges a hatalomnak egy fajtája, ami nem mások feletti rendelkezést, hanem a tárgyi világ ismeretét és tiszteletét jelenti. Ha azonban valaki elmulasztja alkalmazni az óvó rendszabályokat, vagy neki felróható módon rosszul alkalmazza azokat, illetve sérti vagy megkerüli a védelmi rendszereket és nem követi előírásait, akkor már beleütközhet a negatív kontroll falába.

Valaki azt is mondhatná, hogy jó lenne negatív kontrollok nélkül élni. Ez nem lehetséges. Minden társadalmi fejlődés differenciálódás, és minden differenciálódás magában hordozza a dezintegráció veszélyét. A primitív (homogén) társadalmak egyetlen körrel ábrázolhatók, amelyben nincs a közösségétől elkülönült egyén, nincs közhatalom, nincs külön közélet és magánélet, nem különbözik egymástól a család és a társadalom. A magatartásokat vezérlő normák sem bonthatók szokásokra, erkölcsi, vallási és jogi előírásokra, miként nincs különbség egyedi parancs és általános kötelezés között sem.

Ez egy differenciálatlan, nem fejlődő, lokális formáció, amely csak annyi értéket képes előállítani, amennyi az élet reprodukciójához kell. De már ehhez a primitív szinthez is szükséges kontrollált magatartás, amelynek az a jellemzője, hogy nem tökéletes, de korrigálható. (Célkitűző, de gyakran céltévesztő, eredményes, de gyakran eredménytelen,

[13] Bibó István: Válogatott tanulmányok. I–II. kötet. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1986, 44. o.

kooperatív, de gyakran konfliktusos, szolidáris, de gyakran agresszív, felelősséget vállaló, de gyakran felelősséget kerülő.) Azt látjuk, hogy az ősi formációkban a kontrollok még nem váltak el egymástól, de azoknak egy minimális fokára már a legegyszerűbb társas együttléthez is szükség van.

A fejlett (heterogén) társadalmak egymást metsző körökkel rajzolhatók meg, ahol elkülönül az egyén a közösségtől, a magánélet a közélettől, az erkölcs a szokástól, a jog az erkölcstől, az egyéni és a közösségi autonómia az állami szuverenitástól. Ez egy differenciált, fejlődő, globális formáció, amely állandóan növekvő értéket képes előállítani.

A fejlett szinthez a kontrollok egész rendszere szükséges, főleg azért, mert a megzabolázni kívánt tevékenység maga is sokszínűvé vált. Az emberi teljesítmények növekedésével a magatartásoknak mind a pozitív, mind pedig a negatív következményei sokszorosan felerősödnek. Ezért a korrekcióhoz is bonyolult kontrollrendszerekre van szükség. A fejlődés magasabb szintjeit elérő társadalmak csak heterogén formációk lehetnek, amelyekben az egyes alrendszerek integrálódnak akkor, ha a kontrollok jól működnek, és dezintegrálódnak akkor, ha a kontrollok hibásan működnek.

Az alkotmányos demokrácia olyan fejlődő heterogén, jól integrált társadalom, amelyben a pozitív és a negatív kontrollok harmonikusan működnek. Diktatúrák az olyan fejlődő heterogén, rosszul integrált társadalmak, amelyekben a pozitív és negatív kontrollok diszharmonikusan működnek.

A társadalom valamennyi folyamatának kontrollként történő felfogása nem csupán a hatalomgyakorlás végső kérdéseire (diktatúra–demokrácia) ad értelmes választ, de a mindennapi tevékenységeknek is eligazítója lehet. Az anyagi és szellemi értékek előállítása nagyszerű emberi teljesítmény, de még a legbecsesebb eredmény is fakaszthat veszélyforrásokat, amelyek felett elveszíthetjük a kontrollt. Részben azért, mert olyan bonyolult technológiai folyamatok indulhatnak útjukra, amelyek egy ponton kikerülhetnek az alkotó ember irányítása alól, részben azonban azért, mert az értéktermelés rendkívüli anyag- és energiaszükséglettel jár, mindezek természettől történő elsajátítása pedig csak jelentős rombolással lehetséges. Esetleg olyan mértékűvel, amely megkérdőjelezi az értékek bővített újratermelésének hasznosságát is. Ez a pozitív kontrollmechanizmusok nagy és feloldhatatlan ellentmondása.

Az értékvédelem a társadalom által igényelt és helyeselt kényszer jogosítványaival lehet hatékony, de mindig ott a fenyegetés, hogy a védekezésre rendelkezésre álló kénnyszerrel nagyobb kárt okozhatunk, mint amelynek az elhárítására törekedtünk. Ez a negatív kontrollmechanizmusok nagy és feloldhatatlan ellentmondása. Végső megoldás nincs, de a tevékenységek szabályozása azzal az eredménnyel járhat, hogy az említett ellentmondások ne akadályozzák, ellenkezőleg, segítsék az értékek előállítását és azok megvédelmezését. Ezekről a szabályokról azt mondhatjuk, hogy egyfelől az ember és a tárgyi világ kapcsolatát rendezik (idesorolható valamennyi szakmai norma), másfelől pedig az emberi kapcsolatokban teremtenek rendet. Az utóbbi körben négy kategóriát különböztettünk meg, beszéltünk hatalmi parancsról, szokásról, erkölcsről és végül a jogról. A kontrollok működtetésében játszott szerepük alapján megvizsgálhatjuk azt is, hogy a különböző normafajták milyen mértékben igényelnek kényszert, miként képesek támogatni az alkotófolyamatokat és végül, hogyan befolyásolják az élet minőségét.

Láttuk, hogy a hatalmi parancs kismértékben ad utat az objektív szabadság számára, de a szubjektív szabadságot is szűkre szabja, miközben erős objektív kényszert jelent,

anélkül hogy azt belső késztetés egészítené ki, vagyis a szubjektív kényszer gyenge jelenlétében is kiválóan tud működni. A parancs tehát kívülről irányítja az embert, abban a szubjektum nem vesz részt. Az ilyen szisztéma lemond az egyénben meglévő alkotókészségekről, miközben a parancs kiadóját a tévedhetetlenség magasságaiba emeli. A vezér a szankcióval való állandó fenyegetéssel és a kényszer szüntelen alkalmazásával éri el céljait. Azt a rendszert, amelyet a hatalmi parancs ural, a kényszer erőteljes jelenléte, az alkotóképességek súlyos korlátozása és a romló életminőség jellemzi.

A szokások által vezérelt tevékenységre jellemző, hogy az objektív szabadság nagy, de a szubjektív szabadság jelentéktelen szerepet kap. Ugyanakkor az objektív és a szubjektív kényszer egyaránt elhanyagolható. A szokások belülről irányítják az embert, de nem alkotóképességeket mozgósítanak, hanem automatizmusokat működtetnek. Ez lehet hasznos akkor, amikor az alkotómunka számára szabadít fel energiákat, ellenben, ha a szokások túlzottan nagy szerepet kapnak és az élet teljességét átszövik, akkor éppen hogy elvonja ezeket az energiákat. (Zárt közösségekben előfordulhat, hogy az élet minden megnyilvánulása szokássá, rítussá alakul. Az ilyen közösség saját fenntartásán kívül semmilyen más hasznos tevékenységre nem lesz alkalmas.) A szokásról tehát elmondhatjuk, hogy a magatartás formálásában kevés a kényszerelem, de az alkotóképességekre gyakorolt hatása változó, a nagyon pozitívtól a nagyon negatívig terjedhet. Ennek megfelelően a szokás az életminőséget is változó módon befolyásolhatja, mert megfelelő arányban javítja azt, de ha eluralkodik az egyéneken és közösségeiken, akkor romboló hatású lehet.

Az erkölcs szerepéről azt tudtuk meg, hogy a moralitás az objektív szabadság számára csekély mozgásteret ad, de csak ott, ahol az emberi kapcsolatok erkölcsi tartalmat kapnak. Ehhez képest viszont az erkölcsi szabályok szélesre tárják a kaput a szubjektív szabadság élménye előtt, miközben erőteljes szubjektív kényszerként funkcionálnak. Az erkölcs uralma szinte teljesen nélkülözni tudja a társadalmi kényszer külső formáit, felszabadítja az alkotóképességeket, és az élet minőségét a legmagasabb étékekre képes emelni.

A jogi norma az előbbiektől eltérően önmagában nem alkalmas arra, hogy abból a magatartás tartalmára vonjunk le következtetéseket. Azt látjuk ugyanis, hogy a jog az összes általunk vizsgált hatásmechanizmusban a maximumra törekszik. Teret nyit az objektív szabadság számára, de nagy szubjektív szabadságot is engedélyez, mindeközben viszont birtokolja a legerőteljesebb objektív kényszert, miközben igényt tart arra is, hogy normáit a lehető legmegalapozottabb szubjektív kényszerrel fogadja el az a társadalom, amelynek életét a jog rendezni kívánja. A jogi normából önmagában nem vezethető le sem az érvényesüléséhez szükséges kényszer nagysága, sem az alkotóképességekre gyakorolt hatása, sem pedig az, hogy miként hat az élet minőségére. A jog forma, amelynek teljesítményeit csak működésében lehetséges értékelni. Ezt tesszük a következő részben.

A jog mint kontroll

Miért vezettük be a kontroll kategóriát? Azért, mert arra a kérdésre akarunk válaszolni a következő fejezetekben, hogy mi a rendészet, és hogyan működtethető a leghatékonyabban. Ez a kérdés hasonlatos ahhoz, amikor a jogbölcselet kérdezi, hogy mi a jog. „Miben különbözik a jog az emberi kultúra többi részétől, amely ugyancsak egy szellemi és egy reális alkotórészből áll." Moór Gyula kérdésfeltevésében a „szellemi és reális al-

kotórész" megfelel annak, amit mi pozitív kontrollmechanizmusnak nevezünk. A válasz, amit kapunk, így szól: „A jog az a hatalom, amellyel az emberi társadalmak életét a leghatékonyabban lehet irányítani, mert a társadalmi szabályozások közül egyedül a jog az, amelynek rendelkezésére áll céljai megvalósításánál a minden ellenszegülés letörésére alkalmas erő. Ez az erő azonban csak akkor lesz áldás az emberiség számára, ha magasabb rendű erkölcsi értékek szolgálatába áll."[14] Ebben az okfejtésben a negatív kontroll két lényegi mozzanatát, egyfelől a joghoz kötöttséget, másfelől pedig a jogi norma erkölcsi megalapozását ismerhetjük fel.

A jogi kényszer természete szerint a magán- vagy közélet rendezője. A magánjogot jellemezhetjük úgy is, mint az objektív szabadság birodalmát, ahol a hatósági kényszernek nincs helye, ellenben ez a szabadság nem jár a szabadság élményével. Durkheim álláspontja szerint: „Minden jog közjog, mivel minden jog társadalmi." Nála a magánjog kooperatív jogként kerül meghatározásra, míg a közjogot represszív jognak nevezi.[15] (Az üzleti életet nem a lelkesítő eszmék és ideálok, hanem a jövedelemszerzés mozgatja. Létrejöttének feltétele az ember sokszínű alkotótehetsége, ami minden árutermelés nélkülözhetetlen alapja.) De a kényszer a magánjog érvényesítésének is eszköze, csakhogy ez a kényszer sohasem igazgatási, hanem mindig jogvitát eldöntő igazságszolgáltatási jellegű (lásd a polgári jogi igény érvényesítése nyomán alkalmazott reparáló szankciót). A közjog ezzel szemben jelentősen korlátozza az objektív szabadságot, támasza a hatósági kényszer, de ahol a szabadságnak utat nyit, ott a szabadság élményével is gazdagodunk. (A modern közjog nem jöhetett volna létre az ember legnagyszerűbb lelki tulajdonságainak kibontakozása nélkül, amit művészek, filozófusok és jogbölcselők képesek voltak katartikus élménnyé, világmagyarázattá és jogi eszmévé tenni.) „Senki nem látott ugyan emberi jogot, kőtáblára sem vésték, de szívekben dobogott, természetben rejtőzött, megsúgta a szél, diktálta a ráció."[16]

Korábban a jog és a kényszer közötti szoros kapcsolat ellenpéldájaként emlegették a nemzetközi jogot, amely ezt a kényszer elemet szinte teljesen nélkülözte. A nemzetközi közjog sajátja, hogy benne együtt jelenik meg a kooperáció, az államok közötti diplomáciai kapcsolatok, és a konfliktus, amely szélső esetekben csak a kényszer totális formájával, a háborúval oldható meg. A nemzetközi jognak a második világháború utáni fejlődése, különösen pedig a nemzetközi büntetőjogi intézmények létrejötte és legújabban pedig a nemzetközi büntetőbíráskodás fórumai egyre kevésbé indokolják azt a felvetést, miszerint a nemzetközi jog szankció nélküli jog. Az államok gyakorlata azt mutatja, hogy elismerik az állam büntetőjogi felelősségét, így azt is, hogy ebben az esetben a jogsértés szankciója lehet akár katonai erő alkalmazása is.[17] A közjog–magánjog megközelítés önmagában azért fontos, mert általa kimutatható, hogy a jogi kontroll messzemenően nem kizárólag negatív, hanem része annak a területnek is, amit az előzőekben a szabadság bi-

---

14 Moór Gyula: A jogbölcselet problémái, Hatágú Síp Alapítvány, Bp., 1992, 72. o.

15 Durkheim, Èmile: A társadalmi munkamegosztásról. Osiris Kiadó, Bp., 2001, 136. o.

16 Sajó András: Jogosultságok. Seneca Kiadó, Bp., 26. o.

17 Bárd Károly – Gellér Balázs – Ligeti Katalin – Margitán Éva – Wiener A. Imre: Büntetőjog Általános rész. KJK-Kerszöv, Bp., 2002, 308. o.

rodalmának neveztünk. Sőt, ha a joganyag mennyiségét számba vesszük, azt láthatjuk, hogy messze több a konszenzusos megoldási mintákat közvetítő jogintézmény a tilalmakat megállapító és szankcióval fenyegető represszív jogterületekkel szemben. Ezt igazolandó emlékeztetünk arra, hogy a közjog jelentős része nem tiltó, hanem az egyének számára jogot adó és a jogérvényesítés rendjét meghatározó tartalommal bír.

Az egyéni szabadság leghatásosabb jogi védelmének példáit az alkotmányjogból meríthetjük. Egyes alaptörvényi normák felfoghatók úgy is, mint jogi tilalomfák, arra nézve, hogy az állam meddig mehet el a jognak mint kényszerítő eszköznek az alkalmazásában. Demokratikus társadalmakban csak az alkotmányos jog töltheti be társadalmi funkcióit, így tehát mondhatjuk, hogy a kontroll kontrollja az alkotmánybíráskodásban testesül meg, minthogy az éppen a jogalkotás alkotmányossága felett hivatott őrködni. Ami a szűkebb értelemben felfogott büntető igazságszolgáltatás, a bírói hatalom közjogi szabályozását illeti, ennek a hatalomnak a szervezeti és működési alapelvei az alkotmányban kapnak helyet, a részletes rendezés pedig alkotmányjogi szabályozási tárgy.

A közigazgatási joganyagban szintén nagy számban találhatunk az egyének és a közösség szükségleteit elismerő és azok kielégítését szavatoló szervezeti és technikai normákat, de a közigazgatási diszkréció maga is a választás, a legcélszerűbb egyéniesített megoldás lehetősége, ami azonban nem engedhet szabad utat a hatóság önkényének. Mindazonáltal kétségtelen, hogy az igazgatási jogtételek jelentős része magatartási korlátokat állít, részben az igazgatást végző hatóságok döntései tekintetében, részben pedig az igazgatottak választható cselekedetei útjába, amikor kötelező magatartást ír elő és tilalmakat határoz meg. Az utóbbi jogi technikák már a negatív kontroll birodalmába sorolhatók. (Madarász Tibor imperatív szabályozásnak nevezi a hagyományos államigazgatási szabályozást, azt, amikor az állam szervei impérium birtokában jogosítják vagy kötelezik a címzetteket valamely magatartás tanúsítására, cselekvésre vagy a cselekvéstől tartózkodásra, s amikor a szabályozás érvényesítő eszközeiként szankciót is kilátásba helyeznek.[18]

Az előzőekben a közigazgatás anyagi jogának kontroll szerepét elemeztük, de nem érintettük az igazgatás szervezeti törvényeit, valamint a közigazgatási hatósági eljárás szabályozását, noha kétségtelen, hogy mindkét műfaj szerepet kap a jog kontrollfunkcióinak teljesítésében. A szervezeti törvények annyiban, hogy a közigazgatási jog érvényesítésére és a szankciók kiszabására felhatalmazott hatóságok létesítésének normatív alapját adják, az eljárási szabályok pedig abban az értelemben, hogy a hatósági ügyintézés formáját szabják meg.

Ha a közjog közigazgatási szervet ruház fel a kényszer alkalmazásával, akkor a kényszer egyedi közigazgatási aktus. A hatósági kényszer érinthet természetes vagy jogi személyt, azonban annak tárgya csak a közigazgatási anyagi jog által jogellenesnek minősített emberi magatartás lehet. A közigazgatási jog kontrollszerepének jelentős részét a közigazgatás hatósági szervezeten keresztül, hatósági eljárásban képes érvényesíteni.

A jog negatív kontrollszerepe legtisztábban a büntetőnormákban ismerhető fel. A büntetőjog a társadalom legbecsesebb értékei elleni legdurvább támadások tilalmazásával

---

18 Madarász Tibor: Közigazgatás és jog. KJK, Bp., 1987, 73. o.

valóban „zárkő" funkciót teljesít. Akkor alkalmazzák, amikor az értékek oltalmazásának minden más lehetősége hatástalannak bizonyult. Sőt a bűncselekmény elkövetésének gyanúja miatt indított eljárás azt igazolja, hogy a konkrét esetben maga a büntetőjogi tilalom is hatástalannak bizonyult. Ilyenkor már nincs más lehetőség, csak a jog épségét helyreállító büntetőszankció alkalmazása, mely utóbbival kapcsolatban remélhetjük, hogy nyomatékosabbá fogja tenni a megsértett tilalmat, és másokat talán mégis képes a bűntől való tartózkodásra bírni. A büntetőhatalom anyagi joga, amelynek alapján a büntetőigény léte vagy hiánya eldönthető, a büntető törvénykönyv.

Az ezredforduló büntető anyagi joga jelentős átalakuláson ment keresztül. A modern társadalmak a gazdasági növekedés, a tudományos haladás fokozódó rizikófaktoraival néznek szembe. Veszélyforrásként jelennek meg a fizika, a kémia és az orvostudományok legújabb teljesítményei. A gazdasági életben a munkanélküliség, a nemzetközi pénzügyi rendszerek bizonytalanságai, a növekvő migráció, a kommunikáció és az informatikai forradalom követeli a büntetőjogi védelem eddig nem ismert formáit.[19] Az úgynevezett természetes bűncselekmények körén túl mind nagyobb számban jelennek meg olyan törvényi tényállások, amelyek nem a hagyományos és erkölcsileg megfellebbezhetetlen értékek védelmét, hanem az új veszélyforrások büntetőjogi kezelését, illetve a gondatlan bűncselekmények újrakodifikálásának változó elméleti megalapozását célozzák.

Irk Ferenc mutatott rá arra, hogy a gondatlan deliktumok büntetéssel fenyegetésében két lehetséges kriminálpolitikai célkitűzés konkurál, nevezetesen a kárkövetkezmény elkerülése, illetve a gondosabb magatartás kikényszerítése. A két cél együttes elérése lenne kívánatos, amit talán az úgynevezett „gondossági modell" alkalmazása biztosíthatna. A gondossági modell szerint cselekvő is hibázik, de ugyanakkor „bizonyos kárkövetkezmények globális elkerülésére törekszik". A veszélyeztetés lehetősége és az annak elkerülésére való igyekezet sajátos kockázatvállalásnak fogható fel, ezért azután „a felróhatóság fennállása vagy ennek hiánya, továbbá annak súlyossági foka nem a következmény, hanem a kockázatvállalás súlyosságának fokán mérhető."[20]

A gazdasági élet szereplőinek megregulázását, a nemzetközi büntetőjogi intézmények belső joggá tételét és végül a legveszélyesebb bűnözési formák jogi definícióba öntését célzó büntetőjogi elképzelések ugyancsak nagy nehézséget jelentenek a hagyományos dogmatika számára.

A természetes bűncselekmény fogalmánál az irodalom gyakran hivatkozik Garofalóra, aki a múlt század elején egy nemzetközi büntetőjogi rendszer megalapozásán fáradozva kereste a bűnnek azokat a formáit, amelyeket minden társadalom, minden időben elutasított. A jogtörténeti kutatások azt igazolják, hogy még az emberölés vagy a lopás esetében sem találjuk meg ezt az egységet. Mégis értelmes fogalomnak tartjuk a természetes bűncselekmény kategóriáját, mert ha a történelem homályában felfedezhetünk is eltéréseket, az értékek egy jól körülhatárolható csoportjának büntetőjogi védelmében az egy-

19 Albrecht, Hans-Jörg (2006): A biztonságkoncepció átalakulása és ennek következményei az európai bel- és jogpolitikára. Belügyi Szemle, 2006/2. szám, 123. o.

20 Irk Ferenc (2002): A gondatlan bűncselekmények újrakodifikálásának elméletéhez. Jogtudományi Közlöny, 2002/3. szám, 124. o.

mástól nagyon sokban különböző társadalmak is meggyőző egységet mutatnak.[21] Bízni lehet abban, hogy ezeknek az új képződményeknek nagyobb része ellentmondásmentesen illeszkedik a büntetőjogi rendszerbe, és fokozatosan a természetes bűncselekmények rangjára emelkednek. Más részüket a gyakorlat korrigálja (ebben nagy szerepe lehet a független bíróságnak, amelyiknek igenis van – pontosabban kellene, hogy legyen – a tételes joggal kapcsolatban igazoló és kritikai szerepe), a változó jogpolitika kezdeményezheti a dekriminalizálást, de a társadalom közfelfogása is késztetést adhat a büntetőigény más eszközökkel történő felváltásához.

A büntető anyagi jog, hasonlóan a közigazgatási jog természetéhez, önmagában nem képes a kontrollszerep betöltésére, ezért e helyütt is szükség van törvényekre, amelyek létrehozzák az igazságszolgáltatás szervezetét, és eljárási jogra, amely a büntetőfelelősség érvényre juttatásának a formáját írja elő.

A büntetőigény materiális alapját a büntető anyagi jog tilalmai adják, az igény érvényesítésének formája pedig a büntetőeljárási jog által szabályozott. Ezt a kívánatos rendet megtörheti a közigazgatási anyagi és eljárási jog. Először azáltal, hogy az egyes közigazgatási szakjogok igyekeznek a maguk joganyagába a büntetőjogi védelmet szavatoló törvényi tényállásokat elhelyezni, vagyis átvenni a büntetőkódex szerepét. Másodszor különösen az ún. kerettényállások esetében fordulhat elő, hogy a keretet kitöltő szabályok a közigazgatási jogba kerülnek, esetleg nem is törvényi szintre, hanem a jogszabályi hierarchia alacsonyabb rangú forrásaiba.[22] Harmadszor a közigazgatási eljárásokban keletkezett dokumentumok egy része felhasználható a büntetőperben is, ekként, közvetve ugyan, de az ítélkezés alapjául szolgáló és ebbe a körbe tartozó bizonyítékoknak nem a büntető-, hanem a közigazgatási eljárás lényegesen kevesebb garanciát tartalmazó szabályai szerint kerülhetnek a bíróság elé.[23]

A jog negatív kontrollszerepben kötelező magatartásokat ír elő, és ezek megsértőit közigazgatási vagy büntetőszankcióval fenyegeti. A jogérvényesítés fő eszköze jogsértés esetén a közigazgatási hatósági, illetve a büntetőeljárás. A büntetőjogi büntetés kiszabására kizárólag a büntető igazságszolgáltatást gyakoroló, büntetőhatalommal felruházott bíróság a jogosult.

A rendészeti igazgatás a közigazgatás része, de egyúttal a büntető igazságszolgáltatás előkészítő szakasza is. A rendészetnek ez a kettős természete rendkívüli mértékben megnöveli a bűnüldözés hatékonyságát, miközben azonban alig ellenőrizhető akadályokat is állít a büntető igazságszolgáltatás eredményes teljesítésének útjába.

A rendészet ugyanis, amikor a megtámadott közbiztonságot helyreállítja, és amikor a fenyegetett közbiztonságot oltalmazza, nem a büntető igazságszolgáltatás előkészítésén fáradozik, hanem konkrét veszélyhelyzeteket old meg. Amikor pedig nyomozó hatóságként a bűncselekmények elkövetőinek kézre kerítésén és a bizonyítékok összegyűjtésén munkálkodik, nehezen veszi tudomásul, hogy kizárólagos feladata a büntető igazságszol-

---

21 Adler, Freda – Mueller, Gerhard O. W. – Laufer, William S. (2000): Kriminológia... i.m.: 35. o.

22 Wiener A. Imre: A büntetőjog forrásairól. Magyar Jog, 1999/4. szám

23 Frech Ágnes (1999): A büntetőeljáráson kívül beszerzett bizonyítékok felhasználása. Személyi szabadság és tisztességes eljárás. INDOK, Bp., 24–34. o.

gáltatás előkészítése, minthogy él az a mélyen gyökerező testületi küldetéstudat, amely szerint a bűnügy igazi megoldása a sikeres rendőrségi fellépés, és nem pedig a bíróság ítélete. Ezt a felfogást nem csupán a rendőrség szervezeti kultúrája közvetíti, hanem a felderítés egész rendje, amely az igazságszolgáltatás számára csak korlátozottan engedi meg ennek a szakasznak a kontrollját, de gyakran azt is, hogy az imigyen felszínre került terhelő dokumentumokból a tárgyaláson a védelem által is ellenőrizhető bizonyítékok váljanak. Ha pedig még ehhez azt is hozzátesszük, hogy a bűnüldözés az első beavatkozó jogán időben és térben a lehető legközelebb kerülhet a bűnesethez, a tárgyalás viszont, az ügyek elhúzódása következtében mindettől egyre csak távolodik, akkor már érzékelhetjük azokat a nehézségeket, amelyekkel a bíróságnak az igazság megállapítása érdekében számolnia kell, gyakran éppen a nyomozás imént összefoglalt adottságai miatt is. A problémára a kriminológia is felfigyelt.

A kontroll kriminológiája

A kriminológia először a bűnös tett társadalmi összefüggéseit kutatta, képviselői az új bűnügyi tanítást oksági kriminológiaként művelték. A determinista felfogás abból indult ki, hogy a bűnözés egésze heterogén jelenség, amelynek jellemzői nem írhatók le egyetlen megoldó képletben. Egyfelől szükségletkielégítő és kockázatokat mérlegelő, másfelől viszont irracionális, szenvedélyektől vezérelt magatartások foglalata. Közös a normatagadó jelleg, ami sokszor valamely szubkultúra által közvetített példakövetés, tanult viselkedés. A bűnös szándék kialakulásában felismerhető a fizikai és a szellemi környezet ösztönző hatása. Mindezek a jellemzők váltották ki a kutatói érdeklődést a tett okainak megismerése iránt.

A XIX. század végének bűnözést értelmező úgynevezett pozitivista irányzatai a bűnözés szociológiai és pszichológiai mozzanataira tekintettek, ennek megfelelően a szankció alkalmazásával létrehozott jogépség mellett (és nem helyett) a társadalom védelmét és az egyén nevelését hangsúlyozták.

Minthogy azonban a kontinens kriminológusainak többsége a büntetőjog tudományának művelői közül verbuválódott, meg kellett találni azt a kapcsolati rendszert, amely a cselekmény, mint egyik társadalmi realitás és a jogi norma, mint egy másik társadalmi realitás között kimutatható. Ez nem a hagyományos sein–sollen ellentmondása, ami a cselekmény egyedi ténye és a norma általános parancsa közötti feszültséget érinti, hanem annak belátását, hogy a norma maga is része a társadalom valóságának, ontológiai adottság. „A kriminológia – mint kriminálszociológia – a bűnözést a jogilag tilalmazott tettek társadalmi jelenségeivel kapcsolatban vizsgálja, a jogi tilalmazottság ugyanolyan társadalmi realitás lévén, mint minden társadalmi objektiváció."[24]

Miként a tettnek, úgy az azt tilalmazó normák megszületésének is van oksági háttere. A jogalkotás mellett a jogalkalmazás ugyancsak meghatározott környezetben zajlik, formája, működésének jellemzői és intézményrendszere társadalmilag determinált. Ezeknek

[24] Szabó András (1980): Bűnözés – ember – társadalom. KJK, Bp., 204. o.

az okoknak a tanulmányozása a kriminológust új szerepvállalásra késztette. Sokáig kizárólag a kontrollintézmények külső kritikáját tekintette feladatának, annál inkább, mert a kriminálpolitika megfogalmazásáért felelős politikai hatalom és az irányítása alatt lévő szakmai intézmények nem is engedték meg a tudománynak, hogy szervezeti érdekeket sértő módon beleszóljon a bürokrácia és a hatalmi struktúra belügyeibe.[25]

A büntetőpolitika napi gyakorlata és a kriminológia kutatási céljai és módszerei között azonban érdekazonosság is felismerhető. A bölcs kormányzat belátja, hogy tudományos támogatás nélkül büntetőpolitikája nem juthat túl a napi rögtönzéseken. Ehhez a konszenzushoz a kriminológia számos biztató felismerést közvetít a büntetőgyakorlat számára. A bűnözés kontroll alatt tartható, mondja a tudomány, ami azt jelenti, hogy a jogkövető társadalom zavartalan működése fenntartható olyan időkben is, amikor a kriminalitás nagy számban van jelen. A bűnüldözés és a büntető igazságszolgáltatás abban az esetben is eredményes lehet, ha a bűnök jelentős része felderítetlen marad. A jövőben várható bűnelkövetések nem elhanyagolható hányada sikerrel megelőzhető, ha ismerjük az okait, és vannak olyan intézményeink, amelyek ezekkel az okokkal a társadalom számára hasznos módon tudnak bánni.[26] Az oksági kriminológia nélkülözhetetlen a determinációs folyamatok megértésében, a kontrollkriminológiának pedig a hatékony és törvényes bűnüldözésről van mondanivalója.

Ez utóbbi azonban csak akkor lehetséges, ha a kriminológiának módja van arra, hogy kiterjessze hatáskörét a bűnözést kontrolláló szervezetekre, a bűnüldözésre és az igazságszolgáltatásra. (A börtönügy már korábban, szinte megszületése pillanatában a kriminológiai érdeklődés homlokterében volt.) A most jelzett folyamatot plasztikusan írja le Hans-Jörg Albrecht, aki a bűnözés kontrollját teljesítő intézmények tanulmányozásának előzményeit a közgazdasági, pszichológiai és szociológiai tárgyú rendőrségi (igazságügyi) kutatásokban fedezi fel. Ezek nyomán alakult ki az a speciális szakterület, amelyet a szerző a „kontroll kriminológiájának" nevez, megkülönböztetve azt a hagyományos „oksági kriminológiától". Megosztja velünk azt a németországi tapasztalatot, miszerint az intézményrendszer működésének kritikai elemzése elsősorban a független kutatóhelyektől és alapítványi támogatásoktól várható, noha szervezeti reformok idején az egyes főhivatalok mellett működő kutatóintézeteknek is jelentőségük lehet. Albrecht arra is figyelmeztet, hogy a személyes adatok szigorúbb védelme a kutató elől elzárhat olyan rendőrségi és bírósági dokumentumokat, amelyek korábban az empirikus kutatások nélkülözhetetlen forrásai voltak. Ami Németországban a nyolcvanas években jelentkezett, az nálunk napjainkban és a közeljövőben okozhat alig leküzdhető akadályokat.[27]

---

25 Szabó András: A jogállamiság a német alaptörvényben. Jogtudományi Közlöny, 1991/11–12. szám

26 Gönczöl Katalin: A bűnözés társadalmi reprodukciója Magyarországon a kilencvenes években. In: Gönczöl Katalin – Korinek László – Lévai Miklós (szerk.): Kriminológiai ismeretek – Bűnözés – Bűnözéskontroll. Corvina Kiadó, Bp., 1996, 119. o.

27 Albrecht, Hans-Jörg (1987): Problemes theoriques, données empiriques et orientations de la recherches en République Fédérale Allemagne. Crime et Justice en Europe. L 'Harmattan, Logiques Sociales, Paris, 1993.

Hasonlítsuk össze az oksági és a kontroll kriminológia jellemzőit!

- A kutatás tárgya az oksági megközelítésben a bűncselekmény, mint egyedi és a bűnözés, mint társadalmi tömegjelenség, a kontrollkutatások tárgya pedig a büntetőjog-alkotás és büntetőjog-alkalmazás működési mechanizmusa.
- A kutatás célja az oksági szempontoknak megfelelően a társadalmi bűnmegelőzés elméleti megalapozása, viszont a kontrollmechanizmusok kutatásának célja a közbiztonsági stratégia megalkotása, a büntetőjog-alkalmazás működésének az elméleti megalapozása.
- A kutatás módszere az első esetben az oksági mezők statisztikai és szociológiai módszerekkel történő feltárása, a második esetben a közigazgatástan és a szervezéstudomány módszereinek adaptálása a jogalkotás és a jogalkalmazás intézményeinek tanulmányozásához.

Az oksági kriminológia eredményei nélkül alig lennének ismereteink a bűn társadalmi természetéről, nem lennének eszközeink a társadalmi bűnmegelőzési célkitűzések megvalósításához. Ugyanakkor ez az iskola nagyon keveset tud mondani a büntetőjog-alkotás és büntetőjog-alkalmazás folyamatairól. A normatív bűnügyi tudományok a szabályalkotás világában biztonsággal közlekednek, de elfogy a kompetenciájuk, ha a törvényhozás minőségéről kérdezzük, avagy annak az igazságszolgáltatási apparátusnak a teljesítményét kellene értékelni, amelyiknek feladata a normák érvényre juttatása. Hasonlóan szűkszavú az okkutatása, amikor a bűnüldözés és a rendészet működéséről kellene számot vetnie. Ez a hiátus is a rendészet elméletének önálló diszciplínába rendezése mellett érvel.

A bűnözés kontrollja

A bűnözés kontrolljának a fogalma az utóbbi két évtized fejleménye. Két merőben ellenkező értelmezéssel találkozhatunk.

Az egyik irányzat a redukált represszív bűnözési kontroll. A „zéró toleranciaként" is emlegetett felfogás szerint a bűnözés elleni küzdelem háború, igazi élet-halál harc. Annak érdekében, hogy a jó oldal győzzön, el kell vetni a XIX. század bűnről vallott liberális képleteit. Ez a háború nem vívható meg a klasszikus büntetőjogi elvek maradéktalan betartásával. A bűnelkövetőt jogfosztottá kell tenni, ő nem garanciákat érdemel, hanem büntetést, mégpedig a lehető legszigorúbbat. A bűnözővel szemben humanizmust hirdetni elhibázott taktika, hiszen őt sem kötelezi semmiféle könyörület. Egyébként is, humánumra a bűncselekmények sértettjei szorulnak, a bűnözőknek való megbocsátás az áldozatokat alázza meg.

A represszív filozófia azt vallja, hogy a társadalom pozitív kontrollmechanizmusai a népesség bizonyos részeiben teljességgel hatástalanok, vagy azért, mert a szegénység és a kirekesztettség okából őket ezek a pozitív hatások el sem érik, vagy azért, mert társadalmi helyzetüknél, származásuknál, kulturális bezártságuknál vagy egyszerűen csak szenvedélyeiknél fogva, nem is alkalmasak az értékteremtő folyamatokban való részvételre. A társadalom felosztása jókra és rosszakra a háború megvívásának nélkülözhetetlen feltétele, mert csak így alakulhat ki és definiálható egy világos ellenségkép, annak

érdekében, hogy tudjuk, kik ellen kell „csatába küldeni" a bűnüldözés csapatait. Az ellenség kijelölése nem engedélyez hosszas meditációt, hiszen a harc az azonnali cselekvés terepe. A rosszakról kialakított sztereotípiák, az előítéletesség segít abban, hogy kellő gyorsasággal és határozottsággal felismerjük őket és, ha szükséges, lecsapjunk rájuk.

A jogállam intézményei felettébb alkalmasak a represszióra, csupán célszerűen kell felhasználni azokat. A jogalkotás számára feladat lehet a büntető normák szüntelen termelése, olyan törvényi tényállások megalkotása, amelyek már egy távoli veszély esetén is befejezett deliktumként értékelnek előkészületi cselekményeket. A rendészet igazodik ehhez a stratégiához, amikor a legcsekélyebb jogsértéseket is példás szigorral torolja meg, mert ezzel útját állja a súlyosabb kriminalitásnak. Nyilvánvaló azonban, hogy ennek érdekében fokozni szükséges a rendőri jelenlétet és az intézkedési gyakoriságot. A bűnüldözés számára a jogalkotás nem kíván megoldhatatlan feladatokat szabni, ezért tudatosan kerüli azokat a tényállási elemeket, amelyek bizonyítása nehézséget okozhat, törekszik a bizonyítási teher megfordítására, továbbá arra is, hogy meghatározott büntetőintézkedések alkalmazása az objektív felelősség alapján történjék. (Lásd vagyonelkobzás a bűnszervezetben történő elkövetés esetében.) A szankció meghatározásában pedig semmiféle korlát nincsen, hacsak a halálbüntetés tilalmát nem tekintjük ilyennek. A szükséges infrastruktúrát börtönök építésével lehetséges megteremteni.

A hatékony küzdelem érdekében el kell hárítani az útból azokat az akadályokat is, amelyeket a hatalmi ágak megosztásának az elve támaszt. Ehhez a rendészeti hatalom centralizációja és hatáskörének növelése szükséges. Itt nem csupán a nyomozási jogkörök bővítéséről, hanem korlátozó, kiszorító, a bűnözést anyagi alapjaitól megfosztó olyan intézkedésekről is szó van, amelyekkel a rendőrség már ítélkezési funkciókat is gyakorolhat. Amikor pedig illedelmesen megnyílik a bírói út, akkor a büntetőhatalmat arra kell alkalmassá tenni, hogy a tárgyalás a lehető leggyorsabban legyen képes a felderítés és a nyomozás megállapításainak az igazolására.

Az amerikai büntetőjogi gondolkodásból beszüremkedő bűnözéskontroll versus garanciákkal védett eljárás (crime control vs. due process), az eredményességet helyezi szembe a törvényességgel, a gyorsaságot a védelem jogosítványaival „akadályversenyt" folytató és ezért megkésett igazságszolgáltatással. A felvetődött ellentmondások nem feloldhatatlanok. Kialakulóban van egy „bipoláris" eljárási rend, amelyben az előkészítő szakasz a tárgyalással azonos jelentőséget kap. A legalitás elve teljesíthetetlen feladatot ró a bűnüldözésre, amiből egyenesen következik, hogy az előkészítő szakaszban a diszkrecionális jogkör gyakorlását sem a jogalkotás, sem az igazságszolgáltatás nem képes kontrollálni.[28] Ezért gyarapodnak azok az elterelő intézmények, amelyek az ügyeket már nem is engedik büntetőútra, vagy lehetővé teszik a tárgyalás nélküli lezárásukat. Ennek ellensúlyozására viszont a nyomozás kontradiktórius elemekkel bővül, a tárgyaláson pedig nagyobb teret kap a bizonyítékok kriminalisztikai elemzése. Az „akadályversenyből" értelmes szűrőrendszer lesz, amelyben csak azok az ügyek kerülnek bíróság elé, amelyek az igazságszolgáltatást igénylik, és amelyek a tárgyalás adta megismerési lehetőségekkel

[28] Bárd Károly: A büntető hatalom megosztásának buktatói: értekezés a bírósági tárgyalás jövőjéről. KJK, Bp., 82–83. o.

megoldhatók. Viszont az ilyen ügyek bizonyosan bíróság elé kerülnek, mert a vádemelés az egyetlen olyan eset, amikor a legalitás töretlenül érvényes, a bírósági szakasz megkezdése ilyenkor kötelező, és ez a kötelezettség számon kérhető. (A felderítés vagy a nyomozás elrendelésének elmaradása még ott sem reparálható hatékonyan, ahol az eljárási rendszer a legalitás talaján áll, pedig mint tudjuk, ez az elv eljárási kötelezettséget fogalmaz meg.)

A represszív kontroll-elmélet valójában nem is elmélet, hanem a hatalom rögtönzéseinek sorozata, azonnali eredményeket produkáló taktika. Elméletellenessége annál inkább kimutatható, mert az egész felfogás ellentmond a szociológia és a kriminológia huszadik századi fejlődésének. Érveinek nagyobb részét éppen e társadalomtudományok által javasolt kezelési technikák kudarcára építi. Az már csak természetes, hogy ez a fajta „harcos crime control" a legkedvezőbb fogadtatásra éppen az Egyesült Államokban talált, ahol pedig korábban elméletek egész sora alapozta meg a bűnözés társadalmi kezelését. Gönczöl Katalin a kriminológia amerikai iskoláit méltatva írja: „Az igazi amerikai specifikum a szegénység és a bűnözés társadalmi kezelésének összekapcsolódása és a pszichológiai módszerek alkalmazásának dominanciája volt."[29]

A bűnözés elleni harcban felelős politikusok és a rendőrök azonban azt mondják, hogy könnyű a szemlélődő tudománynak a bűn jelenségét a maga bonyolultságában leírnia, ellenben, akinek az a feladata, hogy tegyen is valamit ellene, csak akkor lesz képes cselekedni, ha az adott jelenséget egészen odáig egyszerűsíti, amikor az már a rendészet eszközeivel is kezelhetővé válik. Az pedig csak szakmai szocializáció dolga, hogy a jogalkalmazó ne érezzen emiatt lelkiismeret-furdalást. Ahogyan Goethe mondja: „a cselekvő mindig híján van a lelkiismeretnek, csak a szemlélőnek van lelkiismerete."[30]

A bűnözés leegyszerűsítő interpretációjának sajátosan két egymást kiegészítő technikája alakult ki. Az egyik a legkisebb jogsértésekre történő határozott és büntető reagálás, mondván, hogy ekként lehetséges csak megakadályozni a közbiztonság súlyosabb romlását. A másik a bűn legveszélyesebb megjelenési formáinak a démonizálása, amely a korlátlan rendészeti hatalom számára ad a közvélemény által támogatott mandátumot. (A szervezett bűnözés és újabban a terrorizmus valóban brutális megjelenése ehhez az elmélethez bőségesen szállít érveket.)

A jelenségek profanizálása azonban ezzel még nem fejeződhet be. Be kell bizonyítani azt is, hogy a kemény fellépés látványos és azonnali eredményre vezet. Erre szolgál a bűnügyi statisztika, amelyet egyszerre lehet felhasználni a közbiztonsági helyzet alakulásának és a rendőri egységek teljesítményének mérésére. A statisztikai számok javulásáért a vezetők beosztásukkal felelnek. (New York rendőrfőnöke szerint a rendőr számára a bűnügyi statisztika ugyanazt jelenti, mint a bankár számára a napi bevételi egyenleg elkészítése).[31]

A bűnözési kontrollnak azonban van egy az előbbiektől eltérő értelmezése is, amit a redukált represszív kontrollal szemben a bűnözés társadalmi kontrolljának nevezünk.

[29] Gönczöl Katalin (1991): Bűnös szegények. KJK, Bp., 76. o.

[30] Heller Ágnes: A szükségszerűség árnyékában. Történelmi Szemle, 1972/3–4. szám, 364. o.

[31] Wacquant, Loïc (2001) : A nyomor börtönei. Helikon Kiadó, Bp., 23. o.

A kiindulási pont az, hogy a most bemutatásra kerülő felfogás a bűnözést társadalmi reprodukciónak tekinti, ezért annak megoldására a hadviselést nem tartja járhatónak. Aki a bűnözés ellen háborút hirdet, az valójában a társadalomnak üzen hadat. Gönczöl Katalin a bűnözés társadalmi reprodukciójának a kilencvenes években tapasztalt magyarországi tényezőit összefoglalva a tulajdoni viszonyok gyökeres átalakulására, a magánpiaci mechanizmusok kialakulására, a szegénység terjedésére, a hajléktalanok számának drámai emelkedésére, a munkanélküliség tartóssá válására, a közösségi és főként a családi kapcsolatok fellazulására mutat rá.[32] Nem hihető, hogy ezt a reprodukciós folyamatot a „zéró tolerancia" képes lenne megállítani.

A bűnözés társadalmi kontrolljának hívei nem törődnek bele a bűnözés terjedésébe, és nem mentik fel a bűnelkövetőket. Ellenkezőleg, állítják, hogy éppenséggel az egyoldalúan szigort hirdető kriminálpolitika adja fel a védekezésnek számos állását. Valóban megfigyelhető, hogy amilyen mértékben rendészeti kérdéssé szűkül a deviancia minden formája, olyan mértékben válnak hatástalanokká a megelőzési programok, lesznek cselekvőképtelenek a társadalom pozitív kontrollmechanizmusai azokon a területeken, ahol hivatásuk lenne a bűnözést termelő folyamatok akadályozása. A társadalmi bűnmegelőzésnek az a szélesebb értelmezése, amely nem akar elveszíteni egyetlen közösséget sem, és felelősséget érez minden emberért, a szolidaritásra és a toleranciára épít. Az a jogpolitika viszont, amely ezeket az erényeket nullára redukálja, közömbös marad a nyomor és az elesettség minden megnyilvánulásával szemben addig, amíg azok a „mértékadó köröket nem veszélyeztetik."[33]

A bűnmegelőzés akkor lesz stratégiai ágazat, ha olyan távlatos kormányzati programok készülnek, amelyek egyaránt számolnak a társadalom pozitív és negatív kontrollmechanizmusaival, és nem gondolják azt, hogy elegendő, ha a rendőrséget teszik sikerágazattá. Egy szintetizált és a devianciákat a maguk heterogenitásában szemlélő társadalompolitika mérhetetlenül bonyolultabb feladatokra vállalkozik, mint az a büntetőpolitika, amelyik a gyors sikerek reményében a börtönöket készül megtöltetni. Nincs az a bölcs kormányzat, amelyik egyedül képes lenne teljesíteni a demokráciák fennmaradásához nélkülözhetetlen és az egész társadalmat mozgósítani képes közbiztonsági programot. Ehhez jelentős gazdasági fejlődésre, a civil társadalom megerősödésére, a közigazgatás reformjára, a bűnüldözés és az igazságszolgáltatás alkotmányos értékeinek a megőrzésére van szükség.

Az előbbieket összefoglalva a bűnözés társadalmi kontrollja tudományos szakkifejezés, annak a kooperációs tevékenységnek a megjelölésére szolgál, amelynek célja a bűncselekmények megelőzése, megszakítása, a bűncselekményekkel okozott károk enyhítése, az elkövetők felderítése, a további bűnöktől való visszatartásuk, megbüntetésük és a jogkövető társadalomba történő visszavezetésük.

A kontroll két tapasztalatra épít, egyfelől arra, hogy a bűnözés teljes felszámolására nincs esély, másfelől arra, hogy társadalmi összefogással megteremthető a közbiztonság-

32 Gönczöl Katalin (1996): Devianciák, devianciakontroll, bűnmegelőzési stratégiák. In: Gönczöl Katalin – Korinek László – Lévai Miklós (szerk.), 1996, 108–116. o.

33 Gönczöl Katalin (1996): i. m., uo.

nak az a szintje, amely ahhoz szükséges, hogy az egyes ember és annak közösségei legyenek képesek értékeik megvédelmezésére és új értékek megalkotására. A rendészetet felfoghatjuk úgy is, mint a már létrehozott értékek őrzésére szolgáló negatív kontrollmechanizmust, amelynek fő eszköze a kötelezés, a korlátozás, a tiltó szigor és a szankció. Az új értékek megteremtésére a fejlett polgári társadalmak a pozitív kontrollok egész rendszerét hozták létre, a gazdaságtól a civil kezdeményezéseken, a szociális gondoskodáson, az oktatás, az egészségügy és a kultúra intézményein át egészen a demokratikus politikai berendezkedésig és az alkotmányosság eszméinek megvalósításáig. A pozitív kontrollmechanizmusok egyes elemei az emberi társadalmak kezdeteitől jelen vannak, mondhatjuk azt is, hogy létükben az emberi lényeg fejeződik ki. Más intézményei viszont az alkotmányos demokráciák alig több mint kétszáz éves múltjának az eredményei. Megalkotásuk abból a felismerésből származik, hogy a modernitásban létrejött termelőeszközök és piaci mechanizmusok eredménnyel csak a személyes szabadság és az egyéni autonómia kiteljesedésével művelhetők. Az olyan bűnüldözés és igazságszolgáltatás, amely ezeket az emberi erényeket rombolja, végső soron nagyobb kárt okoz, mint amelyektől megóvni képes.

Első megközelítésben a támogatás és a büntetés két nagy rendszere ellentmondásmentesen funkcionál a társadalomban, minthogy a támogatás a jók privilégiuma, a büntetés pedig a rosszak osztályrésze. A valóságban azonban ez nincs így. A nehézségek különösen a következők miatt merülnek fel.

A jónak és a rossznak egyaránt bizonytalan a definíciója. Ezt a bizonytalanságot a büntetőjog „zárkőként" való felfogása próbálja feloldani. Csak azt fenyegetik büntetőjogi represszióval, amiről nyilvánvalóvá vált, hogy csakugyan a rossz kategóriájába sorolható, mégpedig olyan mértékben, hogy annak reparálását már nem lehet az egyes emberekre bízni.

A természetes bűncselekmény a következő követelménynek felel meg: a jog keletkezésétől kezdődően időben mindig, térben pedig mindenhol egyformán büntetendő, a jogi elmarasztalás aranyfedezete pedig az egyetemes erkölcsi elítélés.

A társadalomban működő hatalmi tényezők, az erőviszonyoktól függően, szüntelenül kikezdik a természetes bűncselekménynek ezt az egyetemességre törekvését, minthogy partikuláris érdekeiket is büntetőjogi védelemben szeretnék részesíteni. Diktatúrákban ez az akarat a jog elsöpréséhez, jogállamokban pedig heves jogalkotási rögtönzésekhez vezethet. A hektikus törvényhozásnak nem csupán az a következménye, hogy nehézkessé teszi az igazságszolgáltatást, hanem lejáratja azokat a jogintézményeket is, amelyeknek a rendeltetése a pozitív kontrollok működtetése lenne.

A természetes bűncselekmény fogalom határait nem csupán a hatalmi arrogancia feszegeti, hanem maga a mind bonyolultabbá váló társadalmi termelés és egyéni fogyasztás is, amely a veszélyeknek egészen új dimenzióival lép fel. A gondatlan kriminalitás, a tudományos kutatások elé állítandó büntetőjogi határok, az új eredmények alkalmazásának korlátozása a gyógyászatban, a természet- és a környezetkárosítás definíciója – megannyi kihívás a büntetőjog számára. De legalább ilyen nehéz az úgynevezett gyűlöletbeszéd tilalmazása, nem csupán azért, mert konkurens alkotmányos jogokat korlátozhat, hanem azért is, mert azzal a veszéllyel is jár, hogy egy ilyen tilalom betartásához „gondolatrendőrségre" van szükség. Ez utóbbi természetes a diktatúrában, de botrányos a demokráciában.

A tisztesség és a gonoszság időnként nehezen felismerhető és még nehezebben bizonyítható. A bűnüldözés és a büntető igazságszolgáltatás nincs birtokában a valóság megismerésének tévedhetetlenséget biztosító eszközeinek. Ez a döntő oka annak, hogy nem nélkülözheti a saját feltáró tevékenységét állandóan kontrolláló garanciákat, miközben a társadalom hatékonyabb védelme szüntelenül ezeknek a garanciáknak az elvetésére ösztönöz. Az a veszély állandóan jelen van, hogy a jó elnyeri méltó büntetését, a rossz a büntetlenség elismerésében részesül. Lassan kialakulhat az a helyzet, hogy a jogkövetés nagyobb kockázatot jelent, mint a jogsértés.

Még abban az esetben is, amikor a helyesen megalkotott büntetőjogi tilalom megsértését sikeresen és törvényesen lefolytatott eljárásban igaz tényekre alapítva állapítják meg, felmerül a kétség az alkalmazott büntetés hatékonysága tekintetében. Bele kell törődni abba, hogy a büntetőjogi represszió az erkölcsi rosszallás kifejezésén túl másra nemigen alkalmas. Ezért alakult ki a kriminológiának az a felfogása, hogy nem csupán alternatív büntetéseket, hanem a büntetések alternatíváit is szüntelenül keresni kell, mert csak ez utóbbitól várható a pozitív kontrollok értéktermelő működésének a hatékonyabbá tétele.

A jogállami büntetőjog akkor született meg, amikor az előbbiekben vázolt nehézségek a büntetőjog tudományos művelésében feltárultak, a büntetőjog gyakorlati alkalmazóinak meggyőződésévé váltak és a közvéleményben elfogadásra találtak. A jog szempontjából mindezeknek a feltételeknek a megteremtése az elmúlt kétszáz esztendő legnagyobb teljesítményének értékelhető.

Pósch Krisztián

Legitimáció és procedurális igazságosság – A magyar rendőrség reformja felé

„A bűnözés nagyarányú terjedése a világ legfejlettebb országaiban egyre élesebb társadalomkritikát fogalmazott meg a rendvédelemmel szemben. Az látszott igazolódni, hogy hiába tapintatos a tudomány a rendőrséggel szemben, hiába őrzi a rendvédelem a maga hagyományos konzervatív formáit, hiába tartják tiszteletben a titkossághoz fűződő érdekeit, hiába teszik le a kezébe a legitim fizikai erőszak alkalmazásának a leghatékonyabb eszközeit, és hiába adják meg ehhez az egyre bővülő anyagi és pénzügyi forrásokat, mégsem tud hatékonyabbá válni."[1]

Az Economist 2010. július 20-ai borítója a „Zuhanó bűnözés különös esete"[2] címmel köszöntötte olvasóit. A nívós nemzetközi lap kolumnistája, áttekintve a világ bűnügyi statisztikáit, kiugróan pozitív trendről adott hírt. A korábban bűn fővárosaként ismert New Yorktól kezdve, Anglián, Németországon, Lengyelországon át egészen Litvániáig világszerte visszaszoruló bűnözésről tudósított. Ennek fényében a magyar adatok[3] különösen sokkolóan hatnak: 2012-ben a bejelentett bűnesetek száma elérte a 472 ezret, ami tizenkét évi csúcsot jelent. 1999 óta nem láthattunk hasonló adatokat. Vajon mi lehet a riasztó különbség oka, és hazánk miért maradt ki a pozitív trendekből? Jelen fejezet mottója, amely a kötet által köszöntött személytől származik, választ ad erre: a rendőrségi politikák nem követik a tudományosság jelen állását. Miközben Magyarországon egyre szigorúbb büntetőjogi szabályok lépnek érvénybe, egyre több a börtönviselt, és egyre több a rendfenntartó (rendőr, polgárőr), külföldön – és az Economist cikkében is – ellenkező trendeket alkalmaznak és dicsérnek. Jelen tanulmány arra vállalkozik, hogy bemutassa a jelenlegi tudományos fősodort és a jogkövetés modelljét, valamint megvitassa annak magyarországi alkalmazhatóságát.

Az elrettentéstől a procedurális igazságosság és legitimitás modelljéig

A procedurális igazságosság vizsgálatának előtérbe kerülése Tom Tyler amerikai szociálpszichológus nevéhez köthető. Tyler fő munkája, melynek címe Miért engedelmeskednek a törvényeknek az emberek? (Why people obey the law?) először 1990-ben jelent meg,

1 Kozáry Andrea: Kozáry A. (2007): Rendészeti Politológia II. Rendőrtiszti Főiskola, Bp., 10. o.

2 The Curious Case of the Fall in Crime. The Economist, 2013. július 20.

3 Negatív rekordot mutat a bűnügyi statisztika HVG, 2013. szeptember 17. http://hvg.hu/itthon/20130917_bunugyi_statisztika_romlik

bővített és kiegészített kiadása pedig 2006-ban látott napvilágot.[4] Tyler korszakalkotó gondolata abból állt, hogy úgy vélte, szakítani kell a korábbi gyakorlattal, mely alapvetően a büntetés elrettentő erejére (detention model) helyezte a hangsúlyt. A kriminológusok korábban úgy vélekedtek, hogy az emberek racionális kockázatelemzést végeznek minden bűntett elkövetése előtt, melyben a tettükkel nyerhető potenciális haszon áll szemben a potenciális veszteséggel, amit a kézre kerülés valószínűsége (elkapnak-e vagy sem?) befolyásol. A modell szerint így a rendőrség hatékonyságának növelése és a büntetések súlyosbítása vezethet el oda, hogy az adott személynek „ne érje meg" elkövetni a bűntényt. Így a „kemény kéz" politikája az, ami célra vezethet. A várakozásokkal szemben ez a megközelítés nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket: Pratt és társainak[5] metaanalízise a legjobb esetben is csupán enyhe hatásra bukkant az elrettentésre épülő ún. instrumentális motivátorok esetében. A korábban oly' divatos rendőrségi politikák, mint a zéró tolerancia, az utólagos vizsgálódás alapján ugyancsak hatástalannak bizonyultak.[6]

De vajon miért nem működik ez a sokak számára vonzó megközelítés? Holliday és társainak[7] elkövetőkön végzett kutatása pszichológiai torzításra bukkant a körükben. Bár pontosan meg tudták ítélni, hogy mennyi esély van arra, hogy egy bűntény után kézre kerítsenek valakit, amikor a saját esélyeikről kérdezték őket, akkor magukat mindig „szabályt erősítő kivételnek" gondolták, én-védő és -felnagyító torzítással éltek. Egy ugyancsak elkövetőket górcső alá vevő cikk a letartóztatás során alkalmazott bűnözői fegyverhasználat és a rendőrség legitimitásába vetett hit között talált összefüggést. Minél legitimebbnek látták a rendőrséget, annál valószínűbb volt, hogy együttműködnek velük – ugyanolyan tulajdonságokat mutattak, mint a normál populációból származó megkérdezettek. Ezzel szemben az, hogy mennyire tartottak a letartóztatástól, nem játszott szerepet a viselkedésükben.

Tyler és Boeckmann[8] az elrettentésre épülő a modellnek a hitelességét vizsgálta az amerikai eredetű, Magyarországon is bevezetett „három csapás" törvény[9] támogatóinak inter-

---

4 Tyler, Tom. R. (2006a): Why People Obey the Law? Princeton University Press.

5 Pratt, Travis. C. – Cullen, Francis T. – Blevins, Kristie R. – Daigle, Leah E. – Madensen, Tamara D. (2008): The empirical status of deterrence theory: A meta-analysis. In: Cullen, Francis T. – Wright, John P. – Blevins, Kristie R. (szerk.): Taking stock: The status of criminological theory. Transaction Publishers, 367–96. o.

6 Wacquant, Loic (2009): Punishing the Poor: The Neoliberal Government of Social Insecurity. Duke University Press, Charlotte.

7 Holliday, Stephanie B. – King, Christopher and Heilburn, Kirk (2013): Offenders' Perceptins of Risk Factors for Self and Other. Criminal Justice and Behavior, 40(9), 1044–1061. o.

8 Tyler, Tom R. – Boeckmann, Robert J. (1997): Three Strikes and You Are Out, but Why? The Psychology of Public Support for Punishing. Law & Society Review, 31(2), 237–266. o.

9 A „három csapás" (three strikes) törvény egy baseball metaforából származik, amiben az ütőnek három esélye van arra, hogy eltalálja a labdát, ha mind a háromszor elvéti, akkor kiesik a játékból. Az Egyesült Államokban a három csapás több szövetségi államban bármilyen bűntény esetén alkalmazandó (volt), mely után az illető életfogytig tartó szabadságvesztésben részesült. Magyarországon ugyanez a „három csapás" csak az erőszakos bűncselekmények elkövetőivel szemben lép életbe.

júi alapján. A kutatásnak sikerült rámutatnia, hogy bár a megkérdezettek valóban hittek az elrettentés sikerességében, de a legfontosabb mozzanatnak nem ezt, hanem a moralitás és családi támogatás hiányát tekintették, mint ami rosszra viheti az embereket. Tehát nem a kockázat-felmérés oldaláról közelítették meg a bűncselekmények elkövetőinek magatartását. Más kutatások ugyancsak megerősítették, hogy a büntetés legkevésbé hatékony módja a kemény szankciók alkalmazása, viszont a helyreállító igazságszolgáltatás sokkal erősebben ösztönzi a jogkövető magatartás felé az embereket.[10]

Tyler saját modelljében a legitimitást tartja a kulcsmozzanatnak. Amennyiben egy személy legitimnek tart egy rendszert, kész lesz jogkövető és az igazságszolgáltatással szemben kooperatív magatartást tanúsítani.[11] A legitimitás kapcsán a legfontosabb mozzanat a procedurális igazságosság érzete. Ha úgy véljük, hogy fair módon és tisztelettel bánnak velünk, és az eljáró hatósági személy semlegesen, pártatlanul jár el, nagyobb valószínűséggel tartjuk majd a helyzetet legitimnek. Mentovich[12] egy sor kísérlettel bizonyította, hogy akikkel szemben a procedurális igazságosság elveit betartva jártak el, nagyobb valószínűséggel érezték úgy, hogy kontrollálják a helyzetet, és azonos hatalmi szinten vannak a hatóságokkal, ami együttműködést szült. A procedurális igazságosság mentén való rendőri eljárás lehet a kulcsa a rendőrséggel kapcsolatos nézetek pozitív irányba történő elmozdításának. Hohl, Bradford és Stanko[13] például azt találta, hogy a fair eljárást, válaszkészséget és hatékonyságot hirdető szórólapok növelni tudták a rendőrséggel kapcsolatos bizalmat. Mazerolle és társai[14] ugyancsak megerősítették ezt, a vizsgálatuk alapján a közlekedési ellenőrzések során mutatott rendőri viselkedés (stílus) képes volt a megállítottak rendőrséggel kapcsolatos általános véleményét befolyásolni: procedurális igazságosság esetén pozitívabb képről számoltak be.

Fontos továbbá, hogy az igazságszolgáltatást nem csak pártatlannak, de hatékonynak is érezzük, bár ez önmagában nem elegendő. Több kutatás[15] csupán másodlagos szerepet talált a hatékonysággal kapcsolatos nézetek és a rendőrségről alkotott vélemény között. Míg a korábbi, elrettentésre épülő modellben ennek az instrumentális változónak tulajdo-

10 Tyler, Tom R. (2006b): Restorative Justice and Procedural Justice: Dealing with Rule Breaking. Journal of Social Issues, 62(2), 307–326. o.

11 Tyler, Tom R. (2006a) és Tyler, Tom R. (2006c). Psychological Perspectives on Legitimacy and Legitimation. Annual Review of Psychology, 57, 375–400. o.

12 Mentovich, Avital (2012): The Power of Fair Procedures: The Effect of Procedural Justice on Perceptions of Power and Hierarchy. New York University.

13 Hohl, Katrin. – Bradford, Ben. – Stanko, Elizabeth.A. (2010): Influencing Trust and Confidence in the London Metropolitan Police. British Journal of Criminology, 50, 491–513. o.

14 Mazerolle, Lorraine – Antrobus, Emma – Bennett, Sarah, – Tyler, Tom R. (2013): Shaping citizen perceptions of police legitimacy: A randomized field trial of procedural justice. Criminology, 51(1), 33–63. o.

15 Sunshine, Jason – Tyler, Tom R. (2003): The Role of Procedural Justice and Legitimacy in Shaping Public Support for Policing. Law and Society Review, 37(3), 513–547. o.; Jackson, Jonatan – Hough, Mike – Bradford, Ben – Pooler, Tia – Hohl, Katrin – Kuha, Jouni (2012): Trust in Justice: topline Results from Round 5. http://www.europeansocialsurvey.org/images/downloads/Dec2012/Trust%20in%20Justice%20Topline%20Results%20round%205.pdf

nították a legfontosabb szerepet, ma már ennek súlya háttérbe szorult: az észlelt rendőri hatékonyság önmagában nem elegendő ahhoz, hogy a rendőrséggel kapcsolatos nézetek pozitív irányba mozduljanak.

Mindemellett a személyes, morális megfontolásaink (szocializációnk) is szerepet játszanak.[16] Itt elengedhetetlen, hogy a jogalkotó igazodjon hozzánk, és/vagy próbálja átformálni a joggal kapcsolatos nézeteket, monitorozza a „társadalom józan eszét".[17] Ha nagy a diszkrepancia az egyes jogokkal kapcsolatos nézetek és a joggyakorlat között, aligha várhatunk el jogkövető magatartást az állampolgároktól.

Ha legitimnek látunk egy rendszert, akkor – az elmélet szerint – jogkövető és kooperatív magatartást fogunk tanúsítani. Bár elsőre úgy tűnhet, hogy Tyler procedurális igazságosságról szóló modellje kizárólag az igazságszolgáltatás terén értelmezhető, a szerző ennél tovább megy, azzal érvelve, hogy az engedelmesség és együttműködés legitimitással kapcsolatos bejóslói kontextustól független magyarázóerővel bírnak.[18]

Jackson, Bradford, Hough és társai[19] Tyler elméletét kiegészítve beemelik a morális azonosság (moral alignment) érzetét a modellbe. Az idézett cikkük és egy londoni reprezentatív mintás kutatásra[20] építve úgy vélik, hogy az adott környék és közösség által nyújtott társas identitás morális azonosság-tudatának megléte/hiánya a helyi rendőrséggel elengedhetetlen a procedurális igazság észleléséhez és a legitimitás interiorizálásához. Ebben a mozzanatban a szociálpszichológia egyik központi eleme idéződik fel: minden ember motiválva van arra, hogy a többi személy belső, nem látható tulajdonságai (pl. értékei) alapján következtessen a viselkedésére, attribúcióval éljen.[21] Ha az emberek azonos értékeket tulajdonítanak a rendőröknek, és képesek pozitívan azonosulni velük, harmonikus együttműködés feltételezhető. Ha ez nincs jelen, annak súlyos következményei lehetnek: Bradford és Jackson[22] a 2011-es tottenhami zavargások kirobbanását éppen a morális azonosság hiányával magyarázzák. Mint írják: „Majdnem minden modern társadalomban akadnak olyan személyek, akiknek a csoporttagsága annyira eltér a többségtől, hogy a »normális szabályok« nem lesznek rájuk érvényesek. [...] Az augusztusi események megfelelő értelmezése ezzel a kérdéssel kellene, hogy kezdődjön: hogy tudott egy bizonyos (kis) csoportja az embereknek olyan helyzetbe kerülni, hogy a széleskörű erő-

16 Tyler, Tom. R. (2006a): Why People Obey the Law? Princeton University Press.

17 Finkel, Norman J. – Fulero, Solomon M. – Haugaard, Joffrey J. – Levine, Murray – Small, Mark A. (2001): Everyday Life and Legal Values: A Concept Paper. Law and Human Behavior, 25, 109–123. o.

18 Vö Tyler, Tom R. – Blader, Steven L. (2000): Cooperation in Groups – Procedural Justice, Social Identity, and Behavioral Engagement. New York, Psychology Press.

19 Jackson, Jonatan – Bradford, Ben – Hough, Mike – Myhill, Andy – Quinton, Paul, Tyler – Tom R. (2012): Why do people comply with the law? – Legitimacy and the Influence of Legal Institutions. British Journal of Criminology, 52, 1051–1071. o.

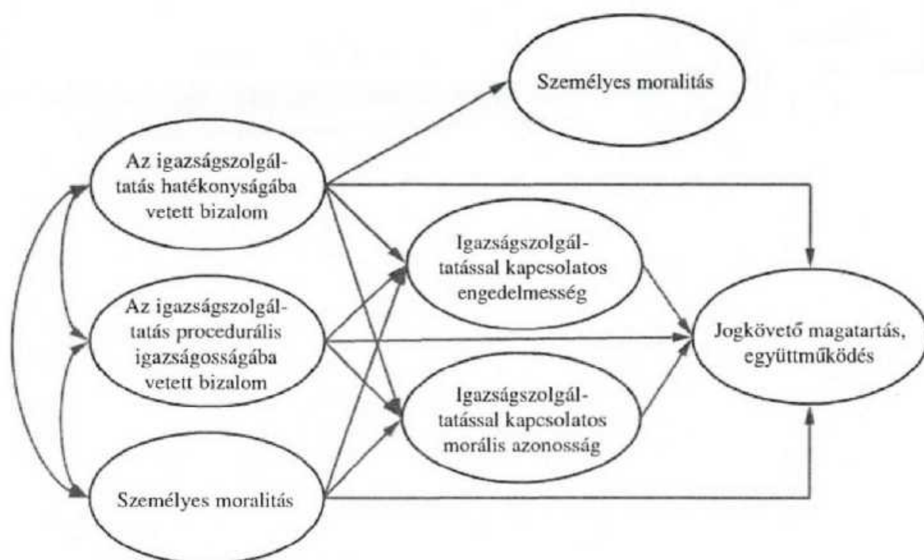
20 Jackson, Jonathan – Bradford, Ben – Stanko, Elizabeth – Hohl, Katrin (2012): Just Authority? – Trust in the Police in England and Wales. Routledge, Cambridge.

21 Heider, Fritz (2003): A személyközi viszonyok pszichológiája. Osiris Kiadó.

22 Bradford, Ben – Jackson, Jonathan (2011): When trust is lost – The British and Their Police After the Tottenham Riots. Books & Ideas.

szakban és fosztogatásban való részvétel (és olykor ezek szítása is) jó ötletnek tűnhetett?"[23] Az, hogy a csoporttagság extrém cselekedetek elfogadására sarkallhatja az embereket, ezzel megváltoztatva az igazságosságról alkotott percepciójukat, persze nem újdonság. Tarrant és társai[24] például sikeresen bizonyították, hogy a kínzással kapcsolatos attitűdök legfontosabb bejósolója a csoporttagság volt: a brit megkérdezettek a brit kínzókat kevésbé tartották felelősnek a tetteikért, mint amerikai társaikét és fordítva.

A legitimáció utolsó fontos eleme az engedelmesség, ami már Max Weber[25] óta a legitimitás kulcsmozzanatát takarja. Ez persze nem „vak" engedelmesség, hanem tudatos, aktív hozzájárulással járó folyamat, aminek maguk az állampolgárok is érzik a határait.[26]

1. ábra: A jogkövető magatartás modellje[27]

[23] Ugyanott 5–6. o.

[24] Tarrant, Mark – Branscomne, Nyla R. – Warner, Ruth H. – Weston Dale (2012): Social identity and perceptions of torture: It's moral when we do it. Journal of Experimental Social Psychology, 48, 513–518. o.

[25] Weber, Max (1998): Tanulmányok. Osiris.

[26] Tyler, Tom R. – Jackson, Jonatan (2013, megjelenés alatt): Future Challenges in the Study of Legitimacy and Criminal Justice. In Tankebe, Justice – Liebling, Alison (szerk.): Legitimacy and Criminal Justice: An International Exploration. Oxford University Press, Oxford.

[27] A táblázat Jackson, Jonatan – Bradford, Ben – Hough, Mike – Myhill, Andy – Quinton, Paul, Tyler – Tom R. (2012): Why do people comply with the law? – Legitimacy and the Influence of Legal Institutions. British Journal of Criminology, 52. nyomán készült.

A procedurális igazságosságra épülő modell egyik legnagyobb hiányosságát az jelenti, hogy szinte kizárólag angol nyelvterületen, nagy hagyományokkal rendelkező demokráciákban készültek eddig kutatások, nemzet- és kultúrközi minták, a European Social Survey-ben közölt 2010-es Joggal kapcsolatos bizalom (Trust in justice) modulig nem erősítették meg az elméletet. Az immár nemzetközi kitekintést is engedő adatok fontos tanulságokkal szolgálhatnak a modell nemzetközi alkalmazhatóságával kapcsolatban.[28]

A rendőrség magyarországi reformja felé

A legitimitás kezdetektől a jog meghatározó részét képezte, amit jól mutat, hogy a magyar megfelelője „jogosságot" takar. A megközelítésmód közelebb áll a jogszociológia konszenzus megközelítéséhez, amennyiben a demokráciákban fennálló jogrendszer alapjának az általánosan elfogadott legitim jellegét tekinti. Tyler[29] munkái kiváló áttekintést nyújtanak a legitimitás kérdésköréről. Ahogy ezt korábban kifejtettük, a legitimitás részének tekintjük (1) a jogi tekintélyeknek való engedelmességet (pl. „Ha egy rendőr arra kér, hogy tegyél valami olyat, amit helytelennek tartasz, megtennéd-e, még akkor is, ha nem értesz egyet vele?"); és (2) a morális azonosságtudatot (pl. „A rendőrség rendszerint a jóról és rosszról alkotott elképzeléseim szerint cselekszik."); de új elemként ide sorolhatjuk (3) az intézményi bizalmat is (pl. „Mennyire bízik meg Ön a rendőrség tevékenységében?"). Tyler szerint a legitimitás azért is kulcsfontosságú, mert a társadalmat irányító döntéshozók számára csökkenti a hatalomban maradás költségeit, ha sikerül a társadalmi többséget biztosítani a fennálló tekintély-, intézmény- és jogrendszer legitimitásáról, így a kormányzó párt joggal bízhat az újraválasztásában. A legitimitás standardjait a társadalomban jelen levő mindenkori legitimáló mitológia[30] határozza meg.

Láttuk, hogy az empirikus eredmények arra utalnak, hogy az intézményi bizalom elsősorban az intézmények által foganatosított eljárásokra (procedúrákra) épül, az intézmények azok jogosságának elfogadása nyomán tűnnek legitimnek. Ramirez[31] az amerikai Legfelsőbb Bírósággal kapcsolatos procedurális igazságérzet három kritériumát azonosította. Az első a képviselet feltétele, mely szerint akkor tartanak az emberek egy döntést igazságosnak, ha úgy vélik, hogy az széleskörű véleményt tükröz, nem pedig egy exkluzív kisebbség érvrendszerét (morális azonosságtudat). A következő az objektivitás kritériuma, melynél azt várják el, hogy a döntés pártpolitikától függetlenül szülessen meg (pro-

---

28 Áttekintő elemzésként lásd: Jackson, Jonatan – Bradford, Ben – Hough, Mike – Myhill, Andy – Quinton, Paul, Tyler – Tom R. (2012): Why do people comply with the law? – Legitimacy and the Influence of Legal Institutions. British Journal of Criminology, 52, 1051–1071. o.

29 Tyler, Tom. R. (2006a): Why People Obey the Law? Princeton University Press; Tyler, Tom R. (2006b): Restorative Justice and Procedural Justice: Dealing with Rule Breaking. Journal of Social Issues, 62(2), 307–326. o.

30 Vö.: Sidanius, Jim – Pratto, Felicia (1999/2005): A társadalmi dominancia. Osiris, Bp.

31 Ramirez, M. D. (2008): Procedural perceptions and support for the U.S. Supreme Court. Political Psychology, 29, 675–698. o.

cedurális igazságosság). Ezt a tanácskozó (deliberative) igazságosság elvének is nevezik, melynél nem a pártosság, hanem az aktív érvelés és eszmecsere képezi a döntés alapját. Végül fontos szerepet játszik benne a szavahihetőség, vagyis, hogy a bírák szándékait mennyire tartják tisztának és követendőnek (engedelmesség).

Bár a legitimitással kapcsolatos fenti elmélet és eredmények a magyar viszonyokra is átültethetőek, fontos felhívni a figyelmet, hogy jelentős eltéréseket tapasztalhatunk az amerikai/nyugat-európai válaszadók és kelet-európai, így magyar vélekedések között. Boda Zsolték[32] írása a European Social Survey adatainak vizsgálata során azt találta, hogy az intézményekkel kapcsolatos kritikus hozzáállás hátterében Magyarországon elsősorban azok átpolitizált helyzete áll. Ugyancsak ők mutatnak rá, hogy Kelet-Európában általában sokkal magasabb a bizalommal kapcsolatos volatilitás (a vélemények kilengése), mint nyugaton. Hazánk ebben a tekintetben is különösen „előkelő" helyet foglal el: 2002–2010 között az intézményi bizalom változásának tekintetében első, míg a társadalmi bizalom tekintetében második helyet sikerült elérnünk. A magyar intézmények riasztóan negatív megítélése ellenére ráadásul GDP-nkhez képest az átlagosnál még magasabb is az intézményi bizalom, bár ezt az eredményt színezik a mindenkori mikro szintű attitűdök, melyek – elemzésük alapján – hasonló szerepet töltenek be mind Nyugat-, mind Kelet-Európában. Véleményük szerint tehát az intézmények fejlesztése hatékony út lehet arra, hogy a különbségek kompenzálhatóak legyenek – és ehhez a procedurális igazságosság és legitimitás elméleti keretét ajánlják.

Fontos mindemellett kiemelni, hogy a nyugati országokkal szemben Magyarországon eltérő társadalomképpel találkozhatunk. Hunyady kutatásai[33] azt mutatják, hogy Magyarországon a rendszerváltást követően kialakuló új társadalmi rendszert nem tartották igazságosnak és legitimnek, éppen ellenkezőleg, a kontraszelekció élményvilága alakult ki. Elmélete szerint ennek az élményvilágnak a gyökerei a kilencvenes évek elején tapasztalt rapid társadalmi átrendeződésben, egyes osztályok gyors lesüllyedésében, illetve felemelkedésében keresendők, mely átrendeződést a társadalom többsége illegitimnek élte meg. Ennek nyomán például magyar reprezentatív mintás adatok azt mutatják, hogy bár elismerjük a vállalkozók sikereit, erősen immorálisnak látjuk őket, míg a hajléktalant bár sikertelennek, de morálisnak. Berkics PhD disszertációjában[34] rámutatott arra, hogy ez egyben generációs jelenség is, és a rendszerváltás után a kapitalizmus idején szocializálódott generációknál már a nyugati modellek válnak és váltak prevalenssé, ami arra utal, hogy a kontraszelekció élményvilága nem „örökletes". A Tóth[35] vezetésével a World Values

32 Boda Zsolt – Medve-Bálint Gergő (2010): Institutional trust in Hungary in a comparative perspective – An empirical analysis. In: Füstös László – Szalma Ivett (szerk): European Social Register 2010 – Values Norms and Attitudes in Europe, 184–202. o.

33 Hunyady György (2005): A kontraszelekció pszichológiája. MTA, Bp. és Hunyady György (2010): A társadalmi közérzet hullámverése. Napvilág Kiadó, Bp.

34 Berkics Mihály (2008): A társadalmi viszonyok és a társadalomban zajló versengés igazságosságának észlelése. PhD Disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.

35 Tóth István György (2009): Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet és paternalizmus a magyar társadalom értékszerkezetében. http://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/osszefoglalo_kepviselok_091026.pdf, utolsó letöltés ideje: 2012. július 17.

Survey adatain végzett, huszonkét ország reprezentatív mintás adatait összehasonlító vizsgálatában például a magyarok értettek egyet a legnagyobb arányban azzal a kijelentéssel, hogy „csak mások kárán lehet meggazdagodni". A közbizalom és társadalmi tőke is alacsony Magyarországon, a lakosok kétharmada véli úgy, hogy bár ő tisztességes, de a többi ember nem az, száz emberből pedig csak ötvenet tartanak megbízhatónak. A vizsgált országok közül az intézményi bizalom tekintetében is hátulról a harmadik helyet foglaljuk el.

A legitimitás és a hátterében rejlő, elsősorban a procedurális igazságosság észlelésével összefüggő vélekedések kulcsfontosságúak a demokratikus jogrendszerhez való egyéni viszonyulás megértésének szempontjából. Ezért különösen riasztó a már Bodáék kutatása[36] kapcsán idézett átpolitizáltsága a közéletnek. Hunyady[37] és Keller[38] kutatásai egyöntetűen azt mutatják, hogy az intézményi bizalommal kapcsolatos nézetek a politikai beállítódás függvényében változnak: a jobboldali, illetve fideszes szavazók ellenzékben negatív, kormányzati pozícióban pozitív képet festenek le róluk, és az MSZP- illetve baloldali szavazók is követik ezt az ingamozgást. Pósch tanulmánya[39] a procedurális igazságossággal kapcsolatos nézetek során azt találta, hogy sem az életkor, sem az iskolázottság, sem a lakóhely mentén nem mutattak szignifikáns különbséget a válaszadók, csupán a politikai nézeteik szerint: a Fidesz-szavazók szignifikánsan magasabb procedurális igazságosságról számoltak be, mint bármelyik ellenzéki párt vagy a pártnélküliek. Berkics vizsgálata[40] ugyancsak megerősíteni látszik ezt a trendet: míg a politikai intézmények (kormány és parlament) megítélése a pártpreferencia alapján markáns különbségeket mutat, addig az igazságügyi intézmények esetén a hatás ugyan szignifikáns volt, de jóval kisebb eltéréseket lehetett tapasztalni. Ezek az eredmények riasztó képet festenek a magyarok társadalomképéről, véleményük átpolitizáltságáról és polarizáltságáról. Boda és Csigó[41]

---

36 Boda Zsolt – Medve-Bálint Gergő (2010): Institutional trust in Hungary in a comparative perspective – An empirical analysis. In: Füstös László – Szalma Ivett (szerk.): European Social Register 2010 – Values Norms and Attitudes in Europe, 184–202. o.

37 Hunyady György (2012): Demokrácia élmény, érték és felfogás 2010 politikai fordulata után. In: Berkics Mihály – Hunyady György (szerk.): A jog és pszichológia: egy interdiszciplináris mező. ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 134–155. o.

38 Keller Tamás (2013): Értékek 2013 – Bizalom, normakövetés, az állam szerepéről és a demokráciáról alkotott vélemények alakulása Magyarországon. A tradicionális/racionális és zárt/nyitott gondolkodás értéktengelyen történt elmozdulások nemzetközi összehasonlításban. TÁRKI Kutatási jelentés.

39 Pósch Krisztián (2012): Jogismeret, a demokratikus értékek támogatottsága és a procedurális igazságossággal kapcsolatos nézetek a mai magyar társadalomban. In: Berkics Mihály – Hunyady György (szerk.): A jog és pszichológia: egy interdiszciplináris mező. ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 121–133. o.

40 Berkics Mihály (2012): Rendszer és jogrendszer percepciói Magyarországon. In: Berkics Mihály – Hunyady György (szerk.): A jog és pszichológia – Egy interdiszciplináris mező. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp., 176–197. o.

41 Boda Zsolt – Csigó Péter (2012): Dismantled Democracy, Ungovernable Country – The Derailment of Hungary in the 2000s and Prospects for Democratic Recovery. Heinrich Böll Stiftung.

alapján sajnos a kilátások sem ígéretesek, Magyarország már a 2000-es évek elejétől, de különösen a 2010-es kormányváltást követően egy autoriter, tekintélyelvű átrendeződést mutat(ott), enervált, töredezett, alternatívát nyújtani képtelen ellenzékkel.

Egy ilyen végletekig átpolitizált környezetben bármilyen intézményi reform megnehezül, az új jó gyakorlatok bevezetése csak nehezen keresztülvihető. A legitimitás és procedurális igazságosság modelljének pozitív üzenete viszont reményt nyújthat: nincs szükség átfogó intézményi reformra ahhoz, hogy a procedurális igazságosság elvei és egy új rendőrségi stratégia mentén számottevő növekedést érjünk el az állampolgárok bizalmában, „csupán" szemléletváltásra van szükség. Nem Európa egyik legszigorúbb büntetőjogi kódexe, a három csapás és az elrettentés a kulcs, hanem a jó gyakorlatok ésszerű átültetése a hétköznapokba. Meg kellene erősíteni a rendőrség feletti civil kontrollt, a rendőrség magas szintű centralizációját leépíteni, és a közösségi rendőrség modelljével felváltani, helyi szintre levinni a döntéseket.[42] A „szolgálunk és védünk" szlogenje valósuljon is meg: a procedurális igazságosság mentén való rendőrségi átalakítás anyagi haszonnal is jár, hiszen a bűnmegelőzés fókuszba helyezésével és a bűn visszaszorításával kevesebb rendőrre lenne szükség, ami különösen a megszorítások és a nagy recesszió idején fontos cél lehet.[43] A Kozáry tanárnő[44] által „tapintatosnak" aposztrofált tudománynak ideje az asztalra csapnia, és rávennie a döntéshozókat, hogy végre elinduljunk a magyar rendőrség reformja felé. A procedurális igazságosság és legitimitás fókuszba emelésével véget érhet egyszer és mindenkorra a „rossz döntések kora",[45] és Magyarország csatlakozhat „a zuhanó bűnözés különös esetéhez".

---

42 Skogan, Q. G. – Hartnett, Susan M. (1997): Community policing. Oxford University Press, Oxford.

43 Hough, Mike (2013): Procedural Justice and Professional Policing in Times of Austerity. Criminology and Criminal Justice, 13, 181–197. o.

44 Kozáry Andrea (2007). Rendészeti Politológia II. Rendőrtiszti Főiskola, Bp.

45 Krémer Ferenc (2010): Rossz döntések kora. Napvilág, Bp.

Molnár Katalin

A társadalomtudomány(i tanszék) két évtizede a rendészeti felsőoktatásban[1]

Húsz év

Ünnepi alkalomról lévén szó, a tanácskozás többi előadójához hasonlóan magam is a tudományos teljesítmények számát fogom szaporítani, de nem tíz-, hanem mindjárt húszéves távlatban, s nem azért, hogy öregbítsem a hírünket. De ne szaladjunk ennyire előre...

E gazdag programú konferencia III. szekciójának összeállításában az volt a szempont, hogy a rendészeti vezetőképzésnek afféle háttérintézményeiként szolgáló képzési helyek is bemutatkozhassanak. Ezen sajátos rendezőelv alapján került a Nemzeti Közszolgálati Egyetem Rendészettudományi Kara az ORFK Oktatásigazgatási és Kiképzési Főosztálya, az Alkotmányvédelmi Hivatal Tudományos Tanácsa, a Készenléti Rendőrség, a BM Nemzetközi Oktatási Központja és a Miskolci Rendészeti Szakközépiskola sorába. Főigazgató, elnök, oktatási igazgatóhelyettes, főosztályvezető és két gyakorló pszichológus-tréner között képviselhettem tanárként a rendészeti felsőoktatást.

Mivel a Nemzeti Közszolgálati Egyetem fennállása épp csak az első évfordulójához közeledik, ezért annak a rendészeti vezetőképzésben betöltött szerepéről túl sokat mondani még nem lehetett volna. A szekcióvezetővel történt előzetes egyeztetés után azonban szerencsére lehetőségem nyílt arra, hogy a rendőrtisztek képzését egy olyan tanszéket képviselve tekintsem át röviden, amely – ha már úgyis jubileumi a konferencia – éppen húsz éven keresztül működött az oktatás és a tudomány szolgálatában. Mégpedig kifejezetten innovatív módon. Ha az a kérdés, hogy amit oktatunk, azt kutatjuk-e, s amit kutatunk, azt oktatjuk-e, akkor ez rólunk teljes egészében elmondható volt. Ezzel tehát a szekció címének minden kérdését egyszerre tudtam kimeríteni. Nem volt más dolgom, mint csatlakozni a konferencia egész napi eredményorientáltságához (ez volt a könnyebb feladat), s húsz percbe sűríteni mindazt, amivel méltán dicsekedhetett a Rendőrtiszti Főiskola Társadalomtudományi Tanszéke (ez volt a nehezebb kihívás). Örülök, hogy erre a konferencián szóban alkalmat kaphattam. Mivel a konferencia előadásait tartalmazó kötet nem jelent meg, itt fejtem ki írásban kissé részletesebben az elmondottakat. Tán jobb is így: Kozáry Andrea, akinek ez az ünnepi tanulmánykötet szól, igen tevékeny részese volt mindannak, aminek történetét most röviden áttekintem.

---

1 A rendészeti vezetőképzés első évtizede c. jubileumi tudományos konferencia „K+F+I az oktatásban. Kutatjuk-e, amit oktatunk? Oktatjuk-e, amit kutatunk? Innováció a belügyi oktatási intézményekben" című szekciójában, 2012. november 15-én elhangzott előadás szerkesztett változata.

A kezdet...

1992-ben, amikor a Társadalomtudományi Tanszék megalakult, kezdetét vette egy reményteli korszak, amelyre túlzás nélkül a magyarországi rendszerváltás egyik szimbolikus területeként tekinthetünk. A társadalomtudományi tárgyak önálló intézményi rangra emelésével a rendészeti felsőoktatásban ugyanis egy komoly fejlődés indult el. Ennek az volt az egyértelmű üzenete, hogy a felsőfokú végzettséggel rendelkező rendészeti szakemberek (akikből jó eséllyel lettek s lesznek vezetők) számára fontos azoknak a nagyobb (társadalmi) és kisebb (helyi) közösségeknek a minél mélyebb ismerete, amelyeknek egyfelől ők maguk is részei, másfelől pedig amelyeknek a tagjaival nap mint nap érintkezésbe kerülnek. Tőlük elválaszthatatlanul működnek, tevékenységükkel szüntelenül befolyást gyakorolnak e közösségek emberi viszonyaira. Ezzel a gondolattal tulajdonképpen tökéletesen kifejezhető az a szándék, amely éppen azokat a tantárgyainkat hívta életre, amelyeket (a mai napig még) oktatunk. A következőkben a tudományos teljesítmények szerint sorra véve mutatom be azt a tevékenységet, amelyet húsz éven át ennek a jegyében végeztünk.

Oktatás – itthon és nemzetközi viszonylatban

Felsőoktatási intézményről lévén szó, a legalapvetőbb tevékenységünk nyilvánvalóan az oktatás. Sokan tévesen a Társadalomtudományi Tanszék „elődjeként" szokták emlegetni a Rendőrtiszti Főiskolán is évtizedekig kötelezően működő „Marxizmus-leninizmus Tanszéket", ám ez messzemenően nem igaz. Semmiféle jogfolytonosságról nincs szó, pláne nem bármiféle tartalmi előzményről, rokonságról. Mint minden más felsőoktatási intézményben, a múlt rendszerben – a kor szellemének megfelelően – tudományos szocializmust, politikai gazdaságtant, marxizmus-leninizmust, filozófiát, szakmatörténetet tanítottak, meglehetősen nagy óraszámban. Ezeket 1992-ben, a Társadalomtudományi Tanszék megalakulásának pillanatától kezdve felváltották az immár új tanszék nevében is kifejezett, a rendszerváltás első éveinek aktuális elvárásaihoz illeszkedni próbáló társadalomtudományi ismereteket közvetítő tantárgyak. Elsőként a Magyarország Európában c. tárgy, amelyik már valamelyest az új kihívásokba illeszkedett, s 84 órában minden szakasz tanulta. Eleinte külső előadók, óraadók, majd a tanszékre érkező új kollégák is ezt tanították. Ez a korszak két évig, 1994-ig tartott. Közben fokozatosan, bár részben még a korábbi tanszéki kollégákkal és csak fakultatív jelleggel, de megkezdődött a Szociológia és a Politológia oktatása 30-30 órában. Aztán többen a régi kollégák közül elmentek, s megint új kollégák érkeztek, akiknek a nevéhez kötődik az 1994/95-ös tanévtől a Szociológia és Politológia tárgyak kötelezővé, a Magyarország Európában c. tárgynak pedig választhatóvá tétele. Ekkor a Retorika is még csak választható kurzus volt. Aztán jöttek sorban az újabb választható tantárgyak: Politikai ideológiák, Nemzeti kisebbségek, Rendőrszociológia, majd a Logika 1997-től 3 éven át kötelezően. 1994-től kötelező tárgy lett az Etika, 1998-tól pedig az addig csak választható Retorikát felváltotta az immár kötelező Kommunikáció. Ezzel a tantárgyi struktúrával működött a Társadalomtudományi Tanszék, s kifutó rendszerben még két évig nagyjából megmaradnak ezek a tantárgyak. Hogy azután mi jön, arra a tanulmány végén még visszatérek.

Ami az oktatás nemzetközi vonatkozásait illeti, itt két aktualitásról tudok beszámolni. Az egyik az Erasmus program, amelynek keretében 1998-tól tartunk órákat idegen nyelven a hozzánk érkező külföldi hallgatóknak, és veszünk részt külföldön az oktatói mobilitás jegyében tanulmányutakon, elsősorban német és angol nyelvterületen. A CEPOL keretében rendszeresen utaztunk szemináriumokra, konferenciákra, és 2 héttől 1 hónapig tartó csereprogramok részesei voltunk.

A másik pedig egy éppen futó pályázat. A nemzetközi kapcsolatoknak, ismeretségeknek köszönhetően 2010-ben az alsó-szászországi rendőr-akadémia a holland és a skót rendőrfőiskola mellett a magyar Rendőrtiszti Főiskolát, illetve a tanszék három munkatársát kérte fel a ComPHEE (Commonality in Police Higher Education in Europe) partnernek az európai uniós pályázatához. A „Bűnüldözés és bűnmegelőzés" című projektben azt vállaltuk, hogy közös oktatási modult dolgozunk ki, és azt kéthetes próbatanítás során „ültetjük át" a gyakorlatba, összehangolva az Európai Unió négy tagországa (Alsó-Szászország, Hollandia, Skócia, Magyarország) rendőrképzését. A program ezen elemére 2013 márciusában, 12 másodéves hallgató részvételével került sor Budapesten. A közös modul kidolgozása során figyelembe vesszük mind a négy ország oktatási rendszerét és a rendőrképzéssel kapcsolatos gyakorlatát. Azt szeretnénk elérni, hogy olyan közös modul készüljön el, amelyet akár az egész Európai Unióban használni lehet.

Tananyagaink

A kezdetek – szöveggyűjtemények, esettanulmányok

A fentebb leírt folyamatnak azon szakaszában, amikor már kialakultak új, kötelező tantárgyaink, az Etika, a Politológia és a Szociológia, a tanszék oktatói ezekhez tananyagként először szöveggyűjteményeket állítottak össze. A műfajnak megfelelően ezek az egyes, általunk is oktatott tudományterületeken klasszikusnak számító szerzők műveire építve a rendőri munkához kötődő ismereteket, kiegészítéseket is tartalmaztak. A szöveggyűjteményekhez esettanulmányokat kapcsoltunk, amelyek elemzésével már kissé gyakorlatiasabb igénnyel lehetett foglalkoztatni a hallgatókat a tanórákon.

A 2000-es évek – saját tananyagok

Óriási módszertani lépést hozott a 2000-es évek eleje. A külföldi tapasztalatokat és az ekkor kezdett kutatásaink eredményeit fokozatosan beépítve az oktatómunkába, elkezdtük kiadni a nappali és a levelező tagozatos oktatásban használt első „igazi" tananyagainkat, önálló jegyzeteinket, szintén a Politológia, a Szociológia, illetve a Kommunikáció tantárgyakhoz.

Egy szinttel feljebb – mesterképzés

Újabb komoly kihívást jelentett és szinte teljes módszertani megújulást kívánt az a tény, hogy 2008-ban elindult a Rendőrtiszti Főiskolán az MA képzés, ahol négy új tárggyal –

Nemzetközi összehasonlító szervezettan; A tudományos kutatás módszertana; Vezetői kommunikáció; Integrált társadalomtudományi ismeretek – és természetesen a hozzájuk írt tananyagokkal is – jelentkeztünk. Az oktatás-módszertani megújulást a két utóbbi tantárgy tréninggé alakítása jelentette, ami a hallgatók körében kifejezetten nagy népszerűségnek örvendett. Így jutottunk el fokozatosan az ismeret alapú oktatástól a kompetencia alapú képzésig.

Kutatás

A tanszék munkatársai azonban nemcsak tanárok – bár mint ilyenek nagyon elkötelezettek –, hanem a tudományos pályájukat is fontosnak tartó és színvonalasan művelő kutatók. Az utóbbi két évtizedben folytatott és az oktatásban is felhasznált eredményekkel járó kutatási területeikből is csak egy csokorra valót adok itt közre, mert a teljes felsorolás szinte lehetetlen lenne:

- Rendőrség – kisebbségek, zsidóság, cigányság; Szélsőjobb, terrorizmus;
- A rendőrség (a rendőrök) önképe; Rendőrképzés; Rendőri (rendőrségi) kommunikáció;
- Szociálpolitikai empirikus kutatások (1990-es évek): Budapest I. és VIII. kerületeinek szociális térképe; Budapest XVIII. kerület (gyermekes cigány családok helyzete); Kiskunhalas, Nagykanizsa, Szolnok szociális térképe; Nógrád megyei szociális ellátórendszer; Iskolás gyerekek egészségi állapota (az UNICEF részére);
- Rendészeti empirikus kutatások (1998-tól): Police integrity survey (University of Delaware szervezésében 14 országban végzett kutatás a rendőri korrupcióról); Rendőri korrupció és rendőri szubkultúra Magyarországon (országos kutatás); A rendőrség társadalmi szerepe a rendőrök gondolkodásában (országos kutatás); A rendőrtiszthallgatók és tanáraik kisebbségekkel kapcsolatos attitűdjei; A polgárok polgárőrséggel kapcsolatos véleménye és elvárásai (országos kutatás); A joghallgatók véleménye a kisebbségekről (országos kutatás);
- Elméleti és történeti kutatások: A rendőri korrupciót előidéző tényezők; Az előítéletek szociológiai elmélete; A rendészetpolitika rendszerváltás utáni története; A biztonság komplex elmélete; A biztonság intézménye és a rendőrség; A funkcionális hatalom válsága által előidézett konfliktusok; A társadalomtudomány módszertani alapfogalmainak történeti elemzése;
- Erkölcsi tényezők, az erkölcsi felelősség általános szerepe a rendészeti munkában; A különböző rendőrségek etikai kódexei.

Nemcsak hogy nem hagyhatom említés nélkül, de a fenti egyszerű felsoroláshoz képest kissé részletesebben is szólnom kell a jelenleg futó, már 2010 nyarán elindított és az ugyanazon év őszén benyújtott európai uniós kutatási pályázatunkról. Ezt a németországi rendőregyetem (Münster) Társadalomtudományi és Rendészettudományi Tanszékével és az osztrák Biztonsági Akadémia Tudományos és Kutatóintézetével végezzük, „Konfliktusmegoldás, mediáció, helyreállító igazságszolgáltatás és a rendőrség tevékenysége az etnikai kisebbségek körében Németországban, Ausztriában és Magyarországon" címen. A három európai uniós tagország rendőrtisztképző intézményeinek együttműködése, kutatása és azok vizsgálata arra irányul, hogy a mediáció mint a helyreállító igazságszolgál-

tatás eszköze miként működik a kisebbségek (törökök, afrikaiak, romák) és a rendőrök közötti konfliktusokban. E három országban a növekvő politikai és etnikai ellentéteknek a kisebbségekkel kapcsolatos rendfenntartás az egyik forrása. A közös kutatási eredmények konferenciákon, publikációkban, valamint szakkönyvek, kézikönyvek, segédletek kiadásában realizálódnak.

Tudományos fórumok

Tanszékünk 1993-ban kezdett nemzetközi tudományos konferenciákat szervezni, amelyeket évről évre tanulmánykötet formájában is megjelentettünk, és az oktatásban is használtunk. Külföldi és hazai rendészettudományi szakemberek, hivatásos és civil kollégák, politikusok és társadalomtudósok, sőt, időnként hallgatók is az előadók között szerepeltek. Meghívottjaink sorában a neves nemzetközi előadók mellett a következő elismert hazai szakemberekkel büszkélkedhetünk: Finszter Géza, Gönczöl Katalin, Katona Géza, Korinek László, Ladányi János, Popper Péter, Salgó László, Sík Endre, Somlai Péter, Szabó András, Szakács Gábor, Szikinger István, Vajda Mihály

Témáink voltak, évek szerint haladva:

1993: A cigányság helyzete a mai magyar társadalomban
1994: A munkanélküliség hatása a rendvédelmi munkára
1995: A politikai hatalom és a rendvédelmi testületek kapcsolata
1996: Erkölcsi kérdések a rendvédelmi tevékenységben
1997: Migráció és rendőri munka
1998: A rendőrség társadalmi szerepe
2000: Előítéletesség – rendvédelem
2001: Társadalomtudományi kutatások – rendvédelmi képzés
2002: Az erőszak a modern társadalmi folyamatokban
2003: A rendvédelmi munka társadalmi beágyazottsága
2004: Kisebbségek és rendőri munka
2005: Szabadság és/vagy biztonság (Ellentétes indítékok a rendvédelem stratégiájában)
2006: 1956 szilánkjai
2008: Európai rendőrségek I.
2009: Európai rendőrségek II.
2010: A kompetencia alapú képzés oktatás-módszertani kérdései – vitanap
2011: Roma kerekasztal – műhelybeszélgetés
2012: Társadalomtudományok – bűnmegelőzés – mediáció

Publikációk

A tanszék valamennyi tagja több diplomával, tanári oklevéllel, kandidátusi és PhD fokozattal rendelkező minősített oktató. Közülük hárman habilitáltak. Publikációik számát tekintve az intézmény élvonalába tartozó tudományos szakemberek, nemcsak magyar, de

idegen nyelven is olvasnak, írnak, előadásokat tartanak és oktatnak. Publikációs listáinkat a modern technikának köszönhetően immár a Magyar Tudományos Művek Tára folyamatosan frissülő internetes felületein is el lehet érni.[2]

Szerkesztői tevékenységet is folytattunk, az 1990-es évektől fennállásáig a Főiskolai Figyelőt, a 2000-es években a Magyar Rendészetet, majd 2012-ig a Rendvédelmi füzeteket a tanszék kollégái közül ketten szerkesztették.

Hazai és külföldi szakmai kapcsolatok

A tanszéknek mint intézménynek, illetve a tanszék oktatóinak egyénileg is kiterjedt hazai és nemzetközi szakmai kapcsolatrendszere épült ki a fennállása óta, többek között a következő hazai és külföldi intézményekkel, szervezetekkel (a felsorolás itt sem teljes, csak ízelítő). A hazaiak közül: ORFK, BRFK és ezek központi, helyi szervezetei; BM; rendészeti (BVOP, VPOP majd NAV, OKF) kutatási és oktatási intézmények; Politikatudományi Intézet, ELTE, ÁBTL (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára), AJBH (Alapvető Jogok Biztosának Hivatala); Magyar Detektív Szövetség Oktatási és Fejlesztési Bizottság; Nemzeti Közigazgatási Intézet; VÁTI Magyar Regionális Fejlesztési és Urbanisztikai Nonprofit Kft.; Kisújszállási Polgárőr Szövetség; Országos Polgárőr Szövetség; Kormányzati Személyügyi Szolgáltató és Közigazgatási Képzési Központ; Nemzeti Kábítószer Koordinációs Igazgatóság; Országos Bűnmegelőzési Bizottság. A külföldiek közül: különösen a német, osztrák, cseh, szlovák, holland, litván, észt, lett, finn rendőrképző főiskolák, akadémiák és egyetemek.

Hallgatói tehetséggondozás

A hazai felsőoktatásban a hallgatói tehetséggondozás egyik kiemelt területe a tudományos diákkör. Az intézményi és az országos TDK-konferenciákon való hallgatói szereplés a tanszék egyik „sikerágazata" volt. Országos szinten kezdetben a Társadalomtudományi Szekcióban, majd az önállóvá vált Had- és Rendészettudományi Szekcióban is kiemelkedő helyezéseket értek és érnek el hallgatóink. A tanszék kifejezetten népszerű volt a szakdolgozati témát keresők körében. Az elmúlt húsz évben számos nálunk gondozott dolgozat jelent meg hazai rendészettudományi folyóiratokban, legutóbb például a Belügyi Szemle 2012/11. számában is.

És a vég?

A mennyiségében és minőségében is impozáns felsorolást nem folytatom, aki nem hiszi, járjon utána. A Társadalomtudományi Tanszékről 2012. július 1-je óta azonban már csak múlt időben beszélhetünk. Az egyetemi szervezeti átalakulások közepette a tanszéket

2 www.mtmt.hu

megszüntették, oktatóinak egyikét elbocsátották, az oktatott tárgyakat pedig, szakmailag részben átgondolatlanul és indokolatlanul, 2012. szeptember 1-jétől két tanszékhez utalták. 2013. január 1-jétől nyugdíjazás miatt még egy fővel kevesebben lettünk, így a négy, még meglévő tantárgyat hat fő helyett négyen oktatjuk. Sokáig azonban ez sem fog nehézséget jelenteni, mert ezeket a tárgyakat már csak ún. „kifutó" rendszerben azok a hallgatók tanulják, akik még a régi tanterv szerint iratkoztak be. A 2013-as – egyelőre szintén átmeneti – új tanrend véglegesült tervezetében régi tárgyaink közül csak az ún. általános politológiát és a rendészeti szociológiát láthatjuk, ezeket is eleddig ismeretlen szakmai tartalommal. A rendészeti kommunikáció és az etika tárgyak pedig talán a kari közös tantárgyaknál, az ún. Belügyi modul részeként, Társadalmi és kommunikációs ismeretek címen egzisztálnak tovább, óraszámuk felére csökkent. Ez tehát a prózai jelen s kérdéses jövendő...

Konferencia-előadásom retorikai felépítésében mindezek a történelmi körülmények persze – látszólag – a kezemre játszottak. Tudományos és oktatómunkánk eredményeivel, ha ott csak vázlatosan felsorolva is őket, joggal lehetett büszkélkedni, illeszkedve így a konferencia igényeihez. A végkifejlet azonban ott és akkor a közönség soraiban legalábbis érzékelhető meglepődöttséget, a rendőrtisztképzés szempontjából pedig minimum töprengést vált(hat)(ott) ki. Hogy az olvasó most mindezt áttekintve mit gondol, azt rá bízom. A jubileumi ünneplések egyik méltatlanul elfeledett kérdése azonban szükségszerűen itt feszül: Hogyan tovább? A konferencián elhangzott jókívánság – „További hasonlóan sikeres tíz éveket a magyar rendészeti vezetőképzésnek!" – vajon hogyan értelmezhető a társadalomtudomány(ok) rendészeti oktatásban és kutatásban való további terjeszkedése-terjesztése szempontjából? Mindennek vége?

Mogyoródi Gergely

A szelekciós eljárás kérdései hazánk rendőrségének modernizálásában

Bevezetés

Napjainkban a rendvédelemnek egyre összetettebb és nagyobb kihívást jelentő problémákkal kell szembenéznie, mindezt nehéz gazdasági körülmények között és egyre fiatalodó, erősen fluktuálódó személyi állománnyal. A rendészet fejlődésében és a társadalmi igényekhez való alkalmazkodásában engedhetetlen szerepet játszik a megfelelő jogszabályi és infrastrukturális környezet és a jól kialakított szervezeti modell. Az emberierőforrás-menedzsment egyik alapelve, hogy az emberi erőforrás a szervezet legnagyobb vagyona, így a személyi állomány szerepe a rendészet modernizációjában megkérdőjelezhetetlen.

Ahogy Finszter Géza fogalmazott, „gyakorta az intézkedő rendőr személyes döntésén múlik a siker," a „bevethető erőszak szükséges és arányos mértékében nem a norma, hanem a szakmai felkészültség a meghatározó, de a kötelékben egyéni cselekvésnek nincs helye, az eredményesség kulcsa a hozzáértő parancsnoki vezetés, valamint a kiképzettség. Mindez mutatja, hogy a szakmai képességek és készségek kialakítása nem bízható tisztán a jogra, az elsődlegesen a rendészeti praxis dolga."[1]

Az utóbbi években több, a rendőri tevékenységhez szorosan kapcsolódó jogszabályváltozás, illetve a rendőrség infrastrukturális körülményeinek korszerűsítésére irányuló intézkedés történt. Emellett változást tapasztalhattunk a rendőrség szervezeti felépítésében, illetve a rendészeti oktatásban.

Azonban látható változás nem történt egy olyan területen, amely a személyi állomány összetételét javíthatná, a rendészet hatékonyságát pozitív irányba jelentősen befolyásolná. Ez a terület a szelekció, ami véleményem szerint jelenleg a rendőrségen belül két nagy területre osztható. Az egyik a pályaalkalmasságra, a másik a beosztásra történő kiválasztás. A tanulmány során a szelekció két területét elemzem, melyek vizsgálatával az egyetemi évek alatt, már a tudományos diákköri tevékenység keretein belül foglalkoztam.

Elsőként a pályaalkalmasságra történő szelekciót vizsgálom, amelyből főként a rendőrtisztképzésre szorítkozom, és abból a felvétésből indulok ki, hogy a jelenlegi rendőrtiszt-kiválasztás nem felel meg a kor követelményeinek. Összességében alkalmatlan arra, hogy a megfelelő személyeket válassza ki, s ezzel túl nagy „szellemi vagyont" hagyunk elveszni.

---

1 Finszter Géza (2008): Rendészeti igazgatás jogi alapjai. MA jegyzet, Rendőrtiszti Főiskola, Bp., 114. o.

Pályaalkalmassági szelekció

A kiválasztás jelenlegi legnagyobb hibája, hogy nem azt vizsgálja, mely jelentkező mire, milyen szinten alkalmas, mely területen szorulna fejlődésre, hanem kizárólag az alkalmatlanságot hivatott kiszűrni.

„A rendőrtisztek képzése, azaz a rendészeti felsőoktatás Magyarországon egyetlen helyen, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem Rendészettudományi Karán (korábban RTK) történik. A felvételi eljárás az intézmények felvételi eljárásáról szóló kormányrendeletben meghatározottak szerint, egységes felvételi eljárási rendszerben történik. A felvételi eljárás első lépése az intézmény által meghatározott érettségi vizsgák teljesítése, amelyek rendszerint minden szakra a magyar nyelv vagy történelem, vagy belügyi rendészeti ismeretek. A fentieken túl az RTK alkalmassági vizsgálatot folytat a felvételi eljárásban részt vevőkön. Az alkalmassági vizsga egészségügyi, fizikai és mentális vizsgálatokból áll. Ezeken minden jelentkezőnek részt kell vennie, és csak abban az esetben vehető fel az intézménybe, ha mind a három vizsgálaton alkalmasnak bizonyul. A felvételi eljárás részét képezi az is, hogy minden felvételre jelentkezőt alávetnek egy biztonsági ellenőrzésnek (nyilván ennek a tényét jó esetben a felvételiző nem észleli), amelynek a célja a közszolgálathoz illő kifogástalan életvitel ellenőrzése."[2]

A kiválasztási eljárás a fizikai alkalmassági vizsgával kezdődik. Ha a jelentkező a vizsgakövetelményeket nem teljesíti, az eljárás nem folytatható tovább, a jelentkezőt alkalmatlannak kell tekinteni. A fizikai vizsgálat során öt gyakorlatot kell a jelentkezőnek elvégeznie, amelyek a következők: kardio-respiratorikus rendszer állóképességének vizsgálata (2000 m-es terepfutás); törzsizom erőállapotának mérése (1 perc alatti maximális számú felülés); láberő mérése (helyből távolugrás cm-ben); gyorsaság mérése (4x10 m ingafutás); kar-váll erőállapotának mérése (hajlított karú függés vagy fekve nyomás).[3] „Az eljárás során elvégzendő gyakorlatok megegyeznek a gyakorló rendőrökéivel, eltérés csak abban található, hogy az intézmény szigorúbb követelményeket támaszt a jelöltjeivel szemben."[4]

Elsőként felvetődik a kérdés, hogy a rendőrtisztnek jelentkező fiataloknak kell-e fizikai vizsgálaton átesniük. A rendőrség a fizikai erőszak alkalmazásának monopóliumával rendelkezik, ebből következően elvárható, hogy a jelentkező fizikailag egészséges legyen, és egy meghatározott minimális erőnléti állapottal bírjon ahhoz, hogy a tanulmányait megkezdhesse. A rendészeti szakközépiskolákban a fizikai felvételi eljárásnak jelentősebb a szerepe, mint a Nemzeti Közszolgálati Egyetemen, hiszen a szakközépiskolákból kikerülő tiszthelyettesi állomány jóval nagyobb valószínűséggel találkozik olyan veszélyes helyzetekkel, amikor az erőszak alkalmazására is sor kerülhet.

2 Mogyoródi Gergely – Nádasi Krisztián (2012): Rendészeti felsőoktatás nemzetközi összehasonlításban. Kézirat. 66. oldal

3 http://rtk.uni-nke.hu/index.php/hu/rendeszeti-kikepzesi-es-nevelesi-intezet/testnevelesi-es-kuzdosportok-tanszek/323-tajekoztato-fizikai-felveteli-kovetelmenyekrol

4 Mogyoródi Gergely – Nádasi Krisztián (2012): Rendészeti felsőoktatás nemzetközi összehasonlításban. Kézirat. 66. o.

A végzett rendőrtiszteknek csak kis százaléka fog területi munkát végezni (pl. járőri tevékenység), a legtöbb közülük irodai, szellemi munkát végző rendőr lesz, akik kisebb valószínűséggel találkoznak a veszéllyel, és kevesebb az esély arra, hogy erőszakot kelljen alkalmazniuk. A fizikai állapot fejleszthető, amely a felvételt követően az önvédelem oktatása révén a képző intézmény feladata. Sajnos a jelenlegi képzési rendszerben és az intézmény infrastrukturális körülményei között az erőnlét fejlesztése, valamint az önvédelmi fogások elsajátítása leginkább önképzés keretében érhető el.

Véleményem szerint a fizikai alkalmassági vizsgálatokat úgy kellene átalakítani, hogy a vizsgálat során jelentkezőket egy hármas tagozódású minősítési szintrendszerbe soroljuk. A három szint közül az 1-es minősítés jelentené azt, hogy a jelentkező a rendőri hivatásra fizikailag abszolút alkalmatlan (például aki egyetlen gyakorlat elvárt minimumát sem tudja teljesíteni). A 2-es minősítési szintbe kerülnének azok, akik a fizikai próbákon támasztott „magasabb szintű" követelményeknek megfeleltek, azaz fizikailag nem szorulnak fejlesztésre. A 3-as minősítési szint pedig a fejlesztésre szoruló jelentkezők kategóriája lenne. „Ebbe a kategóriába kerülnének azok, akik a felvételi ponthatárokat megszerezték, egészségügyileg és mentálisan alkalmasak voltak, de a magasabb szintű fizikai követelményeknek nem tudtak megfelelni (például a felülések számát vagy a futás szintidejét nem tudták teljesíteni), viszont az erőnlétük még a képzés megkezdése előtt, illetve a képzés során fejleszthető az elvárás szintjére."[5]

Ebből következően az alkalmassági vizsgálat során a fizikai vizsgálat helye hátrébb kerülne, megszüntetve ezzel annak „beugró" jellegét. Az erőnléti vizsgálat során elvégzendő gyakorlatokat célszerűnek tartanám úgy kialakítani, hogy azok egyszerre mérjék a jelentkező fizikai állapotát, megoldó és reagáló képességét. Erre kiválóan alkalmas például egy akadálypálya teljesítése. Megítélésem szerint a fizikai alkalmassági vizsgálatokat is legalább a szakirányi követelmények szerint kellene differenciálni, így például más feladatokat kellene teljesíteni a bűnügyi, és mást a közrendvédelmi szakra jelentkezőknek. A fentiekből következően az a megoldás lenne a legcélravezetőbb, hogy ha a pályaalkalmassági vizsgálat először az egészségügyi alkalmassági vizsgálatokkal kezdődne, amelyet a pszichológiai vizsgálat követne.

A procedúra következő állomása jelenleg a pszichológiai alkalmassági vizsgálat, amely során olyan kérdésekre kapunk választ, hogy melyek azok a jellemvonások, amelyek a rendvédelmi munkával, magával a közszolgálattal nem összeegyeztethetőek. Egyúttal határozott véleményem az, hogy néhány tesztkérdésből és egy elbeszélgetésből nem lehet egzakt következtetéseket levonni.

A gyorsan változó környezetben az elvárások is folyamatosan megújulnak, ezért a mentális vizsgálatoknak alkalmazkodniuk kell a kor követelményeihez. Úgy gondolom, hogy a személyiségvonások vizsgálatának van a legfontosabb szerepe az alkalmasság vizsgálatánál, ezért az egészségügyi után a pszichológia vizsgálatnak kellene következnie. A mentális vizsgálatok jelenleg csak a szolgálattal össze nem egyeztethető személyiségvonások vizsgálatára terjednek ki, azonban a különböző kompetenciáik felmérésére nem kerül sor. Indokolt lenne például a kommunikációs, intuitív és problémamegoldó készségek vagy például a monotonitás- és stressztűrés vizsgálata.

---

5 I. m.: 67. o.

A kompetenciák vizsgálata a felvételi során azért is indokolt, mert képet kaphatunk a jelentkező képességeiről, így arról is, hogy mely területen kell fejlődnie. A felvétel során nyert adatokat a képzésben irányvonalként fel lehetne használni. Nyugati államok rendőrségei a felvételi eljárások során már azt is felmérik, hogy a jelentkező milyen munkakör ellátására alkalmas. Ha már a kiválasztás során megtörténne azoknak az egyéni képességeknek a feltérképezése, amelyek a rendőri hivatáshoz elengedhetetlenül szükségesek, mind a képzés színvonalának, mind pedig a későbbi állomány összetételének a javítására használhatnánk. A kompetenciák vizsgálata nem csak a szelekció során nem történik meg, hanem az egész alapképzés során elmarad. A kompetenciák vizsgálatánál szintén az adott szakterületre kellene differenciálni a vizsgálatokat.

A rendőri szakma elsajátításának az alapja a megismerés, a tapasztalás. Ennek megfelelően célszerű lenne a képzést gyakorlatorientálttá tenni. A gyakorlati szemléletet már a kiválasztásba is át lehetne ültetni, például különböző szituációs gyakorlatokkal, ezzel is vizsgálva a jelölt alkalmasságát. A korábban említett változtatási javaslatok többsége nem pénzkérdés, hanem inkább szervezés kérdése, ezért kisebb odafigyeléssel jobbá lehetne tenni a kiválasztást.

A harmadik kiválasztási lépcső jelenleg a jelöltek egészségügyi alkalmassági vizsgálata. Véleményem szerint ennek a vizsgálatnak kellene az elsőnek lennie, hiszen ha a jelölt egészségügyileg alkalmatlan, úgy a továbbiakban szükségtelen a jelentkező vizsgálata. Az egészségügyi vizsgálat ismételten egy generális vizsgálat, gyakorlatilag „hibátlan" emberek felelnek meg. Fontos lenne itt is tisztázni, hogy a jelentkező milyen munkakör betöltésére lehet alkalmas, például közterületi vagy irodai munkakör ellátására alkalmas a jelentkező. „Ez alatt azt értem, hogy ha valakinek például csak enyhe fokú allergiája van, ne egyből alkalmatlan legyen, mert ezek a személyek a közterületi munkára ugyan nem alkalmasak, de vizsgálati, irodai munkára ugyanúgy használhatóak."[6]

A kiválasztási eljárás problémája az is, hogy a biztonsági ellenőrzések már sok esetben a felvételi eljárás megtörténte után, az első szemeszter elkezdésekor zajlanak. Úgy gondolom, hogy az ésszerűség azt diktálja, hogy már a felvételi eljárás megkezdésekor, de legkésőbb a tanulmányok megkezdését megelőzően meg kellene történnie az ellenőrzéseknek.

A kiválasztási eljárás további hibája szerintem, hogy az egyes szakokra/szakirányokra felvehető létszám nem a területi igényeknek megfelelően van kialakítva, hanem a felvételi eljárás során a felvehető keretszám és a jelentkezők felvételi pontjai alapján húzzák meg a mércét. Érdemes lenne nyugati példákból kiindulni (lásd Hollandia), ahol a területi szervek és a képzésért felelős intézmény – a minisztériummal együttműködve – közösen határozzák meg azt a létszámot, amelyre a jövőben szükség lesz az adott területen.

Ez egy tudatos humánpolitikának az alapja, amelynek a középpontjában egy jól működő monitoring rendszer áll. Ennek a rendszernek a segítségével képesek meghatározni, hogy milyen területre, milyen képzettségű személyeket kell kiképezni a jövőben. Nálunk ez a tudatos humánpolitika egyáltalán nem működik. A keretszámok meghatározása nem a rendőrség szervezetének az igényeit tükrözik. Tehát hazánkban is érdemes lenne egy ilyen rendszert létrehozni, amely nagyban elősegítené a szervezet humánpolitikájá-

6 I. m.: 67. o.

nak a javítását, a rendelkezésre álló erők jobbá tételét. A rendszerbe kerülés másik vetülete, amikor valamilyen más intézményben szerzett, jellemzően „civil" diplomával rendelkező személyeket, rendszerint bűnügyi területre vesznek fel. Az ilyenkor alkalmazott pályaalkalmassági vizsgálat, úgy gondolom, jóval enyhébb, mint amit a Nemzeti Közszolgálati Egyetemre jelentkezőkkel szemben támasztanak. Ez egyrészt igazságtalan, másrészt a fentebb írtak semmit sem érnek, ha a rendszerbe kerülésnek létezik „egy könnyebb útja".

Beosztásra történő kiválasztás

A második nagy területe a szelekciónak az adott beosztásra történő kiválasztás. Ebben az esetben is elmondható, hogy a legtöbb munkakör betöltéséhez az iskolai végzettségen túl nem vizsgálnak mást, mint az adott területen eltöltött szolgálati időt. A kompetenciák vizsgálata néhány munkakör kivételével mindenhol elmarad. Legtöbbször az adott pozícióra történő kiválasztás az ismeretségen múlik, nem pedig az egyéni képességeken. A probléma talán azért is sürget minél gyorsabb megoldást, mert ha a pályakiválasztás során bevezetik a kompetencia alapú kiválasztást, akkor a beosztásokra történő kiválasztás negligálhatja mindazt a munkát, amit az oktatásba belefektettek.

Következtetés

Összegzésként elmondható, hogy a szelekció a személyi állomány összetételének javításában a legfontosabb pillér. A fejlesztése nem csak szervezeti oldalról, hanem a társadalom részéről is igény. A szelekció központi kérdése tehát a kompetenciavizsgálatok bevezetése, amely fejlesztés jószerivel nem jár jelentős anyagi ráfordítással, leginkább néhány egyszerűbb szabályalkotással megoldható.

Nádasi Krisztián

A magyar rendészeti felsőoktatás a bolognai rendszerben – a mesterképzés kritikája

A felsőoktatás „színhelye" azon többlettudás átadásának, mely egyrészt sajátosságában eltér a közoktatásétól, specializál, másrészt pedig akár részben arra, vagyis a korábban már megszerzett ismeretekre épít. Ugyanakkor ez a kettősség nem minden képzési területen találkozik. Kiváltképp így van ez egy olyan sajátos területen, mint a rendvédelem, hiszen amíg korábban a jogi és igazgatási, napjainkban a közigazgatási, rendészeti és katonai képzési területen[1] helyezkedik el a felsőoktatási rendszerben. Erre a területre pedig az általános közoktatási képzésben vajmi kevés figyelem irányul – leszámítva például a visszatérően megrendezésre kerülő, belügyi rendészeti ismeretekkel kapcsolatos rendészeti tanulmányi versenyeket és az ehhez kapcsolódó felkészítést.

A rendvédelmi, rendőri képzés alapvetően kétszintű. A hivatásos állomány oldaláról, a végzettség tekintetében az elhatárolás mintegy a rendfokozatokhoz is kapcsolható, így tiszthelyettesi, illetve tiszti képzésről beszélhetünk – leszámítva a zászlósi rendfokozatokat, melyek a képzés letisztultságával közelebb kerültek a tiszthelyettesi rendfokozatokhoz. Ezzel összefüggésben megjegyzendő azonban, hogy szakmai szinten a rendfokozatok háttérbe szorultak, ma már leginkább az iskolai végzettséget, másodsorban pedig az eltöltött időt szimbolizálják – függetlenül a szolgálati ágaktól.

A tiszti rendfokozat megszerzése a vonatkozó jogszabályi háttér alapján legalább főiskolai szintű[2] végzettséget, azaz felsőoktatásban szerzett oklevelet igényel, míg az alacsonyabb – zászlósi avagy tiszthelyettesi – rendfokozatokhoz pedig középiskolai végzettséget köt a törvény. A legélesebb elkülönülés a képzések tekintetében tehát már itt utolérhető.

A jelenlegi felsőoktatási rendszernek köszönhetően az újonnan felszerelő – tipikusan a bűnügyi területre képzett – tiszti állomány túlnyomó része az érettségi után bekerült fiatalok köréből kerül ki, amiből az is következik, hogy legtöbbjük emiatt semmilyen munka- és/vagy élettapasztalattal nem rendelkezik. Ez abból a szempontból is problémás lehet, hogy a végzettség megszerzésével a munkába állás egyenesen biztosított, ráadásul egy olyan szervezetben, melyben alá-fölérendeltségi viszonyok alapozzák meg a munkavégzést – akár az állampolgárok felé is. Személyes tapasztalatom továbbá az, hogy az ilyen fiatalon a rendszerbe bekerülteknek nincsen pontos fogalmuk még a rendőrséggel vagy magával a „rendőr-léttel" kapcsolatban sem.

A rendőrségnél – mint az egyre inkább ismeretes[3] – hatalmas a fluktuáció, mindemellett pedig az állomány átlagéletkora is közelebb került a 20-22 éves korosztályhoz a vég-

1 http://www.felvi.hu/felveteli/szakok_kepzesek

2 1996. évi XLIII. törvény 72. § (1)

3 http://hvg.hu/itthon/20130918_rendorseg_kapitanysagok_beszamolok_gondok

rehajtói állomány tükrében, legyen szó tisztről, vagy pedig a tiszhelyettesről egyaránt. Ez pedig nemcsak közvetlenül a munkavégzésben, hanem a szakmai fejlődésben is gondot okoz.

A létszámkérdés kevésbé a képzés/oktatás területén megoldható, azonban a szakmai színvonal kérdése már annál inkább. Ehhez pedig elengedhetetlen egy olyan rendszer, mely nemcsak a szakma, de a tudományos terület igényeit is kielégíti.

Intézményi háttér

Hazánkban egyetlen rendvédelmi profilú felsőoktatási intézmény létezik, mely a tiszti kar utánpótlását végzi a bolognai rendszerben – leszámítva az úgynevezett átképzőt, mely a már felsőfokú végzettséggel rendelkezők részére enged becsatlakozást a rendszerbe, leginkább a bűnügyi területre.

A – rendészeti szempontból nagy múltú, ám felsőoktatási intézményként igen rövid „életet" megélő – Rendőrtiszti Főiskola, fennállásának 40. évfordulóján, mint önálló intézmény, jogutódlással megszűnt. Egy kormányzati elképzelés alapján a civil közigazgatási, a katonai és a rendvédelmi képzést a hivatalosan 2012. január 1-jével létrejött közös intézmény, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem (NKE)[4] alá, azaz egyetlen nagy intézménybe integrálták. A korábbi jogelőg intézmények[5] az új egyetem karaiként működnek tovább: a Rendőrtiszti Főiskola az NKE Rendészettudományi Karaként (RTK).

A főiskola 1971. évi megalakításakor egy olyan képzési rendszert igyekeztek létrehozni, melyben magas fokú általános műveltség, jogi és szakmai tudás, nyelvismeret és ezeknek alkalmazása, továbbá a tisztképzés magasabb szintre emelése voltak a célkitűzések.

Kezdetben, egészen 1988-ig, az iskola egyik sajátossága volt az úgynevezett zárt beiskolázási rendszer, mely nem tette levetővé civileknek a rendszerbe kerülését olyan formában, mint ma. Ez mára a nappali képzésben lényegében megszűnt. Az újonnan indított bűnügyi hírszerző szakirányt leszámítva az érettségi után, arra alapulva bekerülő, majd diplomázó fiatalok adják a túlnyomó részét a végzetteknek.[6]

A főiskola négy évtizedes fennállása alatt az indított szakok, szakirányok folyamatosan változtak – például a katonai biztonsági szak, vagy a szocializmusra jellemző erős politikai befolyásoltság csökkenésével és a rendszerváltással az ehhez a szférához kapcsolódó politikai nyomozói, állambiztonsági szak is megszűnt, míg mások átalakultak, vagy újként jelentek meg.

Fokozatosan szélesedett a köre a rendvédelmi szervek tisztképzési munkájának, a főiskola – még egyetemi karrá válása előtt – a rendvédelem minden területének tiszti utánpótlását végezte, valamint tulajdonképpen a rendvédelemhez kapcsolódó civil felsőfokú képzéssel is foglalkozott, lásd a biztonsági vagy a migrációs szakirányt.

---

4 2011. évi CXXXII. törvény a Nemzeti Közszolgálati Egyetemről, valamint a közigazgatási, rendészeti és katonai felsőoktatásról

5 Budapesti Corvinus Egyetem Közigazgatástudományi Kar (korábbi Államigazgatási Főiskola); Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem; Rendőrtiszti Főiskola

6 Jubileumi Évkönyv – 40 éves a Rendőrtiszti Főiskola (ISBN 978 963 9543 52-2)

De nem csak a szakok változtak, hanem a képzés maga is, melyben a legnagyobb átalakulás, fejlődés a rendszerváltás után következett be. Az egész rendőri tevékenységet át kellett értékelni, így a tiszti oktatást is. A konszolidáció magával hozta, hogy az addigi szocialista berendezkedéshez kapcsolódó, politikai színezetű tantárgyak megszűntek, és előtérbe kerültek például a társadalomtudományok.

A Bologna-rendszer a rendőrtisztképzésben

A bolognai folyamat célja a mobilitás megkönnyítése és a képzési szerkezet átláthatóbbá, egységesebbé tétele Európa szinten. Ennek tükrében tantárgyakhoz rendelt, úgynevezett kreditrendszert vezettek be, valamint három szintre központosították az élethosszig tartó tanulás (lifelong learning – LLL) elve mentén kigondolt felsőoktatási rendszert. Ezek az úgynevezett bachelor/alap (BA), master/mester (MA), valamint a PhD képzés. Az elvek alapján a gyakorlatorientált BA alapvetően 3, az inkább elméleti talajon nyugvó MA képzés 2, a PhD pedig szintén 3 éves tanulási fázist jelent – azonban az eltérés lehetősége elviekben nem kizárt.

A rendőrtisztképzés területén a Rendőrtiszti Főiskola már 2002-ben átültette az oktatott tantárgyakat a fentebb említett kreditrendszerbe, azonban a teljes átszervezésre felmenő rendszerben csak 2006-tól került sor. Igaz azonban az is, hogy a képzés specializáltsága kevesebb átjárhatóságot biztosított más főiskolák vagy egyetemek szakjaira, mely napjainkra is igen korlátozott kreditbeszámítást jelent más, az NKE-n kívüli oktatási intézményekbe. Emiatt igen korlátozottak az elvégezhető mesterszakok is. Ekkortól kezdve a meglévő képzések abszolválása utáni oklevél a bachelor képzés meglétét igazolja – igazgatásszervező megnevezéssel, valamilyen specializációban, például bűnügyi stb.

A 2008/2009-es tanév előrelépés volt a főiskolán a bolognai folyamat továbbvitelében, ekkor indult ugyanis a rendészeti vezető mesterszak, mely leginkább a már meglévő, a főiskolán megszerzett valamely BA diplomát vette alapul – más, igazgatási területen szerzett diplomák részbeni elfogadása és kreditelismertetése mellett.

A bolognai rendszer harmadik szintje, a posztgraduális képzés jelenleg még hiánya a rendvédelmi felsőoktatásnak, mely azonban az NKE megalakulásával egyre erőteljesebben napirenden van, és a legújabb elképzelések alapján a közeljövőben meg is oldódik. Ez pedig mind a szakmaiságnak, mind pedig magának a rendészettudománynak az érdeke is.

Továbbtanulás, szakmai fejlődés

Az alapképzés (BA) elvégeztével a munkába állás biztosított, a szervezetbe bekerülés egyenes úton következik be. Tulajdonképpen minden rendőrinek tekintett – jelenleg két – szak és az azokon belüli hét szakirány[7] viszonylag kevés specializációt kínál a hallga-

---

7 http://www.felvi.hu/felveteli/egyetemek_foiskolak/!IntezmenyiOldalak/szervezet.php?szer_id=843

tóknak, sőt tulajdonképpen a területi munka szemszögéből szinte elhanyagolható a végzettség szakiránya. Sokszor már a szervezetbe kerülés pillanatában is – mely véleményem szerint minimum felveti a létszámkérdések pontos előre tervezhetőségének megalapozottságát, de akár az alapképzési struktúra újratervezésének kérdését is...

Az állományba vétel után a továbbképzés leginkább a személyes kompetenciákon és elhivatottságon múlik, a szervezet nem feltétlenül várja el az önképzést, a legfontosabb jogszabályváltozások kivételével. Bizonyos tekintetben, leszámítva a vezető beosztásokat, az előrelépésekben sem elvárás – mely azonban már a kontraszelekció meglétét veti fel.

Fontos kérdés, hogy a továbbképzés igénye az adott rendőrtisztben saját a szakmája felé, avagy más, esetleg őt érdeklő terület felé való nyitásban valósul-e meg. Tágabb értelemben vizsgálódva, tekintettel a rendészettudomány interdiszciplinaritására is, bármely ismeret, tudományterület eredményei hasznosíthatóak a rendőri munkában és így azokból képes meríteni a maga javára. Feltéve, hogy a továbbképzett rendőrtiszt az így megszerzett tudást rendőr-szakmai szemmel is alkalmazni tudja, így „nemesítve" saját tudományát.

A másik oldalról pedig lényeges az, hogy a további tudás megszerzésének eredménye milyen végzettséget nyújt, mennyire elismert a szakmában vagy a társadalomban. Bár kisebb-nagyobb belső továbbképzéseket maga a szervezet is biztosít – általában vagy egy szűkebb körnek, vagy kijelölés alapján. Ez önmagában már túlzottan specializált az így is szűk rendőri területen, ezáltal átfogóbb többlettudást nem feltétlenül képes biztosítani, mindössze egy meglévő problémára adhat választ. Ez alól egyfajta kivételt jelentenek a maga összetettségében a rendőrségnél rendszeresített vezetői és annál magasabb beosztások betöltéséhez előírt, iskolarendszeren kívüli, közép- és felsővezetői készségeket fejlesztő – rendészeti vezetővé és mestervezetővé képző – tanfolyamok, melyek, mint azt a nevük is takarja, kizárólag vezetőknek válnak elérhetővé, akkor viszont kötelező jellegűek.

A közvetlen szakmán kívüli csoportba jellegzetesen a képzési területhez közel álló jogászképzés[8] tartozik, mely véleményem szerint részben ugyan kapcsolódik a közvetlen szakmaisághoz, tekintettel a rendészet joghoz kötöttségéhez, azonban annak kiszolgáló jellege miatt ez csak oldalág lehet. Mindazonáltal tény az is, hogy a jogászképzésben a legnagyobb motiváció a képzési idő megrövidülése, illetve a doktori előtag megszerzése. Ezeken túl egyfajta „második láb" szerepel a motivációs okok között, tehát nem feltétlenül a szakmaiság fejlesztése a cél.

Nézőpontom szerint a közvetlen szakmai igényű továbbtanulást alapvetően meghatározza az, hogy a tiszti képzés is a „civil" bolognai rendszerre épül, így szerves része a felsőoktatásnak. A szélesebb körben – társadalmilag is – elfogadott továbbtanulási elképzelések egyik vezérelve is az, hogy ha a BA diploma is ebből a rendszerből származik, és lehetőség is van a szinteket tovább abszolválni, akkor az út egy MA képzés irányába mutat. Annál is inkább így van ez, hiszen a szakmai előrelépés során bizonyos beosztásokban szükséges magasabb iskolai végzettség is. 2008 óta pedig az alapképzések bármelyikén végzett hallgatónak saját „alma mater"-ében is lehetősége van a rendészeti vezető mesterszakon egyetemi végzettséget szerezni.

[8] A Rendőrtiszti Főiskola korábban a jogi és igazgatási képzési területhez tartozott.

Rendészeti vezető mesterképzés – MA

A 2008-ban akkreditált és elindított rendészeti vezető MA szak akkor még biztosította az egyenes átmenetet a BA-ból, azaz mindenféle várakozási idő nélkül, a sikeres írásbeli felvételi eljárás után, és természetesen a megfelelő pontszám elérésével lehetett rá jelentkezni.

A 2012/2013-as tanulmányi évre a képzést zártabbá tették két ponton is. Egyfelől már csak a rendvédelmi szervek hivatásos állományviszonyú tagjainak nyitott a képzés, másrészt pedig a jelentkezéshez szükséges felsőfokú végzettség megszerzését követően legalább kétéves (rendvédelmi szervnél megszerzett) szakmai gyakorlatot – azaz „területen" eltöltött időt – írnak elő. Ez a zártság azonban véleményem szerint egyfajta pozitív változás, mely szerint egy valódi szakmai, rendészeti képzést igyszik nyújtani az intézmény. Emellett a felvettek számát több mint a kétszeresére növelték (korábban 30<40, az új rendszer szerint pedig 50<80 fő). Ezzel lassították a megszerezhető képzettségi szintek elérését, hiszen a legoptimálisabb esetben is hét év szükséges a mesterszint befejezéséig. Óriási pozitívum, hogy szintén 2012-től kezdődően az önköltséges képzést államilag támogatott finanszírozási rendszer váltotta fel, mely önmagában már nagy motivációs tényező – és egyben hiánypótlás is, egy olyan területen, mint a rendészet, hiszen egyetlen MA képzés létezik, mely szakmailag a rendőrtisztek már meglévő BA képzését veszi alapul.

A képzés negatívumairól néhány gondolat. Az MA képzés rendészeti vezető elnevezése nem túl szerencsés választás. Legfőképpen azért, mert önmagában a képzés nem vezetőképző. Mi sem bizonyítja ezt jobban, minthogy a felvételnél plusz pontokat, azaz előnyt jelent a – fentebb is említett, teljes egészében belső továbbképzésnek megfelelő, más területen jelentőséggel nem bíró – rendészeti vezetőképző tanfolyam, illetve a rendészeti mester vezetőképző, melyek viszont a vezetői beosztásokhoz kötelezően előírt tanfolyamok. Mindemellett nyelvtanilag is kérdéseket vet fel annak értelmezése és/vagy a megkülönböztetése, hogy rendészeti mester vezetőképző, vagy rendészeti vezető mesterképzés.

Az előzőekből kiindulva további hiba, hiányosság, hogy a megszerzett oklevél nem keletkeztet még csak előrébb lépést sem a szervezetben semmilyen tekintetben – rendfokozat, beosztás, jutalom stb. Ennek hiányában egy olyan hierachikus szervezetben, mint a rendőrség, a mesterképzés elvégzése csakis erős belső motiváció hatására történhet. A visszacsatolás ilyen hiánya miatt úgy tűnhet, mintha a szervezet nem igényelné a szakmailag is magasabb iskolázottságot – leszámítva a vezetői beosztásokban előírtakat, melyek azonban általánosan írnak elő magasabb végzettséget – jóllehet a képzés viszonylagos újdonsága miatt részben ismeretlen is, és így talán kicsit „szervezet-idegen." Ez viszont így továbbra is a vezetőképzés elnevezés ellenirányába mutat.

Egy szakmai pozitívum mindenképp kiemelendő. A képzéssel megszerzett oklevél ma a vezetői beosztásokhoz kötött rendészeti szakvizsgát kiváltja, így mégiscsak integrálódott a rendszerbe. Ezzel kapcsolatban azonban rögtön egy negatívum is előtérbe került, a 2012/2013-ban induló évfolyamtól kezdődően ugyanis további változást hozott a 2/2013. BM rendelet[9], mely a korábban végzettek – összesen 3 évfolyam körülbelül 90 fője – számára hátrányos intézkedést hozott. Ez alapján a 2012/2013. tanév előttiek végzettsége nem feltétlen egyenlő az azután végzettekével, mivel nem ad mentességet a fentebb is

említett, Belügyminisztérium Oktatási, Képzési és Tudományszervezési Főigazgatósága által szervezett vezetői tanfolyamok alól – jóllehet a változás a képzési struktúra, a tantárgyak, az órakeret, az oktatók személyében, de még a szakképzettség megnevezésében sem hozott túlzott átalakításokat. Azt gondolom, hogy a gyökeres változtatás nélküli ilyen „kirekesztés" a végzettek számára kissé dehonesztáló érzéseket kelt. Ezzel az egyetemi végzettség egy szakmai alapokon nyugvó, ám a szakma által kevésbé elismert végzettséggé vált a korábbi évfolyamok számára, mindamellett, hogy magasabb szintre emel egy iskolarendszeren kívüli tanfolyamot. Ennek miértje, figyelembe véve azt a tényt, hogy a struktúra (tantárgyak, kreditértékek stb.) csak a 2013/2014. tanévvel változott, nehezen magyarázható. Az egyetlen változás képzésen kívüli, a Nemzeti Közszolgálai Egyetem létrehozása – így az oklevél teljes egészében az NKE égisze alatt „tevődött össze," ellentétben a korábbi évfolyamokkal – mely véleményem szerint ugyancsak nélkülözné a szakmai szemléletet...

Ha maga az oklevél birtoklása nem is keletkeztet önmagában akkora szakmai többletet, ez a hátrány még „behozható" lenne az elsajátított tudás, a tananyag területén.

A tantervben a 2013/2014-es tanévtől kezdődően egy alapvető változás van, mégpedig az, hogy az egyetlen szakon belül bevezetésre került két specializáció, nevezetesen: rendészeti vezető és rendészetelméleti specializáció, melyek az összesen megszerezhető 120 kreditből 23 kreditértékű ismeretanyagban[10] térnek el egymástól. A végzettség ettől függetlenül változatlan maradt.

A tantárgyak áttekintésekor – mivel az új tematika jelenleg nem elérhető, azok mindenre kiterjedő elemzése nélkül – megállapítható, hogy például a rendészeti vezető specializációban oktatott tantárgyak a korábbi „egységes" MA képzésben oktatott tárgyak elnevezésével megegyeznek. Változás, többlet a rendészeti elméleti specializációban érhető tetten, mindamellett, hogy itt is fellelhetőek a szétválasztás előtti tárgyak. Összességében a közös és a specializációkhoz kapcsolt tárgyak nagyrészt a „kifutó" mesterképzésben is megtalálhatóak, jóllehet a kreditértékekben vagy az oktatott óraszámban, azok típusaiban kétségtelenül lényegi változások mutatkoznak – azonban az első teljes képzés majd a 2015. évben valósul csak meg, a visszacsatolás csak akkor kezdődhet meg.

A specializációval kapcsolatban, a szétválasztás szükségességét egy korábban készült tudományos diákköri dolgozatomban[11] már magam is kifejtettem pontosan két ilyen, azaz vezetői és elméleti széttagolással. Ennek a már akkor is látható, túlzottan általános és túl széles körű képzés adta az alapját. Ez egyébként nem csak az MA sajátossága, a BA szintre ugyanúgy jellemző az „általános" rendőrképzés, élesebb specializáció nélkül.

9 A belügyminiszter 2/2013. (I. 30.) BM rendelete a belügyminiszter irányítása alá tartozó szervek hivatásos állományú tagjainak továbbképzési és vezetőképzési rendszeréről, valamint a rendészeti utánpótlási és vezetői adatbankról

10 2013. évi hallgatói tájékoztató az MA képzésre felvetteknek, illetve http://rtk.uni-nke.hu/index.php/hu/szakiranyok-tantargy-ora-vizsgarendje – mesterképzésre vonatkozó pdf tájékoztatók a közös tárgyak, illetve a specializációk tekintetében

11 Mogyoródi Gergely – Nádasi Krisztián (2012): Rendészeti felsőoktatás nemzetközi összehasonlításban – tudományos diákköri dolgozat. Kézirat.

Minden tervnek, legyen hosszabb vagy rövidebb távú, szüksége van felülvizsgálatra, és annak nyomán beavatkozásra, módosításra. Ehhez pedig az kell, hogy a programot bizonyos időközönként, ciklusonként értékeljék. Nincs ez másként egy oktatási rendszerrel sem.

Sajnálatosan az MA képzés beválósága véleményem szerint eddig nem volt komolyabb vizsgálat tárgya. A fentebb ismertetett változás, a specializáció nem feltétlen a hiányosságok felismerése, és ezzel kapcsolatban nem a képzés jobbá tételéhez köthető, hanem inkább a PhD képzéshez, a Magyar Felsőoktatási Akkreditációs Bizottságnak (MAB) a Nemzeti Közszolgálati Egyetem doktori iskolájának akkreditációs kérelmével kapcsolatos döntéséhez.[12] A MAB ugyanis a nemzeti felsőoktatási törvényre történő hivatkozással elutasította az egyetem – rendészeti doktori iskolával kapcsolatos – akkreditációs kérelmét, mivel megállapításai szerint nem folyik képzés rendészetelméleti mesterképzési szakon. Továbbá a meglévő rendészeti vezető mesterszakkal kapcsolatban, annak tartalma alapján aggályosnak találta, hogy a szükséges tudományos hátteret kizárólag ez a mesterszak biztosítsa, így ez nem képezhette doktori iskola alapját. Azonban, mint azt fentebb már kifejtettem, a specializált szak kifutási ideje két év, a doktori iskola pedig a tervek szerint ennél hamarabb megkaphatja akkreditációját, így az átalakítás, bár azt nem egy felülvizsgálat kezdeményezte, pozitív irányba tolódott el.

Jelenleg tehát egy szerkezetében nagyobbnak tűnő, összességében azonban kisebb átalakítás utáni egyetemi szintű képzést kínál a Nemzeti Közszolgálati Egyetem Rendészettudományi Kara, mely MA képzés továbbra is egyetlenként áll a rendészeti felsőoktatás területén.

A képzésben, a 2010–2012. (harmadik) évfolyamon magam is részt vettem, a következtetéseket az akkori tapasztalataim, illetve az azóta eltelt idő alapján vontam le, kiegészítve a bekövetkezett változásokkal.

Véleményem szerint az – eddig – oktatott tananyag kevésbé illeszkedik a szakmai igényekhez, nem áll mögötte megfelelő kutatás vagy kompetenciavizsgálat. A BA képzésre kellene alapulnia, ugyanakkor vannak tantárgyak, amiket megismételnek, vagy éppen értelmezhetetlenek a BA diploma birtokában, míg mások nem kapnak elég teret. A tantárgyi keret pedig túlzottan a névhez („vezető") lett kialakítva, nem pedig egy valóban rendészeti egyetemi képzést jelentő oktatáshoz. Erre megoldást adhat a specializáció, mely talán képes lesz kiléptetni a felsőfokú rendészeti képzést az általános síkból.

Összegzés

Ha elfogadjuk azt, hogy a mai, tudásalapú társadalomban a rendészettudomány nem csak a társadalomtudományok tudományterületének része, hanem egyszersmind a szakmai értelemben vett „rendőr értelmiségi réteg" kialakításának helye is, akkor a bolognai rendszer megfelelően kielégítheti az ilyen irányú tudományos igényeket. Hiszen ha nem lenne a központi felsőoktatási rendszer része, akkor a kutatások és az elért eredmények

12 MAB 2013/2/IV/1/2/. számú határozata

megfelelő szintű elismerése, elismertetése híján azoknak csak szakmai berkeken belül lenne elismertségük, s ez véleményem szerint a tudományos igényű rendészeti kutatások elhalásához vezetne.

Ha sikerül a specializáció útjára lépni oly módon, hogy az megfelelően szét is választja az összességében túl általános rendészeti felsőoktatást – maximálisan beleértve a teljes alapképzést –, úgy, hogy az kiszolgálja mind a rendőrtisztképzést, mind pedig a tudományos igényeket, akkor fog beérni az az elképzelés, hogy egy oktatási rendszerben megfér majd a tiszti és a vezetői képzés, illetve a kutatási tevékenység. De ehhez szükséges az is, hogy a tisztképzés levetkőzze a régi rendszerből megmaradt – tiszt = parancsnok – világnézetét is. Azt gondolom, hogy a moduláris képzés kiteljesedésével erre lehetőség nyílik majd, hiszen a képzések láthatóan egymást alakítják.

Medve Judit

Elmélet és/vagy gyakorlat

Valószínűleg örök dilemma tárgya lesz, hogy elmélet és gyakorlat, vagy gyakorlat és elmélet a helyes sorrendiség. Melyik helyzet az ideális? Ha a gyakorlati szakember elméleti tanulmányokat sajátít el, vagy az elméleti tudományok kutatója veti bele magát a gyakorlat mélységeibe? Persze az nem vitatható, hogy a tudomány fejlődése és a gyakorlat fejlesztése egyaránt elengedhetetlenül fontos.

Próbaidős rendőr őrmesterként kezdtem – már több mint harminc éve – megszerezni a rendőri hivatás műveléséhez szükséges jártasságot, elsajátítani a jogi ismereteket, a pszichológiai specifikumokat. A változások megkövetelték a rendszeres tanulmányok folytatását, de a tudományos szemlélet megismerése iránti érdeklődés sok-sok évi szakmai tapasztalat, emberi érettség és adott szintű beosztás elérése után alakult ki bennem. Jelentős mértékben befolyásolta elhatározásomat egyfajta küldetés, miszerint a tisztelt tudomány művelőit szembesítsem a jól vagy rosszul, de működő gyakorlattal. A rendőri felsőfokú szakmai végzettség megszerzése után 26 évvel újra beültem a körterem, illetve már Györök Ferenc terem padjába. Az akkor Rendőrtiszti Főiskola, most Nemzeti Közszolgálati Egyetem Rendészettudományi Kar a megjelenésében hihetetlen változatlanságot mutat. Természetesen egyéb területeken jelentős különbségek észlelhetők, de az a tény, hogy számos oktató azóta is itt áll a katedrán, a szilárd alapokra utal.

A tudományt kiemelkedő színvonalon művelő és emellett kiváló előadói képességekkel rendelkező tanárok nyűgözték le a mesterképzés hallgatóit, élükön Finszter Gézával és Molnár Katalinnal. És persze azzal a rendőri attitűdtől hihetetlenül távol álló, mégis a rendőrséget jól ismerő és támogató oktatóval, aki a feloldhatatlan ellentét dacára kiegyensúlyozott, hiteles, korrekt előadásaival nyerte meg a hallgatókat. (Ünnepi alkalom ide vagy oda, azért azt nem lehet eltitkolni, hogy előfordul a főiskolai illetve egyetemi színvonalhoz méltatlan előadó és előadás is.)

Amikor a „változatos" órák és oktatók között megjelent az a komoly, energikus, szemmel láthatóan a tempójában – mely a gondolkodására és cselekedeteire egyaránt vonatkozik – korával nem adekvát módon viselkedő előadó, számomra minden tekintetben az ideális egyetemi tanár képét jelenítette meg. Mérhetetlen tudása, történelmi ismeretei, tájékozottsága, külföldi tapasztalatai, kora alapján megengedhette volna magának akár azt is, hogy nem ügyel kínosan az elvárható retorikai szabályok betartására, a kivetített diák esztétikai szempontjaira, a szemléltetés, a példák rendkívüli változatosságára, a téma sokoldalú megközelítésére. De ő mindenre figyelt. Sem szakmai, sem módszertani igényessége nem hagyott maga után kívánnivalót.

Egy valami mégis hiányérzetet generált bennem. Rövid időn belül kiderült, hogy a legmélyebb tiszteletet kiváltó és elérhetetlen magasságokba törő tudományos ismeretek hátterében nincs ott a konkrét tapasztalat. Az utóbbi években igencsak elhasznált és egyre mélyebbre zuhanó önbizalmam ezen a cérnaszálon akadt fenn és teremtett lehetőséget számomra, hogy az önmagam által kitűzött célt elérjem. Még mindig hihetetlennek tűnik, hogy lehetőségem nyílt segíteni egy olyan elkötelezett szakembernek, tudósnak, Embernek, aki példaértékű. Aki beutazta a fél világot, de nem járt még olyan helyen, ahol a két

helyiségből álló, földes padlózatú, lakásnak nevezett épületben nyolcan laknak. Két idegen nyelven beszél, publikál és tart prezentációkat, de nem találkozott azzal a helyzettel, amikor az átlag alatti intellektus még az anyanyelven történő megértést is gátolja. Felnevelt egy – lassan tudóssá érő – gyereket, és nem nézett még rá kérőn egy éhes, maszatos, játékot, csokoládét csak tévéképernyőn látó sóvárgó szempár, amitől neki is könnyes lenne a tekintete.

Mindezt – sajnos vagy hál' istennek – meg tudtam mutatni neki. Sajnos, mert ahol én dolgozom és élek, ez mindennapos látvány. Hál' istennek, mert így ő is szerezhetett némi benyomást arról, hová, milyen körülmények közé kell nap mint nap bemenniük a kollégáknak „megelőzni a bűnt" (magam évek óta elsősorban ezzel foglalkozom), illetve ha mégis baj van, beavatkozni. Innen kell a rendőrnek esetenként az apát vagy az anyát előállítani, a kicsiket a döcögősen működő szociális, egészségügyi, oktatási intézmények, gyermekjóléti szolgálatok számára elérhetővé tenni.

Amikor egy nemzetközi pályázat keretében végzett szociológiai kutatás jóvoltából a magyarországi terepfelmérések során interjúk készítésének helyszínét kezdte keresni, hamar egymásra találtunk. Személyünkben végre összetalálkozhatott az elmélet és a gyakorlat. Csak remélni tudom, hogy az érzelmileg nem kis próbatételt jelentő napok nemcsak emberileg hagytak benne mély nyomokat, de további szakmai fejlődéséhez is hozzájárulnak majd. S hadd legyek kicsit önző: nemcsak az övéhez, hanem mindazokéhoz, akik a rendőrképzésben a padsoraiban megfordulnak.

Kozáry Andrea születésnapja – mert természetesen róla van szó – kitűnő alkalmat kínál ahhoz, hogy mindezeket elmondhassam. Kedves Tanárnő! Őszintén kívánok a további kutatásokhoz és tanításhoz – ahogyan mi, rendőrök mondjuk – erőt, egészséget! És ugyanolyan lelkesedést, mint eddig!

Borsodi Csaba

A béketábor védőbástyája, avagy a katonai (ki)képzés bevezetése az egyetemeken, 1950–1951

A II. világháború után Magyarország katonai erejét, hadseregének méretét a párizsi békeszerződés szabályozta. A békeszerződést 1947. február 10-én írták alá. Ennek értelmében a szárazföldi csapatok létszámát 65 ezer főben állapították meg, a légierő létszáma ötezer fő lehetett. Ez egy korlátozott méretű haderő felállítását jelentette. A békekötéssel megszűnt a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB), az ország területét el kellett volna hagyni a megszálló katonai erőknek, de a Szovjetunió jogot kapott arra, hogy csapatokat állomásoztasson Magyarországon annak érdekében, hogy az ausztriai megszállási zóna számára biztosítani tudja utánpótlási vonalait.

Az ún. fordulat a világban és hazánkban is az 1940-es évek végéig végbement, hazánkban 1948 végére teljes mértékben: a polgári pártokat kiszorították a hatalomból – „leszalámizták" őket – végrehajtották a két munkáspárt erőszakos egyesítését, létrejött az ún. állampárt, a Magyar Dolgozók Pártja (MDP), megkezdődött az ország teljes szovjetizálása. 1949-ben megszületett az új alkotmány, amely minden hatalmat a dolgozó nép kezébe adott, legalábbis papíron. Elkezdődött a pártállam kiépítése. Ebben az időben megtörtént a fordulat a többi „keleti tömbhöz" tartozó országban is, 1949-ben véglegessé vált Németország kettéválása, létrejött az NDK (Német Demokratikus Köztársaság). A Sztálin vezette szovjet tömb szembefordult a külön utat járó Jugoszláviával. A hisztérikus háborús helyzetben Magyarország, amely határos volt a nyugati hatalmakkal, a kiátkozott Tito vezette Jugoszláviával, a szovjet tömb védőbástyájává vált. Erős bástyává és nem résse, ahogy a magyar kommunista vezetés, élén a magát Sztálin legjobb tanítványának tekintő Rákosi Mátyással kinyilvánította. A felfokozott háborús hisztéria keltette hangulatban – amelyben a magyar kommunista vezetők a harmadik világháború közeli kitörését vizionálták – indult meg a Magyar Néphadsereg erőltetett fejlesztése.

1. A hadsereg fejlesztése, 1949–1953

1948. szeptember 9-én került a honvédelmi miniszteri székbe Farkas Mihály, az MDP főtitkárhelyettese, a mindenható párt Katonai Bizottságának elnöke. Farkasnak ugyan semmilyen katonai végzettsége nem volt, viszont tagja volt annak a szűk körnek (Rákosi, Révai, Gerő, Farkas), amely meghatározta az MDP és a kormány politikáját. A hadseregek fejlesztése a szovjet tömbben ekkor minden ország számára kötelező volt, irányát alapvetően befolyásolta a magyar–szovjet barátsági, együttműködési és kölcsönös segélynyújtási szerződés, amelyet Magyarországgal 1948. február 18-án kötöttek meg. Ennek volt egy katonai része is. Hasonló szerződést volt kénytelen kötni minden szovjet csatlós állam Kelet-Európában.

1949 fordulópont a hadsereg fejlesztését, az ország katonapolitikáját tekintve. Farkas fokozatosan kiszorította a katonai vezetés kulcspozícióiból a korábbi, még Ludovikán tanult katonai vezetőket, mindenhatóvá vált a katonai kérdésekben. Megindult a nagyarányú hadseregfejlesztés, aránytalanul magas anyagi ráfordítással, feszített ütemben. A békeszerződésben megállapított létszám többszörösére kívánták emelni a néphadsereg létszámát, mintegy 200 ezer főre. Az erőltetett fejlesztés során 1952-re a létszám 210 ezer főre nőtt. A hadseregnek azonban nemcsak sorkatonákra, hanem tisztekre is szüksége van, ekkora haderőhöz mintegy 30 ezer tisztre. 1948-ban mintegy háromezer tisztje volt a hadseregnek. Ennek a tízszeresét kiképezni 2–3 év alatt magas színvonalon lehetetlenség volt. A gyorsított képzés szakmailag „nem megfelelő" állományt eredményezett. Mivel az egész fejlesztés azzal számolt, hogy kitör a III. világháború, arra is fel kellett készülni, hogy a hivatásos tiszti állomány veszteségeket fog elszenvedni, amelyeket gyorsan pótolni kell. Ki kell képezni tehát tartalékos tiszteket. Mint minden hadseregben, ezt az értelmiségi rétegből kívánták megtenni. Mégpedig megbízható, lehetőleg a rendszert támogató értelmiségiekből. Ekkor kerültek képbe az egyetemek és az egyetemi hallgatók, akik alkalmasnak tűntek arra, hogy ezt a hiányzó űrt betöltsék.

2. A magyar felsőoktatás, 1949–1952

A magyar felsőoktatás szocialista átszervezése és a rendszer gyökeres átalakítása 1948-ban kezdődött meg. Az ún. koalíciós időszakban (1945–1947) ugyan a pártok többsége készített felsőoktatási terveket, azonban ezek megvalósítására nem került sor. A teljhatalmat megszerző kommunisták a felsőoktatási rendszert jelentősen átalakító terveiket 1947 végére készítették el, és az első, ún. reform elindítására 1948-ban került sor. Ladányi Andor úgy fogalmaz, hogy a reformnak három célja volt:

„a) a népi demokrácia, a szocialista építés szükségleteivel összhangban levő, a korábbinál színvonalasabb és hatékonyabb szakképzés biztosítása;

b) a hallgatók szociális összetételének lényeges módosítása, a munkás és szegényparaszt származású hallgatók számának, arányának növelése;

c) az oktatás szellemének és tartalmának a történelmi fejlődés követelményeihez igazítása."[1]

A II. világháború után világjelenséggé vált a felsőoktatás tömegesedése, egyre többen jártak felsőoktatási intézményekbe. Ez, bár kis késéssel, és sokkal jelentősebb ideológiai megfontolással, hazánkban is így történt. A szakképzésnek az erőltetett iparosítás kiszolgálását kellett megoldania. Három év alatt 10–11 ezer mérnök képzését tervezték, az átalakított gazdasághoz új, az eddigitől eltérő tudással rendelkező közgazdászokra volt szükség, a nyolcosztályos általános iskola bevezetésével, az iskolák államosításával megnőtt az általános iskolai tanárok iránti igény. Új egyetemeket, főiskolákat kellett létrehozni.

1 Ladányi Andor (1986): Felsőoktatási politika 1949?1958. Bp. 11?12. o.

Magyarországon 1949-ben 22 állami intézmény működött. A hagyományos négy tudományegyetem (Budapest, Debrecen, Szeged, Pécs); két műszaki egyetem (Budapest, Miskolc), amelynek két egyetemen, Veszprémben (vegyipar) és Sopronban (faipar, bányászat) is voltak részlegei; egy-egy közgazdasági és agrártudományi egyetem (Budapest); négy pedagógiai főiskola (Budapest, Szeged, Pécs, Eger); négy művészeti főiskola (Budapest) és hat egyéb intézmény: Állami Műszaki Főiskola, Gazdasági és Műszaki Akadémia, Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola, Kereskedelmi Főiskola, Külügyi Akadémia, Testnevelési Főiskola (mind Budapesten).[2]

A felsőoktatás intenzív fejlesztése is megindult, és 1952-ig jelentős összegeket költöttek rá, valamint a hallgatói létszám növelésére is.

A tervek másik része az értelmiség lecserélésére irányult. Az kétségkívül igaz, hogy a két világháború között a munkás és paraszt származású hallgatók aránya alacsony volt, de a pártállam irreális célokat tűzött ki az arányszám növelésére. Évente változtak az elvárások, 1953-ra a hallgatók több mint 70%-át a munkás és szegényparaszt származásúak közül kívánták toborozni. Mesterségesen lehetett növelni az arányszámot, de ez óhatatlanul gyengébb képességű hallgatók felvételét és a kiváló, de nem megfelelő származású hallgatók kizárását jelentette. A cél egyértelmű: új, a párthoz, a szocialista államhoz hűséges értelmiség képzése. Ez így deklaráció szintjén lehetséges, de a valóság jóval összetettebb, amint azt a későbbi események bizonyították. Ezt a réteget szerette volna magának megnyerni a néphadsereg is tartalékos tisztnek.

A terv harmadik pontja lefordítva az ideológiai átnevelést jelenti: az orosz nyelv, a marxista tárgyak (politikai gazdaságtan, marxista filozófia), és az ide sorolható honvédelmi ismeretek kötelező oktatását is.

A reform elindulta egyben azt is jelentette, hogy az egyetemek oktató gárdájának bizonyos tagjait (köztük igen nagy tudású, megbecsült, elismert tudósokat) kényszernyugdíjazták, majd néhány év múlva, mint ellenségektől a nyugdíjukat is megvonták. Új, marxista szellemű ifjú oktatók kerültek az egyetemekre. Már 1945-ben kezdődött az a folyamat, amely 1948-tól felgyorsult, és egyben azt is jelentette, hogy a Párt jelölte ki azt, hogy kiből válhat egyetemi oktató. A háborús hisztéria, az állandó ellenségkeresés az egyetemeket is elérte. A hallgatóknak és az oktatóknak is fel kellett készülniük a háborúra. Ezt segítette az MHK (a Munkára, Harcra Kész) mozgalom, az egységesülő ifjúsági mozgalom, a DISZ (Dolgozó Ifjúság Szövetsége) stb. De mindezek már nem bizonyultak elégnek az 1950-es évben.

3. A honvédelmi oktatás bevezetése

A Párt felső vezetése a háborús hisztéria jegyében döntött úgy, hogy be kell vezetni a kötelező honvédelmi oktatást az egyetemeken. Az MDP Politikai Bizottsága (PB) 1950. július 27-i ülésének 3. napirendi pontjában tárgyalt az egyetemi reformjavaslatok elvi szempontjairól és végrehajthatóságának biztosításáról. Az előadó Bíró Zoltán volt. A ho-

---

[2] Ladányi i. m. 13. o.

zott határozat egyik pontja arról szól, hogy „a bizottságok nézzék meg, nem lehetséges-e a tanév megkezdéskor vagy a tanév folyamán a műegyetemihez hasonló katonai kiképzést bevezetni a többi egyetemen is, esetleg az önkéntes jelentkezés alapján."[3] A PB állásfoglalása után a döntés 1950 őszén született meg, a kormány a 285/1950. MT sz. minisztertanácsi rendelettel határozta meg a képzés új szerkezetét, módját és kereteit. A rendelet 1950. december 13-tól volt hatályos, amelynek alapján az 1951–52-es tanév tavaszi szemeszterében létrehozták egyes egyetemeken és főiskolákon a katonai tanszékeket, és megkezdődött a honvédelmi ismeretek oktatása, heti 3 órában. A rendelet az eredeti elképzeléstől eltérően már minden férfihallgató számára kötelezővé tette a honvédelmi oktatást, katonai alkalmassági vizsgálatra kellett menni a hallgatóknak, és annak alapján dőlt el, hogy ki milyen gyakorlati kiképzésen esik át. A képzéshez tartozó hat hónap katonai gyakorlat – bár a rendelet nem tartalmazza – a valóságban nyaranta egy vagy bizonyos esetekben több hónapot is jelentett. Igaz, ezzel kiváltották az akkor általánosan kötelező 24, illetve 36 hónapos katonai szolgálatot. A kiképzés végén tartalékos hadnagyi rendfokozatot kaptak az egyetemi hallgatók.

Az első szemeszter végén a Párt egyik legfontosabb szerve, a Központi Vezetőség Titkársága tárgyalta a képzés tapasztalatait és hozott határozatot a további tennivalókról. A jelentés előterjesztője Szeremlei Gyula, de az előterjesztésen Nógrádi Sándor, aki a honvédelmi miniszter első helyettese volt, láttamozása is rajta van. A titkárság 1951. július 18-án tárgyalta a jelentést, és elfogadta, de optimistának tartotta azt: véleménye szerint nem tárt fel minden hiányosságot és nehézséget, és néhány rész (1., 2., 3. pont) kihagyását javasolta. E pontokban az egyetemek számára fogalmaznak meg olyan követelményeket, amelyek messze meghaladják a katonai oktatás kérdését. A 4. és 5. pont esetében a titkárság részletesebb kidolgozást javasol. (Lásd az 1. sz. mellékletben a megvalósulást.) Az ülésen a Párt vezetői körül jelen volt Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Horváth Márton, Nagy Imre, Hegedűs András, Kristóf István, a titkárság tagjai, valamint Mód Aladár, Dénes István, Orbán László és az előterjesztők. A határozat után a Honvédelmi Minisztérium illetékes osztályai megkezdték az új, most már a többi egyetemre és főiskolára is kiterjesztett katonai képzés terveinek kidolgozását.

A 2. számú mellékletben közöljük az erről intézkedő parancsot, amely meghatározta a további években a honvédelmi ismeretek oktatását és a katonai tanszékek feladatait. A titkos parancs már egy differenciált katonai kiképzést tartalmaz, amely 1951 szeptemberétől az akkor már Magyar Néphadseregnek nevezett honvédség több fegyvernemében képzett tartalékos tiszteket. Ez volt az igazi kezdet, amikor már a legtöbb egyetemen és főiskolán bevezették a honvédelmi képzést. Az egyetemi katonai tanszékek kiépítésük után szerves részeivé váltak az egyetemeknek. Sok ezer embert képeztek ki tartalékos tisztnek, bár végül a várt világháború, szerencsére, nem tört ki. Sajátos fintora a történelemnek, hogy katonai ismereteiket az egyetemisták az 1956-os szabadságharcban hasznosították. Megtanultak lőni, ágyúkat kezelni, egyes katonai tanszékek vezetőiből lettek az egyetemista nemzetőrök parancsnokai. Az sem volt véletlen, hogy az 1956. november 4-e után alakult kormány 1957 márciusáig felszámolta az egyetemek katonai tanszékeit.

[3] Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára M-KS 276 .f. 53. cs. 57. ő. e. 2. o.

1. számú melléklet

Szigorúan Bizalmas!

Jelentés az egyetemi és főiskolai hallgatók tartalékos tiszti kiképzéséről

Az 1950/51-es tanév II. félévében az egyetemeken, illetve főiskolákon összesen 12 533 férfi és kötelezően 1557, önkéntes jelentkezés alapján pedig 1584 női hallgató kezdte meg a „Honvédelmi ismeretek" c. tantárgy tanulását. Ebben a félévben valamennyi hallgató általános (gyalogos) kiképzésben részesült. A kiképzés céljára heti 3, összesen 42 óra jutott. Ebből harcászatra 15 órát, lőismeretre 12 órát, a többit szabályzat ismeretre, tereptanra és műszaki ismeretekre fordítottuk.

Az oktatás 30–70 fős tanulmányi csoportokban (szakaszokban) történt. A csoportok élére az egyetemi pártbizottság a katonai tanszékekkel egyetértésben, főként párt- és DISZ-tagok közül csoportvezetőket (szakaszparancsnokokat) állított.

E félév kiképzési célja az volt, hogy a hallgatókat az egyes harcos tudnivalóira, kötelmeire tanítsa meg, és ezzel megfelelő alapot biztosítson az augusztus 1-jétől augusztus 31-ig tartó csapatszolgálatra.

A csapatszolgálatra való tekintettel május hó folyamán az egyetemi hallgatókat alkalmassági orvosi vizsgának vetettük alá. A megjelent 11 872 férfi hallgatóból „Alkalmas" 10 137, „Csapaton kívüli szolgálatra" és „Fegyver nélküli szolgálatra alkalmas" 1222 lett. „Nem alkalmas" 331.

A csapatszolgálatra csak az „Alkalmas" és „Csapaton kívüli szolgálatra alkalmas" férfi hallgatókat hívjuk be.

A katonai oktatás bevezetése nemcsak néphadseregük tartalékos tiszti káderszükségletének biztosítása terén jelentett komoly lépést előre, de igen jó hatással volt az egyetemek és főiskolák általános politikai és tanulmányi fejlődésére is. A katonai tanszék felállítására vonatkozó minisztertanácsi rendeletet mindenütt igen lelkes hangulatban fogadták. Az oktatásból átmenetileg kimaradtak kivétel nélkül kérték, hogy őket is kapcsoljuk be a kiképzésbe. (Pl.: Egri Pedagógiai Főiskola.)

A lelkesedés a félév folyamán csak fokozódott. A katonai oktatás bevezetése óta javult a hallgatók fegyelmi helyzete. A tanszék felállításának első hetében több helyen 45-50%-os volt a késés. Ez a félév végére fokozatosan 5-10%-ra csökkent. Legjobb volt a fegyelem a miskolci Műegyetemen, ahol a hallgatók zöme munkásszármazású volt. A rektorok, dékánok, tanulmányi osztályvezetők egybehangzó véleménye, hogy az a tervszerű munka, az a fegyelem, amit a katonai tanszékek a hallgatóktól az első napoktól kezdve az utolsóig rendszeresen és magas fokon megköveteltek, bizonyos mértékig hatott az általános fegyelemre is. A folyamatos tanulás megkövetelése pedig maguknak a hallgatóknak tetszett a legjobban.

A félévi összefoglaló vizsgák eredménye átlagban 4,37 volt. Legjobb a budapesti Közgazdasági Egyetem (4,77), leggyengébb a miskolci bányamérnöki kar (3,68). Jó eredményt mutatott fel a budapesti bölcsész- és természettudományi kar, az Egyetemi Orosz Intézet és a Műegyetem építészmérnöki, valamint a veszprémi nehézvegyipari kar is (4,70).

A hallgatók az anyagot lényegében az előadásokon tanulták meg. Ezt konzultációs szolgálattal, jegyzetekkel, „villám" dolgozatok íratásával támasztották alá. Az érdeklődést leginkább a harcászat és a lőismeret kötötte le, a szabályzat-ismeret már kevésbé.

Az előadó tisztek legnagyobb része, annak ellenére, hogy legtöbbjük soha nem oktatott ilyen körülmények között, szemléltetően és kielégítő módon oktatott, főként a félév vége felé, amikor már a hetenként megtartott módszertani foglalkozások, valamint gyakorlati mintaelőadások, „nyílt előadások" tapasztalatait is felhasználhatták.

Az eredmények mellett hiányosságok is voltak. Az ellenségnek a marxizmus-leninizmus oktatása elleni agitációja mellett a „Honvédelmi ismeretek" oktatása volt a fő területe. Izgatott a nők önkéntes jelentkezése ellen, elősegítette azok lemorzsolódását (átlagban 5-6%, egyes helyeken több). Bomlasztotta a fegyelmet. Becsmérelte a katonai kiképzést, le akarta járatni a tapasztalatlan fiatal előadó bajtársakat. Megrongálta a dekorációt. Igyekezett pánikot, háborús hangulatot kelteni stb.

Az ellenséges elemek ellen az egyetemi párt- és DISZ-szervezetek nem mindig harcoltak következetesen. Több helyen a fegyelemért való küzdelmet is elhanyagolták. (Pl. budapesti Tudományegyetemen.) Az egyes egyetemeken a vezetőség nem élt az egyetem fegyelmi szabályzata adta lehetőségekkel. (Pl. budapesti Műegyetemen.) Több helyen hiányos vagy éppen semmiféle kádermunka nem folyt.

Egyes tanszékvezetők és egyetemi vezetők között nem volt kielégítő jó viszony. Néhol a tanszékvezetők és politikai tisztek bizalmatlanok, merevek voltak. Nemegyszer helytelenül viszonyultak mind az állami vezetéshez, mind a pártszervezetekhez. Előfordult, hogy egyik politikai tiszt egyszerűen magához rendelte az egyetemi pártbizottság titkárát és csaknem úgy kezelte, mintha alárendeltségi viszonyban lett volna.

A hallgatók oktatásában jelentkezett hiányosságok egyik forrása, hogy egyes tanszékvezetők kevés gondot fordítottak az előadók szakmai és politikai továbbképzésére. Így némely tanszéken a kiképzés viszonylag alacsony színvonalon mozgott. (A vizsgaeredmények nem minden esetben a valódi helyzetet tükrözik) Az oktatásban nem domborodott ki mindenütt a hazafiasságra való nevelés. Egyes előadók néha elmulasztották kihangsúlyozni a kérdések politikai jelentőségét. Mások keveset törődtek az oktatás-módszertani kérdésekkel. Az oktatásban főleg arra törekedtek, hogy a hallgatóknak tárgyi tudást adjanak, de alig fordítottak figyelmet arra, hogy megtanítsák őket, miként használják fel ismereteiket majd a gyakorlatban. Több helyen az oktatás túlságosan elméleti síkon mozgott. Ennek egyik oka a kellő mennyiségű kiképzési segédeszköz és oktató fegyver hiánya, az oktatás tantermi jellege, valamint a HM által kiadott oktatási brosúrák nem kielégítő színvonala volt. Másik ok pedig, hogy sok előadó nem használta ki még a meglevő lehetőségeket sem.

A katonai oktatás színvonalának emelésére, a tartalékos tiszti kiképzés eredményessége érdekében javasoljuk:

1. Az egyetemek vezetői, előadói, párt- és DISZ-szervezetek következetesen és bátran leplezzék le a hallgatók soraiba furakodott fasiszta elemeket, s ne riadjanak vissza az egyetemről való végleges eltávolításuktól sem.

2. Az egyetemek állami és politikai szervei sokkal határozottabban lépjenek el a fegyelmezetlenekkel szemben. Folytassanak rendszeres felvilágosító munkát a folyamatos tanulás biztosítása érdekében.

3. Az egyetemeken ki kell építeni a személyzeti osztályokat. Ezek a személyzeti osztályok úgy szervezzék meg munkájukat, hogy a hallgatókról tanulmányaik befejeztéig, a tartalékos tiszti avatásig mindenkor megbízható képet tudjanak adni.

4. Az 1951/52-es tanévtől kezdve meg kell valósítani a fegyvernemi oktatást. Az eddigi gyalogos, tüzér, műszaki és híradó tanszékeken kívül a Budapesti Közgazdasági Egyetemen Hadtáp. tanszéket, a Budapesti Műegyetem gépészmérnöki karának I. és II. évfolyamán pedig páncélos kiképzést kell szervezni.

5. Átfogóbbá kell tenni a „Honvédelmi ismeretek" oktatását azzal, hogy az eddig kihagyott főiskolák közül be kell vonni a kiképzésbe az Egri Pedagógiai Főiskolát (tüzér) és a budapesti Közgazdasági Főiskolát (hadtáp) is. Az oktatás terjedjen ki valamennyi bevont egyetem és főiskola valamennyi évfolyamára, heti 3 óra katonai előadás beállításával.

6. A jelenleg katonai kiképzésben részesült férfi hallgatók közül a következőkben csak azok hallgassák tovább a „Honvédelmi ismeretek" c. tantárgyat, akik az orvosi alkalmassági vizsgán megfeleltek és akik az augusztusi csapatszolgálaton részt vettek.

7. Az 1951-es egy hónapos gyakorlati kiképzés célja a raj harcban való vezetéséhez szükséges rajparancsnoki kötelmek elsajátítása legyen. Az I. éves, valamint a nem gyalogos kiképzésre beosztott hallgatók viszont egyes harcos kiképzést kapjanak.

8. Az alacsony színvonalú brosúrák helyett a jövőben minden katonai tanszéken szabályzat-könyvtárat kell létesíteni fegyverneme legfontosabb szabályzataiból. Az oktatást úgy kell megszervezni és kiképzési szemléltető eszközökkel biztosítani, hogy a hallgatók a „Honvédelmi ismeretek" anyagát már az órák alatt elsajátítsák.

Budapest, 1951. évi július hó 12-én.

Nógrádi Szeremlei Gyula[4]

* * *

2. számú melléklet

Titkos!

A Magyar Népköztársaság honvédelmi miniszterének 025. számú parancsa
Budapest, 1951. évi augusztus hó 10-én.

Tárgy: Intézkedés az egyetemi hallgatók katonai kiképzésére az 1951/52. kiképzési évben

Javaslatomra a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa 285/1950/XII.13./M.T. rendeletével, a Néphadsereg tartalékos tiszti szükségletének biztosítása érdekében, az egyetemi és főiskolai hallgatók csapatonkívüli katonai kiképzését rendelte el.

Folyó év februárjában a rendeletben érintett hallgatók kiképzésének megszervezésére és vezetésére katonai tanszékeket szerveztem.

A katonai tanszékek az 1950/51-es tanulmányi év második felében általános katonai (lövész) kiképzést folyattak. Ennek eredményeképpen, valamint a most folyó (1951. évi

4 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, M-KS 276. f. 54. cs. 152. ő. e. 152?157. o.

augusztus hóban) gyakorlati kiképzés befejeztével a katonai szolgálatra alkalmas hallgatók általában lövész rajparancsnoki képzettséggel rendelkeznek.

Az új, 1951/52-es tanulmányi év kezdetével az egyetemeken (főiskolákon) folyó „Honvédelmi Ismeretek" oktatását átfogóbbá szándékozom tenni. A kiképzésbe, az eddigieken kívül, több új egyetemet (főiskolát) kapcsolok be. Továbbá: ebben a tanulmányi évben kezdődik meg első ízben a hallgatók fegyvernemük jellegének megfelelő kiképzése.

Ezért az egyetemeken (főiskolákon) folyó tartalékos tiszti kiképzés színvonalának további emelése, a hallgatók szocialista hazaszeretetének a katonai kiképzésen keresztül való elmélyítése, a fegyvernemi szakkiképzés eredményessége, valamint az egyetemi katonai tanszékek hathatós támogatás érdekében

megparancsolom:

1/ Az egyetemi (főiskolai) hallgatók 1951/52. évi katonai kiképzését az alábbi katonai tanszékek végezzék:

a/ Tudományegyetem Gyalogos Tanszék, Budapest
b/ Tudományegyetem Gyalogos Tanszék, Szeged
c/ Tudományegyetem Gyalogos Tanszék, Debrecen
d/ Tudományegyetem Gyalogos Tanszék, Pécs
e/ Agrártudomány-egyetem Tüzér Tanszék, Budapest
f/ Nehézipari Műszaki Egyetem, Tüzér Tanszék, Miskolc
g/ Műszaki Egyetem Páncélos Tanszék, Budapest
h/ Műszaki Egyetem Műszaki Tanszék, Budapest
i/ Műszaki Egyetem Vegyharc Tanszék, Veszprém
j/ Műszaki Egyetem Híradó Tanszék, Budapest
k/ Közgazdasági Egyetem Hadtáp Tanszék, Budapest

2/ A hallgatók fegyvernemi szakkiképzését a következő csoportosítás szerint kell megtervezni:

a/ mindazon egyetemek (főiskolák) hallgatói részére, akik a f. évi gyakorlati kiképzésen részt vettek – már szeptember hónapban,

b/ mindazon egyetemek (főiskolák) hallgatói részére pedig, akik eddig egyetemi katonai kiképzésben nem részesültek és az orvosi alkalmassági vizsgán „alkalmas" vagy „csapaton kívüli szolgálatra alkalmas" osztályzást nyernek – 1952. évi február hónapban az általános katonai (lövész) kiképzésről át kell térni a fegyvernemi szakkiképzésre.

Részleteiben:

a/ a budapesti tudományegyetem jogi, bölcsész-, természettudományi karát, a szegedi tudományegyetem jogi, bölcsész-, természettudományi karát, a debreceni tudományegyetem bölcsész- és természettudományi karát, a pécsi tudományegyetem jogi karát, a budapesti, szegedi, pécsi pedagógiai főiskola hallgatóit, a budapesti Egyetemi Orosz Intézet hallgatóit lövész,

b/ a Budapesti Agrártudományi Egyetem mezőgazdasági- és kertészeti karát, a Budapesti Műszaki Egyetem gépészmérnöki karának 3. és 4. éves hallgatóit, a budapesti Testnevelési Főiskola hallgatóit, a miskolci Nehézipari Műszaki Egyetem gépészmérnöki-, kohászati- és bányászati karát, az egri pedagógiai főiskola hallgatóit tüzér,

c/ a Budapesti Műszaki Egyetem gépészmérnöki karának 1. és 2. éves hallgatóit páncélos,

d/ a Budapesti Műszaki Egyetem vegyészmérnöki, általános mérnöki, építészmérnöki karát műszaki,
e/ a Veszprémi Műszaki Egyetem nehézvegyipari karát vegyiharcos,
f/ a Szegedi Közlekedésügyi Egyetem hallgatóit vasúti, illetve közúti,
g/ a Budapesti Műszaki Egyetem villamosmérnöki karát híradó
h/ a budapesti tudományegyetem orvosi, gyógyszerészeti karát, a Budapesti Agrártudományi Egyetem állatorvosi karát, a szegedi tudományegyetem orvosi és gyógyszerészeti karát, a pécsi tudományegyetem orvosi karát, a debreceni tudományegyetem orvosi karát, a budapesti közgazdasági tudományegyetem hallgatóit, a budapesti közgazdasági főiskola hallgatóit hadtápkiképzésben kell részesíteni.

3/ A katonai tanszékek új szervezési és állománytáblázatait a Katonai Tanintézetek Csoportfőnöke haladéktalanul készítse el és jóváhagyás végett terjessze fel a Honvéd Vezérkar főnökének. Az állománytáblázatokat legkésőbb augusztus hó 20-ig kell felülvizsgálni és jóváhagyni.

4/ A katonai tanszékek új szervezési és állománytáblázata szerinti, jó előadóképességű, szakmailag és politikailag kiváló tisztek kiválasztását és áthelyezését a Személyügyi Főcsoportfőnök úgy eszközölje, hogy azok beosztási helyüket legkésőbb f. évi szeptember hó 1-ig elfoglalják. Ennek megkönnyítése érdekében a Katonai Tanintézetek Csoportfőnöke haladéktalanul jelentse a Személyügyi Főcsoportfőnök felé a katonai tanszékek várható személyállomány-szükségletét.

5/ A Katonai Tanintézetek Csoportfőnöke készítse el a katonai tanszékek részére a „Szolgálati Utasítást", és azt ez évi szeptember hó 15-ig az összes katonai tanszékek részére adja ki. Egy példányt hozzám terjesszen fel.

6/ A női hallgatókat a katonai tanszékek fegyvernemének megfelelő kiképzésben kell részesíteni.

7/ Az érdekelt fegyvernemi parancsnokok a kiképzési tervezetet az egész egyetemi tanulmány idejére – kivéve a gyakorlati kiképzés idejét – az illetékes tanszékvezetők bevonásával úgy készítsék el, hogy azt augusztus hó 25-ig jóváhagyva a tanszékek megkapják. A kiképzési tervezetből ki kell hagyni azokat a tárgyköröket, amelyeket a hallgatók a polgári szaktantárgyak keretében azonos, vagy magasabb fokon egyébként is átvesznek. Vagyis a kiképzési tervezeteket az egyetemi tantervek figyelembevételével kell elkészíteni. A kiképzési tervezetek helyességéért az érintett fegyvernemi parancsnokokat személyükben teszem felelőssé.

8/ Az érdekelt fegyvernemi parancsnokok már most készüljenek fel és készítsenek tervet az egyetemi hallgatóknak [az] 1952. évi augusztusi gyakorlati kiképzésére. Vegyék számításba azt is, hogy [az] 1952. évben a hallgatók egy részét már tartalékos tisztté kell felavatni. Ezek számára a gyakorlati kiképzés nem egy, hanem több hónapig fog tartani. Az előkészületekhez szükséges létszámadatokat a Katonai Tanintézetek Csoportfőnöke az illetékes Fegyvernemi Parancsnokoknak idejében adja meg.

9/ A katonai tanszékek tiszti állománya oktató-módszertani tapasztalatainak emelése céljából a Katonai Tanintézetek Csoportfőnöke szervezzen f. évi szeptember havában egy, 1952. év január havában három, összesen négyhetes oktató-módszertani tanfolyamot.

10/ Az érdekelt fegyvernemi parancsnokok a Katonai Tanintézetek Csoportfőnöke útján gondoskodjanak a fegyvernemüknek megfelelő katonai tanszékek vezetői és politikai tisztjei parancsnoki továbbképzéséről.

11/ Az érdekelt fegyvernemi parancsnokok állandóan kísérjék figyelemmel a fegyvernemüknek megfelelő katonai tanszékek munkáját s egy tanévben legalább kétszer azokat szemléljék meg, és minden tekintetben segítsék elő a kiképzést.
12/ A kiképzés eredményesebbé tétele érdekében az érdekelt Fegyvernemi Parancsnokok tegyenek javaslatot az érintett katonai tanszék fegyvernemének megfelelő patronáló alakulat kijelölésére. Javaslataikat f. évi szeptember hón 1-ig (a Kat. Tanint. Csf. útján) hozzám terjesszék fel.
13/ A kiképzés zavartalan megkezdése és anyagi biztosítása érdekében a Katonai Tanintézetek Csoportfőnöke által igényelt kiképzési segédeszköz és egyéb anyagi szükségletet a fegyvernemi parancsnokok sürgősen elégítsék ki.
14/ A HVK Szabályzatszerkesztő Csoportfőnöke a Katonai Tanintézetek Csoportfőnökének igénylése alapján gondoskodjék arról, hogy a kiképzéshez szükséges szolgálati könyveket a katonai tanszékek még a kiképzés megindulása előtt megkapják. A HVK Szabályzatszerkesztő Csoportfőnöke személyében felelős azért, hogy a kiképzési év közben megjelenő új fegyvernemi szolgálati szakkönyvek kellő példányszámban, a fegyvernemnek megfelelő katonai tanszékre megjelenésük után idejében eljussanak.
15/ A Honvéd Vezérkar Főnöke intézkedjék, hogy az egyetemek (főiskolák) azon hallgatói, kik 1951/52. kik. évben első ízben vesznek részt egyetemi katonai kiképzésben, f. évi október hónapban alkalmassági orvosi vizsgára kerüljenek.
16/ Az 1951/52. tanulmányi év végén felavatásra kerülő különböző fegyvernembeli leendő tartalékos tiszteket a HVK Szervezési és Mozgósítási Csoportfőnöke már most vegye számításba. Elvárom, hogy minden érintett parancsnok megértve az egyetemi hallgatók tartalékos tiszti kiképzésnek döntő fontosságát, minden szükséges intézkedést megtesz a kiképzés sikere érdekében, és a legmesszebbmenően támogatja és segíti a katonai tanszékek munkáját.

Nógrádi Sándor altábornagy s. k.
A Magyar Népköztársaság
Honvédelmi Miniszterének
első helyettese[5]

[5] Ehrenberger Róbert (szerk., 2001): A béketábor magyar hadserege. A magyar demokratikus hadsereg és a magyar néphadsereg Hadtörténelmi Levéltárban őrzött katonai irataiból 1945–1957. Bp. Petit Real, 86. irat.

Fliegauf Gergely

Jeremy Bentham sokszínűségének válogatott elemei: néhány szociálpszichológiai és börtönügyi vonatkozás

if you hate much, punish much: if you hate little, punish little: punish as you hate. If you hate not at all, punish not at all[1]

Jeremy Bentham Spitalfieldsben, Londonban született 1748-ban egy Tory család sarjaként. Hároméves korában csodagyereknek tartották, mert már latinul tanult. Későbbi tanulmányait a Queen's College-ben, Oxfordban folytatta.

Korát jelentősen megelőzve trendalkotó munkásságot fejtett ki az egyház és az állam szétválasztása, a női egyenjogúság, a rabszolgaság eltörlése, az abolicionizmus (a testi büntetés és a halálbüntetés, valamint a rabszolgatartás kriticizmusa) és a homoszexualitás dekriminációja terén. Ezen nézeteit a XVIII. és a XIX. században fejtette ki, ez mutatja leginkább úttörő szellemiségét, hiszen a mai világban sem mindenhol érvényesülnek a kinyilatkoztatásai.

Bentham személyéhez fűződik a University College of London alapítása, mert sérelmezte, hogy Oxford és Cambridge csak vallásosan nevelt fiatalokat fogad. Ezzel elősegítette azt, hogy csekély vagyonú fiatalemberek is tanulhassanak egyetemi szinten.

Az egyetemen a mai napig a végrendelete szerint az auto icon-ban[2] van a mumifikált holtteste, aminek a fejét külön óvni kell a diákcsínyektől. Ezeket Benthamről sokan tudják[3], jogelméleti, jogbölcseleti munkája azonban olyan jelentős, hogy a kutatói sok évre elmerülnek a tengerében.

Jelen dolgozatban kísérletet teszünk néhány rendkívül fontos jelenség (utilitarizmus, jólétiség, felvilágosodás, jogelmélet, demisztifikáció, légvárak, eljárásjog, büntetéselmélet, panopticon) bentham-i megvilágítására, valamint néhány Bethamről megjelent monográfia alapján kitekintést nyújtunk munkásságának fő elemeire, és néha utalunk egyes aktuális szociálpszichológiai és börtönügyi vonatkozásra.

A tanulmányban nem, vagy csak érintőlegesen kapott helyet Bentham szegénységgel, a francia forradalommal, a parlamentarizmussal, az alkotmányjoggal, a korai liberaliz-

1 „ha nagyon gyűlölsz, büntess nagyon: ha kicsit gyűlölsz, büntess kicsit: úgy büntess, ahogy gyűlölsz. Ha egyáltalán nem gyűlölsz, ne büntess." – A hasznossággal ellentétes elvekről szóló fejezet 13. pontjának második része az An Introduction to the Principles of Morals and Legislation 2. fejezetéből.

2 Bentham önmagáról készített ikonja. Szó szerint kell érteni. A halott testet tartalmazó ikon.

3 Lásd: Angol nyelvű Wikipédia szócikk Benthamről: http://en.wikipedia.org/wiki/Jeremy_Bentham [2008-11-27]

mussal, a vallással, a gazdasággal és a nemzetközi joggal kapcsolatos publikációinak elemzése. Ennek az az oka, hogy a dolgozat elsősorban Bentham szociális valósággal és reformmal kapcsolatos tevékenységére fókuszál.

Utilitarizmus

Bármennyire is igaz, hogy azonos címmel John Stuart Mill írt egy jelentős jogelméleti művet, már az idősebb Mill is Benthamtől örökölte az utilitarizmus elvét.

A szó töve a latin eredetű angol utility szóból származik, aminek a jelentése haszon. Az utilitarizmus azt jelenti, hogy a tettek erkölcsi értékét a hasznosságuk határozza meg. Az a tett, amely hasznos, következésképpen jó is. A morális állásfoglaláson kívül itt észre kell venni, hogy a tett értékelése az eredmény felől zajlik, azaz a tett eszköze némileg háttérbe szorul. Megemlíteném, hogy nem így van ez – jóval később – Robert K. Mertonnál, aki a deviáns magatartást olyan személyiség sajátjának véli, aki képtelen a társadalom által részére felkínált lehetőségeket és célokat a társadalom által felkínált eszközökkel (opcionális tettekkel) elérni.

Bentham szerint az etikusan cselekvő személynek arra kell törekednie, hogy maximalizálja a jót, és ilyen szempontból a cselekedeteinek a boldogságot és az örömöt kell szolgálniuk. A legnagyobb boldogság princípiuma Bentham szerint azt jelenti, hogy az a jó tett, ami a lehető legnagyobb számú személynek, a lehető legnagyobb boldogságot és örömöt eredményezi. Bentham szerint a fájdalom és az öröm a két egyetemes belső[4] motiváció, ami az emberiségen uralkodik. Megjegyzendő, hogy a pszichoanalitikus Freud is hasonlóképpen fogalmaz az örömelv és a halálösztön kapcsán.

1789-ben jelent meg Bentham Bevezetés a morál és a törvénykezés alapelveibe[5] című munkája, amelyben kifejti, hogy a fájdalom és az öröm együtt határozza meg, hogy kell tennünk, és mit kellene tennünk, így a tett lehet jó vagy rossz, és a tett és a két fenti motiváció között ok-okozati kapcsolat áll fenn. A haszonelv (utility) benne van minden tettben, a tettel a cselekvő egyén áldást, előnyt, örömöt, jót és boldogságot keres; míg kerüli a fájdalmat és az átkot. A közösség egy test, ahol a közösséget alkotó egyének számára a tagok, következésképpen a közösség érdeke erkölcsi kérdés. Bentham szerint a közösség érdekéről felesleges beszélni az egyén érdeke előtt, ugyanakkor a közösség érdeke nagyobb, összetettebb.

A közösség irányító szervezeteinek (government, azaz kormány) is ilyeneknek kell lenniük, azaz a közösségi haszon érdekeit kell figyelembe venniük. A 'partizán' módszerek nem a haszonelv alapján működnek, nem veszik figyelembe a nagyobb közösségek érdekeit. Aki a haszonelv ellen harcol, az Bentham szerint rossz ember, vagy az általános haszonelvet rosszul alkalmazza. Bentham ilyen szempontból ostorozza az anarchiát

---

4 Bentham szavaival: 'intrinsic', amely szót gyakran használja a kognitív pszichológia, azonban lehet a szó értelme endogén is, amit a klinikai lélektan használ.

5 Vagy: Bevezetés az erkölcsök és a törvényhozás alapelveibe An introduction to the principles of morals and legislation (1789) elemzi: Hart, H. L. A., közreadta és jegyzetekkel ellátta: Raphael, D. D., 313–346. o.

és a konzervitizmust is[6], hiszen mindkettő iszonyodik az innovációtól, azaz a ráfordítással járó újítástól.

Bentham haszonelvű kriticizmusa a részletek aprólékos, szinte szőrszálhasogató leírásában is megmutatkozik. Egy börtön morális alapokon nyugvó működésének kudarcát például a fegyintézetbeli ágyak részletes leírásával[7] érzékeltette. Elemzései során együttesen játssza a magyarázó és a cenzori szerepet, továbbá minden részletet megfigyel, és nagyon éleslátó. Bentham munkásságában nem a vélemény (a haszonelvűség) az új keletű, hanem a módszer, amit ő maga a légy és a sasszem analógiájával ír le. A légy szeme mindent meglát, ugyanakkor a sas látása rendkívül éles.

Leíró kriticizmusa nem kíméli az ügyvédeket sem: A téveszmék könyvében[8] az ügyvédi zsargonizációt a tolvajlás magasabb fokának minősíti, és kinyilvánítja, hogy az ügyvédek a munkájukat a nyelv által misztifikálják. Fontos fogalomhoz jutottunk itt el, hiszen Bentham szerint a jogszabályokat demisztifikálni kellene, azaz a köznép számára érthetővé kellene tenni, egyébként a jogszabályok az átlagemberek számára gonosznak és embertelennek tűnhetnek, és ez méltányolható okot ad a félreértésekre.

Bentham egységes górcső alá veszi az anarchiát, a forradalmat, a rendet és a tekintélyelvet – halott ember csontjainak nevezve őket –, és igen zavaró közös megállapítást tesz róluk: blokkolják a reformot és a kriticizmust. Ennek következtében ez a négy dolog mérgező nyílvesszőkké válik a tirannusok íjában, amelyek erőszakot és felkelést szülnek. Mind a négy helyzetben a kevés nyomja el a sokat. Megdöbbentően hasonlít ez a bentham-i gondolat Charles Wright Mills[9] amerikai szociológus az ötvenes években publikált elit-elméletére, amely szerint a társadalmi elit tagjai a politikai, a katonai és a gazdasági hatalom részesei, azáltal, hogy elkülönülnek a többségi társadalomtól, szerepeiket felcserélik és váltogatják a hatalmi ágensek között, a szocializációs folyamatok által klónozzák saját magukat, illetve a valóságot katonai (tirannus) szemmel definiálják.

Felmerülhet a kérdés: Igen ám! De mennyi joga van ezzel szemben az államnak és a kormánynak? Az anarchia és a tirannizmus kizsákmányolja az egyéni jogok ideáját, az államnak ezt védeni kell. A kérdésre nehéz a válasz. H. L. A. Hart szerint ezt a kérdést Robert Nozick[10] válaszolta meg, miszerint erre nincsen joga az államnak, csak egy képzeletbeli világban.

A fentebb részletezett hatalmi csapdát Bentham szerint oly módon lehet kikerülni, hogy az elődök butaságából kell tanulni, és nem a bölcseletükből. Ez a kijelentés az utókor számára – ismerve Bentham nagyságát – némileg anakronisztikusnak hat. Mindez Bentham szerint azért lehetetlen, mert a nézetek nehezen érthetők meg, és nem változtathatók meg a társadalom összeomlása nélkül. A futurológusok és a sci-fi írók is örülhetnének annak, hogy a dolgok jobbra fordulását végül is a 2440-es évtől fogva látta lehetségesnek.

6 Lásd Hart, H. L. A. (1982): Essays on Bentham: Jurisprudence and Political Theory, Oxford University Press.

7 Ugyanott 5. o.

8 Book of fallacies, Hart szerint negligált könyv.

9 Mills, C. W. (2000) The Power Elite, Oxford University Press, London.

10 Nozick, R. (1974): Anarchy, State and Utopia.

H. L. A. Hart ezek alapján Benthamet Marxszal hasonlítja össze, miszerint Marx rövid távon pesszimistább, hosszú távon optimistább, és a rossz gazdasági rendszert okolja a tömegek kihasználásáért. Ezzel szemben Bentham józan reformer, aki a költség-haszon elvet és az üzleti hatékonyságot látja a problémák egyik lehetséges megoldásának. Hart ugyanakkor a két filozófus munkássága között két alapvető hasonlóságot is lát:

1. Az emberi társadalom alapeleme az emberek felvilágosult gondolkodása.
2. A társadalom és a törvényes struktúra feladata az emberek kritikáktól, titkoktól és illúzióktól való védelme.

Marx azt tanította, hogy az emberek szeme elől el kell rántani a misztikus fátylat, hogy lássák a társadalmi valóságot. Bentham szerint ez a változtatás hosszú, fájdalmas és radikális.

Mielőtt azt hinnénk, hogy Hart egyértelműen Bentham mellett foglal állást, vegyük figyelembe, hogy Hart a New Left mozgalom részesének tekintette magát, amihez tudvalevőleg közel áll a marxizmus. Marx viszont kifejezetten elítélte Benthamet állítólagos etnocentrizmusa miatt. A Tőkében azt írja, a burzsoá stupidizmus zsenijének és „tősgyökeres nyárspolgárnak" tartja Benthamet.[11]

David Lyons[12] szerint Bentham volt az, aki az utilitarizmus mint konzisztens, analitikai ellenőrzési módszert fejtette ki. Ilyen szempontból kiemelkedően fontos, hogy belássuk a különbséget a jog és a joggal kapcsolatos vágyaink között.

Jóléti berendezkedés és biztonság

Bentham 1787 és 1832-ben bekövetkező halála között a gazdasági elvek és alapelvek általános jogalkotási alkalmazásának lehetőségei felé fordult, és az évek során számos könyvet és kéziratot írt. Paul Joseph Kelly[13] szerint Bentham művei nem csupán a politikai gazdaságtannal foglalkoztak, nem minden társadalmi kapcsolatrendszert tártak fel, és nem nevezhetők hedonistáknak, ahogy azt egyes interpretációk sugallnák.

Bentham az elosztáson alapuló igazságszolgáltatás (distributive justice) híve volt, ami szerint a javakat a társadalomban igazságosan kell elosztani, és ezen elosztás lényege a végállapot. Ilyen szempontból az elmélet természetesen rokonítható az utilitarizmussal és a konzekvencializmussal, amely utóbbi szerint minden tett, eljárás vagy szabály a következmény vagy az eredmény alapján ítélendő meg. Bentham ezeket a kérdéseket gyakorlati és gazdasági értelemben vizsgálta. Két másik (ellen)pólusa az elosztó igazságszolgáltatásnak a resztoratív (jóvá tevő) és a retributív (büntető) attitűdű irányvonal lehet.

---

11 „De ezt az előítéletet dogmává először a tősgyökeres nyárspolgár Jeremias Bentham merevítette, a XIX. századbeli közönséges polgárértelemnek ez az ízetlenül pedáns, szenvtelenül locsogó orákuluma" – 'A Tőke' 5. fejezet, és: „... akkor Jeremias urat a polgári butaság lángeszének nevezném" – Marx Károly (1955), A Tőke, Szikra, Bp., 565. o. és 63-as lábjegyzet.

12 Lyons, D. (1991): In the interest of the governed, A study of Bentham's philosophy of utility. Revised Edition, Claderon Press, Oxford.

13 Kelly, P. J (1989): Utilitarianism and Distributive Justice: The Civil Law and the Foundations of Bentham's Economic Thought, Utilitas, May, 62–81. o.

A maximális társadalmi jólétet az emberek egyéni hozzájárulása szüli. A biztonság iránti igény, és az ezzel kapcsolatos elvárások határozzák meg az egyének jogosultságait vagy jogcímeit (entitlement), és ezeket el kell határolni a jogoktól (rights). Ezzel kapcsolatban Kelly szerint sok interpretáció kritizálta Benthamet, mert azzal, hogy a jogalkotó meghatározza azokat a feltételeket, amelyeket az egyetemes jólét eléréséhez meg kell tenni, korlátozhatja is az egyének egyes jogait. Ez nem csak azt jelenti, hogy a jogi ítélkezés nehéz, hanem előrevetíti az egyéni döntés morális nehézségeit („jusson is, maradjon is").

Bentham hangsúlyozza, hogy a jogalkotó nem határozza meg, hogyan kell a haszonelvűség szerint cselekedni, hanem a jogintézményen keresztül körvonalazza és igazgatja a társadalmi érintkezéseket, hogy minden személy képes legyen a saját jólét-koncepcióján belül érvényesülni. A jogrendszer útmutatót ad, hogy milyen elvből legyen gyakorlat a mindennapi életben. A jogintézmény önmaga lesz a kulcs ahhoz, hogy megérthessük a társadalmi érintkezések egymáshoz való viszonyát. Ezek az interakciók pedig a polgári társadalom alapját képezik, és a társadalmi változás alapelemei lehetnek. Világos tehát, hogy Bentham szerint indirekt módszerekkel lehet elérni, hogy a hasznosság a társadalomban teret nyerjen. Ezen nézeteit a Polgári Jogi Írásokban[14] tette közzé, ahol szerepet kap az elvárások biztonságának elve is. A jogalkotás négy tárgyát és célját határozza meg Bentham: létfenntartás, jólét, biztonság, egyenlőség. Ezek között a biztonságé a fő szerep, mert a biztonság e négy elem közül az egyetlen, ami a jövőt is érinti, a másik három a pillanatra is vonatkozhat. Az elvárás úgy jelenik meg, hogy az egyén a jelenlegi céljainak összességét képes egyensúlyba hozni az életre szóló terveivel. Ez a benthami nézet emlékeztet a szociálpszichológia egyensúlyelméleteire, illetve arra is magyarázatot ad, hogy Leon Festinger[15] kognitív disszonancia redukció elmélete miért olyan zavaróan generális jellegű.

Bentham elvárás-elmélete nem csak azért fontos, mert biztosíthatja az egyén folytatólagos személyészlelését és egyensúlyát, hanem azért is, mert kifejezi a viselkedés szabályozó jellegét: amit most megteszünk vagy nem teszünk meg, az valamilyen szinten befolyásolja a jövőnket, azaz azt, hogy később mit leszünk képesek megtenni, és miről kell lemondanunk. Az elvárás függ a normáktól és a szabály alkotta társadalmi interakcióktól, és nem minden elvárás szerepel a törvényekben, azonban a törvény az első forrása a viselkedés szabályozásának, hiszen megadja a társadalmi érintkezések alapfeltételeit. Ezért a törvény elsődleges feladata az (egyenlő) elosztás.

Bentham és a felvilágosodás

Benthamet a legnagyobb felvilágosult filozófusok befolyásolták, mint Beccaria, Helvétius, Diderot, D'Alambert vagy Voltaire, de honfitársaitól, Locke-tól és Hume-tól is ta-

14 Civil Right writings

15 Festinger, L. (1962): A Theory of Cognitive Dissonance, Stanford University Press. A 128. oldalon azt olvashatjuk, hogy ha az elvárások és a tudatban szereplő dolgok (kognitív elemek: pl. információk egy célról) között disszonancia van, akkor az egyén el fogja kerülni a kijelölt célt.

nult. Munkáiban a deduktív érvelés és az empirista, racionalista megközelítés érvényesül. Bentham Locke-ot látta maga előtt követendő példaként, hiszen Locke a szokásokkal és a hagyományokkal az értelmet állította szembe, és a filozófiai fogalmak használatánál pontosságot követelt meg.

Beccaria volt az első, aki az írásaiban a magyarázó (racionalista) és a cenzori szerepeket együttesen alkalmazta, azonban nem ment részletekbe a bűncselekmények klasszifikációjában. Jeremy Bentham bűncselekmények százait azonosította az Introduction-ben, ezzel alapot szolgáltatott egy besoroláson és kategorizáción alapuló büntető törvénykönyv létrejöttéhez, ami morális és racionális értelemben is többre volt hivatott, mint a Malleus Maleficarum.[16]

Benthamet a nyelv misztifikáló erejével kapcsolatos nézetei mégis megkülönböztetik az európai felvilágosodás[17] nagy gondolkodóitól. Bentham ugyanis felismerte, hogy minden közlésben ott van a kommunikáció nyelvtani elemzésen alapuló értelme, de jelen van az implikáció is, azaz a mögöttes közlendő, amit az adott társadalmi vagy társas közeg sajátosan értelmez, és a közlő személy szándékosan formálni képes. Ez a logikai fikció doktrínája. A fikciók keverednek a valósággal, ezért olyan intézményeknek, mint a szolgálat, kötelezettség vagy jog, racionális és implikált értelmük is van. Bentham szerint ellentétek és együtt járások vannak a törvényi parancsok, tiltások és engedélyek között. Az egyén nem tudhatja, hogy mi történt, hanem véleménye lehet a történtekről. Bentham azzal a példával él, hogy az „Euribiádész megütötte Thémisztoklészt" egy nyilatkozat (p), amit (x) személy tesz. Ez nem azt jelenti, hogy az előbbi személy valóban megütötte az utóbbit, hanem azt, hogy x hisz p-ben. Különbség van aközött, hogy mit mond az ember szó szerint, és hogy mi mögötte az implikáció. Ilyen értelemben a politikusok felelőssége hatalmas, ugyanis az implikációt nagyon nehezen lehet logikus érveléssel megtámadni.

Bentham a haszonelvet a bölcsek köléhez és a csodatevő elixírhez hasonlította, hiszen ezek hozzák el mindenki számára a tökéletes boldogságot, és arra ösztökélte a középosztály tagjait, hogy reformjaikkal a javak egyenlő elosztását támogassák. De ennek Bentham szerint megrázkódtatás és forradalom nélkül kell bekövetkeznie, mert mint korábban utaltunk rá, tanítása szerint az egyenlőség elve alá van rendelve a biztonság elvének.

Bentham huszonéves korában olvasta Beccariát[18] angol nyelven, és H. L. A. Hart szerint nyilvánvaló a befolyásoltság. A felvilágosult eszmeiség megkülönböztető jellege minden országban úgy érhető tetten, hogy a tudósok elkezdtek gondolkodni a büntetések súlyosságáról, érvelni kezdtek az álláspontjaik mellett, és megállapodtak a barbár büntetési módok eltörlésében, nem csupán sajnálkoztak a halálra kínzottak sorsán. Bentham és Beccaria is azon a véleményen voltak, hogy a barbár típusú büntetőpolitika aláássa a bün-

16 1486-ben írta Heinrich Kramer és Jacob Sprenger, és először Németországban publikálták 1487-ben. A könyv fő célja az volt, hogy bebizonyítsa, hogy a boszorkányság elleni érvek hibásak, és a bíráknak iránymutatást adott, hogy hogyan azonosítsák, gyanúsítsák és ítéljék el a boszorkányokat.

17 Lásd Hart, H. L. A. 2. o.

18 Lásd Hart, H. L. A. 43. o.

tető igazságszolgáltatást. Az ítélkező bírák szükségképpen gyűlölték a halálra ítélteket, csak azért, hogy megszabadítsák magukat a lelkiismeret-furdalástól és a gondolkodástól, illetve a másfajta büntetési nemek melletti érvektől. Bentham méltatja tudóstársát, amikor azt írja, hogy a gyűlölet-elv a tettel és a személlyel szemben egy kifejezetten rossz, tirannikus hozzáállás, és ezzel a metódussal szemben először Beccaria mert szót emelni. A két tudós tehát osztja az a véleményt, hogy a büntetés mint jogintézmény nem lehet a társadalmi élet része, amennyiben nem éri racionális kriticizmus ,és a szimpátián és az antipátián alapszik.

A felvilágosult elmélkedő Bentham nem csak a reformokért állt ki, hanem a mozgalomhoz jogelméleti és jogfilozófiai szempontból jelentős mértékben hozzájárult.

Meg kell említeni ugyanakkor, hogy az Egyesül Államok függetlenségi nyilatkozatát és a francia emberi és polgári jogok nyilatkozatát is kritizálta az Anarchia téveszmék[19] című dolgozatában. Bentham nézetei szerint nem csak az a gond, hogy az elidegeníthetetlen jogok egymásnak néha ellentmondanak, hanem az is, hogy ezeket a kormánynak legitimálnia kell, és meg kell védenie. Ez abszurd[20], hiszen a kormányzat a hatalmat csak úgy gyakorolhatja, hogy közben az állítólagosan elidegeníthetetlen jogokat korlátozni kényszerül. Ha teljesen komolyan vesszük, hogy olyan szabadságjogokat ígérünk, amelyeknek a betarthatóságát nem vizsgáltuk meg, Bentham szerint anarchizmusba torkollunk, és ezzel morális értelemben ellehetetlenítjük és hiteltelenítjük az államot. A szabadságjogokat össze kell mérni azon világ valóságával, ahol az embereknek le kell élniük az életüket. Az anarchisták fejében egy utópisztikus világ él, ami meseszerű és csupán a fantáziálgatás szüleménye.

Jogelmélet

Bentham ateista lévén[21] nem ismerte el a mindenható törvényeket, de éppen úgy, ahogy az önkény és az anarchia ellen is fellépett, tagadta a szokás és magánjog intézményét is. Ebben a tekintetben tükröződik mély humanizmusa. A precendensen és a bírák döntésein alapuló jog (Common Law) Bentham szerint a kormányzati jog (Statute Law) árnyéka, még akkor is, ha az előtt keletkezett. A kormányzati jog előtt nem létezett a 'jog' kifejezés sem, legalábbis igaz értelmében nem. A szokásjogi rendelkezéseket Bentham a képzelet szüleményeinek tekintette, aminek semmilyen közük nincsen a valósághoz. Ez a nézet pedig pozitivista, és akár bentham-i doktrínának is lehet mondani, mert a modellt mindenképpen az angol országgyűlés rendeletei adták. Ezeket a rendeleteket Bentham mindenre és mindenkire egyetemesen érvényes (sovereign[22]) parancsoknak tartotta.

Később ezt a nézetet Bentham némileg átformálta, amikor a parancs szót az 1770-es években az akaratkinyilvánítással (act of volition) azonosította, ezzel világossá vált, hogy

19 Anarchical fallacies

20 Lásd Hart, H. L. A. 14. o.

21 Lieberman, D. (2002): The province of legislation determined, Legal theory in eighteenth-century Britain, 217–290. oldal, Cambridge University Press.

22 Eltérő jelentésű a habermasi szuverenitástól.

nem minden törvény, amit az uralkodó kinyilvánít. Viszont hagyott némi teret a szokásoknak, amelyeket a tettek gyűjteményének nevezett, amit egyesek betartanak, de ezek „ál-törvények", mert „a törvény az parancs". A hasznosság elve is egy vélemény csupán, és a vélemény az értelmezés aktusa, míg a parancs az akaraté.

Bentham a természeti törvényeket az intencionalitás hiányában nem tartotta parancsnak, hiszen az egy személy akaratkinyilvánítása; és nincsen olyan személy, aki a természet nevében szót tudna emelni. A jogfilozófiai (logikai) végkövetkeztetés még ennél is merészebb: nincs olyan dolog sem, ami természetellenes, hiszen a semminek nincsen ellentéte.

Ha valaki képes lenne arra, hogy az emberiség összes létező társadalmában történészi pontossággal feltérképezze a jogkövető (szabálytartó, engedelmes) magatartásokat, rá kellene jönnie, hogy azok mindig valamilyen felsőbb, szuverén parancs folyományai voltak. Ezeket a parancsokat természetesen félre lehet értelmezni, és ennek lehet az a következménye, hogy megjelenik a deviancia.[23]

Ha nem különítjük el egymástól joggyakorlatot és a szakmapolitikát (policy), akkor a törvény leírása (magyarázó jurisprudencia) felől elcsúszunk a törvény védelmezése felé (cenzori jurisprudencia), ez pedig ellentmond a Hume által diktált ismeretelméleti elveknek, azaz összekeverjük a nézeteinket a valósággal.

Bentham az oroszországi ösztöndíja és az Introduction publikálása (1780) után metafizikus útvesztőben találta magát. Elhatározta, hogy létrehozza a törvénykezés természetét ábrázoló rendszerét, a Pannomiont. A törvény Bentham szerint ilyen értelemben egy olyan rendszer, ahol rengeteg kérdés vetődik fel, és egyik kérdés sem magyarázható meg a többi nélkül. Ilyen értelemben kiemelkedően fontos a nyelv fejlődése, hiszen az a törvény kialakító eszköze: a nyelvtan és a törvényalkotás együtt kell, hogy fejlődjön és dolgozzon.

Megtévesztés és téveszme

William Twining[24] szerint a korábban elemzett H. L. A. Hart mű elegánsan mutatta be, hogy a bentham-i morálfilozófiai demisztifikáció hogyan bukkant fel Marx és követői műveiben. Bentham pszichológiája és fogalomrendszere sokkal kevésbé volt kidolgozott, mint a dialektikus elemzőké, de talán előtte még senki sem illette a jogi misztériumokat olyan éles kritikával, mint ő. A törvény igazi természete Bentham szerint maszkok, színpadok, magyarázó szövegek és téveszmék mögött bújik meg. Bentham összesen húsz olyan elemet gyűjtött össze a korabeli joggyakorlatból, amely szerinte a meggazdagodást szolgálta, nem pedig az igazság védelmét. Ezek közül a legtöbb misztikus maszkok mögé bújtatja a jogi tevékenységet. A bizonyítékok beszerzési költsége és azok tüzetes vizsgálata a jogi procedúra során a feleket eltávolítja egymástól, és a bíróság és az ügyvédek

23 Lieberman a different kinds of social phenomena kifejezést használja, nem a devianciát. Lásd Lieberman i. m. 225. o.

24 Twining. W. (1985): Theories of evidence: Bentham and Wigmore, Staford University Press, 75–88. o.

malmára hajtja a vizet, mert ezeknek a tevékenységeknek sommás díjuk van. A törvény szövegének bonyolítása egyre nagyobb esélyt ad a tévedéseknek, és így növeli az üzlet lehetőségét. A nullifikáció is egy ilyen jelenség, amikor egyes büntetőügyek az eljárási hibák miatt szűnnek meg, és a résztvevők által teljesen egyértelmű történések elvesznek a jogi szövevények között. A nullifikáció a mögöttes önkény szolgálatában áll, ilyen szempontból a hatalom vehemens eszköze, és a teljes bizonytalanságot erősíti meg.

Benthamre nagyon jellemző az egyszerű és következetes szóhasználat, és ebből a szempontból kritizálja az ügyvédek által használt zsargon szó- és fogalomkészletet. Szerinte ezek a kifejezések nem az egységes szemantikát szolgálják, hanem az igazságtól való eltávolítást, ez a műnyelv megerősíti a megrögzött nemtörődömséget, vagy alkalmi félreértéseket szül. Bentham szerint egyes jogi szakkifejezések éppen az ellenkezőjét jelentik annak, amit a hétköznapi logikus gondolkodás a valódi jelentésnek vélne. A zsargon elfedi és összeköti az ügyvédek és a bírák közötti immanens szövetséget. A szakkifejezések áradata a közvélekedést távol tartja a valóságos események igazi értelmezésétől, képtelenné teszi az átlagembereket az ügyészségi iratok megértésére, és növeli a bíróságtól való függelmet. A kifejezések erdeje elriasztja a jogalkotót is a változtatás lehetőségétől, mert képtelenség a szabályokat komoly vizsgálat (scrutiny) alá vetni.

A bírósági eljárásokban nem az igazság kiderítése a lényeg, hanem a szabályosság, az ügyrendi normák követése. A támadhatatlanság miatt az ügyvédek soha nem fogalmaznak kereken, hanem inkább kétértelműen, amikor a véleményüket kell kifejteniük. Bentham egy olyan hasonlattal él, hogy a bor mindenképpen tapsot fog kapni, mindegy, hogy fehér vagy vörös színű, csak az elvárásoknak megfelelően legyen tálalva. Valójában ezek a technológiai ügyletek nem az igazság kiderítését szolgálják, hanem szintén távolságot szülnek a felek között. Twining[25] úgy érvel, hogy ezeket a jelenségeket a marxista filozófusok és társadalomtudósok ideológiának nevezik.

Mint korábban említettük, Bentham elítélte a szentimentalizmust is, és az arisztokrata önkényt is, és a demokratikus autoritást ismeri el egyedüli lehetséges irányadónak, ami természetesen nem a túlságosan csapongó liberalizmussal egyenlő. Twining szerint Bentham egyes művei között nem lehet tiszta koherenciát találni, talán azért, mert nagyon befolyásos személyek segítettek neki a kéziratok rendezésében (az idősebb és a fiatalabb Mill.)

Bentham vitába szállt Montesquieu hármas hatalommegosztási elvével is, azt mondta, hogy kell találni egy szubsztanciális (anyagi), öröktől fogva érvényben lévő törvényt, ami nyilvánvalóan a törvényhozói feladat, és mivel csak az lehet törvény, ami a parancs, a végrehajtásnak is örök érvényűnek kell lennie. Természetesen a szubsztanciális törvény egyetlen alapja a haszonelv lehet, és ha ennek az elvnek egy alacsonyabb szintű jogszabály ellentmond, azt nem szabad végrehajtani, hanem meg kell változtatni.

Légvárak (Nonsense upon stilts)

Bentham szerint nem létezhetnek olyan szabályok, amelyek függetlenek az elfogadás és az együttműködés társas gyakorlatától, de a természeti törvények ezektől szükségszerűen

25 Twining, 81. o.

függetlenek, tehát nem létezhetnek természetes erkölcsi szabályok. Az emberi közösség az, ami az elfogadás és az együttműködés alapján kialakítja az erkölcsöt, azaz az emberi elmén kívül nincsen morál. A természet nem diktál semmilyen erkölcsi iránymutatást. Leonard Wayne Sumner[26] – a törvény parancs mivoltát is felhasználva – két premisszát állított fel Bentham morálfilozófiai értekezései alapján:

1. Nem létezhetnek jogok szabályok nélkül.
2. Nincsenek természetes erkölcsi szabályok.
3. Azaz: nincsenek természetes jogok.

Ehhez tisztázni kell azt is, hogy a második premissza nem azt jelenti, hogy ne lennének olyan rendszerek, amelyek nem konvencionális szabályok szerint működnek. Azt jelenti, hogy nincsenek olyan nem konvencionális szabályrendszerek, amelyek jogok alapjai lennének, vagy nélkülözik a jogok alapelemeit.

A második premissza nem azt mondja, hogy nincsenek erkölcsi szabályok, hanem hogy nincsenek eredendő (természetes) erkölcsi szabályok.

Ha egy szabályrendszerről elmondhatjuk, hogy létezik, akkor valamiképpen meg kellett teremtődnie a létfeltételeinek. A létfeltételekhez azonban ez esetben elfogadás és együttműködés, azaz konvencionalitás szükséges. Ez nem jöhet létre emberi közösségek nélkül. A természetes erkölcsi normák rendszere nem konvenció, azaz nem egyezmény.

Ezt a bonyolult logikai rendszert a kötelességek oldaláról úgy lehet ábrázolni, hogy a kötelesség létfeltétele, hogy olyan gyakorlati okoknak feleljen meg, amelyek kényszerítő erejűek. Rendkívül nehéz, vagy inkább lehetetlen olyan kötelességet elképzelni, ami nem valamilyen egyezményes elv alapján jött létre, hiszen a kényszer megállapításhoz egy sor társadalmi szereplő léte szükséges. Az ehhez fűződő magyarázatot mindig a közösségben kell keresni, és csak ott lehet megtalálni. A jogi kötelezettség esetén tudjuk, hogy az érvényben lévő jogrendszer léte a kényszerítő erő. Az a szabály, amely kimondja, hogy az adott dolog kötelező, csak az adott jogrendszerben érvényes. Ilyen alapon azt mondhatjuk: az adott személy kötelezettségének jogi okai vannak. Ilyen módon lehet megmagyarázni a nem jogi, nem törvényi, de mégis egyezményes kötelességek létét is. Ez csak akkor lehetséges, ha az egyezményt alkalmazó személyek teljesítik a kötelességüket és/vagy elfogadják az egyezményt. Az egyezményes kötelességek normatív ereje társadalmi termék.

A természetes törvények normatív erejét csak a törvényalkotótól lehetne megtudni, azonban nincsen olyan ember, aki ilyen funkciót töltene be. Ez a szerep az isten-analóg ember képét vetítené elénk.

Bentham logikája kikezdi a teológiai értelmű természetes erkölcsi szabályok létét is. Ha feltételezzük, hogy egy istenség a jogalkotó, és az általa alkotott jog valóban létezik, akkor az az adott közösségre (aki kívül áll az istenség szervezetén, hiszen semmiképpen sem lehet egyenlő vele) ne lesz érvényes, mert nem a közösség hozta meg. Az egyezményen alapuló szabályrendszerek nem erkölcsi kényszert határoznak meg, hanem normatívakat.

L. W. Sumner mégis úgy gondolja[27], hogy bár a nehezen elfogadható természetes jogok bonyolult légvárakon állnak, amelyeket Bentham ábrázolt a legerőteljesebben, azonban

26 Sumner, L. W. (1987): The moral fundation of rights, Oxford University Press, 111–128. o.

27 Sumner, L. W. 128. o.

ez az eredmény mégsem jelenti azt, hogy az erkölcsi jogokkal kapcsolatban nihilizmusba kellene zuhannunk.

A racionalista eljárásjog (adjective law)

Bentham gondolati elemenként (itemenként) a következőképpen definiálja[28] a racionális ítélkezést[29]:

„A. Előírás

1. Az eljárásjog vége,
2. amely a hatályos anyagi jog
3. helytálló alkalmazásán alapszik,
4. a haszonelvnek (vagy legalább a jónak mint olyannak) megfelel,
5. a múltbeli tények által
6. meghatározott
7. tudáshalmaz (matéria),
8. amelyet a törvényben előre meghatározott, gondosan kidolgozott állítások (allegációk), pl. tételes tényállások (facts),
9. speciális valószínűségi és hasonlósági sztenderdek alapján való értékelése,
10. amit egy gondos,
11. ésszerű (racionális),
12. túlnyomóan
13. lényeges és
14. ellenőrizhető
15. bizonyítékok alapján
16. egy lehetőleg kompetens és
17. pártatlan
18. döntéshozó alkot (olyan formában, hogy kiderüljön az igazság és fény derüljön a valótlanságra),
19. megfelelő biztosítékokkal (safeguards) felszerelkezve a korrupció
20. és a hibák ellen,
21. valamint az adekvát felülvizsgálati lehetőséget és fellebbezési jogot fenntartva.

B. Leírás

22. Általánosságban mondva, ezt a célt széleskörűen,
23. konzisztens,
24. fair
25. és kiszámítható módon alkalmazzák.

---

28 idézi Twining 15–16. o.

29 Az angol és magyar nyelv közötti birtokos szerkezetbeli különbségek miatt a sorszámozás nem felel meg az eredetinek, a dőlt betűs, zárójelben lévő szavak vagy angol eredeti szavak, vagy más lehetséges fordítások, a nem dőlt betűs szavak pedig részei az eredeti idézetnek.

A fenti definícióban jól láthatjuk, hogy az elemek között hangsúlyozottan szerepel a Bentham-re egyetemesen érvényes haszonelvűség, amely nélkül az egész meghatározás talán a köznapi értelemben is értelmes és érthető lenne, azonban éppen az utilitás teszi racionálissá az ítéletalkotást. Saját meglátásom szerint nagyon fontos elem az allegációk említése, hiszen az eljárás a bizonyítékok valósságának vizsgálata nélkül csupán üres vádaskodás maradna.

El kell egymástól választani az engedékeny és az elváráson alapuló (aspiratorikus) racionális ítéletalkotást, de ahogy Twining[30] írja, létezik egy harmadik út is: az optimista racionális ítéletalkotás. Bármennyire idegenkedett is Bentham az utópisztikus modellektől, mégis a fentebb idézett definíció 'A' része Twining szerint optimistának tűnhet, de mindenképpen idealisztikus. És ez a felfogás részben jellemzi az egész anglo-amerikai bizonyíték-elemző teoretikus kriminológiai iskolát: néhányan az elváráson alapuló utat járták be, de a legtöbben az optimistát. Alig volt közöttük olyan, aki az engedékeny vonalat képviselte volna. Már Wigmore[31] is öregember volt, amikor Bonnie és Clyde megszerezték az első géppuskájukat, a többi nagy személyiség pedig Freud és Jung pszichoanalízisének kibontakozása előtt fejtette ki a munkásságát.[32] Saját véleményem szerint az anglo-amerikai gondolkodást jóval nagyobb eréllyel formálták a szociálpszichológia döntésről, tekintélyelvről, csoportnyomásról, szerepelvárásról, az érzelmek kogníciójáról és értelmezéséről, a konformizmusról stb. szóló klasszikus kísérletei.[33]

Büntetéselmélet

Bentham az Introduction[34] 12–15. fejezetében tárgyalja a büntetés elméletét. A mű korábbi részeiben vezette le, hogy a bűncselekmények (gonosz tettek, mischievous acts) milyen alakban nyilvánulnak meg. Megvizsgálta a bűncselekmények körülményeit, a tudatosság kérdését, a szándék jellegét, a motívumot és egyes diszpozíciókat, azaz szinte lefektette a mai büntetőjog általános részét.

A büntetéselméleti értekezése legelején kitér arra, hogy a büntetés egyáltalán akkor jöhet szóba, ha a gonosz tettek következményeiről beszélünk. Gonosz tettről csak akkor beszélhetünk, ha az eredmény is gonosz. Az elsődleges eredmény az egy bizonyos ember állapota, aki sérelmet szenved el a bűncselekmény következtében, míg a másodlagos eredmény az előző ember hozzátartozóinak vagy a vele kapcsolatban lévő személyek körében beálló állapot. Bentham azt a példát írja, hogy ha valakit kirabolnak az utcán, akkor annak a személynek a hitelezője is károsodik, hiszen nem kapja vissza a pénzét, és esetleg a gondozásra szorult apja is, aki nem kapja meg a rablás miatt az ellátást.

---

30 Twining, 17. o.

31 John Henry Wigmore (1863–1943) amerikai jogtudós, bizonyíték-elmélet szakértő.

32 Lásd Twining 18. o.

33 Részletesen lásd: Aronson, E. (1996): A társas lény, Hetedik kiadás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 31–65. o.

34 Bentham, J. (1907): An Introduction to the principles of morals and legislation, Calendron Press, Oxford, Kiadja: Henry Frowde, 155–203. o.

Az elsődleges eredménynek van eredeti következménye: az az ember, aki elszenvedte a bűncselekményt, kárt vall. Származtatott eredmény viszont a többi ember kára, aki az adott személlyel érdekviszonyban állt, támogatta vagy valamilyen szempontból rokonszenvezett vele.

A másodlagos következmény is két részre osztható: az egyik a fájdalom, azaz a gonosz tett miatt előállott vészhelyzet, a másik pedig a veszély, azaz újabb gonosz tett esélye. A benthami gondolatmenetben itt van a fordulópont. Azt állítja, hogy a gonosz tettek nem minden következménye hat ki a jövőre, mert független a jövőtől, hiszen a tett a múltban zajlott le.

Négy csoportra osztja fel a gonosz tett szankcióit: fizikai büntetés, politikai[35] büntetés, morális büntetés és egyházi büntetés. A politikai büntetés azt jelenti, hogy az elkövető fél a fizikai büntetéstől, és ez bizonytalanságot szül benne. A morális büntetés azt jelenti, hogy a társadalom bűnösnek fogja tartani az elkövetőt, és az szégyellni fogja magát.

A vészhelyzet és a veszély egymástól függetlenül is fennállhat. Bentham azt a példát hozza, hogy a szomszédságban bekövetkezett rablásról végül kiderül, hogy nem történt meg, de híre ment, és a cáfolat nem ért el mindenhová, ahová a hír elért: ilyenkor a gonosz tett veszélye egyedül is fennáll az átlagemberek fejében.

Bentham úgy érvel, hogy a gonosz tett általánosan rossz eredménye az, hogy a jövőben mégis lehetséges, hogy el fogják követni. A négyes szankciórendszer két közbülső eleme (politikai és morális büntetés) viszont arra engedi következtetni, hogy más ember esetleg nem fogja elkövetni ugyanazt a cselekményt ugyanolyan általános körülmények között. Ez Bentham szerint a gonosz tettek áldásos eredménye.

Fontos a gonosz tett természete, oka és tárgya. Mindegyik lehet egyszerű és összetett, az egyszerű lehet pozitív: azaz fájdalmat okozó, és lehet negatív: azaz veszteséget okoz az örömben. Látni lehet, hogy Bentham büntetéselmélete is az általános utilitarista elvekből építkezik.

Bentham szerint a gonosz embereket ki kell rekeszteni a társadalomból, annak érdekében, hogy a legnagyobb boldogság elve érvényesüljön, azonban a büntetés maga is gonosz. Van pár olyan körülmény, amikor a büntetést nem lehet alkalmazni: ha az alaptalan, hatástalan, haszontalan (túl drága) vagy szükségtelen.

A 13. fejezetben Bentham azt tárgyalja, hogy mely tettek nem felelnek meg a büntetésnek. A paragrafusokba szedett rendszerben egyes elemek a büntető törvények általános részeiben is megtalálhatók a mai társadalmakban. Bentham maga néha meglepően liberálisnak mutatkozik a mai rendszerekhez képest.

Alaptalan a büntetés, ha az a sértett hozzájárulásával történt, ha a bűncselekmény következtében jóval több előny származik, mint kár, és ha a bűncselekményből eredő kárt kompenzálták.

Hatástalan a büntetés, ha a büntethetőségnek törvényi vagy bírói akadálya van. Ha az elkövető gyermek, tébolyult (insane) vagy mérgezés hatása alatt áll. Ezek eddig nem meglepőek, azonban Bentham tovább sorolja az akadályokat: szándéktalanság, ami nem azonos a hanyagsággal vagy a beletörődéssel, öntudatlanság, tévedés, kényszer, fizikai veszély, fenyegetés, testi alkalmatlanság (pl. ha az elkövető a testi fogyatéka miatt

35 Nem azonos a politikai fogva tartás kategóriájával, ahogyan azt ma használjuk.

okozott valamilyen kárt), de ez utóbbinak az aktív ellenpárja is: amikor az elkövető görcsök (compulsion) vagy korlátozottság miatt volt kénytelen valamit megtenni.

Talán a leginkább jellemző Bentham jogdogmatikájára a harmadik halmaz, amely a bűncselekmény hasznosságáról szól. Ha a tett inkább fenntartja a jelenlegi dolgok legjobb állását, vagy ez utóbbi követeli meg a tettet, akkor az nem büntethető, mert a tett valójában hasznos. Ha a személy bármi egyéb korlátozás, szenvedés alanya, vagy ezekhez köthető egyéb állapotban van, számára a bűncselekmény elkövetése nem jár haszonnal: tehát nem okoz kárt a társadalomnak.

Haszonelvű az a tett is, amelyben nem látható a gonoszság. Alkalmi körülmények is hozzájárulhatnak ahhoz, hogy egy tett ne legyen alkalmas arra, hogy büntetést vonjon maga után: ha súlyosabb bűncselekményért kell elítélni az illetőt, ha a szolgálat érdekében tette, ha még kellemetlenebb állapot állna fenn, ha nem tette volna meg, illetve ha más (idegen hatalmak) utasítására tett így.

Szükségtelen a tett megbüntetése, ha az parancsra vagy utasításra történt. Láthatjuk, hogy Bentham munkásságában olyan manapság kanonizált elemek szerepelnek, amelyek a mai büntetőjogba dogmatikusan beépültek: büntethetőséget kizáró és megszüntető okok, egyes elvek (pl. a szubszidiaritás elve), vagy akár eljárásjogi akadályok is.

A 14. fejezetben Bentham kifejti, hogy minden törvény célja az, hogy megelőzze az ártalmat, a gonoszt és a gaztettet, azonban maga a büntetés is gaztett valamilyen szempontból. A gaztettekből eredő sérelmek kezelésére nem csak a büntetés alkalmas, ezért a büntetés elsősorban a prevención alapszik. Ezzel kell elérni, hogy kevesebb bűncselekmény történjen, vagy ha ez nem sikerül, kisebb bűncselekmény történjen. Fontos ezentúl az is, hogy a büntetés olcsó legyen, hiszen a köz javaiból kell elvenni, hogy lehetséges legyen a büntetés.

Nagyon fontos a tett arányos büntetés, mert ha nem ilyen módon szabták ki a büntetést, akkor az hatástalan lesz, különösen, ha túllépik a mértékét, vagy megengedhetetlen eszközökhöz folyamodnak a végrehajtás során.

A büntetés mértékét a legjobb a kísértés mértékéhez igazítani, ugyanis a kísértés mértéke egyenesen arányos a kilátásba helyezett haszonnal, és akkor lesz a büntetés hatásos, ha nagyobb előnytelenséggel jár, mint az esetleges haszon. Bentham ezen nézete rendkívül érdekes, ugyanis teljes mértékben az elkövető szubjektív érzéseire utal. Azaz elvárja az ítélkezőtől, hogy az elkövető fejébe lásson. Ezt a szociálpszichológia attribúciónak hívja, ami, mint tudjuk, minden esetben téves.

A nagyobb büntetés több kárt okoz a személyben, ezért sokkal kifizetődőbb – általános jelleggel – kevesebb büntetést kiszabni. Itt Bentham az ítéleti idők csökkentésére utalt, és érdekes módon nem az elrettentő erő hiányát említi, mint a többi abolicionista gondolkodó, hanem a büntetés hosszának kifejezett kárát. Ez a gondolkodás rendkívül haladó szellemű. Kisebb jellegű gaztetteket pedig nem érdemes megbüntetni.

Fontos továbbá, hogy az ítéletet következetesen és szakszerűen hajtsák végre, azaz például ne kínozzák a rabot, mert az ilyen bánásmód megengedhetetlen, és rendkívül káros.

Bentham szerint, ha a fenti elvekhez igazodnak a törvényhozók, a büntetések kiszabása és végrehajtása olcsóbb lesz. Következetesnek kell lenni ugyanakkor, ugyanolyan tettért ugyanolyan mértékű büntetést kell kiszabni később is, hogy morális értelemben erősödjön meg a büntetéstől való félelem, ne pedig a kerülőutak miatt (mint például a korábban említett illegitim ügyvédi és bírói konszenzus).

A fenti elvek közül, vélekedik Bentham, talán egy pontot kivéve, minden a jogalkotók feladata, talán a kínzás tilalma az egyetlen, ami a végrehajtóké. Ez utóbbi kijelentés nagyon megfontolandó, és a mai társadalmi berendezkedés szempontjából is rendkívüli éleslátásra vall. Az immanens börtönártalmakért ugyanis a társadalom egésze felelős, nem csak a börtönőrök.

Előfordulhat olyan eset is, amikor valakinek a magatartását vagy a tettét nem lehet megbüntetni, ekkor Bentham szerint az illető szokásrendszerét kell szankcionálni. Ez az álláspont ma már túlhaladott, ilyen feladatot már a közoktatás, az egészségügyi ellátás, a szociálpolitikai intézkedések és intézmények stb. látnak el.

Bentham szerint a büntetés mennyiségét a minőség érdekében lehet csak megnövelni. Erre hadd említsek meg egy napjainkban, hazánkban megesett példát: az egyik szigorúbb rezsimű börtönben az intézet parancsnoka egy jó magaviseletű fogva tartott feltételes szabadságra bocsátását azért nem javasolta a büntetés-végrehajtási bíró számára, mert a fogva tartott a börtönben még nem fejezte be a gimnáziumi tanulmányait, és a parancsnok nem látott esélyt arra, hogy szabadulása esetén a tanulmányait folyatni tudja.

A büntetés egyik alapmotívuma, hogy erkölcsi leckeként kell szolgálnia a fogva tartott és akár mások számára is. A büntetés kiszabása során figyelembe kell venni, hogy az elkövető a szabadulás után lehetőleg ne legyen érdekelt újabb bűncselekményben.

A büntetés módszereinek alkalmazása során semmilyen eszközzel nem álcázható a büntetés során elszenvedett ártalom.

Bentham kiemeli, hogy nézetei a szakmapolitikai büntetésre érvényesek, nem az általa korábban említett másik három fajtára: a fizikai, a morális vagy a vallási büntetésre.

Az ítélethozatal során Bentham összefoglalója szerint mindig kell figyelni a bűncselekményre, a büntetésre, az elkövetőre, a társadalomra és a törvényre. Minden elemet egyformán fontosnak kell tekinteni, a lehető legfinomabban kidolgozott módon.

Tovább követve Bentham gondolatmenetét, meg kell értenünk az elemi tanítását, hogy a büntetésnek racionálisnak kell lennie. Ennek alapvető elveit az Introduction 15. fejezetében olvashatjuk. Mint a korábbiak során láttuk, ha a büntetés kevesebb, mint amennyi szükségeltetik, akkor a büntetés hatástalan lesz, tehát nem szolgálja az egyetemes jót, nem hoz hasznot. Ugyanígy, ha a büntetés túl nagy, akkor a szükségtelenség kategóriájába esik. Ebben az esetben sem beszélhetünk arról, hogy a büntetésnek haszna lenne. Ugyanígy kell gondolkoznunk a büntetések fajtáit és módszereit illetően: ha azok nem kielégítőek, a büntetés hatástalan, ha azonban túlzottak, akkor a büntetés szükségtelen. Ezért a büntetés fajtáinak a lehető legváltozatosabbnak kell lenniük, hogy elérjük a kívánt célt: mindenki a lehető legjobban járjon.

A büntetés súlyosságát és arányosságát illetően is ilyen szigorúnak kell lennünk. Két bűncselekmény összehasonlításánál arra kell törekednünk a törvény megfogalmazásánál, hogy a tényállások egymással összemérhetők legyenek. Itt utalnánk vissza arra a bentham-i megállapításra, hogy mennyire fontos a nyelv a jogalkotás szempontjából: a törvényszövegeknek egy szemantikus kontinuumon valamilyen pozíciót kell elfoglalniuk, talán ezért is nagyon fontos a jogi dogma. Természetesen a fentiekhez jogalkotói és jogalkalmazói konszenzus szükséges.

A bűntények mögött meghúzódó elveket is pontosan kell ábrázolni, azaz az egyes tényállások legyenek karakterisztikusak, egymástól könnyen megkülönböztethetők. A büntetés módja is legyen hatékony, mert – ugyanúgy, mint az előzőekben – ha nem üt meg egy

bizonyos szintet, hatástalan lesz, ha pedig egy bizonyos szintet túllép, akkor szükségtelenné válik.

Bentham fontosnak tartja, hogy a büntetés-kiszabás és büntetés-végrehajtás különbözzék egymástól. Ez a szolemnitás elve, azaz legyen a két stádium között procedurális különbség, és a két folyamat külön legyen szabályozva. Úgy is fogalmazhatnánk: a büntetés mennyisége legyen független a minőségétől. Ez a nézet is rendkívül haladó nézetrendszerről árulkodik: a börtönőrök nem ítélkeznek, hanem végrehajtanak, és nem szabad összekeverniük az egyéni sérelmeik megbosszulását az egyetemes jólét szolgálatával.

A büntető jogszabályoknak példát kell mutatniuk a társadalomnak, hogy ezt és ezt a tettet konzekvensen, átláthatóan és garantáltan ez és ez a büntetés követi. Ugyanígy: a büntetésnek ártalmatlannak kell lennie olyan szempontból, hogy nem okozhat semmilyen mértékben nagyobb hátrányt, mint az a joghátrány, amelynek érvényesítésére hivatott. A büntetésben nem szabad mögöttes szándékoknak megmutatkozniuk, avagy bármilyen szinten jelen lenniük. Sőt, a büntetéseknek reformjelleggel kell fellépniük az elkövetőkkel szemben (reforming tendency), annak érdekében, hogy az adott személy a szabadulás után törvényes magatartás folytatására legyen képes. Ilyen szempontból figyelembe kell venni a fogva tartott esetleges fogyatékosságait.

Enyhébb deliktumok esetén alternatív szankciókat kell bevezetni, azzal a céllal, hogy a büntetés valóban hatékony legyen.

A büntetés jellegének valamilyen szinten kompenzálnia kell az elkövetőt és a sértett személyeket, nem irányíthatja bosszú vagy más elnyomó tendencia. Innen nagyon nehéz vizekre evez Bentham, és azt mondja, hogy törekedni kell arra, hogy a büntető szabályok népszerűek legyenek. Ha egy rendelkezés nem népszerű, az azt jelenti, hogy a törvény gyenge, és nem áll mögötte társadalmi konszenzus. Bentham tudta, hogy ez milyen nehéz feladat, gondoljunk a francia forradalmi mozgalmakról írott kritikai megjegyzéseire.

A büntetésbe bele kell foglalni a kártérítés és a rehabilitáció lehetőségét is, ha a személy bűnösségével kapcsolatban az elítélése után ellenkező tény lát napvilágot. Ez az elem nem egyenlő a jogi biztosítékokkal, amelyekről az eljárásjoggal kapcsolatban értekezett.

Panopticon

Bentham levelezése a panopticon projekttel kapcsolatban több száz oldalra rúg, és szinte biztos, hogy az élet egyik fő eseménye a brit kormányzattal folytatott levelezés volt ebben a tárgyban 1790-től egészen 1813-ig, amikor a brit kormány végül kompenzálta a fáradozásait, de a börtönt magát nem építette fel. Az építkezés kivitelezési terve egészen 1820-ig nyitva maradt. Ha a börtön felépül, ez lett volna a világ első szerződés alapján létrejött és üzemeltetett börtöne, de egyben a világ első kidolgozott – szociális kontrollon alapuló – terv alapján működő börtöne is. Olyan tervről volt tehát szó, amely a börtönt magánkézben tartotta volna, ugyanakkor a mai börtönfunkcióknak is tervszerűen eleget tett volna: elkülönítette volna a fogva tartottakat a külvilágtól, és a személyiségüket a munkájuk által megreformálta volna, ahogy az egybecseng a bentham-i racionális büntetéstannal.

Abban az időben az angliai foglyok elhelyezésére két megoldás körvonalazódott az ifjabbik William Pitt kormányzata előtt:

1. A fogva tartottak büntető kolóniákon való elhelyezése az ausztráliai Botany Bay-en.
2. Új típusú börtön építése, ahol a fogva tartottak felügyelete és munkáltatása által az állam akár profithoz is juthat a büntetés-végrehajtásból eredően.

L. J. Hume[36] elemezte Bentham levelezéseit és az ötlet megszületését ez ügyben. Bentham fivérével, a nála nyolc évvel fiatalabb Samuellel 1786 és 87 között Fehéroroszországban tartózkodott, ahol a munkásságukat Nagy Katalin patronálta. Samuel bemutatta a bátyjának, hogy az építészet segítségével hogyan lehet sok ember mozgását kontrollálni, hogy milyen minimális szabályok szükségesek az ilyen projektek hatékony működéséhez a folyamatos megfigyelés elve alapján. Nagy Katalin Benthamet azzal kecsegtette, hogy létrehozhatott volna egy komplex rendszeren alapuló generális jogrendszert, de ez a munka sem valósult meg.

A panopticon elv részei a következők: egyedi kialakítás és épületterv, felülvizsgálati bizottság, vezetőség, fegyelem és profit. Ezen elvek között a profit az, ami okod adhatott arra, hogy Marx olyan élesen határolja el magát Benthamtől, míg a fegyelem (discipline) az, ami Foucault-ot sarkallta hasonló kinyilatkoztatásra. L. J. Hume szerint is anakronisztikus a panopticon elv Bentham többi munkájához képest. A terv születése után húsz évvel magát a tervet végül elutasították, de ebben a műben kristályosodik ki először, hogy a bürokrácia által lehet az embereket visszatartani attól, hogy érvényesítsék a jogaikat. A sors érdekes fintora, hogy Bentham is 19 évig lobbizott a panopticum tervért, és aztán adminisztrációs okok miatt nem járhatott sikerrel.

Az ausztráliai telepek létrehozásával szemben az elzárás (confinement) végrehajtásának céljára épülő házak jelentettek szakmapolitikai alternatívát. Bentham börtönében a fogva tartottak ugyanakkor szerződéses jogviszonyban álltak volna az intézménnyel. A bűncselekmények meghatározása önmagában nem vezet eredményre, és a gaztettek elkövetőit meg kell reformálni. A munkáért adott jutalom[37] és a nem közvetett szabályozás ugyanolyan hatékony, mint a totális[38] fegyelem. Betham az előző társadalmi utilitások mellett saját, konkrét anyagi hasznot is várt a terv létrejöttétől.

1791-ben jelentette meg a Panopticon or the Inspection-House és a Panopticon Postscript című tanulmányait, a háború idején ismételten helyet kért a kormánytól a terve kivitelezésére, de nem az nem teljesült.

Bentham érdekes kettősséget[39] fedezett fel a társadalmi vélekedések körében a fogva tartottakat illetően. „Néhányan elfelejtik, hogy a fogva tartott a börtönben emberi lény,

---

36 Hume, L. J. (1972): Bentham's Panopticon: An Administrative History. In: Parekh, B. (ed.) (1993): Jeremy Bentham: Critical Assessments, Taylor & Francis, 191–224. o. // másik forrás: Hume, L. J. (1972b): A Bentham's Panopticon: An Administrative History I. Australian Historical Studies, 15, 61, 703–721. o. – Parekh a tanulmány hosszabb változatát adta ki.

37 A jutalom-büntetés elméleten alapuló magatartás-formálás a kognitív-behavior terápia a pszichoanalízissel szemben arra az alapelvre épít, hogy a mentális változás nem állhat be, ha a kliens fizikai értelemben passzív.

38 Goffman elmélete a totális intézményekről. Részletesen: Fliegauf, G. (2008): Mennyiben változott a börtön társadalmi funkciója az elmúlt ötven év során? – A totális intézmények elméletének kritikája (1. rész), Börtönügyi Szemle, 2008, 1.

39 Dinwiddy, J. R., Twining W. L. (2004), Bentham – selected writings of John Dinwiddy, Stanford University Press, 81–85. o.

mások pedig azt, hogy megbüntetni rakták őt oda."[40] A panopticon szó azt jelenti, hogy „minden látható", azaz a fogva tartottak a zárkáikban, az emeletes, tartályszerű (zárkagaléria) épületben, a középen húzódó őrtoronyból figyelemmel kísérhetők. A tartály belső részét a zárkák ablakain beáramló fény világítja, vagy a tetőt kell üvegház-szerűen megépíteni. A nap nem egyenletes járása miatt a kör alakú épület egyik részén mindig kevesebb fény lesz, minél jobban északra helyezkedik el az épület, továbbá egyértelmű, hogy a fogva tartottak a rácsokon keresztül – a zárkák az eredeti tervben nem zárt ajtókkal nyíltak volna a kör alakú folyosókra, hanem csak ráccsal – akár kézjelekkel is kommunikálhatnak egymással. Ez a nem megengedett interakció napjaink börtönügyének egyik legégetőbb gyakorlati problémája, sehol a világon nem tudták megoldani. A kör alakú folyosók pedig veszélyesek az öngyilkosságok szempontjából is, hiszen le lehet ugrani a tartály udvarára. A börtönépítészeti jellegzetességeken túl Bentham a hasznosság szempontjából az alábbi három elvet rögzítette:

1. A rend elve. A megfelelő materiális feltételek által meg lehet előzni, hogy a fogva tartottak a börtönben szenvedjenek, illetve leromoljon az egészségük.

2. A szigor elve. Azonban a fentebb leírt körülmények ne legyenek jobbak, mint a kinti társadalom általános életkörülményei.

3. A gazdaságosság elve. A fenti két pont alapvető a hatékonyság és a tervezés szempontjából, és minden börtönvezetés alapvető stratégiájává kell hogy váljanak.

Bentham szerint a panopticonban a rabok láthatóak, míg az őrök nem, és az általános és folyamatos megfigyelés miatt a fogva tartottak fegyelmezetten fognak viselkedni. Ezt a helyzetet napjainkban a zártláncú televíziós rendszerek (CCTV) helyettesítik a börtönökben, és számos kritika érheti a folyamatos megfigyelés elvét. Ilyen szempontból a legfontosabb a magánélet hiánya, a totális kontroll kivitelezhetetlensége, az emberi interakció hiánya és a kamerák felvételeivel kapcsolatos bármilyen visszaélés.

Nagyon fontos, hogy Bentham úgy képzelte el a panopticont, hogy a gazdaságosság a folyamatos és „kemény" fogva tartotti és őri munkán alapszik. A keménységet úgy kell érteni, hogy a munka produktív és nem sanyargató jellegű.

Bentham a fogva tartottak kínzásának megelőzése érdekében a személyzet körében jelentési és véleményezési rendszert képzelt el. Továbbá fontosnak tartotta a társadalmi ellenőrzést. Ezeket az elveket napjainkban is több-kevesebb hatékonysággal alkalmazzák a büntetés-végrehajtási intézetekben, azonban még korántsem vitték tökélyre sehol.

A fegyintézet hatékonyságát a profitban kell mérni, és ezért a vezetésnek úgy kell működni, mint egy kereskedelemmel foglalkozó, proférdekelt cégnek.

Bentham a Panopticon Post-script-ben leírja, hogy a modern börtön céljai hogyan érvényesítik a társadalmi jólétet és az egyetemes fejlődést. Ezek a következők: a börtönbüntetés példát mutat a társadalom számára, hogy milyen tevékenységet lehet és kell a gaztett helyett, illetve annak következményeként végezni. Ez a tevékenység a szakszerű munkavégzés. A börtönben meg kell akadályozni a további bűnözést annak érdekében, hogy a fogva tartott jobb állapotban kerüljön szabadlábra, mint ahogyan beérkezett. A büntetése közben fegyelemre kell nevelni, ami az alapvető társadalmi normák elsajátítását jelenti. Meg kell szüntetni, és fel kell számolni a börtönben és a börtön segítségével

[40] Idézi Dinwiddy-Twining 81. o.

a nyomort és a nélkülözést. A tisztaság útján kell elérni az egészség fenntartását. A börtönt biztosítani kell tűzvészekkel szemben. A börtönt úgy kell működtetni (és természetesen kialakítani), hogy a fogva tartottak ne tudjanak megszökni. Úgy kell üzemeltetni, hogy a fogva tartottak a szabadulásuk után is találjanak munkát, és ezzel lehet növelni az általános társadalmi biztonságot. Ugyanilyen megerősítő hatása van a börtönbeli jó magaviseletnek is. A vallásos tevékenységeknek az egyetemes jót kell szolgálniuk a börtönökben, azaz személyiségváltozást kell elérniük a fogva tartottaknál. Ügyelni kell a fogva tartottak intellektuális fejlődésére, és lehetőleg növelni kell a komfortérzetüket. Mindezeket a lehető legolcsóbban kell megoldani, alá-fölérendeltségi viszonyok létrehozás által, de a hierarchiához hasonló fegyelemmel és figyelemmel kell kezelni a gazdaságosság kérdéseit, és havonta szigorú mérleget kell vonni. Láthatjuk, hogy Bentham nézetei rendkívül haladóak, és a jelenlegi börtönügynek is kihívást jelentenek. Azonban láthatjuk azt is, hogy a nézeteit éppen azok a kritikák érhetik, amelyeket ő a forradalmi nézettekkel kapcsolatban fogalmazott meg: nehezen teljesíthetők. Bentham azonban valóban a sas szemével látta, hogy a börtön a társadalmi valóság magva, és valóban a légy szemének részletekbe menő analízisével vizsgálta az ideális börtönt.

Kiemelkedően fontosnak tartotta, hogy a börtön vezetése nem esküvel vagy a fix megélhetés érdekében kerüljön a pozíciójába, hanem a profitot szem előtt tartó szerződéssel. Bentham elvei a versenyképes gazdasági társaság működéséről és szervezeti kultúrájáról a mai napig figyelemreméltók, bizonyára érdekesek lehetnek a közgazdászok számára is.

A gazdaságossági kérdésekkel egyforma súlyban kezelte a nemek elkülönítését a börtönökben. Itt ki kell emelni, hogy eredeti tanulmányának alcímében nemcsak a börtön szerepel, hanem a szegényházak és a kórházak is.

Bentham részletesen elemzi a művében, hogy a fogva tartotti munka mennyisége, a munkával töltött idő, a szezonális tevékenységek és az állásidők hogyan kezelhetők a leghatékonyabban a börtönben.

A fentiekhez hasonlóan fontosnak tartja, hogy az egyes társadalmi osztályok és csoportok el legyenek egymástól különítve a börtönökben. A kisebb csoportok tevékenységi eszméje nem emelkedhet az egyetemes haszon és hatékonyság fölé, mert ha ez bekövetkezik, a panopticon működésképtelenné válik, mert kiéleződnek a csoportok közötti konfliktusok. Ebben a pontban Bentham szintén egy börtönügyi szakmapolitikai kérdésre világít rá, a korát jelentősen megelőzve: a gengesedésre.

A fogva tartottak étkeztetésére is kiterjed a figyelme. A Diéta[41] c. fejezetben részletesen elemzi az étel mennyiségének fontosságát, a gazdaságosságot, a tápértéket, a változatosságot, és érdekes módon engedélyezni valónak tartja a szeszes italok (pl. egy pohár sör) fogyasztását. Ez utóbbi nézet szintén nagyon haladó nézetrendszerre vall, Bentham ugyanis belátta, hogy a szeszes italokat nem ésszerű kitiltani a fegyintézetekből, mert a fogva tartottakban egészséges szükséglet jelentkezik a fogyasztásukra. Azaz a hangulatot befolyásoló szerekkel való visszaélést a börtönben nem lehet megoldani kizárólagos kínálatcsökkentéssel, hanem ellenőrzött porciókkal szubsztitúciót is kell alkalmazni. Ez az érvelés egyezik a börtönbeli alapvető kábítószerügyi stratégiák összehangolásának mai elvével.

41 Panopticon Post Script Part II, 147–150 o.

A ruházattal kapcsolatban Bentham figyelemreméltó megállapítást tesz: a férfi fogva tartottak ingjének jobb ujja legyen rövid[42], míg a bal ujja hosszú. Ezzel el lehet érni, hogy a két kar bőrének a színe elüssön egymástól, és a szökéseknek ilyen módon már indíttatási gátat lehet vetni. Ez az eljárás napjainkban megengedhetetlen, hiszen jelentősen stigmatizálja a fogva tartottat. Bentham azonban azt állítja, hogy meg lehet előzni a sokkal komolyabb börtönviseltségi bélyegeket. Nem részletezi, hogy melyeket, de talán itt gondolhatunk a tetoválásokra, vagy akár az önkárosítás és az interprizoner erőszak testi jeleire is. Véleményem szerint ezen a helyen Bentham valóban inkább a gyakorlati gondolkodásban szenved hiányt. A fogva tartottak hordjanak fából készült cipőt, ugyanis az jóval olcsóbb, mint a bőr, és azt az egyedi zajt, amit a klumpákban való gyaloglás okoz, nem lehet semmivel sem összetéveszteni. A facipő akkoriban a szolgaság jele volt Angliában. Ezek a nézetek nagyon hasonlóak a későbbi formaruha (csíkos rabruha, rikító színű rabruha), illetve a jelenlegi direkt bő szabású, overall jellegű ruhák börtönbeli alkalmazásának elvéhez, amelyet természetesen lehet kritikával illetni, de azt sem lehet tagadni, hogy a társadalom egyes rétegeinek elvárásaival egybecsengő érvrendszerről beszélünk.

Bentham szerint az ágyaknak is fából kell lenniük, mert az jóval olcsóbb, mint az acél. Láthatjuk, hogy a nézetei itt konzisztensek a gazdasági megfontolásokkal. Elfeledkezik arról, hogy a fából készült bútorok tűzveszélyesek.

Bentham börtönmodelljének a mai napig nem tűnt el az aktualitása: az Egyesült Államokban jelenleg háromfajta börtön létezik: a szövetségi, az állami és a magánbörtön. Enoch Wines[43] 1862-ben, Bentham halála után 30 évvel lett a New York-i amerikai Börtönügyi Szövetség elnöke, később az amerikai börtönreform jeles személyiségévé vált, az 1860-as évek közepén Theodore Dwight[44]-tal körbeutazta az államokat, és számos büntetés-végrehajtási intézetet tekintettek meg. Talán ezek a megfigyelések tekinthetők John Horward[45] 1770-es évekbeli európai börtönügyi írásai amerikai másainak. Elmondható, hogy Howard, Bentham és Wines volt az a három neves személyiség, akik a modern börtönök elméleti és gyakorlati kialakításáért a legtöbbet tették, és a mai börtönök működése az ő munkásságukon alapszik. Ebben a tevékenységben jelentős és úttörő szerepet Bentham a börtön jogi, jogalkotási és morálfilozófiai kereteinek megadásában játszott, és játszik mind a mai napig: Portugáliában egy, Hollandiában három majdnem panopticon rendszerű börtön napjainkban is működik.

Összességében elmondhatjuk, hogy Bentham az 1832-ben bekövetkező haláláig talán a legnagyobb reformer volt az angolszász jogrend történetében. Jogbölcselő volt, és a jogpozitivizmus egyik alapító személyisége. Etikájában kiemelkedő szerepet játszik az utilitarizmus, ami a XVIII. század morálfilozófiájának egyik alappillére. Politikai elmélke-

42 Uo. 161. o.

43 Jeremy Bentham and Enoch Wines: Discuss the Privatization of Corrections (1991), Journal of Contemporary Criminal Justice, 7, 60–73. o. – a cikket vitaszerűen állították össze Betham és Wines levelezéséből.

44 Theodore William Dwight (1822–1892), amerikai jogász és nevelő, börtönreformer. Szintén a Börtönügyi Szövetség elnöke volt.

45 John Howard (1726–1790) az első angol börtönügyi reformer, Németországban, Portugáliában, Ukrajnában és a Krímen tevékenykedett, Bentham is többször hivatkozik rá a munkáiban.

déseiben mindig kritikusan lépett fel az adott rendszer dogmatikus doktrínáival szemben (mint például a természetes erkölcsi törvények), és ilyen szempontból a modern kori demokrácia egyik kiemelkedő elméleti alapjának lefektetője. Gazdasági nézetei, a hasznosság elvének figyelemmel kísérése, a mai költség-haszon elemzés és a jóléti közgazdaságtan alapjait képezik. Úttörő nézetei számos fiatalabb tudománynak adtak kiindulási alapot. Itt én mindenképpen a tudati magatartás-formálást (kognitív behavior terápiák) és a kognitív disszonancia redukciót említeném meg a szociálpszichológia terén.

Valcsicsák Imre

Erkölcsi kihívások a rendvédelmi munkában[1]

Az etikai kódex szerepe a rendészeti munkában

A rendszerváltást követően az erre hivatott szereplők – belügyminiszter, országos rendőrfőkapitány – ismételten kísérletet tettek arra, hogy létrehozzanak és életbe léptessenek olyan etikai kódexet, amely a rendőri munkában jelen lévő erkölcsi tényezőket szabályozza. Ennek számos fontos indítéka ismert. Figyelmet érdemlő „jelzés" volt például az a tény, hogy a 90-es évek közepén Európa szinte valamennyi országának rendőrsége megpróbálta már megfogalmazni és működésének szerves részévé tenni saját etikai kódexét, s komoly ösztönző lehetett az Európa Tanács 2001-es Ajánlása is, amely egy etikai kódex szövegében összefoglalta azokat a legfontosabbnak ítélt tartalmi és formai szempontokat, amelyek a nemzeti rendőrségek életében erkölcsileg mértékadók lehetnek.

A legdöntőbb befolyást erre azonban kétségtelenül az gyakorolta, hogy az ezredforduló éveiben a rendőri munkában, annak társadalmi megítélésében minden korábbinál élesebben és megkerülhetetlenül kerültek a közvélemény látóterébe a rendőri cselekedetek, magatartások súlyos erkölcsi problémái. A rendőrség morális állapota olyan kikezdhető minőségűvé vált, hogy az erre történő hivatalos reagálások egyikeként – belügyminiszteri felszólításra – az országos rendőrfőkapitány életbe léptette a jelenleg is érvényes dokumentumot (A Magyar Köztársaság Rendőrségének Etikai Kódexe, 2007.), amely a rendőri munka erkölcsi tartalmát hivatott szabályozni, s amelyet fontosságának megfelelően bevezetésekor hivatalosan is bemutattak a széles közvéleménynek. Hozzá kell tennünk, hogy a rendőri szakterületen túl más rendészeti testületek ekkor már részben rendelkeztek etikai kódexekkel, részben napirenden tartották bevezetésüket. (Vám- és Pénzügyőrség etikai kódexe. 1996.; Etikai kódex a hivatásos katasztrófavédelmi szervek hivatásos, köztisztviselői és közalkalmazotti állománya számára. 2004.; A büntetés-végrehajtási szervezet etikai kódexe. 2010.; a Belügyminisztérium hivatali szervezetei, a minisztérium hivatali tevékenységét segítő szervezetek, valamint a belügyminiszter irányítása alá tartozó önálló szervezetek közszolgálatot végző munkatársai etikai kódexének alapelvei. 2013.)

Ez önmagában véve arra engedne következtetni, hogy a rendészeti testületek tagjai, vezetői úgy vélekednek: erkölcsi tényezők is szerepet játszanak, játszhatnak a rendészeti tevékenység eredményességében. Esetleg azt is természetesnek tekintik, hogy az itt dolgozók pozitív erkölcsű munkavégzése azért is nyomatékkal elvárható, mert speciális, külön előírás-rendszerben kezelhető morális sajátosságok is jellemzik e szakterületet. Ám ez ebből nem feltétlenül következik.

Etikai kódex bevezetése ma szinte divatigény. Részben ismert, hogy különböző országok rendészetében is szerepeltetnek ilyen kódexeket. Másrészt etikai kódexe van már

---

1 A szöveg egy korábbi konferencia-előadás (Az erkölcs a rendvédelemben. Rendőrtiszti Főiskola, 1995.) kiegészített és szerkesztett változata.

áruházi dolgozóknak és banktisztviselőknek, pedagógusoknak és taxisofőröknek, jogászoknak és még ki tudja, kiknek. Ha van etikai kódexe a rendészetben tevékenykedőknek, ez nem feltétlenül annak elismerése, hogy az erkölcsi tényezők – ráadásul a kifejezetten speciális elemeket is tartalmazó morális mozzanatok – kitüntetett szerepet játszhatnak e szakmák művelésében.

A nemzetközi társadalomtudományi – szociológiai, politológiai, etikai – szakirodalom nem sok kétséget hagy afelől, hogy az erkölcsi problematika a rendészeti munka szerves része. Természetesen nem a valóban szerteágazóan használt, működtetett etikai kódexek jelentik erre a legfontosabb érvet. Sokkal inkább azok az elemzések, amelyeknek a tárgya: miért játszhat az erkölcs sajátos és kitüntetett szerepet a rendőrök, a büntetés-végrehajtásban dolgozók, a katasztrófa-védelmisek vagy a vámosok tevékenységében? Mert hogy azt játszik, vagy azt kell játszania, azt egyetlen hiteles szakmai szerző sem vonja kétségbe. Ám a gyakorlati élet tele van közvetlenül és közvetetten megfogalmazódó kételyekkel.

Mindenekelőtt megállapítható, hogy szerte a világban, hazánkban is – többnyire direkt módon – deklarált, hogy a rend hivatalos, esetleg hivatásos őrzőivel, védőivel szemben határozott és gyakorta speciális erkölcsi követelmények fogalmazódnak meg. Ez egyenesen következik a rendészet közszolgálati jellegéből, a demokrácia alapkövetelményeiből. Ez azonban csak elvi megállapítás, amit határozottan senki nem von kétségbe. És a kétségek a valóságos, a gyakorlati szférában fogalmazódnak, és sokszor nagyon ésszerű, vagy annak tűnő megfontolásokból!

Hogyan szabályoz a jog, és hogyan az erkölcs?

Az ezzel összefüggő megfontolások között talán a legnagyobb súlyú az, amelyik világosan megfogalmazza: a rendészeti munkát végzők feladata alapvetően a jogi törvények, előírások betartása és betartatása, ezért az erkölcsi kérdések felvetése csupán ezen felüli, felesleges „cafrang". Ha a rend őre a törvény szerint jár el, akkor egyben erkölcsös is, ha pedig nem, akkor erkölcstelen – szól a kézenfekvőnek látszó vélekedés. Jognak és erkölcsnek ez az „egybeesése" – úgymond – indokolatlanná teszi az erkölcsi tényezők külön hangsúlyozását. E felfogás nem vonja kétségbe az erkölcsi mozzanatok létét, csak érvényességük szuverén jelentőségét kérdőjelezi meg.

Mindezt tovább szűkítheti a szolgálati szabályzatok szerepének értelmezése. Itt már nem csupán a törvényesség betartásáról, mint az erkölcsösség alapkövetelményéről van szó, hanem egész egyszerűen megfogalmazódik: a megfelelő testületi szabályzat előírásainak betartása azonos az erkölcsös magatartással.

Ezek a felfogások hazánkban is dominálnak. Ezért élnek igények, amelyek egy etikai kódextől alapvetően azt várják el, hogy a maga módján csak a vonatkozó Szolgálati Szabályzatot interpretálja. Véleményünk szerint azonban nem lehet igazán eredményes rendészeti tevékenységet folytatni meghatározott erkölcsi tényezők tekintetbevétele, érvényesítése nélkül. Ezen jottányit nem változtat, ha – a tapasztalatok szerint – az érintettek döntő többsége felesleges és néha terhes „lózungnak" tekinti, ha szakterületük jogi meghatározóin túl erkölcsi kérdésekről beszélnek nekik. Ennek megfelelően persze holmi „szépségtapasznak" titulálnak bárminemű erkölcsi előírást, kódexet.

Ez a meggyőződés könnyedén eltekint a jogi és az erkölcsi szabályozottság valóságos kapcsolatától. Vizsgáljuk meg ennek a lényegét! Mindennapi életünk „szövetében" természetesen kevéssé ismerjük a jogszabályok sokaságát, de nincs kétségünk afelől, hogy a társadalomban van jogrendszer, tudjuk, hogy ez arra hivatott, hogy szabályozza, befolyásolja cselekvéseinket, magatartásunkat, a többi emberhez fűződő sok-sok kapcsolatunkat. S bár látjuk, hogy a jogi előírásokat nem mindig tartjuk/tartják be, határozottan tudjuk, hogy a jog működik, követelményei és állami szankciói valóságosak.

Az erkölcs másként játszik szerepet az életünkben. Ha beszélünk róla, ha verbálisan megfogalmazzuk létének, követelményeinek, működésének egy-egy elemét, többnyire az a meggyőződés uralja vélekedéseinket, hogy mindez a „kellene, hogy legyen" világa. Ideának tetsző, a valóságos életben kevés szerepet játszó tényezőként tartjuk számon. De van az erkölcsnek egy „nem beszélt" világa, amely bizonyos tekintetben fontosabb az előzőnél. Ez a „van" világa, amely szokásainkban, „ösztöneinkben", a szocializáció során „betanult" cselekvési, magatartási mintakövetésben nyeri el létezésének igazi módját. Persze tudatosan is vállalunk erkölcsöst és erkölcstelent, de ritkán van az a tudatos élményünk, hogy erkölcsi mozzanat is beleszövődött éppen végrehajtott tevékenységünkbe.

Ez – többek között – annak a vélekedésünknek egyik forrása, hogy amennyiben a jog, a jogi törvények előíróan, szankciókat megjelölve szabályozzák életünk, tevékenységünk egy-egy területét, akkor ez tökéletesen elegendő a többi emberhez fűződő kapcsolataink helyes és teljes szabályozásához. Ebből származnak a következő típusú állítások: Ha törvények tiltják a lopást, felesleges a lopást erkölcsi eszközökkel is tiltani! Ha a Szolgálati Szabályzat tiltja az emberi jogok megsértését, akkor olyan etikai kódex például, amelynek egy passzusa ugyanerre vonatkozóan erkölcsi tiltást fogalmaz, légüres térben mozog, formálisan, feleslegesen tesz valamit. Hiszen például a rendőr köteles a Szolgálati Szabályzatot betartani, csak úgy „bújhat ki alóla", ha vállalja a kiszámítható szankcióbéli következményeket – mit tud még ehhez érdemben hozzátenni az erkölcs, ugyanarra vonatkozóan?!

Ám a helyzet az, hogy a társadalmi élet, mindennapjaink számos területe, lehetséges tevékenységeink széles köre egyidejűleg szabályozott a jog és az erkölcs eszközeivel. Többnyire azért tekintenek el ettől, mert az erkölcs jelentős részben „automatikus" működése elrejti e működés fontosságát és jelenlétét. Jogi előírások tiltják a lopást, de a tolvajt erkölcsileg is megbélyegezzük, s ha bárki gyilkosság áldozatává válik, nem csupán a jog eszközeinek a latba vetéséért kiáltunk, hanem mély erkölcsi felháborodás is ébred bennünk. S ugyanakkor, ha áthágunk egy olyan jogi előírást, amely törvényt mi is akceptálandónak tekintünk, nem csupán a jogi szankciótól tartunk, hanem furdaló lelkiismerettel, aggodalommal gondolunk arra is, mit szül majd a tettünk, miként tekint ránk a többi ember akkor, ha a cselekedetünk kitudódik, s ilyenkor néha bizony még a tükörbe nézni sem pompás érzés.

Vagyis: a jog által „befogott" tevékenységeink, magatartásunk a mindennapjainkban soha nem nélkülözik az erkölcsi szabályozás jelenlétét – legfeljebb nincs mindig tudomásunk róla. De mi végre ez a „túlszabályozás"? Miért nem elegendő például a Szolgálati Szabályzat egy-egy előírása, miért kell ezt erkölcsi követelményekkel tetézni?

A jog és az erkölcs egyidejű szabályozó jelenlétének már az is legitimitást ad, hogy amennyiben valakinek a jogi törvények mellett az erkölcsi előírásokkal is számolnia kell, akkor az illető esetleg nagyobb eséllyel tartja be azokat. De sokkal inkább az ad érvé-

nyességet ennek, hogy az erkölcs a lényege szerint „bensőből" vezérel, tehát elmélyíti azt az igényünket, hogy adott összefüggésben meghatározott módon cselekedjünk, s ne másként. A belső meggyőződéssé vált erkölcs hozzásegíthet ahhoz, hogy szubjektívebb, mélyebb indítékok is vezéreljenek, mint a törvényi előírások.

Ezen felül a rendészeti munkának az egyik lényegi sajátossága, hogy művelője a jogi törvények, előírások által meghatározott keretben jelentős mozgástérrel, nagy-nagy személyes felelősséggel bír, s az adott „mezőben" többnyire ő választja meg azt a módot, amelyet feladata ellátásához a legoptimálisabbnak ítél. Ezért magatartása – ha akarja, ha nem – felfokozott erkölcsi töltést kap, amelyet azután a közszolgálati funkciók és a testületek karaktere markáns specifikumokkal „tetéz".

Valójában tehát mindegy, hogy a rendészeti szakemberek tudják vagy sem, elismerik vagy nem, a munkájuk szakadatlanul mély és szakma specifikus erkölcsi tartalmakat manifesztál. Ezért az igazi kérdés az, hogy akkor az erkölcsi tényezők miért nincsenek ennek megfelelő súllyal jelen a rendészetben dolgozók tudatában és cselekedeteiben.

A rendészeti munka erkölcsi dilemmái

A kérdés eleven létezésének számos indítéka van, s közöttük hangsúlyosak a szakma jellegzetes erkölcsi dilemmái. A továbbiakban közülük mindenekelőtt azokkal kívánok foglalkozni, amelyek akaratlanul, nap mint nap meggyötrik e szakembereket, s amelyek önmagukban is erőteljesen „átszínezik" azt a roppant egyszerűen fogalmazható képletet: minél erkölcsösebb egy rendőr, egy bv-s, egy vámos, vagy katasztrófa-védelmis, annál több esélye van az eredményesebb munka végzésére!

Ezek a dilemmák sokfélék, szerteágazóak. Létrejöttük kiindulópontja: a rendészeti feladatokkal megbízott, így közszolgálatot teljesítő alapvetően arra kap társadalmi megbízást, hogy a törvényes szabályok betartása, vagyis a polgárok érdekében, a bűn megelőzésére törekedve, az életet és a tulajdont védelmezve, a közbékét fenntartva tevékenykedjék. Mindehhez jogok és kötelezettségek kapcsolódnak, amelyek előírják a szerepüket, tekintélyt adnak számukra, és hatalommal ruházzák fel őket. Ezt az idealizált elvonatkoztatást folytatva – amely persze nem üres absztrakció –, jó esetben élvezik az állampolgárok bizalmát, támogatását, tiszteletét. Egyébként is, de ehhez az utóbbihoz kiváltképp az szükséges, hogy a rend hivatalos védelmére törekvő felismerje, érvényesítse, hogy értékes cél áll előtte, s azt erkölcsileg elfogadható módon kell követni, megvalósítani.

Ez a két „alapelem" – *elérendő értékes cél*, valamint *erkölcsileg elfogadható módszer* – egyenként és együtt az erkölcsi dilemmák rendkívül gazdag forrása. Melyek ezek közül a leggyakoribbak és legfontosabbak?

A közösség szolgálatának és a közösségi érdeknek esetleges ütközése, mint dilemmaforrás

Kezdjük a legszembeötlőbbel! A rendészet közszolgálat, a közösség szolgálata, a közérdek érvényesítése. De ahhoz, hogy tudjuk, mi a közérdek, azt valakinek, valakiknek meg kell fogalmaznia! Valójában ki kompetens ebben, ki tudja kristálytisztán közölni például

egy rendőrrel, hogy a konkrét élethelyzetek gazdag sokaságában mi lehet e szempontból az eligazító iránytű? A többségi érdekekkel összefüggő demokrácia intézményrendszere sokat segíthet, de ha pusztán arra gondolunk, hogy esetenként a többség is igényelhet erkölcstelenséget, akkor belátható, hogy az úgynevezett közszolgálat már csupán ezért is nagy erkölcsi teher.

A legitim erőszak alkalmazásának és a személyes jog és szabadság megsértésének a dilemmája

A következő komoly dilemma az előző egyik „továbbfutó szála". A rendészeti hivatás művelőinek feladata a személyes jog és a szabadság védelme, ám ennek teljesítése sokszor a törvényes erőnek, az állam által legitimált erőszaknak olyan alkalmazása, amely a személyes jog és szabadság megsértése nélkül adott esetben érvényesíthetetlen.

Könnyen rámondhatnánk erre, hogy ez álprobléma, hiszen a közszolgálat a lényege szerint a többség érdekeinek a védelme, érvényesítése, és akinek a személyes jogát, szabadságát rendészeti tényezők korlátozzák, az éppen saját maga, önnön cselekedeteivel vonta ki magát a többségi körből. Ráadásul a jogi törvény, amely demokráciákban (nagy valószínűséggel) a többség érdekeinek a kifejezője, megfelelő eligazítást nyújt. Nem így van!

A jog és az erkölcs, mint ez köztudott, igen bonyolult viszonyban áll egymással. Természetesen van olyan helyzet, amikor a jogi követelmény erkölcsi előírást pontosít, esetleg megvilágít, megerősít. Ám a törvények jelentős része nyitott az eltérő erkölcsi értelmezések számára, ráadásul e két típus között a határ igen gyakran elmosódik. És máris látható, hogy a rendészet területén tevékenykedő a gyakorlati életben az erkölcsi kihívásokra történő reflexióiban mily kevéssé hagyatkozhat pusztán arra, hogy: „Kérem, én a törvényt betartottam, így aligha követtem el erkölcsi vétséget".

A tárgyalt problematikában, jól láthatóan, a gyakorlati életnek az a nem ritka sajátossága jelenik meg, hogy egymással teljesen ellentétes vélekedések fogalmazódhatnak szinte közhelyszerű igazságként. Például itt ez a többször idézett álláspont: erkölcsösen cselekedni azt jelenti, hogy megfelelni a jogi előírások követelményeinek. Milyen egyszerűen és nemesen hangzik! De miután a lényegéből fakadóan egyetlen indítékot tartalmaz, a büntetéstől való fenyegetettséget, szinte mindig együtt él azzal a másik meggyőződéssel, amely valójában kioltja az előző érvényességét: a törvények, az előírások játékszabályok, a szó szoros értelmében egy olyan játék szabályai, amelyek arra ösztönöznek bennünket, hogy adott esetben kijátsszuk őket: „Csak ne vegyék észre!" Találkozott-e már bármelyikünk lelkiismeret-furdalással, szégyenpírral küszködő adócsalóval? A jogi törvény, szabály tehát már csak ezért is korlátozottan nyújt erkölcsi eligazítást. Hiszen az ilyen előírás csupán keret, amely meghatározza a társadalom tagjai számára még elfogadható magatartás minimumát.

A közrend fenntartásának és a közbékesség szétzilálásának lehetséges ütközése, mint dilemmaforrás

A törvény puszta betartása nemcsak hogy nem old fel bizonyos erkölcsi dilemmákat, de gyakorta egyenesen újakat hoz létre. A rendészeti szakemberek számára konkrét helyze-

tek sorában nagy kihívás, hogy a törvényesség betartására, vagy a közrend, a közbéke megőrzésére törekedjenek. Ezek automatikus, feltétlen egybeesése csak látszat, és jól tudjuk, hogy például nem egyszer előfordul, hogy a törvényesség érvényesítésére törekvő rendőrök látványosan szétzilálják a kívánatos közbékességet. Aligha tudunk említeni annál kegyetlenebbül feszítő dilemmát, mint amikor törvényi előírásokat betartani törekvő rendészeti szakembereket kell közbékét oktalanul sértő cselekedetekért felelősségre vonni.

Az előzőekben utaltam arra, hogy az értékes cél és ennek elérése elfogadható erkölcsi megoldással: két „alappillér". A törvény puszta betartása ritkán elegendő. Ráadásul köztudott, hogy a törvény többnyire „két lakónak ad otthont": van úgymond „betűje", és van „szelleme", s ezek bizony nem feltétlenül ugyanazt a tettet, magatartást sugallják. S akinek nagy erkölcsi felelősséggel kell döntenie e „sugallatok" között, az a rendőr, a bv-s, a vámos, a katasztrófa-védelmis.

A pártatlanság és/vagy elfogultság dilemmája

Mint már korábban is megállapítottam, a blikkfangos közhelyként hangzó ítéletek a gyakorlatban egész más „arccal" jelennek meg. Ki vonná például kétségbe annak a követelménynek a megalapozottságát, hogy a rendészeti hivatás művelője a törvény alkalmazásában mindenkor legyen pártatlan? Ám ennek a logikusan hangzó követelménynek egyszerű érvényesítését már az is rendkívül megnehezíti, hogy például egy rendőr magától értetődően testületének tagjaként végzi munkáját, s odatartozása, a csoportérdek bizony jelentős befolyásoló tényező. Elegendő itt arra utalni, hogy például a statisztikai adatok eltúlzott előtérbe helyezése, esetenkénti misztifikálása milyen erkölcsi csapdákat állít a pártatlanság szűzies mezébe öltöztetett rendőr elé. Hiszen ha egy társadalomban – s ebből a szempontból másodlagos, hogy valóságos szükségletek kielégítéséről van-e szó, vagy sem – az érintett testület tevékenysége nyilvánosan mérlegelhető értékének az alapjait jelentős részben a közzé tett statisztikai adatok szolgáltatják, az adott testület tagjaitól nehezen várható el, hogy ne törekedjenek ezek szándékolt „csinosítására". Ő csupán saját testületének társadalmi tekintélyét akarja fokozni – ez pedig akár egy közérdek megtestesülésének is felfogható. Persze ugyanakkor, ezzel egyidejűleg a szó szoros értelmében legyen pártatlan a törvények alkalmazása során! Ez sem csekély erkölcsi tehertétel.

Ráadásul ezt felerősíti az a nem elhanyagolható tény, hogy korántsincs társadalmi egyetértés abban, hogy a pártatlanság és az igazságosság mikor, hogyan egyeztethető össze. A pártatlanság mezében joggal fellépő rendőr cselekedjék büntető szándékkal az élelmiszerüzletben zsemlét „rabló" nyugdíjassal szemben? Nem költői a kérdés! Ugyanis a társadalom tagjainak egy része még egy ilyen világos, átlátható helyzetben is olyan fellépést igényel („mi lenne, ha mindenki zsemlét lopna, nem muszáj mindenkinek zsemlét enni"), amely eljárás a törvényalkalmazásban pártatlanságot jelez, mégis, a lakosság másik része erkölcsileg mélyen elítélné az intézkedő rendőrt.

A pártatlanság betartása más szempontból is erkölcsi dilemmák sorát veti fel. És újra hangsúlyoznom kell, hogy olyan helyzetekről van szó, amelyekben a formális „eligazítás" bőségesen elegendőnek látszik: a rendvédelem területén dolgozó a törvényalkalmazásban, fellépéseiben pártatlanságot érvényesítsen. De a pártatlanság, az előítélet és meg-

különböztetés jelentéseinek fogalmi problémái sem könnyítik meg az erkölcsi dilemmák körének szűkítését. Hiszen a rendvédelmi feladatok egyik tekintélyes és nagy fontosságú részét a bűnmegelőző intézkedések jelentik. Tapasztalt rendőrök ugyancsak furcsálkodva hallgatnák, ha arról akarnánk meggyőzni őket, hogy nem szabad a pártatlanságot feladva, külső jegyek alapján, valószínűségi következtetéseket levonva fellépni, intézkedni. Esetenként ez a munkájuk eredménytelenségének tudatos felvállalása, az erre történő nyílt felszólítás lenne, s joggal mondhatja bármelyik érintett, hogy ugyan döntse már el a társadalom, hogy valójában mit vár el tőle!

A hatékony rendészeti munkának és az alapvető értékek és jogok esetleges sérelmének dilemmája

A rendészeti munka bizonyos területein köztudottan éles erkölcsi kihívás, hogy vannak olyan értékek a társadalomban – állampolgári szabadság, emberi jogok, személyiségi jogok, a törvények sérthetetlenségének igénye stb. –, amelyek érvényesítése akár közvetlenül is szembekerülhet szintén valóságos értékek manifesztálódásával. Például a bűnözés minél eredményesebb visszaszorítása, ennek egyik eszközeként pedig minél több jogosan elmarasztaló bírósági ítéletnek a – pert megelőző eljárásban történő – szilárd megalapozása fontos követelmény. Ez a helyzet bátran klasszikusnak is nevezhető. Törekedjék a rendvédelem részéről eljáró a lehető legtökéletesebb mértékű „szabályszerű" eljárásra?! Avagy – tapasztalatai nyomán mély meggyőződéssel vallva az érintett személy vagy személyek bűnösségének valóságalapjait –, a bírósági munkát megelőző eljárást kissé, ahogy mondani szokás, „áramvonalasítsa"?! Újra látható a rendvédelem területén dolgozó szakadatlan, kényszerű „egyensúlykeresése": az elérendő, társadalmilag értékesnek minősített célt (ebben az esetben a minél több elmarasztaló ítélet megalapozásával hozzájárulni a bűnözés visszaszorításához), milyen erkölcsileg is elfogadható úton-módon lehet érvényre juttatni.

Itt az az alapkérdés is felmerül, hogy a társadalom tagjai az erős, látványos eredményeket produkáló kormányzati hatalmat preferálják-e jobban, avagy az egyén jogainak minél teljesebb érvényesülését. S az alapkérdésre adható válasz nem könnyíti meg a rendvédelmi hivatás művelőjének a dolgát.

Nem csupán azért, mert – szociális és történeti okokból – földrajzi régiónként, országonként is eltérőek a válaszok, s még csak nem is azért, mert a társadalom más-más rétegének tagjai különböző válaszokat adhatnak. Még ugyanabban az emberben is – információkülönbségek, rövid, illetve hosszú távú gondolkodás okán stb. – más-más válasz születhet. Örülhet annak, hogy a rendőrség egyre határozottabb és eredményesebb, ugyanakkor aggodalommal tekinthet arra, hogy ugyanaz a rendőrség eközben egyre önállóbb hatalomra tesz szert.

S az informáltság is fontos tényező! Hiszen ha egy állampolgár csak annyit hall, hogy egy rendőr erőszakot alkalmazott valakivel szemben, akkor nagy valószínűséggel elítéli. Ha azt is tudja, hogy ezt önvédelemből tette, elfogadja, s ha informálva van arról is, hogy a rendőr így emberéleteket mentett meg, akkor feltehetően elismerően vélekedik – ugyanarról! Ebben a meglehetősen elasztikus közegben kell a rendvédelem területén dolgozónak az erkölcsi követelményeket teljesítenie.

A szervezet és egymás iránti lojalitás érvényesítésének dilemmái a „külső" világ történéseinek kényszereiben

A következő nagy erkölcsi csapda a rendvédelmi szolgálatot teljesítők egymás és a testület iránti szolidaritási követelményéből származik. Ez a fajta lojalitás ennek a területnek valójában természetes része. Egészséges formájában nincs benne semmi sunyi összefonódás, sokkal inkább a sajátos összetartozás, s abból fakadó erőegyesítés. Egyszerűen abból következik, hogy a rendvédelmi testületek tagjai a szó legszorosabb értelmében „bajtársak".

A munkájukat esetenként az életük kockáztatásával végzik, s ez a tény nagy kohéziós erő. Tényleg egymásra vannak utalva, az összetartásra, az összefogásra. A szoros kollegialitás tehát a rendészeti munka természete, az e tevékenységet végzők gyakori – sokszor munkán kívül is létrejövő – együttléte, ami egyfajta szoros, zárt, belső világot hoz létre, ami az egymás iránti szolidaritás követelményét felfokozza. S miután – e szervezetek természetrajzából eredően – a működő szolidaritás lényegében besulykolt, következetes, és még ösztönösen is irányított, ezért azután azokkal kapcsolatban is nehéz nem szolidárisan viselkedni, akik pedig ezt nem érdemlik meg, sőt. Mondhatjuk persze, hogy az érdemtelenekkel való szolidaritás erkölcstelen, ami igaz, ám a szolidaritás bárminemű hiánya ebben a sajátos közegben könnyen „kiközösítéshez" vezethet. Így az erkölcsi szempontokat is érvényesítő rendészeti szakember esetenként nagyon nehezen tud bölcsen bánni ezzel a kihívással.

A változó társadalom és a viszonylag rugalmatlan rendészeti szervezetek ütközésének dilemmája

Itt végül ezt a jellegzetes dilemmaforrást szeretném kiemelni. A változó társadalmi valóság folyamatosan erre reflektáló, változó rendészeti tevékenységet igényel. Változó szervezeteket, változó gondolkodásmódokat, erkölcsiséget. Ám a szociális változások ritkán „találkoznak össze" az ezzel alapvetően harmonizáló rendészeti változásokkal. Ez önmagában mély diszkrepanciák forrása. Ezt fokozzák a rendvédelmi szervezetek szuverén, belső, öntörvényű mozgásai, önálló sajátosságai, amelyek többnyire konfliktusokat indukáló folyamatokban manifesztálódnak.

S itt is érvényesül a „hólabda-effektus"! Mert mindezt fokozza az erkölcsi tartalmú cselekvések, magatartások azon sajátossága, hogy bár az erkölcs lényege szerint mindenkor választási lehetőségeket igényel, de korántsem követel minden esetben tudatos választást. Tudjuk, hogy az erkölcs szokásként is gyakorolható, ha e tekintetben kialakult a megfelelő készség. Ez fokozott szerepet kölcsönöz az egyén meglévő beállítódásának, s ennek jelentősége témánk szempontjából kiváltképp nem elhanyagolható, hiszen a hazai viszonyok radikális társadalmi-történeti változásainak folyamatában a rendvédelmi munkát – természetes módon – a testületekben korábban dolgozók is végzik, számos tekintetben korábbi, rögzült, korszerűtlen beidegződéseikkel, beállítódásaikkal. Ezek a sajátosságaik működnek azután többnyire „ösztönösen" a megváltozott követelmények, viszonyok között.

Összegzés

Mindvégig arról volt szó, hogy a rendvédelmi területeken dolgozókkal szemben az erkölcsi elvárások ontológiailag megalapozottak, ugyanakkor számtalan dilemmával terheltek, gyakorta olyan összefüggésekben is, amelyek látszólag világos, egyszerű erkölcsi „képleteket" tartalmaznak. A felvázolt kép tehát erkölcsi szempontból igen hányatott sorsúnak és kiszolgáltatottnak ábrázolja e hivatás művelőit. Meggyőződésem szerint jogosan, megalapozottan. Ezért üres moralizálással nem szabad úgy eljárnunk, hogy megfogalmazódó általános erkölcsi követelményeket szegezünk szembe velük, s árgus szemmel figyeljük, megfelelnek-e ezeknek.

Ezért is szeretném röviden jelezni azokat a fontos, nélkülözhetetlen tényezőket, amelyek nagy segítséget nyújthatnak a jelzett dilemmák oldásában, illetve megoldásában.

Folyamatosan tudatosítani kell a rendvédelem területén szolgálatot teljesítőkben, hogy tevékenységük, magatartásuk szakadatlanul erkölcsi tartalmakat érvényesít, ami nagy felelősséggel jár, s ami komoly szerepet játszhat, illetve játszik munkájuk eredményességében. Nélkülözhetetlen a kritikus gondolkodás igényének felébresztése és fenntartása, annak a készségnek az erősítése, hogy saját ösztönös beállítódásunkat éppúgy bíráljuk felül, mint a másokét, s ehhez is szükség van olyan felkészültségre, amely lehetővé teszi a megfelelő fogalmi eszközrendszer használatát a hatékony kritika érdekében. Ehhez szükségesek – többek között – a normatív etikai támpontok, így például etikai kódexek alkalmazása is. S mivel a társadalomban a rend hivatásos fenntartása komoly követelményeket támasztó, kifinomult tevékenységet igényel, a felügyelet szintjén magas színvonalú vezetésre és irányításra van szükség. Olyanra, amely az erkölcsi tényezőkre is érzékeny, kellően önreflektív, s amely önnön tevékenységének a fejlesztésére is képes.

Fellegi Borbála

Mi és Ők

Kedves Andrea! Mikor megkaptam Molnár Katalintól a felkérést, megfogott a kötet munkacíme: „Társadalom – demokrácia – szolidaritás". Majd gondolkodtam gazdag munkásságodon, tudományos pályád ívén, a témák sokféleségén, amelyekkel valaha dolgoztál, de mindenekelőtt kitartó elkötelezettségeden, amellyel a társadalmi szolidaritás fontosságában hiszel és mindvégig hittél.

Ekkor eszembe jutott egy kis írásom, amit 2005-ben készítettem – akkor épp Belgiumban dolgozva – pont ezen kulcsszavak mentén, egy esős délutánon, a magyarországi híreket olvasgatva. Az írás akkor végül nem jelent meg sehol.

Most azonban, emlékezve beszélgetéseinkre, szakmai elképzeléseidre, arra gondoltam, milyen központi kérdés számodra is mind az állampolgárok egymás közötti, mint a hatóságokkal és egyéb szakemberekkel történő párbeszéd lehetősége. És akkor felmerült a kérdés: vajon a 2005-ben készített kis írás ma mennyire aktuális? Az azóta eltelt nyolc év hozott-e változásokat, és ha igen, milyen értelemben? És mik azok a kérdések, amelyek ma esetleg ugyanúgy feltehetők?

Úgy éreztem – bár azóta sok minden változott jogilag a büntetőügyekben alkalmazható mediáció terén – hogy a cikk fő kérdései ma talán még aktuálisabbak, mint akkor. E kérdések pedig teljesen rímelnek mindazokkal, amikért te dolgozol: utakon a megértés, a párbeszéd, a hidak, az elfogadás felé.

Fogadd hát szeretettel a cikket, amely egy megtörtént esetből született. Boldog születésnapot kívánok! Borcsa

* * *

Az eset

2005. május 8-án vasárnap Budapesten, néhány perccel 14 óra után, a Moszkva térhez közeli Várfok utcában lévő autóbusz-végállomáson várakozó 21-es buszra egy hattagú, 17–27 év közötti férfiakból és egy nőből álló társaság szállt fel, majd belekötött egy tizenöt éves fiúba. A csapat a sajtó által „roma gyerekként" megnevezett P. József és két barátja mögött ült le, akik állítólag megnézték az új felszállókat, mert közülük többen sötét színű egyenruhát, ketten pedig sisakot is viseltek. A csapat egyik, tizenhét éves, Mortimer becenevet viselő tagja P. Józsefnek, a későbbi sértettnek megmutatta kardját, és azt mondta: „ettől kellene félned". P. József erre úgy válaszolt: „miért, mit csinálsz, leszúrsz?" Ezt követően Mortimer elővette a kardot, és átszúrta a 15 éves fiút. Mortimer a sértettet életveszélyesen megsebesítette, akinek lépét el kellett távolítani, teljes felépüléséhez pedig körülbelül egy év szükséges.

Ezt követően Mortimer és társai zavartalanul leszálltak a buszról – a közel 30 utas közül senki nem avatkozott közbe –, majd gyalog menekültek el a helyszínről. A buszsofőr akkor értesítette a mentőket és a rendőrséget, amikor az utasok egyike szólt neki, hogy leszúrtak egy utast.

Tizenkét nappal a cselekményt követően Mortimert elfogták a lakásán. A bűncselekmény elkövetését beismerte, tettének okaként pedig a bűncselekmény előtt, a buszon kialakult konfliktust jelölte meg. Mortimert a bíróság előzetes letartóztatásba helyezte.

A közvélemény a bűncselekmény hátterében kezdetben etnikai okokat hangsúlyozott. Erre a „reflexszerű előítéletre"[1] reagálva egy héttel a cselekményt követően roma, civil és politikai szervezetek, valamint közéleti személyiségek együtt tüntettek a Moszkva téren a karddal leszúrt fiúért, hogy a „rasszizmus lopakodó formáját" elutasítsák és fellépjenek ellene. A civil fellépést az Antifasiszta Világszövetség is üdvözölte. Később azonban kiderült, hogy Mortimer is romának vallja magát, és az eset hátterében valószínűsíthetően nem fajgyűlölet áll. Látható lett, hogy az esetnek mind elkövetője, mind áldozata roma származású fiatal. Többek között ennek ismeretében szélsőjobboldali csoportok május 22-én a „magyargyűlölet" ellen is tüntetést tartottak a Moszkva téren.

Több mint két évvel az elkövetés után 2007. szeptember 26-án a Fővárosi Ítélőtábla Mortimert emberölés kísérlete miatt jogerősen 3 év 10 hónap letöltendő szabadságvesztéssel sújtotta.

És amit akkor gondoltam...

Már megint nem arról beszélünk, amiről kéne. Leszúrták a 21-es busz egy utasát, a busz és az utasok pedig továbbutaztak. Aztán botrány lett.

A médiában hallhattuk, olvashattuk: „Egy romát szúrtak le! A cselekmény mögött rasszista indítékok állhattak. Ezt pedig nem lehet már szó nélkül hagynunk!"

Majd kiderült, hogy az elkövető is romának vallja magát. Még ha egyelőre nincs is tiszta képünk arról, miért is tette, már nem állíthatjuk többé, hogy egyértelműen rasszista szándékkal támadott. Most megijedtünk: nem egyértelmű, miért lett az áldozat áldozat, miért szúrt az elkövető, vajon az eset összefüggésben van-e általánosabb társadalmi előítéletekkel, vajon mindez olaj-e a tűzre, és csak felerősíti a már meglévő előítéleteket, hiszen nemcsak az áldozatok, de a bűnelkövetők listája is bővült egy roma fiatallal. Egyet mindenesetre szeretnék hangsúlyozni: jelen gondolataimmal nem kívánok a bűncselekmény jogi kérdéseivel foglalkozni, mivel az eset egyelőre nyomozati szakaszban van, és számos pontja kérdéses. A következő sorok nem csoportok mellett vagy ellen, hanem egyszerűen csak a párbeszéd oldalán szeretne állást foglalni.

Az eset tragikussága, a mögötte meghúzódó kérdések kulcsfontosságú témákat vetnek fel (például a buszon ülők azóta is kitartó csendessége és passzivitása; a szamurájkardforgatás hagyományának fenntartása a negyvenes évek egyenruhájában mint szabadidőeltöltés; a vitatott rasszista indítékok), amelyekről valóban társadalmi szinten kell beszélnünk. És mindez elindult, hiszen a civil társadalom néhány aktivistája felemelte hangját, demonstrációt szervezett, és a leszúrt fiú és családjának erkölcsi támogatásán túl ezen esetre hivatkozva adott hangot aggodalmának a magyarországi rasszizmus növekvő térnyerésével kapcsolatban.

---

1 Nagy N. Péter: Égéshő, Népszabadság 2005. május 20.

Mindezek ellenére mégis az az érzésem, hogy egy ilyen tragikus esemény kapcsán a valódi párbeszéd és megoldások keresése sokszor háttérbe szorul. Helyette – identitásunkat keresve és igazolva – rögtön erős késztetést érzünk, hogy egy adott csoporthoz csatlakozzunk, és az ahhoz tartozó „konzisztensnek érzett" értékrendszernek megfelelően támogassunk vagy ellenezzünk nézeteket, csatlakozzunk akciókhoz vagy visszautasítsuk azokat.

P. József és Mortimer konfliktusa egy pár hét erejéig a magyar nyilvánosság reflektorfényébe került. Történetük kapcsán most véleményeket hallunk, olvasunk és mondunk. Így azon szereplőkön túl, akik a történet közvetlen résztvevői – az érintettek, családjaik, barátaik és a velük foglalkozó szakemberek – a csak közvetve (úgy azonban nagyon is) érintett hétköznapi ember is talán elmereng a társadalmi konfliktusok, előítélet, erőszak jelensége mögött meghúzódó főbb kérdéseken és ezekhez kapcsolódó gondolatain.

Számomra azonban a társadalmi „diskurzus" minduntalan a Mi és az Ők merev elválasztottságát, az átmenetek, a párbeszédek hiányát sugallja a történet kapcsán nevesített csoportok között. Míg a 21-es busz mikrovilágát a karddal leszúrt és a karddal nem leszúrt emberek alkották, addig az erre adott társadalmi reakció romákról és nem romákról, rasszistákról (vagy a rasszizmus jelenlétét tagadókról) és a rasszizmust nyíltan elutasítókról, előítéletesekről és az előítéletek ledöntéséért küzdőkről szólt, az ő vitájukat tárja elénk. A büntető igazságszolgáltatás világa pedig áldozatok és bűnözők, illetve szabad emberek és szabadságukat vesztett emberek csoportjára bontva „segít" nekünk értelmezni a körülöttünk lévő társadalmat, az emberi interakciókat. Ezen világok között pedig ritkák a hidak, a valódi „átjárást" segítő kezdeményezések.

De valóban kizárt-e, hogy igazi párbeszéd alakuljon ki? Egyáltalán, vezethetnek-e megoldásra bármilyen értékrendszer képviselői, ha a hidak felállítása helyett nagyobb hangsúlyt kap a különböző – legfőképpen jogi – kategóriákhoz való ragaszkodás? (Mindezt illusztrálja az is, hogy jelen történetünk főbb kérdései is leginkább akörül merültek fel, vajon rasszista indítékú volt-e József megtámadása. Most pedig, hogy kiderült, hogy két önmagát romának valló fiatal került konfliktusba, felmerül a kérdés, mindez hogyan fogja befolyásolni a további társadalmi reakciókat.)

Hogy mit is jelent számomra a párbeszéd, különösen a büntető igazságszolgáltatás világában? Fontosnak tartom, hogy ne adjuk fel az azon való gondolkodást, miképp is lehetne az ún. jóvátételi (resztoratív) igazságszolgáltatás filozófiáját és egyes elemeit a magyar igazságszolgáltatás rendszerébe beépíteni. E megközelítés – amellett, hogy kötelező érvényű uniós irányelv is (a 2001. évi EU-kerethatározat „Az áldozatok jogairól a büntető igazságszolgáltatásban" 10-ik és 17-ik cikkelye kötelezi a tagállamokat, hogy 2006. március 22-ig teremtsék meg a büntetőjogi mediáció törvényi lehetőségeit és szorgalmazzák annak minél szélesebb körű alkalmazását az igazságszolgáltatás rendszerében) – számos európai és szomszédos országban teremt lehetőséget az erre igényt érző áldozatoknak, elkövetőknek és hozzátartozóiknak, hogy a büntető igazságszolgáltatás rendszere mellett személyesen is feltehessék kérdéseiket a másik félnek, kifejezhessék egymásnak, hogy mit is jelentett számukra az elszenvedett cselekmény, és megpróbáljanak valamilyen módon egy jövőre vonatkozó megállapodást is kötni, amely segíthet az elszenvedett kár anyagi és/vagy lelki helyreállításában.[2]

Talán abban mindannyian egyetérthetünk, hogy a Mortimer által elkövetett bűncselekmény nem elfogadható a társadalmunkban. A 17 éves fiú most bíróság elé áll, a bíró igaz-

ságot szolgáltat, és a fiatalt valószínűleg jó pár évre megfosztja szabadságától. De mi lesz utána? Vajon valaha fel fog-e témaként merülni, mi is játszódott le valójában a két fiú között a 21-es buszon? Hogy hogyan dolgozták fel azóta a történetet ők, a szüleik, a barátaik, a busz egyéb utasai? A két fiú vajon bármikor kaphat-e esélyt arra, hogy őszintén – védekezés és mások hibáztatása nélkül – elmondhassa, ő miként élte meg a történteket, és meghallgassa, mi zajlott le a másik oldalban? Hogy Mortimer a rácsok mögül milyen érzésekkel fog visszatérni a társadalomba? (Mert vissza fog, ezt ne feledjük!) Hogy igazságszolgáltatási rendszerünk segít-e érdemben helyreállítani a biztonságérzetét nemcsak Józsefnek, hanem mindannyiunknak, akik nem félelemben szeretnénk jövőbeni (busz)útjainkon végigmenni?

Vagy nem történt egyszerűen más, mint hogy ismét sikerült Magunkat Tőlük látványosan elhatárolni. Legalábbis egy időre...

2 2007. január 1-jétől Magyarországon is elérhetővé vált a sértettek és elkövetők közötti mediáció. Azonban a jelen ügy – súlyosságánál fogva – valószínűleg így sem kerülhetett volna mediációra, mivel a jogszabály az 5 évnél súlyosabban büntethető cselekmények esetében nem teszi lehetővé a mediáció alkalmazását.

Bertényi Imre

Hogyan tovább? A mediáció jövője a büntetőeljárásban

A büntetőügyekben alkalmazható közvetítői eljárás bevezetését követő hat évben a mediáció előnyei közismertté váltak, s ennek megfelelően egyre gyakrabban merül fel, hogy hogyan lehetséges a jogintézmény alkalmazási körét bővíteni. A büntetőeljárásban történő szélesebb körű alkalmazásra koncepcióváltást, illetve a Be. jelenlegi koncepciójának megtartása mellett, kisebb módosításokat szorgalmazó javaslatok is születtek. A koncepcióváltásra irányuló javaslatok többsége az áldozat-elkövető modellre épülő törvényi rendelkezéseket abban az irányban törné át, hogy megengedné a mediációra utalást a sértettel nem rendelkező bűncselekmények esetén is. Figyelembe véve például a sértett nélküli garázdaságok összbűnözésen belüli magas számarányát, a javaslat nyilvánvalóan a mediációk számának jelentős emelkedését eredményezné. Álláspontom szerint azonban statisztikai szemlélet alapján, öncélúan egy jogintézmény alkalmazásának sincs helye. A sértettel nem rendelkező bűncselekmények esetében más elterelést szolgáló jogintézmények alkalmasak a büntetési célok elérésre. E körben hangsúlyosan ki kell emelni a vádemelés elhalasztását és a 2012. évi C. törvény 67. §-ának (1) bekezdése szerinti új intézkedést, a jóvátételi munkát. A következőkben a Be. áldozat-elkövető koncepciójába illeszkedő olyan újszerű javaslatok megfogalmazására teszek kísérletet, melyek a mediációra utalások számának emelkedését, illetve a mediációra alkalmas büntetőügyek gyorsítását eredményezhetik.

Rendkívül izgalmas kérdés, hogy egy-egy – nem kötelezően alkalmazandó – jogintézményt milyen okokból mellőznek, vagy éppen preferálnak a jogalkalmazók. Így, ha egy adott bűncselekmény elkövetőjével szemben több büntetés vagy intézkedés is alkalmazható, mi orientálja a bírót a döntésben. Befolyásolhatják-e pragmatikus szempontok, így az egyszerűségre törekvés? Ezen a területen nagy jelentőséggel bírnak azok a társadalomtudományi kutatások, melyek jogalkalmazók anonim közlései alapján próbálnak következtetéseket levonni.[1] Gyakran azonban a kriminálstatisztikai változások alapján is nyomon követhető, hogy a jogalkalmazók kedvezően vagy elutasítóan viszonyulnak-e egy jogintézményhez. A közvetítői eljárások esetében megfigyelhető volt, hogy 2011-ben az ügyészi közvetítői eljárásra utalások száma jelentősen, 38,4%-kal nőtt az előző évhez képest, miközben a vádemelések száma 10%-kal, a tárgyalás mellőzésére tett indítványok száma 9,1%-kal csökkent.[2] A statisztikai változás mögött egy eljárási szabály módosítá-

---

1 A mediációt előtérbe helyezve a büntetőeljárási döntéshozókkal Fellegi Borbála készített ilyen felmérést 45 jogalkalmazó (28 ügyész és 17 bíró) bevonásával. (In: Fellegi (2009): Út a megbékéléshez – A helyreállító igazságszolgáltatás intézményesülése Magyarországon. Napvilág, 215. o.)

2 A tárgyalás mellőzésére tett indítványokat azért célszerű külön is megemlíteni, mert a mediációhoz hasonlóan alkalmazásának feltétele a terhelt beismerő vallomása, s azokban az ügyek-

sát vélhetjük felfedezni: 2011. március hó 1. napja óta[3] nem kötelező a közvetítői eljárásra utalás előtt a terhelt és a sértett ügyészi meghallgatása. Úgy tűnik tehát, van összefüggés, az ügyészek szélesebb körben alkalmazták az elterelés vizsgált formáját a mediációra utalás szabályainak egyszerűsödése folytán. A jogalkalmazó ugyanis a nyitva álló jogi lehetőségek közül azt választja, amelyiket a legkevesebb munka ráfordításával végezhet el.[4] Meglátásom szerint e jogalkalmazói pragmatizmus semmilyen jogelvbe nem ütközik mindaddig, amíg eljárási szabályokat nem sért, arra is figyelemmel, hogy a büntetőeljárások gyorsítása a büntetőeljárásban részt vevőknek is érdeke. A jelenség felismerése elsődlegesen a jogalkotás számára lehet hasznos: ha egy nem kötelezően alkalmazandó új jogintézmény bevezetésére valóban a széles körű alkalmazás szándékával kerül sor, akkor indokolt lehet megvizsgálni azt is, hogy a jogalkalmazók számára egyszerűen, csekély – illetve más szóba jövő intézkedéseknél csekélyebb – munkaráfordítással alkalmazható lesz-e. A közvetítői eljárásra utalás bevezetésekor hatályba lépett jogszabályi rendelkezésekhez képest jelentős egyszerűsödés tapasztalható, a bírói joggyakorlat a mediációra utalás egyes szempontjait napjainkra már kialakította. Ennek ellenére a közvetítői eljárásra utalás szabályrendszere még mindig túlzottan bonyolultnak tűnik, így indokolt a további egyszerűsítések megfontolása.

Szemléltetésül érdemes áttekinteni azt, hogy egy büntetőeljárásban az egyes hatóságok számára milyen feladatokat támaszt a Be. a közvetítői eljárásra utalás alkalmazása esetén:

1. Nyomozati szakban előterjesztett kérelem megválaszolása, tájékoztatás.[5]
2. A közvetítői eljárásra utalás iránti kérelmet tartalmazó ügy kiemelése a vádemelési / megszüntetési javaslattal megküldött ügyek közül – soron kívüli elintézés.[6]
3. Amennyiben ez szükségesnek mutatkozik: a gyanúsítottra vonatkozó pártfogó felügyelői vélemény beszerzése illetve a pártfogó felügyelő meghallgatása. (Fiatalkorú terhelt esetében kötelező a pártfogó felügyelői vélemény beszerzése.)[7]
4. Amennyiben a mediációra utalás törvényi feltételei az iratok alapján nem állapíthatóak meg: a gyanúsított, illetve a sértett meghallgatása.[8] A meghallgatást rendsze-

ben, amelyekben a közvetítői eljárásra utalás nem a beismerő vallomás hiányában hiúsul meg (Be. 221/A. § (3) bek. b) pont), általában a tárgyalás mellőzésére tesz az ügyész a vádiratban indítványt.

3 A Be. 224. § (4) bekezdését a 2010. évi CLXXXIII. törvény 142. §-a módosította.

4 A jelenség kimutatható a büntetőeljárás gyorsítását célzó eljárások közötti választás esetében is. Az ügyészek 2011-ben a vádemelések 29,8%-ában választották a legkevesebb munkateherrel járó tárgyalás mellőzéses eljárást, szemben a bonyolultabb egyéb egyszerűsítő eljárásokkal.

5 A terhelti tájékoztatást a Be. 43. § (2) bek. f) pontja, a sértetti tájékoztatást a Be. 51. § (2) bek. c) pontja írja elő a hatóságok számára.

6 A befejezett nyomozás hozzá érkezett iratait az ügyésznek a Be. 216. § (1) bek. alapján 30 napon belül kell megvizsgálnia, s meghozni – adott esetben a mediációra utalásról – szóló döntését. E határidő a (3) bekezdés alapján további 30 nappal meghosszabbítható, az ezt követő – újabb 30 napos – hosszabbítás csak kivételes esetekben alkalmazandó. A soron kívüli eljárás oka az, hogy ha az ügyben meghallgatás szükséges, arra fenti határidőben kell sort keríteni.

7 Vö: Be. 224. § (1) és (4) bek.

8 Vö: Be. 224. § (1) bek.

rint a szóbeli idézéssel együtt telefonon nyújtott részletesebb tájékoztatás – különösen több terhelt (védő), illetve több sértett (képviselő) esetében – a meghallgatás megszervezésével kapcsolatos egyeztetési nehézségek kísérik. Célszerű ehelyütt arra is utalni, hogy a terhelt és a sértett meghallgatása praktikus okokból általában együttesen zajlik, azonban ez nem mindig célszerű. Abban az esetben, ha ésszerű kétely merül fel a sértett befolyásmentes nyilatkozata tekintetében (például a sértettel az elkövetést követően is szorosabb kapcsolatban álló gyanúsított kényszer, fenyegetés útján követte el cselekményét, s alappal lehet tartani attól, hogy a sértettet a mediációra utalásra való hozzájárulásra kényszeríti) külön meghallgatás indokolt.

5. A meghallgatás eredménye alapján határozat szerkesztése a büntetőeljárás felfüggesztéséről.[9]
6. Másolat készítése azokról az iratokról, amelyeket az Igazságügyi Hivatalnak meg kell küldeni, majd az iratkivonat megküldése.
7. Eredményes mediáció esetén határozathozatal a büntetőeljárás megszüntetéséről.[10]
8. Esetleges határozat elleni panasz felterjesztése felettes ügyészhez, a panasz elbírálása.
9. Eredménytelen mediáció esetén természetesen további ügyészi feladat a vádemelés (vádszerkesztés) vagy – amennyiben a terhelt a jóvátételről szóló megállapodás szerinti kötelezettségét megkezdte, de nem fejezte be (pl. hosszantartó ápolásról szóló megállapodások) – határozat szerkesztése a vádemelés elhalasztásáról.[11]

Megítélésem szerint az alábbi egyszerűsítések eredményezhetnék a mediációra utalás szélesebb körű alkalmazását:

a) A közvetítői eljárásra utalás előtti meghallgatás nyomozó hatósági hatáskörbe telepítése

A büntetőeljárás rendszeréből adódóan az ügyész a nyomozás során, illetve a vádemelés szakaszában a terhelttel, sértettel – csekély kivételtől eltekintve – személyesen nem találkozik, személyes benyomása a büntetőeljárásban részt vevőkről így nem is alakulhat ki. A nyomozást teljesítő vizsgáló – a nyomozó hatóság tagja – az a személy, aki nem „az iratokból ismeri az ügyet, terheltet, sértettet", ő az, aki a közvetlenség elve alapján értesül a „jegyzőkönyvön kívüli" közlésekről[12], egyéb, például sértetti befolyásoltságra utaló

9 Vö: Be. 216. § (1) bek. d) pontja.

10 Vö: Be. 221/A. §(7) bek.

11 Vö: Be. 221/A. § (7). bek. Érdemes utalni arra, hogy a hatályos Be. nem nyújt megoldást arra az esetre, ha a fentiek szerint bírói szakban telik le a mediációra megállapított határidő, és a terhelt megkezdte a teljesítést, de azt – a megállapodás alapján – még nem fejezte be. Ilyen esetben a bíróság a büntetőeljárás megszüntetéséről a Be. 267. § (1) bek. 1.) pontja szerinti feltétel hiányában nem határozhat. A legújabb bírói gyakorlat – lásd: Kúria 3. BK. vélemény IX. 4. pontja – szerint nincs akadálya a tevékeny megbánás megállapításának, amennyiben a bíróság érdemi döntéséig teljesülnek a megállapodásban foglaltak.

12 A Be. 166. § (3) bek. alapján a büntetőeljárás a tartalom szerinti jegyzőkönyvvezetés elvére épül. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a szó szerinti jegyzőkönyvvezetés sem képes visszaadni

jelekről, melyekből megítélhető többek között az is, hogy a sértetti nyilatkozat befolyásmentes-e, ez alapján szükséges-e meghallgatás annak eldöntésére, hogy a mediációra utalás törvényi feltételei fennállnak-e, ha igen, az esetben együttes vagy külön meghallgatás indokolt. A gyakorlati szempontokat is jobban szolgálná a nyomozó hatóság által végzett meghallgatás, hiszen a terhelt, illetve sértett kihallgatására a nyomozás során mindenképpen sor kerül, így az újbóli idézés elkerülhetővé válhat. A kihallgatás személyi, tárgyi feltételei a nyomozó hatóságok esetében vitathatatlanul kedvezőbbek, és utalni kell arra is, hogy az ügyész eljárását indokolttá tevő garanciális ok sem merül fel.[13] Általános gyakorlati tapasztalat, hogy ha valamely döntés előfeltételeiről nem a döntéshozó, hanem más szerv feladata meggyőződni, abban az esetben korántsem jár el olyan alaposan, mint ha a döntéshozatal is feladatkörébe tartozna. Nincs ez másként a közvetítői eljárás jelenlegi gyakorlatában sem. A vizsgálók – miután az előzetes meghallgatás nem feladatuk – rendszerint beérik azzal, hogy a sértett kihallgatásán a jegyzőkönyvbe annyit rögzítenek, hogy hozzájárulnak-e vagy sem a mediációra utaláshoz. Sajnos elvétve akad olyan alapos kihallgatás, melyen fentieken túl a sértetti igény megfelelő feltárására is sor kerül. Ha a törvényi feltételek fennállásáról a nyomozó hatóságnak kellene meggyőződnie, várhatóan a sértetti igény alapos feltárására is sor kerülne.

b) A sértett a közvetítői eljárásra utalásról hozott döntés előtt a nyomozás során – legalább nagyságrendileg és jellegét illetően – közölje jóvátételi igényét, a terhelt jóvátételi képessége ez alapján válik vizsgálhatóvá

A gyakorlati tapasztalatok azt mutatják, hogy az ügyész előtti meghallgatásokra jellemzően azért kerül sor, mert a terhelt jóvátételi képességének megítéléséhez szükséges vagyoni, jövedelmi adatok nem ismertek. Ennek fő oka elsődlegesen az, hogy a terhelt a nyomozás során – miután e körben válaszadási kötelezettsége nincs – nem nyilatkozik a fenti kérdésekre.[14]

A fentiekben írtakat is figyelembe véve, ha a sértett alapelemeiben a nyomozás során közölné jóvátételi igényét, akkor ehhez képest már megítélhetővé válik a terhelt jóvátételi képessége. E körben utalnunk kell arra is, hogy a mediációt végző szakemberek és a jogalkalmazók között számos vita alakult ki abban a kérdésben, hogy a jóvátételi igényről és a teljesítési képességről a mediációra utalás előtt, vagy kizárólag a mediáció keretében célszerű meggyőződni. A mediátorok érvelése szerint a jogalkalmazó átveszi a mediátori feladatokat, ha fenti kérdések vizsgálatát magának vindikálja, tulajdonképpen egy előzetes mediációt végez. Ezzel szemben leginkább az hozható fel érvként, hogy ha a jogalkalmazót elzárjuk fentiek vizsgálatától, óhatatlanul olyan ügyek kerülnek nagy számban

azokat a metakommunikációs jeleket, melyek a kihallgatás során tapasztalhatóak. A helyes eljárás az lehet, ha a kihallgatást végző a jegyzőkönyvbe rögzíti a kihallgatáson tapasztaltakat, a kihallgatás előtt, illetve után tett közlésekről pedig feljegyzést készít.

13 A Be.-t módosító 2006. évi LI., valamint a 2010. CLXXXIII. törvény indokolásából ilyen garanciális ok nem vezethető le, emellett az ügyész, ha szükségesnek tartja, a nyomozó hatóság által foganatosított bármely kihallgatáson részt vehet.

14 Vö. Be. 117. § (1) és (3) bek.

a mediátor elé, melyekben adott esetben esély sincs a megállapodásra. (Például a sértett kizárólag nagy összegű pénzteljesítést fogad el jóvátételként, a terhelt azonban anyagi lehetőségei folytán képtelen a teljesítésre.) A kérdés elméleti, arra figyelemmel, hogy a Be. a jogalkalmazó kötelezettségévé teszi azt, hogy a mediációra utalás törvényi feltételei között megvizsgálja azt is, hogy a gyanúsított képes-e a bűncselekménnyel okozott sérelmet a sértett által elfogadott módon és mértékben jóvátenni.[15] Ennek vizsgálatára érdemben csak akkor kerülhet sor, ha a sértett a mediációra utalás előtt nyilatkozik jóvátételi igényéről, a terhelt pedig a teljesítőképessége szempontjából lényeges vagyoni viszonyairól. A célszerűségi szempontok azt is megkívánnák, hogy lehetőség szerint a nyomozati szakban annak tisztázására is sor kerüljön, hogy a terhelt hat hónapot meghaladó futamidejű részletfizetésre, vagy halasztott fizetésre képes-e, és a sértett ezt a teljesítési formát elfogadja-e. A büntetőeljárás felfüggesztésére ugyanis legfeljebb hat hónapos időtartamra van lehetőség, azonban sok esetben a sértett által elfogadott pénzösszeget a terhelt csak részletekben vagy éppen egy későbbi, hat hónapot követő időpontban képes teljesíteni. Az sem tekinthető kivételesnek, amikor a bűncselekmény eredményeként testi sérülést, egészségromlást elszenvedő sértett és a terhelt huzamosabb ideig teljesítendő tartásban vagy egyéb segítségnyújtásban (pl. rendszeres gyógykezelésre szállítás) állapodna meg. Ezekben az esetekben nem bizonyul elégségesnek a törvényben biztosított időtartam, így felmerül ennél hosszabb időintervallum törvénybe iktatásának lehetősége. E körben azonban feltétlenül utalni kell arra, hogy a közvetítői eljárás a büntetőeljárásban nem csupán a resztoratív igazságszolgáltatás jogintézménye, hanem a büntetőeljárást egyszerűsítő, gyorsító mechanizmus is egyben. E körülmény pedig álláspontom szerint nem engedi meg a felfüggesztés törvényes időtartamának jelentősebb mértékű növelését.

Amennyiben a mediáció során kötött megállapodás szerinti teljesítést a terhelt megkezdte, de nem fejezte be fenti időben, a Be. 221/A. § (7) bekezdése alapján az ügyész – a három évet meg nem haladó szabadságvesztéssel büntetendő bűncselekmény miatt – a vádemelést egy évtől két évig terjedő időre elhalaszthatja. Ezekben az esetekben voltaképpen két, elterelést szolgáló, gyorsító jogintézmény egymást követő alkalmazása a vádemelés alternatívája. Erre azonban célszerűen csak akkor kerül sor, ha a mediációra utaláskor még nem ismert az, hogy hat hónapot meghaladó teljesítés lesz a megállapodás tárgya. Azokban az esetekben ugyanis, amikor ez már a közvetítői eljárásra utalásról szóló döntés meghozatalakor ismert, meggyőződésem szerint az ügyész akkor jár el helyesen, ha a vádemelés elhalasztásáról hoz határozatot, ezzel ugyanis megelőzhető a „felesleges" mediáció lefolytatása olyan esetekben, amikor annak nyilvánvalóan nem lehet más eredménye, mint a vádemelés elhalasztása.

c) A közvetítői eljárást követően elrendelt vádhalasztás (Be. 221/A. § (7)) és a közvetítői eljárásra vonatkozó szabályok összhangjának megteremtése

A büntetőeljárások gyorsítását, az ügyészi munka egyszerűsítését szolgálta az a törvénymódosítás, melynek eredményeként eredményes vádhalasztás esetén – a Be. 226. §-ának (1) bekezdése alapján – az ügyésznek nem szükséges a büntetőeljárás megszüntetéséről

[15] Lásd: Be. 221/A. § (3) bek. b) pont.

határozatot hoznia, hanem elegendő „záradékolást" alkalmaznia, azaz határozathozatal nélkül, a vádemelés elhalasztásáról szóló határozatára vezetett feljegyzéssel lezárja a büntetőeljárást. Természetesen ugyanez az eljárás abban az esetben, ha eredményes vádhalasztásra az előző pontban vázoltak szerint, közvetítői eljárást követően kerül sor. Úgy tűnik, ezzel nincs összhangban az, hogy eredményes közvetítői eljárást követően az ügyész köteles – panasszal támadható – határozatot hozni a büntetőeljárás megszüntetéséről. A célszerűség kívánalmának egységes szabályozás, eredményes mediációt követően is a „záradékolás" alkalmazása felelne meg. A vádhalasztást követő mediáció és a közvetítői eljárás általános esete között azonban lényegesebb, a jogbiztonság szempontjából is aggályt keltő különbségre is érdemes felhívni a figyelmet. Az ez év július hó 1. napjával hatályba lépett új Btk. (2012. évi C. törvény) – változtatás nélkül átvéve az 1978. évi IV. törvény 36. §-a (3) bekezdésének e) pontjában írt megoldást – a közvetítői eljárás anyagi jogi feltételeit meghatározó 29. §-a (3) bekezdésének d) pontja szerint nincs helye tevékeny megbánásnak, ha az elkövető korábban szándékos bűncselekmény miatt mediációban vett részt, és ennek eredménye alapján vele szemben a Btk. 29. §-ának (1) vagy (2) bekezdése (tevékeny megbánásra figyelemmel a büntetés mellőzése) alkalmazására került sor, ha az ügydöntő határozat jogerőre emelkedésétől az újabb szándékos bűncselekmény elkövetéséig két év nem telt el. Ugyanakkor nincs ilyen kizáró ok azzal szemben, akivel szemben mediációt követően kerül sor vádhalasztásra, hiszen ebben az esetben a Btk. 29. §-ának alkalmazására nem került sor. Ez azt a visszás helyzetet eredményezi, hogy az a terhelt, aki hat hónapnál hosszabb időtartamot igénylő teljesítésben állapodik meg, és így vele szemben a vádemelés elhalasztására kerül sor – tehát például a „részletfizető" – egy későbbi mediációra utalás törvényi feltételei szempontjából előnyösebb helyzetbe kerül azokkal a terheltekkel szemben, akik a hat hónapos időkeretben lefolytatott eredményes mediáció részesei voltak.

d) Az eredményes mediációt követő megszüntetés esetén a bűnügyi költséget ne az állam viselje

Bár nem a büntetőeljárás gyorsításával mutat összefüggést, de a mediációval kapcsolatos jogalkotási lehetőségek között megkerülhetetlennek tűnik a téma érintése. A bűnügyi költségviselés nem tisztán pénzügyi kérdés a büntetőeljárásban. Alapelvnek tűnik, hogy azoknak az elkövetőknek az esetében, akiknél a büntetőeljárás eredménye alapján az nyer megállapítást, hogy bűncselekményt követtek el – attól függetlenül, hogy elterelésre kerül-e sor vagy sem – nincs ésszerű indoka az állam költségviselésének. Ennek fényében különösen azt lehet célszerű felülvizsgálni, hogy milyen büntetőpolitikai indok támasztja alá az elkövető mentesítését a költségviselés alól a megrovás, vádemelés elhalasztása és az eredményes közvetítői eljárást követő megszüntetés eseteiben.

e) Törvényi kivétel a mediációra alkalmas büntetőeljárásokban a tényállás teljes körű felderítése alól

A mediációra utalás Be. 221/A. §-a (3) bekezdésének b) pontja szerint eljárásjogi feltétele a terhelt bűnösségre is kiterjedő, beismerő vallomása. A Be. 118. §-ának (2) bekezdése értelmében a terhelt beismerése esetén – *ha e törvény eltérően nem rendelkezik* –

meg kell szerezni az egyéb bizonyítékokat is. A Be. a fentiek szerinti eltérő rendelkezést kizárólag a lemondás a tárgyalásról külön eljárás körében tartalmaz.[16] A mediációra alkalmas nyomozások esetében az eljárás egyszerűsítését, gyorsítását szolgálhatná, ha a tényállás felderítése során olyan bizonyítást nem kellene felvenni, mely – a mediáció eredménytelensége esetén – később is beszerezhető.[17] Célszerű utalni arra is, hogy a joggyakorlat a tényállás teljes körű felderítésének alapelvét a maradandóság orvos szakértői véleményezése körében éppen a mediációra alkalmas közlekedési bűncselekmények bizonyítása körében törte át – a korábbi gyakorlattal szakítva – elfogadva azt, hogy a büntetőügy a maradandóság, mint minősítő körülmény tisztázása nélkül is mediációra bocsátható.[18]

A közlekedési büntetőügyekben alkalmazható mediáció bővítésének lehetőségei

A Be. 221/A. §-ának (1) bekezdése és a Btk. 29. §-ának (1) bekezdése a személy elleni és vagyon elleni bűncselekmények mellett a XXII. fejezetben elhelyezett közlekedési bűncselekményeket tekinti a harmadik olyan bűncselekménycsoportnak, melynél a közvetítői eljárás tipikusan alkalmazható. A mediációra utalás lehetőségét a büntetőeljárásba bevezető 2006. évi LI. törvény 103. §-ához fűzött indokolás szerint fenti „három bűncselekménycsoport kiválasztását elsősorban jogpolitikai indokok támasztják alá, az a meggyőződés, hogy ezekben az esetekben a sértett kárának megtérülése olyan kiemelt érdek, amely mellett – *ügyészi mérlegelés folytán* – a jogrend megsértése miatt bekövetkezett kár másodlagos." A kriminálstatisztikai adatok megerősítik a jogalkotó választásának indokait. Ezek elemzése alapján megállapítható ugyanis, hogy közel minden harmadik közvetítői eljárásra utalt ügy közlekedési bűncselekmény miatt indult (28%), ezen belül a közúti baleset gondatlan okozásának vétsége miatt indult bűnügyek számaránya a meghatározó (87%), a közúti baleset gondatlan okozásának vétsége miatt indult bűnügyekben tíz elkövetőből kilenc büntetlen előéletű.[19] Ha figyelembe vesszük, hogy a közlekedési bűncselekménycsoport aránya az összbűnözésen belül mindössze 3%, és a közúti baleset gondatlan okozásának vétsége[20] bűncselekmények aránya a közlekedési bűncselekmények csoportján belül mindössze 24%, megállapíthatjuk, hogy a mediáció területén erősen felülreprezentált bűncselekményről van szó.[21]

---

16 Be. 542/A. §-a (5) bek alapján e külön eljárásban a bíróság a vádlott bűnösségét a beismerő vallomására és a nyomozás irataira alapítja. A Be. a beismerést meghaladó bizonyítékok beszerzése alóli egyéb kivételt nem enged.

17 E körbe a sok esetben idő- és költségigényes szakértői bizonyítás tartozhat.

18 Fenti érvelés lényege szerint a beismerés a közlekedési szabályszegéssel okozott súlyos testi sérülés tényére terjed ki, így magában foglalja a maradandó fogyatékosság, illetve súlyos egészségromlás lehetőségének felismerését is. A sértett – saját egészségi állapotának ismeretében – fentiek tudatában nyilatkozik, akkor, amikor hozzájárulását adja a mediációra utaláshoz.

19 Lásd: Tájékoztató a 2011. és 2012. évi bűnözésről. Belügyminisztérium – Legfőbb Ügyészség.

20 Az 1978. évi IV. törvény 187. §-ának (1) bekezdése szerint minősülő bűncselekmény a vizsgálat tárgya.

A közvetítői eljárásra utalás konjunktív eljárásjogi feltételeit a Be. 221/A. §-ának (1) bekezdése határozza meg az alábbiak szerint. Az ügyész hivatalból vagy a gyanúsított, a védő illetőleg a sértett indítványára az eljárást legfeljebb hat hónapi időtartamra felfüggeszti és az ügyet közvetítői eljárásra utalja, ha:

a) a Btk. 29. §-a (tevékeny megbánás) alapján az eljárás megszüntetésének vagy a büntetés korlátlan enyhítésének lehet helye;
b) a gyanúsított a vádemelésig beismerő vallomást tett, vállalja és képes a bűncselekménnyel okozott sérelmet a sértett által elfogadott módon és mértékben jóvátenni;
c) a gyanúsított és a sértett is hozzájárult a mediáció lefolytatásához;
d) a bűncselekmény jellegére, az elkövetés módjára, és a gyanúsított személyére tekintettel a bírósági eljárás lefolytatása mellőzhető, vagy megalapozottan feltehető, hogy a bíróság a tevékeny megbánást a büntetés kiszabása során értékelni fogja.

Az ügyészi gyakorlat elemzése alapján az a következtetés vonható le, hogy a közlekedési bűncselekmények mintegy kétharmadában utóbbi d) pont szerinti feltétel hiánya a mediációra utalás gátja. Közlekedési bűncselekmények esetén e törvényi feltétel keretében nyer értékelést az elkövető közlekedési előélete, a közlekedési szabályszegés súlya, gátlástalansága. Ugyanezen szempontok vizsgálandóak a járművezetéstől eltiltás mellékbüntetés kiszabásának szükségessége körében, így megállapítható, hogy a közvetítői eljárás „általában" nem célszerű, ha az elkövetővel szemben járművezetéstől eltiltás alkalmazása szükséges. A bírói gyakorlatban a közúti baleset gondatlan okozásának alapesetében büntetlen előéletű elkövetővel szemben jellemzően pénzbüntetést, s emellett járművezetéstől eltiltást alkalmaznak a bíróságok. A bűncselekmény minősített eseteiben[22] felfüggesztett fogházbüntetés – s azonnali joghátrányt jelentő szankcióként – mellékbüntetésként pénzbüntetés és járművezetéstől eltiltás kiszabása a jellemző. A büntetőeljárás eszközrendszere nem megfelelő ahhoz, hogy a terheltek valós jövedelmi, vagyoni viszonyait feltárja, így a bíróság a pénzbüntetés mértékének megállapítása során jellemzően a terheltek által közölt, a valósnál szerényebb anyagi viszonyokat veszik alapul, ami csekélyebb összegű pénzbüntetések alkalmazását eredményezi. Ebből adódóan a gyakorlati tapasztalat az, hogy a fenti bűncselekmény miatt indult büntetőeljárások „igazi tétje", a terhelt számára leginkább jelentős, lehetséges, azonnali jogkövetkezménye a járművezetéstől eltiltás, hiszen az érvényes vezetői engedély, a járművezetés nemcsak számos munkakör betöltésének feltétele, hanem egyben a mindennapi életvitel szerves része.

---

[21] A leggyakoribb közlekedési bűncselekmény az ittas állapotban elkövetett járművezetés (72%), mely bűncselekmény alapesetében a sértett hiánya, minősített eseteiben általában a bűncselekmény jellege zárja ki a mediációra utalást.

[22] A Btk. 235. §-a (2) bekezdésének a) pontjába ütköző maradandó fogyatékosságot, illetve súlyos egészségromlást eredményező, valamint a b) pontja szerinti halálos közúti baleset gondatlan okozásának vétsége esetén. A c) pont szerinti kettőnél több ember halálát, illetve halálos tömegszerencsétlenséget okozó közúti baleset gondatlan okozásának vétsége elkövetőivel szemben – a kiemelkedő tárgyi súlyra figyelemmel – főbüntetésként a végrehajtandó szabadságvesztés kiszabása a jellemző.

A fentiekben láthattuk, hogy bár a jogalkotó a közlekedési bűncselekményeket a mediáció tipikus érvényesülési területének tekinti, az ügyek nagy részében a járművezetéstől eltiltás kiszabásának szükségessége képezi a mediáció akadályát. A 2013. július hó 1. napját megelőzően hatályos Btk. (1978. évi IV. törvény) fogyatékosságának látom, hogy a járművezetéstől eltiltás törvényi minimumát egy évben határozta meg[23], ennél rövidebb tartamú mellékbüntetés kiszabására nem nyílt lehetőség. Ezzel a cselekmények tárgyi súlyával ellentétes, aránytalan szankcionálási gyakorlat alakult ki a szabálysértések és a bűncselekmények miatt alkalmazott járművezetéstől eltiltások esetében. Ha a járművezető ugyanannak a KRESZ-szabálynak a megsértésével más könnyű sérülésével járó közúti balesetet okozott, szabálysértési eljárásra került sor, melyben egy évet meg nem haladó járművezetéstől eltiltás volt alkalmazható. Ha ugyanennek a KRESZ-szabálynak a megsértésével súlyos testi sérüléssel járó közúti balesetet idézett elő, akkor elképzelhető volt, hogy azért nem alkalmazott vele szemben a bíróság járművezetéstől eltiltást, mert a törvényi minimum szerinti egyéves tartamot is eltúlzottnak találta. Így végső soron kedvezőtlenebb helyzetbe került a csekélyebb tárgyi súlyú szabálysértés elkövetője. Az új Btk. azonban a járművezetéstől eltiltás törvényi minimumát egy hónapra leszállította. A hónapokban meghatározott mellékbüntetés már korántsem jár olyan – akár egzisztenciális ellehetetlenülést okozó – következményekkel, mint az egy évet meghaladó.[24]

Fenti törvénymódosítás a mediáció szélesebb körű alkalmazását is eredményezhetné, ha megnyílna a lehetőség arra, hogy járművezetéstől eltiltás alkalmazása mellett kerüljön sor a közvetítői eljárásra. Erre azonban a hatályos Be. nem ad lehetőséget. Sajátos módon arra sincs lehetőség, hogy a járművezetéstől eltiltás szükségessége esetén a tevékeny megbánást a jogalkalmazó – a 2012. évi C. törvény 29. §-ának (2) bekezdése alapján – a büntetés korlátlan enyhítését megalapozó körülményként értékelje.[25] Amennyiben erre – akár a mediációt követő sommás bíróság előtti eljárásban, akár a Btk. 29. §-ának (2) bekezdése módosítása folytán – lehetőség nyílna, az a közlekedési ügyekben alkalmazott közvetítői eljárások növekedését eredményezné. Célszerű e helyütt utalni arra is, hogy laikusok körében általános értetlenséget vált ki az, hogy míg egy csekélyebb tárgyi súlyú, gondatlan bűncselekmény elkövetőjével szemben, közlekedésbiztonsági szempontokra figyelemmel, a járművezetéstől eltiltás szükségessége miatt kizárt a mediáció, addig egy szándékos, vagyon elleni bűncselekmény elkövetőjével szemben az elterelés e formája akadálytalanul alkalmazható.

A büntetőeljárásokban alkalmazható mediáció bővítésére akár fenti, a Be. koncepcióját megőrző, akár koncepcióváltást szorgalmazó javaslatok alapján kerül sor, kijelenthető, hogy a módosítások várható hatásának, eredményének megítéléshez széles körű társadalomtudományi kutatásokra kell támaszkodni.

---

23 Vö: 1978 évi IV. törvény 58. § (1) és (2) bek.

24 Megfigyelhető, hogy a hivatásos járművezetőket munkáltatójuk pár hónapig tartó járművezetéstől eltiltás esetén más munkakörben, ideiglenesen foglalkoztatni tudja, de a hosszabb eltiltás gyakran a munkahely elvesztésével jár.

25 Ere ugyanis fenti rendelkezés alapján csak az ötévi szabadságvesztésnél nem súlyosabban büntetendő bűntett esetén van lehetőség, vétség vagy a három évi szabadságvesztésnél nem súlyosabban büntetendő bűntett esetén a 29. §-ának (1) bekezdése alapján büntethetőséget megszüntető ok merülhet csak fel.

A kötet szerzői:

Baczoni Dorottya, egyetemi hallgató, ELTE
Baczoni Gábor Miklós, a BM Központi Irattárának volt vezetője
Balogh András DSc, prof., ELTE
Bertényi Imre dr., legfőbb ügyészségi ügyész
Bertényi Iván DSc, prof. emeritus, ELTE
Bodonyi Ilona, nyug. habil. főiskolai docens, NKE
Borsodi Csaba, habil. egyetemi docens, ELTE
Czoma László dr., nyug. múzeumigazgató
Demeter Katalin CSc, főiskolai tanár, ELTE TÓK
Déri András, főiskolai tanársegéd, ELTE TÓK
Fellegi Borbála dr., kriminológus, szociálpolitikus, Foresee Kutatócsoport
Finszter Géza, prof., az MTA doktora
Fliegauf Gergely bv. alezr., PhD, főiskolai docens, NKE
Geierhos, Wolfgang, prof. emeritius, Fachhochschule für Polizei Sachsen, Rothenburg
Ifj. Bertényi Iván PhD, egyetemi adjunktus, ELTE
Kósa László, akadémikus, prof. emeritus, ELTE
Krémer Ferenc PhD, szociológus
Medve Judit rendőr alezredes
Mogyoródi Gergely rendőr főhadnagy
Molnár Katalin PhD, főiskolai docens, NKE
Nádasi Krisztián rendőr főhadnagy
Palasik Mária, habil. egyetemi docens, BMGE
Papp, Julien, történész, Franciaország
Pető Andrea, habil. egyetemi docens, CEU
Pósch Krisztián, szociálpszichológus, TÁRKI
Scheilbelreiter, Georg, prof. emeritus, Universität Wien
Siegert, Martin, a brandenburgi rendőrség nyug. főfelügyelője
Sipos Balázs dr., egyetemi adjunktus, ELTE
Sterbling, Anton, prof., szociológus, Fachhochschule für Polizei Sachsen, Rothenburg
Szita Szabolcs DSc, prof., ügyvezető igazgató, Holocaust Emlékközpont
Tarján G. Gábor PhD, főiskolai docens, NKE
Valcsicsák Imre, prof., habil. főiskolai tanár, NKE
Varga Júlia, egyetemi hallgató, ELTE

Kozáry Andrea – történész, politológus, 21 éve a hazai rendőrtisztképzésben társadalomtudományi tárgyakat oktató tanárnő – 2013. november 7-én kerek évfordulóhoz érkezett.

A rendszerváltás előtt ez a nap az egész országban piros betűs ünnep volt. Mára csak az ünnepeltnek és nekünk, a születésnapot köszöntőknek az, most mégis szeretnénk sokak számára emlékezetessé tenni ezzel a meglepetéssel.

A család, a barátok, pályatársak és tanítványok vannak jelen e sokféleségében különleges, ám mégis egyetlen közös érték mentén szerveződő kötetben. Aki összeköt minket, az az ünnepelt. Az iránta érzett tisztelet és szeretet hívta egybe az alkalmi társaságot. Ám személyén keresztül hamar és magától értetődően fogalmazódott meg a cím is: *Társadalom – demokrácia – szolidaritás*, amelyhez lazábban vagy szorosabban, de valamennyi szöveg kapcsolódik. Így volt lehetséges, hogy a szokásos születésnapi tanulmánykötetektől eltérően itt a szövegek nem csupán a szerzőik nevét ábécérendbe sorolva jelennek meg, hanem egy különleges – mert az ünnepelt sokoldalúságát szimbolizáló – gondolati ívre sikerült őket felfűzni.

A kötet három részre tagolódik. Az első fejezet szerzői – *múlt, jelen s jövendő metszetében – történelemről, tudományról, emlékezésről* elmélkednek. Visszarévedhetünk egészen a kora középkor királyi udvaraiba, hogy aztán a mai demokráciákig, sőt, tovább, a jövő generációjának tőlünk kapott örökségéig jussunk.

A XX. század zivataros történelméből címet viselő második fejezet gyors tér- és időutazás: Magyarországról Vietnamon és Algérián át újra Európába röpíti az olvasót. Eközben sajátosan keserű adalékokkal szolgál politikáról és politikusokról, pártállamról és egyházról, köztársaságról és diktatúrákról, feministákról, áldozatokról és bűnösökről, bűnökről és humánumról, kisebbségekről és önrendelkezésről.

S végül a harmadik fejezet – *Rendnek kell lenni?* – talán a legaktuálisabb, hiszen az ünnepelt jelenlegi fő érdeklődési területeit járja körül. A rendészet társadalmi szerepét, elodázhatatlan reformját, a tisztképzés problémáit és kihívásait, a rendészeti munka erkölcsi vonatkozásait és az igazságszolgáltatás egykori és jövőbeni útjait latolgatják a szerzők.

A kötet fejezetei hasznos betekintést nyújthatnak a történelem-, társadalom- és rendészettudományok iránt érdeklődő laikus olvasóknak, egyetemistáknak és a téma szakértőinek egyaránt. Ezzel a gondolatgyűjteménnyel a demokratizálódásnak ezen az égtájon valamiért különösen nehéz leckéjéhez is szeretnénk eligazodási pontokat kínálni.

ISBN 978-963-236-768-2

3500 Ft

L'Harmattan